Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА
ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 20

Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI – XX соліття)

Ніжин - 2002

84 83.3(4Укр)+63.3(4Укр)+63.3(4Укр)0-7
Л64 Л64

УДК 821.161.2'06+94(477)"9"
ББК 83.3(4Укр)5+63.3(4Укр)52
Л64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 28.11. 2002 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. - №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. - №2. – С. 73)

81/610

Збірник засновано у 1990 р. професором Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд. мистецтвозн., доц. Г.І. Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.П. Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф. З.В.Кирилюк, док. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук, докт. мистецтв., проф. А.П.Лащенко, докт. філол.н., проф. Т.П.Маєвська, канд. філол. н., доцент П.В. Михед, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, док. мистецтв., ст. н. співроб. О.С.Найден, докт. мистецтвозн., проф. В.В. Рубан, докт. мистецтв., проф. С. В. Тишко, канд. мистецтвозн., доц. Ю.І. Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

Підготовка тексту до друку цього випуску канд.істор.н. О.Г.Самойленка

Л64 Література та культура Полісся. Вип.20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XIX – XX ст.) / Відп.ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2002. – 389 с.

У збірнику друкуються статті, в яких аналізуються складні, трагічні та спірні питання історії, теорії та історії культури України.

УДК 821.161.2'06+94(477)"9"
ББК 83.3(4Укр)5+63.3(4Укр)52
Л64

© Самойленко Г.В.
© Ніжинський педуніверситет

І.Ф. Курас

Державотворча парадигма українства (до видання багатотомної наукової праці "Політична історія України. XX століття")

XX століття поставило людство перед необхідністю осмислення багатьох парадоксів, навряд чи підвладних поясненню з позицій формальної логіки. За минулі сто років на планеті відбулися найглибші за всі попередні часи суспільні зрушення, які принесли із собою зовсім новий спосіб життя, створили нову цивілізацію, головними ознаками якої стали радіо й телебачення, авіація й освоєння космічного простору, транснаціональні корпорації й Інтернет. Все це можна було б розглядати як блискучий тріумф людського розуму, якби не дві світові, десятки локальних і громадянських воєн, перед концентрацією ненависті і насильства в яких бліднуть жахи середньовіччя. Тоталітарні системи XX століття щодо нехтування потреб і прав людини виявилися зіставними з режимами фараонів. Високий освітній рівень еліт не став на заваді руйнівним інстинктам, бездумному витрачанню природних багатств, політичному тероризмові.

Якою була роль політики і політиків у паралельних процесах творення та руйнування? Чи підвладний взагалі людському розумові й цілеспрямованому коригуванню той броунівський рух, з якого викристалізовувалися і обпадійливі симптоми нових суспільних відносин, і жахливі руйнівні катаклізми?

Універсальні відповіді на ці запитання навряд чи варто шукати, але крайнознавчий аналіз бурхливих і неоднозначних політичних процесів здатний вивести на важливі висновки й узагальнення. З цього й виходив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України, ініціюючи проект з підготовки нарисів політичної історії XX століття у територіальних межах держави, про яку доводилося лише мріяти на початку століття і яка наприкінці його стала політичною реальністю. Ми не випадково обмежилися XX століттям, оскільки саме це століття для України принесло спроби перетворити її державність із віртуальної в реальну, довести, що українська нація - це не політична фантасмагорія. Саме це століття надало нашому народові шанси увійти до світової спільноти державою із власною політичною культурою, посісти своє неповторне місце у колі інших народів.

На рубежі XX століття Україна як цілісність взагалі не існувала, бувши тільки об'єктом політики сильніших сусідів. Разом із втратою в ранньому середньовіччі своєї державності вона поступово розгубила й усвідомлення власної ідентичності, увійшовши у новітній етап свого розвитку, по суті, безіменною. Від небуття чи остаточного розшматування її врятували потужні інтелектуальні зусилля невеликої когорти патріотів. Свою одвічну мрію про власну державність вони реалізували далеко не відразу і значно пізніше від багатьох сусідів. Але загалом XX століття виявилося для них періодом формування модерної нації і поступового просування по шляху здобуття власної державності. Кінцевий результат - незалежність - окупив величезні жертви і втрати, принесені на вівтар свободи.

Сказане аж ніяк не означає, що минуле століття було для українського етносу «золотою добою». Як мінімум чотири рази за якихось 40-50 років він опинявся в епіцентрі інфернальних за своїми наслідками соціальних потрясінь. Величезною нарugою над здоровим глуздом і невигойною раною на суспільному тілі став феномен

«ворогів-братів» (С. Єфремов) - у Першій світовій війні українці воювали по різні боки фронтів. Легітимізація насильства й агресивності невдовзі відгукнулася трирічною громадянською війною, ускладненою іноземними втручаннями. Страхітливу данину людських жертв зібрали кампанії розкуркулення та голодомор 1932-1933 рр. Не минуло й десяти років, як Україну поглинув Молох Другої світової війни, який знову розкидав українців по різні боки барикад. Виховані в різних цивілізаційних системах, вони по-різному бачили майбутнє України і далеко не завжди усвідомлювали, що їхня доля вершиться у чужих столицях і що у вільній Україні не зацікавлений ніхто, крім них самих.

Для комуністичного тоталітаризму Україна була тим головним полігоном, на якому за оманливим фасадом «радянської демократії» випробовувалися стратегії тотального примусу, фізичного знекровлення, інтелектуального спустошення. Тоталітарний прес методично розчавлював ті паростки національного самоутвердження, які пробивалися крізь товщу бюрократичного свавілля. Відточена до блиску система маніпулювання масовою свідомістю створила феномен, у таємниці якого нелегко проникнути зарубіжним аналітикам: ефект мовчазної підтримки народом волюнтаризму влади. Вироблений на цій основі своєрідний тип світобачення і політичної поведінки спростив механізми перенесення головної осі політичного життя у площину лівацтва й суб'єктивізму.

Написати всебічну наукову політичну історію України у XX столітті - означає не лише подивитись на минуле, а й ще раз потрактувати кардинальне питання про державотворчу парадигму українства. Можна іронізувати (що дехто робить) або не іронізувати, але навряд чи хтось із серйозних дослідників і політиків не погодиться із думкою, що саме політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації. Тим більше, що (хоча це, може, дивно звучить на початку XXI століття) на сьогодні в Україні бракує комплексної праці, що містила б спробу широкого осмислення політичних стежок і мандрів нашого народу упродовж згаданого століття.

Мислителі античності називали істориків «трансляторами часу». Точність цього визначення стала очевидною лише у наші дні. Історикам сьогодні під силу не тільки підняти завісу над минулим, а й ретранслювати сучасною науковою мовою накопичений людством досвід. Йдеться не лише про осмислення меж людського втручання у плин історії, а й про можливості проникнення у приховані від людського ока психологічні регулятори політичної поведінки. Приклад України є особливо цікавим, оскільки її бездержавне існування впродовж кількох століть створювало реальну загрозу «національної смерті» одного з найбільших у Східній Європі етносів.

Держава Україна з'явилася на політичній карті світу в той час, коли XX століття вже хилилося до свого кінця. Навряд чи хтось за 5-10 років перед тим міг собі уявити безкровне перетворення «другої серед рівних» радянської республіки на повноправного суб'єкта міжнародної політики. Але саме в такий спосіб «спрацювала» невблаганна логіка історії, за якою утворення імперського типу кінець кінцем приречені на розпад. Один з головних уроків XX століття полягає в остаточному руйнуванні старого міфу про «історичні» й «неісторичні» народи. Десятки нових держав, що з'явилися у другій його половині на політичній арені, переконливо довели свої креативні можливості і, треба сподіватися, збережуть їх і у XXI столітті.

Сучасні суспільства, що виникли на руїнах Радянського Союзу, поставлені перед необхідністю вписатися у сферу дії незвичних для них ринку і демократії. Пристойні умови життя для людини ці фактори створюють лише за умови, що вони є контрольованими державою і суспільством. Сам же ступінь контрольованості величезною мірою залежить від якості осмислення історичного досвіду - як

загальноцивілізаційного, так і особливо національного. Щоб народ укотре не опинився в ролі заручника історичної інерції, він повинен частіше оглядатися назад. Історія, за Ф. Броделем, має навчати головного - пильності.

У згаданій особливості українського буття - особлива складність завдання, що постало перед авторським колективом, до якого були залучені не лише історики, а й політологи і філософи.

Зосередження уваги авторів шеститомника саме на подіях політичної історії України останнього століття - не данина модному політологічному дискурсу і не спроба заднім числом «врегулювати» стихійний, далеко не завжди прямолінійний хід історичного процесу. Тим більше, що про суто українську політику аж до 90-х років можна говорити лише з поправкою на її величезну залежність від політики тих держав, до складу яких входили українські землі.

Дослідницьке завдання тут дещо інше: простежити, як і чому величезні централізаторські й асиміляторські зусилля, спрямовані на анігіляцію українського етносу, виявилися малоефективними і в кінцевому рахунку безперспективними. Другий очевидний урок XX століття демонструє крайню вразливість великодержавного шовінізму як ідеології і суспільної практики. Системна криза радянського ладу, в основі якої лежала нездатність правлячої верхівки гідно відповісти на виклики науково-технічної революції та задовольнити реальні потреби населення, поглиблювалася кричущою невідповідністю інтернаціоналістської риторики й великодержавницької практики. Врешті-решт силового контролю виявилося замало, щоб втримати радянські республіки в орбіті впливу Москви.

Нові реалії, породжені незалежним статусом України, потребують нових інтерпретаційних підходів з використанням нетрадиційних, значною мірою міждисциплінарних, методів дослідження. Найважливішим уявляється звільнення історичної рефлексії від догматизму, породженого марксистським «формаційним» підходом, і від інерції росієцентризму, який був домінантою як радянської, так і зарубіжної історіографії України.

Аж до середини 80-х років історія українського народу в СРСР зводилася, по суті, до суми епізодів, покликаних ілюструвати російську історію й підкріплювати «фактичним матеріалом» імперські ідеологеми. У роки горбачовської «перебудови» йшлося переважно про заповнення «білих плям». У перші роки незалежності намітилася інша вада політичної історіографії - надто прямолінійна заміна плюсів на мінуси в оцінці кардинальних історичних подій. Увага фокусувалася здебільшого на боротьбі за державність. Що ж до аналізу політичних процесів, багатопартійності, політичної культури, то відчутні зміни на краще тут намітилися лише наприкінці століття.

Західний погляд на події української історії був значно тверезішим, але також великою мірою залежним від політичної кон'юнктури. Народ України не фігурував ні серед великих, ні серед малих народів Європи, його історичне буття не вписувалося у західні схеми компаративістики.

Авторський колектив "Політичної історії України XX століття"намагався уникати акценту на націєтворчих процесах, хоч і вважає цей напрям дослідження перспективним. Його принципова позиція грунтується на засадничому постулаті: історія України є не лише історія етнічних українців, це історія усіх без винятку народів, що населяють Україну. Політична думка в Україні - це витвір не лише національне свідомої і ліберальне мислячої інтелігенції, а всіх політичних течій, від крайніх лівих до крайніх правих. Однаково важливо уважно аналізувати і вплив ортодоксальних, провладних політичних течій на суспільне життя, і будь-які прояви опозиційності та інакомислення.

У дослідженні й висвітленні всіх цих проблем впродовж останнього десятиріччя історична наука в Україні успішно долала ті істотні вади, які надто часто робили минуле «непередбачуваним». Можна вважати, що чорнову роботу щодо переосмислення української історії науковий загал істориків і політологів виконав. Модернізм і постмодернізм в історіографії заявляють про себе радикальною плюралізацією сфери наукового пізнання, міждисциплінарними підходами, екстраполяцією методів і дослідницьких стратегій одних соціогуманітарних дисциплін на інші. Подієва історія дедалі частіше поступається соціальній; у полі зору останньої нерідко опиняються проблеми менталітету, ідентичності, різні дискурсивні практики. Істотне просування по шляху осмислення діалектики історії України та всесвітньої історії досягається завдяки деміфологізації та деідеологізації історичної думки.

Проте у змаганні міфів з науковими конструкціями перемога останніх далеко не є остаточною. Місце одних, розвінчаних міфів часто посідають інші. Якщо додати до цього рецидиви імперського тиску з боку північного сусіда, певним колам якого надто важко змиритися із самим фактом української незалежності, то справа відновлення історичної правди про минуле України уявляється зовсім не простою.

Пропоноване видання має стати відповіддю українських дослідників на ще й досі вкорінювані ідеологеми «штучності», «неприродності» українського руху. Відтворюючи непросту й багатогранну політичну історію України XX ст., авторський колектив намагався рівною мірою висвітловати як інституційну, так і орієнтаційну сфери політичного життя. Історія політичної думки, політичних партій і громадських об'єднань, владних структур цікавила авторів такою ж мірою, як і пізнавальні, ціннісні, емоційні орієнтації людей на різних історичних етапах. Усвідомлюємо, однак, що дослідження складної сфери політичної культури і політичної етики, особливо в умовах незалежності, потребуватиме чималих додаткових зусиль.

Серед авторів видання - люди, різні за віком, професійною підготовкою, науковими інтересами, політичними поглядами. Це, природно, не могло не спричинити певні нюанси і навіть розбіжності у трактуванні окремих сюжетів і періодів. А проте автори єдині в головному - у прагненні відтворити події у всій їхній багатогранності, по можливості уникаючи категоричності та безапеляційності в оцінках.

Особливо наголошу і на тому, що з кінцем XX століття аж ніяк не закінчується процес осмислення того, що воно принесло народові України. Кожний новий крок по шляху соціальної трансформації відкриватиме нові можливості для осмислення минулого і наукового передбачення майбутнього.

З. В. Священко

Українці і трипільська культура: зв'язок "китайського" типу ?

Як відомо, за однією з гіпотез про походження українського народу – українці є прямими нащадками трипільців та аріїв, які проживали в Україні близько 6 тис. років тому. Чому саме трипільська культура вибрана на роль пращура українців, адже протягом останніх 5 тис. років на українських теренах розвивалося в різні часи не менше сотні стародавніх етносів, слідами яких є численні археологічні культури? Спробуємо дати відповідь на це питання, розглянувши різні сторони життя трипільців, спираючись на нові наукові дослідження, використовуючи дані археології та думку відомих істориків.

Хліборобство, скотарство, топографія селищ, спосіб будови жител, розпис хат і печей, виразні й визначні господарчі й народномистецькі спільноспадкові традиції...

Розглянемо дані аспекти.

Археологічні дослідження показують нам, що проживали трипільці в поселеннях як на відкритих місцях високих плато, так і внизу, в долинах між плато, в ярах, на берегах невеликих річок, іншими словами, топографія трипільських селищ не відрізнялася від топографії сучасних поселень українського селянства з тією лиш відмінністю, що коли в XIX – XX ст. хата селянина відокремлена від річки левадою, за часів трипілля житло будували і безпосередньо на березі струмка. Видається у вічі та обставина, що територія розташування трипільських селищ в основному збігається з територією чорноземів в Україні. Тут постає питання: чи трипільці селилися саме на тих місцях, де вони вже знайшли чорнозем, чи, можливо, майже двохтисячолітнє культивування ґрунтів, обробка ґрунтів трипільцями призвела до виснаження цього високоякісного шару гумусу. Це питання ще чекає на відповідь.

Трипільські поселення, як показали розкопки, складалися із кількох десятків житлових будівель, розміщених здебільшого по колу або рядами. Число мешканців досягало кількасот. Найтиповішим житлом був наземний глинобитний будинок прямокутної форми з кількома приміщеннями. Чотирисхилий дах спирався на стовпи, стіни з обох боків обмазані глиною. Підлогу робили з дерев'яних плах, складених помостом, обмазаних глиною, іноді обпаленою. Розміри цих будівель були різні: від 6 до 150 кв. метрів. Одне з поселень трипільських часів (на урочищі Коломищина, біля села Халеп'я, в районі м. Трипілля) розкопано повністю. В ньому було біля 30 жител. Житла були великі – і це знову ж слід підкреслити – більші щодо своїх розмірів за розміри хати українського селянина XIX – XX ст.

Селянська хата XIX – поч. XX ст. – це, схематизуючи, піч з добудованим до печі простором, що охоплює піл (місце для спання), який прилягає до печі, та стіл, поставлений на площі, яка утворюється відповідаючи, з одного боку, довжині місця, відданого для полу, а з другого – місця перед піччю, де порається господиня. Це хата – однопокосва або двопокосва, розділена сіньми. Що ж до хати трипільських часів, то вона на Коломищені багатопокосва, має чотири покої (кімнати-камери), відокремлені один від одного дерев'яними перегородками; в кожному покої була піч або груба з колопічними підвищеннями (лежанками) як місцями для спання.

Житла будували залежно від місцевих умов: де був ліс – з плах, обмазаних глиною, де бракувало лісу – з глиняних вальків або так званого саману. Наприклад, на Одещині – з каменю-вапняку, на Уманщині, де бракувало дерева, хату будовано як і нині, в так званий саманний спосіб, отже з вальків глини з найменшою кількістю витраченого на побудову хати дерева.

Доповнюють уявлення про будівлі знайдені модельки хаток (Попудня; Володимирівка та Сушківка на Уманщині). План хаток нагадує пізніші українські хати, так само, як нагадує їх сам характер будови: дерев'яні, обмащені глиною стіни. Модельки хат вказують, що хати розмальовувалися як зовні, так і зсередини. Цей звичай, як відомо, зберігся й до наших часів. Але слід визнати, що трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й далеко барвистіше. Узори розписів хат, зібрані на Уманщині за наших часів, вказують на високу досконалість смаку, але, на думку В. Петрова, "немає сумніву, що розквіту ця ділянка народного мистецтва досягла вже за трипільських часів. Тепер мистецтво стало приватнішим, інтимнішим. За "трипілля" воно було далеко всеосяжнішим, більше декоративним, розрахованим на більші площі й дальші відстані. Воно було тоді більш театральним, більше сценічним, не особно-родинним, а, так би мовити, загальнообов'язковим, всенародним"[1].

Україна трипільських часів – суцільно хліборобська країна. Хліборобство не було окремою галуззю в системі господарства того часу, воно становило основу трипільського господарства, було його провідною ділянкою. З хліборобством, як і в

наші часи, було пов'язане скотарство. Скотарство було великохудобним.

Значне місце в трипільській культурі займало гончарство. В знахідках цієї культури багато різноманітного посуду, який вражає багатством форм, орнаменту. Асортимент посуду надзвичайно багатий. Зустрічаються подвійні "бінокльовані" глечики, що нагадують українські подвійні глечики, в яких влітку селяни носили на поле обід. В наші часи їх ще називали "горщики - близнята".

Як бачимо, територія України часів трипілля була переважно хліборобською й густо заселеною з великими стадами великої рогатої худоби, з численним населенням, з високорозвиненим орнаментально-декоративним мистецтвом.

"Культура на волах, стодола, ярмо", – так визначає професор В. Щербаківський провідні риси, що пов'язують етнографічну культуру українського народу з традиціями трипілля. Це, безперечно, так, але слід зазначити й відмінності : хліборобство з безтяглового стало орним, худоба змінила тип: віл трипільських часів, бос примігеніус, вимер, житло з багатокамерного стало однокоєвим, родина з великої стала вузькою. Збереглась затримана від часів трипілля народномистецька традиція розпису хат, але спосіб розпису змінив свій характер.

Цікавою є думка Н. Полонської-Василенко: "На Україні трипільська культура збереглась у пережитках і залишила по собі виразні сліди. Український народ зберіг свою етнічну спорідненість із старожитною людністю Пра-України. До останніх часів сільські жінки й молодиці розмальовують хати, комини, печі тощо"[2].

Але, за словами В. Петрова, повинна бути ясність: п'ятитисячолітній зв'язок з трипіллям не був і не є зв'язком "китайського" типу, незмінністю сталого перебування, він здійснювався в змінах і через зміни, через катастрофи й кризи [3].

Культурні надбання сотень стародавніх народів, які проживали на українських землях до появи тут українців, стали, безумовно, складовою частиною культури останніх. Проте це не означає, що трипільців, праарійців, кіммерійців, скіфів, сарматів слід вважати українцями.

Усе вище сказане і взяте в культурно-історичному аспекті дозволяє нам перейти ще до одного питання. Це питання про спільність антропологічного типу трипільської та української людності.

Трипільці були носіями так званого вірменоїдного близькосхідного антропологічного типу, який характеризувався темною пігментацією, низьким зростом, тендітністю, великим горбатим носом, скошеним чолом, коротким черепом [4]. На принципову різницю між "вірменоїдним" трипільським та українським антропологічними типами вказували послідовники видатного українського антрополога Федора Вовка – В. Щербаківський і В. Петров [5]. Так званий український антропологічний тип є наслідком змішування трипільців з найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які 5–6 тис. років тому рухалися з лісостепового Подніпров'я на Дунай [6]. Антропологи – послідовники Ф. Вовка – вважали, що відносно високий зріст та міцна статура більшості українців – це спадщина індоєвропейських скотарів, а "чорні брови, карії очі" – трипільців [7].

Про змішування тендітних трипільців з масивними степовиками-індоєвропейцями свідчить поступове зменшення масивності їх скелета, простежене сучасними українськими антропологами по кістках найдавніших скотарів півдня України. Внаслідок цього змішування і постав український антропологічний тип, до якого належить 70% сільського населення сучасної України. Він характеризується відносно високим зростом, міцною статурою, темною пігментацією, круглим черепом, прямим носом, вузьким або середньої ширини обличчям. Цими особливостями відзначалося корінне населення лісостепової та лісової України протягом останніх 3-х тисяч років.

Однак, як зауважує Л. Л. Залізняк, появу антропологічного типу, до якого належить більшість сучасних українців, не можна вважати народженням українського етносу, адже до цього динарського типу, крім українців, належать інші слов'янські народи – словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці [8].

Але все вищесказане дало можливість дослідникам зробити інші висновки. Професор В. Щербаківський писав: "Англійський вчений Гедеон справедливо каже, що антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася. І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від 6 віку по Різдві Христовім, тільки ж від неоліту, тобто не менше 5000 літ"[9].

М. О. Міллер з цього приводу писав : "Гадаємо, що історія України починається з палеоліту...Що всі послідовні великі культури на Україні являють собою етапи, щаблі формування та розвитку українського народу аж до нинішнього часу. Вивчення всієї історії в цілому, в комплексі умов географічних, економічних та епізодичних дає правдиве розуміння минулого, а разом з тим указує дальший шлях нашого народу"[10].

"З усього, що подано вище, можна зробити висновки, – пише В. В. Мавродін, – український народ був автохтоном на тій території, де застала його історія."[11].

Відомий археолог В. В. Хвойка в своїй книзі "Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена" так само вів пряму лінію від трипільців до нинішніх українців [12]. З його твердженнями не можна не рахуватись. З усіх археологів, які вели розкопки на Україні, він володів найбільшим археологічним досвідом.

Однак тут потрібно виразно відокремити лінію культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків. Немає сумнівів, уже в трипільський період Україна набуває певної суми ознак, що залишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського народу як народу хліборобського. Від трипільських і до наших часів протягом 5 тис. років існувало на Україні хліборобство, й хлібороб плекав у своєму господарстві волів і мережив ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масному чорноземі, колоситься золотавими ланами пшениця. Сивий дим здіймався вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як за часів трипілля, так і в наші часи жінка підмазувала глиною долівку, розписувала фарбами хату й піч. І при вході в хату висіло зображення вічного дерева в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходить в своєму прототипі до трипілля, коли його позначали малюнком на прясельцях.

Як бачимо, вже в той час сформувалася в Україні сума певних елементів матеріальної культури, що входить і досі як складова частина до змісту етнографічної культури українського народу, але все ж таки між трипільцями й українцями не може бути поставлений знак рівності.

Вивчаючи історичні витоки українського етносу, слід твердо визначити, що ми шукаємо – наших пращурів чи найдавніших українців, які були першими носіями праукраїнського етнокультурного комплексу. Якщо говорити про пращурів, то ними були тією чи іншою мірою всі народи, що в давнину проживали на українській землі, в тому числі і трипільці, адже їхні культурні та мовні надбання стали складовими української культури.

Відомо, що будь-який народ відрізняється від сусідніх неповторністю матеріальної та духовної культури, мови, ментальності, історії тощо, тобто комплексом етновизначальних ознак. Формування останнього є процесом народження етносу, а з перших носіїв цього комплексу починається історія народу. Окремі елементи такого комплексу будь-якого народу легко знайти в культурах інших етносів, але їх

сполучення – неповторне.

Отже, якщо стародавня спільнота є носієм окремих елементів українського етнокультурного комплексу, то вона може бути лише одним з наших пращурів, і називати таку людність українцями – безпідставно. Праукраїнцями може вважатись лише людність, що є носієм головних елементів.

Доречними є слова В. Петрова :"Коли ми кажемо, що ми є автохтонами на нашій землі, що ми живемо на ній не від IV ст. по Різдві, а ще від неоліту, від III тисячоліття перед Різдвом, ми повинні, кажучи це, зважити, що між нами й людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій, ступнів розвитку, оформлюваного в проявах різних, часто протилежних тенденцій розвитку і одночасно пережитих криз.

Ми повинні зважити, що наша автохтонність на нашій землі не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одне – процес незмінний і однозначний, тоді справді ми були б антропологічно тотожні трипільцям, – а наслідком суворих випробувань історії. В грозах і бурях знищень творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині." [13].

Література:

1. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.-С.16.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1993.- С.52.
3. Петров В. Походження українського народу. – С.20.
4. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. – К., 1999.-С.218.
5. Щербаківський В. Формація української нації. – Прага, 1941. – Видання Ю. Тищенка.- С.39. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.-С.23.
6. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. – С.218.
7. Петров В. Походження українського народу. – С.104 – 107.
8. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. – С.219.
9. Щербаківський В. Формація української нації. –С.6.
10. Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приазов'я. – Женева, 1946 // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1993.– С.15.
10. Мавродін В. В. Нариси з історії СРСР. – К., 1958.–С.7.
11. Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.
12. Там же.
13. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С.25-26.

А. М. Павлянчик

Українська народність: який вплив мали монголо-татари на її утворення?

Питання походження народу є найбільш важливим в його історії. Будь-який фактор - мова, територія, етнічна належність тощо - був об'єктом дослідження не лише політиків, а й науковців, висновки яких досить часто тлумачились як політичні лозунги та ідеї.

Говорячи про етногенез українського народу, не можна забути ті наукові і політичні "баталії", які супроводжували проблему Київської Русі як колиски трьох братніх народів та питання ролі монголо-татар у історії становлення української та російської народностей. Тому автор спробує розглянути у даній статті ці два,

абсолютно не пов'язаних на перший погляд, явища.

За радянських часів, як відомо, офіційна історична наука вважала, що Київська Русь є "колискою трьох братніх народів - українського, російського, білоруського", що населення цієї держави усвідомлювало свою етнічну належність, що ця "давньоруська народність нібито існувала деякий час і після розпаду Київської Русі - у період феодальної роздрібленості, і лише згодом, після монголо-татарської навали... почався [її] розпад на три частини, які в XIV - XV ст. розпалася на три східнослов'янські народності..." [1]. Ці тези, повністю підтримані партійним керівництвом, були опубліковані на честь 300-річчя "воз'єднання" України з Росією. Таким чином, ідея про якусь там українську державність чи народність ставала поза законом.

Уже за часів незалежної України було прийнято говорити про те, що ідеологія Радянського Союзу стала продовженням ідеї Великоросії епохи царизму. Однак, об'єктивно розглянувши це питання можна зробити дещо інші висновки: ще до революції 1917 року серед російських вчених-істориків був поширений погляд про різний час появи "малоруської" та "великоросійської" націй.

Якщо відомий науковець "Ключевський (1841-1911) вважав, що росіяни з'явилися на історичній арені лише після розпаду Київської Русі, тобто не раніше другої половини XII ст." [2], то не менш значний політик Струве проголошує, що "головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи" [3]. Своєрідними є погляди російського історика того часу Рождественського, який виводить розпад "руського народу ... на три племені: великороссів, малороссів і білороссів ... внаслідок історичних особливостей [феодальної роздрібленості]" [4].

Однак найбільш несподіваними висновками з нами ділиться забутий на довгий час вчений М.К.Любавський. У своїй монументальній праці "Історична географія Росії в зв'язку з колонізацією" він пише про те, що східні слов'яни почали колонізувати Північно-Східну Русь ще в часи Київської Русі, де змішалися з угро-фінським субстратом і звідти під впливом монголо-татар "почалася нова епоха руської колонізації.., епоха протилежного наступу руського населення в степ, котра почалася з утворенням держав Литовсько-Руської і Московської" [5]. Дисонансом у хорі російських істориків про переселення населення з Придніпров'я до Москви звучить його думка про утворення малоруської народності у часи Галицько-Волинського князівства (у першій половині XIII ст.) на основі автохтонного населення, яке він виводить від племен білих хорватів. При цьому, як стверджує науковець, саме за Данила Романовича ведеться значна колонізація Галицької землі за рахунок населення з Придніпров'я [6].

Проте, не зважаючи на подібні деталі, в цілому російські історики того часу хоча і визнавали малоруську народність, все-таки спадкоємницею Київської Русі називали власну державу, виводячи її від Володимиро-Суздальського князівства. При цьому не можна говорити про правоту тієї чи іншої сторони: якщо Грушевський і його послідовники виступали за територіально-демографічно-етнічну єдність Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, то російські вчені - за династично-державну єдність [7].

Думку про початок російської історії з Володимиро-Суздальського князівства у 1930-х рр. підтримала офіційна радянська історична наука на чолі з академіком М. Покровським [8]. Але ідею про спадкоємність києворуської і московської державностей (або їх культур) змушені були відкинути. Так, "Історія руської літератури" твердить про "перерву" в московському культурно-історичному процесі після монгольської навали, яка змінила шлях формування московської нації і культури. Такої перерви не було в українській історії, яка є прямим продовженням і спадкоємницею київської культури [9].

Ми бачимо, які досить різні погляди на Київську Русь і її спадок висловлювали історики, керуючись політичними чи суспільними замовленнями. Однак, чи справді можна назвати Київську Русь державою з єдиною народністю?

Ні. Скоріше це спільна територіальна держава. При тих примітивних засобах комунікації і зв'язку, постійних конфліктах центру з периферією, поліетнічним складом основна маса населення не могла усвідомлювати власну єдність як народність.

Звичайно, можна сказати, що прийняття християнства консолідувало населення і заклало початки загальноетнічної культури. Але, насправді, на руських землях було дві культури. Офіційна і народна, створювана державою і відтворююча у фольклорі, спрямовуюча церковною ідеологією і простежуюча в народних звичаях та обрядах. Християнська культура Кирила і Мефодія, яка була спільною для Русі і Болгарії, Моравії і Візантії, Словаччині і Румунії, та творилася переважно в містах; і та, яку називали "язичництвом", яка була культурою простих людей із села.

Асиміляція цих культур, а точніше масова християнізація села з переважаючою кількістю населення почалося лише після монголо-татарської навали [10]. І тому говорити про єдину українську культуру і державність можна лише за часів Галицько-Волинського князівства. Як пише вітчизняний історик І.П. Півторак "[вона] об'єднувала тільки етнографічно-українські землі, і через це в її культурі українські національні прикмети виступали сильніше, ніж у культурі Київської Русі. Після її занепаду Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування української державності й стала основним політичним центром усієї України" [11].

Що ж призвело до остаточного відчуження Залісся від Південно-Західної Русі, відколи політична, культурна і економічна історія цих двох територій остаточно стала розвиватися різними шляхами?

А відповідь одна: з середини XIII ст. І причиною цього стало монголо-татарське ярмо.

Саме утворення держави Золотої Орди спричинило те, що колись єдині руські землі втратили політичну єдність і стали основою для розвитку різних націй. При цьому досить часто монголо-татарам відводять роль жорстоких завойовників, які відкинули Русь у розвитку на півтора століття, і які ще майже 150 років висіли над нею дамокловим мечем. Але ж існував приклад Галицько-Волинської держави, котра проіснувала після монгольського походу ще століття, відіграючи при цьому визначальну роль у регіоні. Тому варто вияснити, які наслідки мала монгольська експансія в Європу для української держави.

Довгий час була поширена думка про повний занепад життя на українських землях, про припинення тут державотворчих процесів, про переселення звідси населення у більш безпечні райони. І хоча М. Максимович і М. Грушевський довели, що "літописи не дають ніяких відомостей або навіть натяків... відносно запустіння" [12], вважалося, що заселення цих територій почалося лише у часи Литви. Так, звичайно, зникли Київське, Чернігівське, Переяславське князівства, але населення цих земель, звикле до постійних набігів кочівників, не переселилося. Варто хоча б згадати про "бродників", які співпрацювали з татарами ще з Калки. Яскравими прикладами цього є наступні дані:

- з XII - XIV ст. слов'янські топоніми на Причорномор'ї (Сальниця, Іловля, Медведиця);
- на італійських картах з XIII ст. є поселення типу Россо, Россія, Русия, Касале деі Росси;
- Карпіні і Рубрук згадають багато руських поселень в середині XIII ст. в Половецькій землі;
- турецький історик Евлія Челебі пише про морські походи гяурів в Анатолію з

1294 року [13].

Схожі дані подає і вищезгаданий історик М.К. Любавський: "південні землі мало змінилися, бо співпрацювали з татарами. Населення там було багато, якщо для них створили єпархію, Сарайську і Подонську" [14]. При цьому не можна не згадати про "татарських людей" і "болоховських князів", які обіймали територію від галицького Пониззя і південної Волині до верхів'їв Бугу, визнаючи владу татаро-монгол. На зважаючи на факт їх програшу Данилу Романовичу (правди ніде діти: війська князя завойовували руські землі і билися з руськими людьми), вважалося, що вони не зникли у 1250-х рр. Так, татарський князь і "отчич" подільської землі Дмитро та його син Федір, які згадуються у битві на Синіх Водах 1363 р., могли бути їхніми нащадками [15].

Те саме можна сказати і про Галицько-Волинське князівство. Хоча в літописі і згадується про велику кількість жертв і зруйновані міста, проте факти свідчать про дещо інше. Вже у 1243 р. Данило нападає на Люблін, а через рік завойовує Люблінську землю. У 1245 під Ярославом остаточно розбиває опозицію. З початку 50-х років успішно воює з Литвою та в Центральній Європі. І це при формальному васалітеті щодо Орди. Фактично незалежне князівство у 50-ті роки XIII ст. досягає зеніту могутності і слави.

Однак, після Бурундаєвого нашестя 1258 р. і зруйнування мурів своїх фортець та укріплень Данило капітулює. При цьому, деякі російські історики - від школи євразійців і до Л. Гумільова - вважають його дії безперспективними, вихваляючи "подвиг мудрості" Олександра Невського, який схилився перед силою Сходу, щоб зберегти державу. Однак питання збереження держави (а точніше, її незалежності) у даній ситуації є суперечливим.

Данило не міг схилитися перед ордою, бо все життя боровся за свій спадок, і втрата останнього для нього рівнялася смерті: "Данило зробив для південної Русі все, що можна було чекати від його при тих тяжких обставинах, яким міг бути в рівень тільки князь талановитий подібно Даниду і, як Данило, випробуваний бідами, з ранньої молодості не знавший спокою" [16]. Та й питання про капітуляцію можна поставити під сумнів. Д.Дорошенко в своєму "Нарисі історії України" пише, що "татари роззброїли його і хоч не запанували безпосередньо над Галичиною, але не допустили поширення влади галицько-волинських князів на схід" [17].

Після смерті Галицького його сини - спадкоємці, усвідомивши, що турбувати Золоту Орду претензіями про незалежність є дуже небезпечно, почали проводити політику розширення власних територій чужими руками. Лев Данилович першим із Рюриковичів розпочав використовувати військову силу ординців для вирішення власних політичних проблем, враховуючи суперечності між ординськими ханами.

З кінця 60-х рр. XIII ст. фактичним володарем Золотої Орди стає темник і беклярібек (намісник хана) Ногай, котрий міняє ханів як маріонеток. Корінними його землями (улусом) була степова територія від Дунаю до Дону, а сферою впливу - Балкани і Південно-Західна Русь. У політиці цього володаря простежується тенденція "ліберальної" дипломатії щодо князів Волині та Галичини, що було вигідним для обох сторін. Коли у 1274-75 рр. хан Менгу-Темирь пішов походом на Литву, майже ніхто з південно-руських князів його не підтримав, будучи підмовленими Ногаєм. А через два роки останній організовує великий похід західно-руських князів, який закінчується вдалим пограбуванням Литви. Те саме повторилося у 1287 р., коли у нападі на Польщу і Угорщину орда хана Телебугі повністю розвалилася, а згодом русичі і ногайці отримали ряд перемог [18].

Літописець зафіксував, що Ногай, ідучи назустріч бажанням південноруських князів, не лише дозволяв собі час від часу санкціонувати їх походи на Литовську

Русь, але і давав своїх татар для участі у них: "завше ви жалістеся мені на Литву. Так ось я вам дав рать і воєводу з ними Мамелія. Підіть же з ними на ворогів своїх" [19].

Все це давало додаткові можливості для відродження й звільнення від ординської залежності. Зокрема, до початку XIV ст. було розширено кордони по Віслу на заході і гирла Дністра на півдні, було знайдено сили для боротьби за австрійську, литовську і польську спадщини, і не зафіксовано жодних даних про виплату ординцям данини-виходу [20].

Завершуючи доповідь, можна зробити наступний висновок:

монголо-татарське нашестя призвело до розриву певних об'єднуючих елементів Південно-Західної та Північно-Східної Русі, кожна з яких пішла своїм шляхом розвитку, ставши при цьому колискою української та російської народностей. Процеси етногенезу ішли до цього, але саме орда стала необхідним каталізатором. Галицько-Волинська держава увійшла як рівноправний член на європейську політичну арену, щоб через 100 років бути у складі іншої великої держави. Північно-Східна Русь підкорилася Орді, щоб з часом стати її наступницею у Євразійському світі.

Література:

1. Півторак І. П. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов: Міфи і правда про трьох братів в слов'янських зі "спільної колиски". - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - С.55.
2. Там же.
3. Рождественский С. Е. Отечественная история в связи со всеобщей (средней и новой): Курс сред. учеб. заведений. - М.: Просвещение, 1997.-С.117.
4. Там же.- С.119.
5. Любавский М. К. Историческая география Росии в связи с колонизацией. - Спб.: Издательство "Лань", 2000. -С.110.
6. Там же.- С.121-124.
7. Ісаєвич Ярослав. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 1995. - Вип.2. - С.5.
8. Півторак І. П. Походження українців, росіян, білорусів. - С.55.
9. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємовідносин. - К.: Дніпро, 1993. -С.110.
10. Півторак І. П. Походження українців, росіян, білорусів. - С.62.
11. Там же.-С. 66-67.
12. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. - В 15 кн. - Книга II (том 3-4). - М., 1960. -С.435.
13. Королев В. Н. К вопросу о славяно-русском населении на Дону в XIII - XVI веках. // Северное Причерноморье і Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII - XVI веках. - Ростов-на-Дону, 1989. - С.122-129.
14. Любавский М. К. Историческая география Росии в связи с колонизацией. - СПб.: Издательство "Лань", 2000. -С.117-118.
15. Войтович Лев. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII-XV ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 1995. - Вип.2. -С.39-40.
16. Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. - В 15 кн. - Книга II (том 3-4). - М., 1960. - С.189.
17. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. - Львів: Світ, 1991. -С.103.
18. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII -

начала XIV вв. // Древности славян и Руси. - М.: Наука, 1988. - С.129 – 130.
19. Галицько-Волинський літопис. - Львів: Червона калина, 1994. -С.122-123.
20. Войтович Лев. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII-XV ст. - С.33-34.

С. В. Позняк

Варяжский след в происхождении казачества

Первые документальные известия о казаках-русичах относятся, как известно, к середине – концу XV века. В 1444 г. рязанские казаки вместе с мордвой отразили набег ордынского царевича Мустафы на Переяславль Рязанский [1]. В связи с нападением в 1492 г. на турецкий корабль упоминаются днепровские казаки [2].

Однако истоки казачества уходят в глубь столетий, к тому времени, когда и слова «казак» еще не было. Первоначальное «казакование» - это, в первую очередь, образ жизни, способ мышления. Генетически казацкая психология восходит к «эпохе викингов». В этой связи можно предположить наличие каких-то общих черт у варягов и представителей зародышевого казачества.

Мы не ставим себе целью анализ многочисленных гипотез происхождения казачества[3], тем более что отдельные из них, например «беженская» (антикрепостническая), по своим посылкам в глубь веков никак не попадают. В то же время следует отметить и недопустимость автоматического перенесения на казачество, известное «со времен старорусских» [4], и даже на казацкие отряды рубежа XV-XVI вв. представлений об организации казачества в XVII-XVIII вв.

Колонизация славянами северных и восточных регионов Восточно-Европейской равнины еще далеко не была завершена, когда в Приладожье началась инфильтрация норманнского элемента. Влекомые жаждой подвигов, мыслями о легкой наживе, варяги, одновременно и грабители-насильники и торговцы, добирались до Волги и спускались на своих ладьях вниз по реке, посещая земли булгар, буртасов и хазар. В эти военно-торговые экспедиции, несомненно, вовлекались ильменские словене, кривичи и финские племена, которые одновременно перенимали у скандинавов навыки навигации и военного искусства.

Осваивая Днепро-Двинское междуречье как важный узел торговых связей, варяги не могли не обратить внимания на Днепровский путь в Византию. Утверждение династии Рюриковичей в Киеве – это лишь промежуточный этап вожделенного стремления скандинавских конунгов к Константинополю. «К Риму Востока, - писал К. Маркс, - варягов влекла та же магическая сила, которая влекла других северных варваров к Риму Запада»[5].

Спутники первых Рюриковичей, скандинавские конунги, хотя они и названы Константином Багрянородным «архонтами»[6], чувствовали себя в Киеве, по-видимому, не очень уверенно и комфортно. Административно-управленческая ниша была занята местной знатью, которая не желала терять свои права и привилегии. Наиболее энергичная часть скандинавских пришельцев смогла все же удовлетворить свои амбиции, выступив в роли торговых агентов и дипломатических представителей Киева, что нашло свое отражение в договорах с Византией 911 и 944 годов. В целом же варяги рассматривали восточнославянские земли вдоль Днепра только как своеобразные базы для передышки и подготовки к новым походам, после которых многие из них, захватив богатую добычу, возвращались в Скандинавию. Только отдельные из них, например Свенельд, «бросили якорь» на Днепре.

Первых князей варяжского происхождения в Киеве мы видим не часто. Олег, победоносно ходивший на Византию, по одной из многочисленных версий погиб в персидском походе [7]. Сохранилось и предание о его уходе «за море» [8] (наиболее часто под этими словами летописца подразумевается Скандинавия).

Весьма любопытно поведение Святослава. Князь, воплощающий по определению М. Грушевского, «maximum дружинности», этот «чистый запорожец на киевском столе» [9], явно не дорожил столицей Руси как местом пребывания. В современной исторической литературе оценка Святослава как выдающегося полководца (достаточно вспомнить уже хрестоматийную фразу о «едином сабельном ударе» [10]) сочетается с восхвалением его как выдающегося государственного деятеля. Между тем, заявление Святослава о том, что Переяславец как средоточие торговли является серединой его земли [11], не содержит и намека на приверженность князя государственным институтам. Еще Н. М. Карамзин характеризовал князя довольно категорично: «Образец великих Полководцев, не есть пример Государя великого: ибо он славу побед уважал более государственного блага, и характером своим пленяя воображение Стихотворца, заслуживает укоризну Историка»[12].

Многие норманские конунги стремились занять важные в торговом и военном отношениях области Каспийского побережья (походы викингов вниз по Волге продолжались) и Причерноморья, в том числе в Крыму и на Тамани. Вместе с ними в южные походы вовлекались и славяне. Те, кто выжил в боях, как и рядовые (не награбившие в достаточной мере) варяги, возможно, так и оставались на новом месте, растворяясь в полиэтничной туземной среде. Мы можем судить достаточно определенно только о судьбе отдельных предводителей. Так в походе на Константинополь 941 года самое активное участие принял «царь» русов Хельг, уплывший затем в Таматарху (будущую Тмутаракань). Но и здесь варяжский конунг долго не отсиживался, а, побуждаемый честолюбивым стремлением стать новым басилевсом, затеял закрепиться на землях с богатейшим городом Прикаспия Бердаа, где и сложил свою голову. Современный исследователь образно отмечает: «Путь от верховода разбойничьей банды до помазанника Божьего был долгим и сложным, как и путь «из Варяг в Греки» [13].

Становление восточнославянской государственности шло по законам своей внутренней логики, а киевские князья вплоть до Владимира Святославича, если не считать правление Ольги, были далеки от идей общерусского государственного строительства. Такое поведение сближает первых Рюриковичей с князьями-изгоями более поздней поры: нашедшими убежище в Тмутаракани Олегом Святославичем и Борисом Вячеславичем, возглавившим беглецов из русских княжеств в районе Берлада Иваном Ростиславичем и др. Способ существования и менталитет этих, уже ославянившихся, но сохранивших в своих жилах скандинавскую кровь, князей сродни образу жизни и взглядам будущих казацких предводителей. Кроме того, в длинный список предшественников казацких гетманов вполне органично вписывается «русский Дон-Кихот старого времени» – Мстислав Удалой. По словам Е. Ф. Шмурло, его многими чертами напоминает «последний варяг» Карл XII, «странным образом доживший до начала XVIII века: у того и другого полное отсутствие политической прозорливости, та же погоня за бесплодною славою, тот же узкий горизонт личных и фамильных отношений, та же неспособность подняться до уровня интересов общегосударственных» [14].

Соответственно и в казацкой среде Поднепровья по отношению к центральной государственной власти не только в начальный период ее существования, но и в более позднее время преобладали центробежные тенденции. Запорожская Сечь как «христианская казацкая республика» возникла не в одночасье и в значительной

степени под влиянием конкретной геополитической обстановки, а не благодаря идее особой, казацкой, государственности, осенившей вдруг князя Д. Вишневецкого. Такая идея возникла и стала осуществляться только в условиях Освободительной войны Б. Хмельницкого. Причем, с учетом и времени и окружения воинственными соседями, наиболее мудрым, хотя и запоздалым, было решение гетмана сделать гетманскую булаву наследственной.

Второй этап массового проникновения варягов на Русь начинается с последней четверти X в. и характеризуется уменьшением их места в торговле [15]. Зато киевские князья используют норманнов в качестве профессиональной военной силы. Скандинавские саги повествуют о том, что Владимир Святославич и Ярослав Мудрый приглашали «охранять страну» Олава Трюггвасона и Харальда Сигурдарсона, соответственно. В этой же роли оказывается и знатный норвежец Эймунд Хрингсон. Сами наемники за хорошее вознаграждение были готовы «кормить орлов» убитыми воинами любой из противостоящих сторон. Поэтому Эймунд, заключая договор с Ярославом, шантажировал князя возможностью сговориться со Святополком. Приняв участие в междоусобной войне в качестве ударной силы войск Ярослава, он затем перешел на службу к его брату Брячиславу Изяславичу [16].

Часть профессиональных варяжских воинов «второго призыва» (возможно, не самая худшая) осталась на Руси, еще какая-то часть могла со временем осесть в приграничных землях или на Тмутаракани, притягивавшей недовольных. Русские князья использовали скандинавов и в административных целях. Владимир Святославич, отправляя 6000 наиболее буйных варягов в Византию, отобрал из них «мужей добрых, смышленых и храбрых», посадив их по городам [17].

Но исторически довольно длительное общение русичей и варягов имело определенные положительные последствия. Славяно-варяжского симбиоз привел к взаимообогащению военного искусства и вооружения. Русичи переняли у викингов ценнейший опыт судоходства, навигации, лоцманского дела. Неспроста Днепровские пороги в описании Константина Багрянородного имели названия и на скандинавском языке [18]. Даже сам факт установки варягом Грани рунического памятника «по Карлу, своему сотоварищу»[19] на острове Березань, последней речной стоянке перед выходом в Черное море, а не на родине покойного, не такой уж исторический казус, как это может показаться с высоты сегодняшнего дня. Почему бы ни предположить, что викинг Карл просто «врос» в эти места? Ведь не даром же запорожская «чайка» конструктивно сохранила судостроительные традиции «эпохи викингов» [20].

После смерти Ярослава потомки викингов, ассимилированные славянами, вместе со скандинавами второй волны не могли не принять участие в смутах и междоусобицах, охвативших русские земли. Вполне допустимо их участие в каких-либо протозапорожских объединениях, например, тех, которые принято называть «берладниками», а позднее - «подунайцами» и «галицкими выгонцами».

По мнению А. Тойнби, казаки представляли собой полумонашеское военное братство, подобное братству викингов[21]. Авторы комментария к русскоязычному изданию труда британского ученого отмечают, что, несмотря на различное происхождение, указанные объединения имели некоторые общие черты. В качестве примера военного братства людей, вытесненных обществом, они называют существование легенд о городе викингов Йомеборге, представленном в скандинавских сагах неким подобием Запорожской Сечи [22]. Между тем, отдельные сюжеты этих легенд заслуживают хотя бы перечисления. В настоящее время считается достоверным сообщение «Саги о викингах из Йомсборга» о нападении в 980-е гг. воинов Стюрбьёрна, племянника шведского конунга Эйрика, на выступающий под

8116 ГО

ський державний університет імені Миколи Гоголя

этим названием славянский город Волин [23]. Так называемая «Отдельная сага об Олафе Святом» сообщает, что Стюрбьёрн привлек в Йомсбурге для похода на запад большое войско, пришедшее с востока. Олав Трюггвасон, «этот великолепный разбойник», будущий наемник Владимира Святославича, согласно латиноязычной «Истории Норвегии», усиливал свой флот за счет норвежцев, датчан и «склавов» (славян), «которые с ним часто имели зимние квартиры в городе Йоме» [24].

Можно предположить зарождение в это же время на варяжских дрожжах какого-то полиэтничного объединения в Приладожье, специализирующегося на освоении новгородских колоний. С окончанием «эпохи викингов», его последователи могли продвинуться в верховья Северной Двины и организовать там протоказацкие ватаги ушкуйников. Вероятно, первым увидел генетическую связь между ушкуйничеством и варяжскими военно-торговыми экспедициями по Волге М. М. Богословский [25].

Волжские походы ушкуйников второй половины XIV в., на которые Новгород смотрел сквозь пальцы, вызвали незамедлительную реакцию сопредельных владетелей. Так на требование татар наказать участников похода 1366 г. на Жукотин, от которого пострадали не только «бесермены», но и русские люди, суздальско-нижегородские князья выдали захваченных ими ушкуйников [26]. Этот сюжет напоминает сообщение черкасского старосты крымскому хану в самом начале XV в. о казни казаков, совершавших нападения на татарских купцов и послов [27].

Под 1366 г. Новгородская первая летопись сообщает: «Ездиша из Новагорода люди молодыи на Волгу без новгородьчкого слова, а воеводою Есиф Валфромеевич, Василий Федорович, Олександр Обакумович...»[28]. Поскольку названные летописцем имена принадлежали крупнейшим новгородским боярам, напрашивается аналогия с украинскими казацкими предводителями Евстафием Дашкевичем, Предславом Лянцкоронским и др.

Известны два крупных похода ушкуйников на Сарай-Берке. О судьбе флотилии из 50 ушкуев, выступившей против ордынцев в 1374 г., летописи молчат. Поход 1375 г. под предводительством Прокопа закончился разгромом ушкуйников, попавших в засаду под Астраханью [29].

Политика Новгорода в отношении ушкуйников и то, что последние внешне действовали «без новгородского слова», сродни отношению южнорусских князей к варягам, а затем Великого княжества Литовского, Короны Польской и Московского княжества – к разного рода гулящим людям, а затем и казакам. Новгородские верхи были заинтересованы в защите собственных богатейших колоний, дальнейшем развитии колонизации. Поэтому они, так или иначе, использовали разбойничью активность летописных «молодцев», но не склонны были ни надолго задерживать их в Новгороде или его пригородах, ни, тем более, обострять отношения с соседями. По мере усиления Московского княжества возможности для грабительских действий новгородских речных разбойников сокращались и вскоре ушкуйники сошли с исторической сцены. Впрочем, у них была возможность перебраться на островки «нейтральных» буферных зон на границе со степью. Здесь уже сосредоточились массы людей, «по имени зависевших от государства, на деле мало обращавших внимания на его интересы и по первоначальному характеру своему, и по одичалости в степях, и по безнаказанности, которая условливалась отдаленностью от государства и слабостию последнего» [30].

Дорожа свободой, отважные жители пограничья в зависимости от условий иногда сами вынуждены были искать (или менять) себе, говоря сегодняшним языком, «крышу». Иногда в роли покровителей выступали и кочевники. Но в целом даже представители зародышевого казачества предпочитали обходиться собственными силами, принимая в свою среду наиболее образованных и храбрых людей. Наряду с

чисто промысловыми навыками особенно ценились знания и опыт в военном деле, походах по водным путям. Не преувеличивая значение варяжско-изгойской ментальности в формировании казацких характеров, следует все же признать, что, зародившись в среде определенной части древнерусского общества, она не могла выветриться за несколько столетий.

Література:

1. Футорянский Л. И. Казачество // Отечественная история: энциклопедия: В 5 т. - М., 1996. – Т. 2. - С. 452; Рязанские городовые казаки // Казачий словарь-справочник /Сост. Г. В. Губарев. – Сан Ансельмо, 1969. -С. 48.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. – К.; Львів, 1909. – Т. 7. - С. 83.
3. Див.: Бойко О. Д. Історія України. - К., 1999. - С. 109-110; Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. - С. 111.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. - С. 74.
5. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопросы истории. - 1989. - № 4. - С. 4.
6. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. - С. 49.
7. Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. - 1991. - № 2-3. - С. 17.
8. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (НПЛ). – М.; Л., 1950. - С. 109.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 1. - С. 286.
10. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 т. – М., 1966. – Т. 1. - С. - 495.
11. Повесть временных лет (ПВЛ). – М.; Л., 1950. – Ч. I. - С. 48.
12. Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. - М., 1989. - Т. I. - С. 139.
13. Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. - 2001. - № 2. - С. 26.
14. Шмурло Е. Ф. Курс русской истории. Возникновение и образование Русского государства (862-1462). – СПб., 1998. - С. 152-153.
15. Ловмяньский Х. Русь и норманны. – М., 1985. - С. 229.
16. Джаксон Т. Н. AUSTR I GORDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – М., 2001. - С. 13; Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье. - М., 1978. - С. 292-294.
17. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. – М., 1988. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 167-168.
18. Константин Багрянородный. Об управлении империей. - С. 47, 49.
19. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи (тексты, перевод, комментарии). – М., 1977. – С. 154.
20. Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древней Руси. – М.; Л., 1951. - С. 291; Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» // Український історичний журнал. - 2001. - № 5. - С. 77-78.
21. Кроме того, британский ученый отметил черты сходства между казачеством, с одной стороны, и эллинским спартанским братством и рыцарским орденом крестоносцев - с другой. См.: Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991. - С. 141.
22. Харитонович Д. Э., Колышкина Н. И. Научный комментарий // Там же. - С. 690.
23. Петрухин В. Я. Комментарии // Ловмяньский Х. Указ соч. – С. 251.
24. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших

времен до 1000 г.). – М., 1993. - С. 221, 237.
25. Богословский М. М. Земское самоуправление на русском Севере: В 2 т. – М., 1909. - Т. 1. - С. 2.
26. Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. – М.; Л., 1961. - С. 39-40.
27. Яковенко Н. Указ соч. – С. 110.
28. НЛ. - С. 40.
29. Бернадский В. Н. Указ соч. - С. 42-43.
30. Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. 3. - Т. 6. - С. 671.

И. В. Гречко

Норманский спор: будет ли он когда-нибудь разрешён?

Вопрос о роли варягов в генезисе государственности Руси труден и противоречив. Этот спор имеет более чем 200-летнюю историю, периодически то затихая, то разгораясь с новой силой.

Исходным пунктом спора является знаменитый рассказ из летописи «Повесть временных лет» о приглашении в 862 году варягов во главе с Рюриком для княжения в Новгород. Опираясь на этот отрывок, ряд немецких ученых (Г. Байер, Г. Миллер, А. Л. Шлёцер), которые в XVIII веке служили в России, создали так называемую «норманскую теорию», в которой доказывалось, что Русь основали варяги – скандинавская народность, известная в Западной Европе как викинги или норманны (северные люди). Такое толкование летописи вызвало гневное возмущение великого русского ученого М. В. Ломоносова, который доказывал первоочередную роль славян в создании Руси. Утверждения Ломоносова получили название антинорманской концепции и положили начало спору, который продолжается и сегодня. В определённые периоды нашей истории этот научный академический спор определялся политической конъюнктурой, а в 30-е годы XX века официальной и, следовательно, единственно правильной и обязательной стала воинствующая антинорманская теория.

Ряд русских и украинских историков (советские историки Б. Рыбаков, М. Тихомиров,В. Мавродин, украинские В. Антонович, Н. Костомаров, М. Грушевский) категорически отвергали положение, что основателями и создателями Киевской Руси были пришлые чужеземцы и видели в этом вопрос национальной чести и гордости. Ряд историков XIX века (С. Соловьёв, В. Ключевский) и XX века (Д. Лихачёв, Л. Гумилёв) отмечали противоречивость данного отрывка из летописи, пытались тщательно проанализировать и объяснить это противоречие, но категорически не отвергали варяжского влияния.

Большинство современных исследователей отмежевались от крайностей старой норманской школы. Однако, и сейчас можно встретить у некоторых авторов – неонорманистов утверждения о скандинавском завоевании славянских земель [1] и решительное опровержение легенды о призвании. Призвания варягов не было! – утверждают они. А были наёмники - варяги, которые и захватили власть в Новгороде [2].

Поэтому, как утверждает академик П. Толочко, задача современных исследователей состоит не в том, чтобы замалчивать факт присутствия варягов на Руси, или, наоборот, признавать его определяющим в развитии древнерусской государственности, а в том, чтобы объективно разобраться в этих фактах и дать им правильное толкование [3].

Основная проблема заключается здесь в отсутствии качественных письменных источников. «Повесть временных лет» - один из немногих исторических источников о том времени. Отсутствие других данных не позволяет без опоры на другие источники по – иному толковать сведения, приведённые в «Повести временных лет». Это, конечно, не означает, что всю информацию из летописи надо воспринимать буквально. Так считают большинство авторов [4].

Однако проблема заключается также и в том, что ряд историков (Б. Рыбаков, В. Мавродин, П. Толочко и др. [5]) считают, что «Повесть временных лет» неоднократно подвергалась редакции при Мстиславе Владимировиче Мономахе. Но не все разделяют такое мнение. Так, А. Новосельцев категорически отвергает факт редактирования и переписи «Повести временных лет» [6].

И всё же, независимо от того, завоевали ли варяги Русь или были приглашены править, следует признать очевидный факт – варяги на Руси были и основали правящую династию Рюриковичей. Историчность Рюрика подавляющим большинством ученых не подвергается сомнению. Но что касается его этнической принадлежности и его роли в нашей истории – этот вопрос ещё требует определения.

Большинство авторов отождествляют Рюрика с Рюриком Ютланским (Датским). И здесь опять мы находим противоречие: от Новгорода до Ютландии- Дании – почти две тысячи километров. Тогда почему новгородцы направили приглашение не ближайшим своим заморским соседям – шведам, а далёким датчанам? И как мог Рюрик, владетель Ютландии ,променять её на далёкий и неизвестный Новгород?

Можно предположить следующее: во-первых, он пришёл не один, а с войском, на которые он мог опираться, во-вторых, княжение в Новгороде обеспечивало ему контроль над торговым путём «из варяг в греки», в третьих, междоусобная борьба в Новгороде, (что и стало одной из причин приглашения чужого князя) обеспечивала относительно лёгкий захват земель [7].

Кто же был по происхождению Рюрик? П. Толочко обращает внимание на такой малоизученный факт, как факт взаимообратного влияния славян на скандинавские народы. Опираясь на археологические данные, он считает, что в балтийском регионе в VIII – X вв. сформировалась своеобразная материальная культура, в создании которой участвовали как норманны (шведы, датчане), так и саксы, каролинги, славяне. Датчане были ближайшими соседями северо-западной группы славян и поддерживали с ними постоянные контакты. [8]. Такое длительное и тесное взаимодействие скандинавов (датчан и шведов) и западных славян приводило к преимущественно смешанному славяно-скандинавскому характеру населения многих южнобалтийских торговых городов – Хайтхабу, Рерика, Старигарда, Волина, Зеебурга, Щецина и др. [9]. В свою очередь, псковские кривичи и новгородские словены тесно контактировали с западнославянским (южнобалтийским) населением. Очевидно, делает вывод автор, на севере Руси в VIII – IX вв. встретились два колонизационных потока – западный и южный (расселение поморских славян в бассейне реки Большой и Псковского озера). Таким образом, отчасти колонизационными процессами можно объяснить такое быстрое освоение трансевропейского торгового пути, который начинался в Хайтхабу, проходил через славянские города Старигард, Волин, Щецин, Ладогу, Новгород, Киев и заканчивался в Константинополе.

Учитывая все вышеперечисленные факторы, становится более понятным, почему именно Рюрика пригласили на Русь. Однако, это не означает, что Рюрик – обязательно выходец из Ютландии. Он мог происходить из какого-либо славяно-скандинавского города (например, торговый город венедских ободритов Рерик, которым в 808 году овладел датский король Гетрик). Некоторые средневековые источники (Адам Бременский) называют славян – ободритов Рерик. Поэтому предположение связи

Рюрика с ободритским краем или торговым городом Рерик может быть вполне вероятным [10]. И эта гипотеза наряду с другими также имеет полное право на существование.

В 882 году, как указывает летопись, родич Рюрика Олег со своей дружиной спускаясь вниз по Днепру, овладел г. Киевом, убив Аскольда и назвав Киев «матерью городов русских». Освещение этого события в летописи также противоречиво. Но следует признать очевидным, что именно на долю Олега выпало реально осуществить объединение двух важнейших восточнославянских государственных образований – Северного с центром в Новгороде и Южного с центром в Киеве. Киев и стал столицей нового государства – Киевской Руси. Объединение восточнославянских земель вдоль важнейших торговых путей в единое государство, конечно, было подготовлено внутренними социально-экономическими процессами. Но произошло оно в результате похода Олега на Киев в 882 году и при активном участии его дружины.

Подводя итог сказанному, зададимся вопросом. Какую же роль сыграли варяги в становлении Руси?

Несомненно одно – новая княжеская династия Руси по происхождению скандинавская, северная. И так часто случалось в средневековой истории, когда правящая династия приходила извне. Но говорить о норманском завоевании Новгорода и Киева и основании ими государственности – по меньшей мере, некорректно. Следует обратить внимание, что и Рюрик, и Олег не основывают новых своих городов, а овладевают уже существующими, а лёгкость утверждения власти Олега в Поднепровье доказывала, что к этому времени созрели внутренние условия для объединения. Следует также разделить понятие «образование государства» от истории происхождения правящей династии. В летописи понятие государства неизменно связывалось с правящей династией. Однако ясно, что государство создается не княжеской династией (править можно и готовым), оно – результат длительных и глубоких социальных изменений.

Поэтому, правомерно говорить не о создании варягами государственности, а об их роли в становлении восточнославянской государственности. Отношения их со славянами складывались по-разному. Вооружённые отряды скандинавов не один раз совершали набеги на земли русских племён. Их данниками некоторое время были и новгородские славяне и кривичи, и Чудь, Меря. Не раз русичи и варяги сражались друг с другом, местное население неоднократно восставало и выгоняло чужинцев. Но варяги приходили и как купцы, и нанимались в дружины киевских князей для походов на Византию. Часть из них оседала на Руси, вливаясь в правящую верхушку общества.

Однако это не даёт основания утверждать об их исключительной, абсолютной роли в формировании древнерусской государственности. Во-первых, их присутствие на Руси было не столь широкомасштабным и они достаточно быстро ассимилировались со славянским населением. Как утверждает украинский эмигрантский историк Д. Дорошенко, к концу XI века от варягов на Руси остались лишь имена. Во-вторых, их культура не была выше славянской. И в-третьих, как уже было сказано, варяги не основывали новых городов и центров, а овладевали уже созданными.

Поэтому, наверное, более правомерно говорить о них как об ускорителе, катализаторе консолидирующих процессов (О. Субтельный) [11]. Они сыграли роль связки, цемента скрепившем в одну политическую систему отдельные восточнославянские союзы племён. Варяги несли дух инициативы, активности, стремления к власти чего как раз не хватало мирным славянским хлеборобам (Д. Дорошенко) [12].

Таким образом, опираясь на летописные источники и археологические данные, можно говорить о норманском присутствии как одном из факторов в складывании государственности на Руси.

Литература :

1. Суперанская А. Как прозываешься? // Наука и жизнь. – 1993. - №4.
2. Баймухаметов С. Призвания варягов не было // Донецкий кряж. – 2000. № 349 - С. 5; Мавродин В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – С. 150 – 151.
3. Толочко П. Київська Русь. – Київ, 1996. – С. 40.
4. Бурыменко А. Русь и варяги, или кого призвали на Русь и кто ею правил // Донецкий кряж. – 2000. – № 361. - С. 5; Мавродин В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – С. 150 – 151.
5. Мавродин В. Указ. соч. - С. 150-151.
6. Новосельцев А. «Мир истории» или миф истории? // Вопросы истории. – 1993. № 1. – С 25-26.
7. История отечества: люди, идеи, решения. – Очерки истории России IX – начала XX в. – Москва, 1991. – С. 40.
8. Толочко П. Указ. соч. - С. 43.
9. Там же.-С.45.
10. Там же.-С.46.
11. Субтельный О. Україна. Історія. – Київ, 1991. – С. 33 - 34.
12. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. І.- Київ, 1991. – С. 37.

Г. І. Шаповалов

Де загинув князь Святослав Ігоревич?

Весною 2002 р. виповнилася 1030 річниця трагічної смерті войовничого князя Київської Русі Святослава Ігоревича на дніпрових порогах. Про цю жалобну подію в історії України літопис повідомляє, що у рік 6479 [971] князь Святослав, уклавши мир з візантійцями, рушив у човнах до дніпрових порогів. «І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав князь його і рушив у човнах. Тим часом послали переяславці до печенігів гінців повідомити, що «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчисленний, а з малою дружиною». Почувши це, печеніги заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли прийшла весна, пішов Святослав у пороги.

У рік 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький, і вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, - окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославового двадцять і вісім» [1].

Нагадаємо, що дніпрові пороги до 1932 р., до затоплення їх у звязку із спорудженням греблі Дніпрогесу, знаходились між сучасними містами Запоріжжям та Дніпропетровськом. Тягнулись вони по Дніпру майже 90 км. Як бачимо, площина для пошуку відповіді на запитання "Де саме на дніпрових порогах загинув князь Святослав?", величезна. І, зрозуміло, дуже мудро вчинили в 1905 році Катеринославська архівна комісія та музей О.Поля, які, вирахувавши "на око" середню

частину порогів, і встановили на правому березі Дніпра біля порога Ненаситецького у селі Нікольське пам'ятну чавунну плиту з написом: «В 972 році біля дніпрових порогів пав у нерівному бою з печенігами руський витязь князь Святослав Ігоревич». Майже сто років нагадувала вона людям про визначну подію нашої історії. Та з часом з'явились і інші «ймовірні» місця загибелі князя, зокрема на острові Хортиця. А чому б і ні? Дніпрові пороги були великими...

Автор впевнений, що на протязі останніх майже ста років історичною наукою накопичена інформація, яка дозволяє наблизитись до відповіді на запитання, що винесене в якості назви нашої роботи.

Першим, хто, на думку В.Фоменка, конкретно вказав місце загибелі Святослава Ігоревича, був В.Татіщев. Посилаючись на відомий йому літопис новгородського єпископа Іоакіма, В.Татіщев написав: «...он (Святослав Г.Ш.) бо вся воя отпусти полем ко Кневу, а сам не со многими иде в лодиах, а на Днепре близ проторча оступиша печенези со всеми, бывшими при нем, избиша» [2]. Саме слово «проторча», яке В.Фоменко ототожнив з літописним Протовчим бродом в нижній частині острова Хортиця, і дало йому підставу зробити висновок, що князь прийняв останній бій біля Протовчого броду нижче острова Хортиця [3]. Сам В.Татіщев коментував слово «проторча» як «пороги» [4].

В.Фоменко запропонував і свою власну версію подій, пов'язаних із загибеллю князя Святослава. Він припускав, що знесилені важкою та голодною зимівлею вояки дружини Святослава обрали для своїх лодій шлях по Старому Дніпру (руслу, яке огинає острів Хортицю із заходу). Автор пояснював таке рішення тим, що їх привабила слабкіша течія ріки і можливість завдяки лісу, який ріс там розпочати волок лодій правим берегом уже в гирлі притоки Дніпра, річки Верхня Хортиця. На думку В.Фоменка, зайняті витягуванням лодій на берег та виготовленням катків, дружинники Святослава зненацька атаковані печенігами "не могли відразу зібратися в одне місце і стати для відсічі ворогу у звичний для них бойовий порядок. Їм довелося захищатися невеликими розрізненими групами у кількох місцях"[5]. Такими місцями він вважав правобережний Кічкаський мис та близькі до нього дніпровські острови вище острова Хортиця. Зважуючи на те, що вся київська дружина була знищена у бою, В.Фоменко припускає зникнення з часом слідів непохованих вояків безслідно.

Нагадаємо, що за свідченням візантійського імператора Костянтина Багряннородного, найнебезпечнішим місцем для тих із слов'ян, що долали пороги на своїх кораблях, була переправа Крарія. Відома в пізніших джерелах як Кічкаська переправа, вона знаходилась між останнім порогом і островом Хортицею. Дніпро мав тут ширину в 150-180, метрів і саме тому печеніги, вказує автор, спускаються сюди і «воюють проти росів» [6].

Природно, що саме це місце на дніпрових порогах має привернути увагу кожного, хто шукає відповіді на запитання: «Де саме на порогах загинув видатний військовий та політичний діяч Київської Русі князь Святослав?». А якщо звернути увагу на район Крарійської (Кічкаської) переправи, то з'ясується, що у 1930 р. Дніпрогесівська історико-археологічна експедиція виявила тут унікальну пам'ятку. Саме вона дозволяє, на нашу думку, зробити деякі важливі історичні припущення, які наближують нас до розуміння того, що відбулося тут 1030 років тому.

Ця експедиція досліджувала територію, на якій планувалося будівництво заводів-гігантів Запорізького промислового комплексу. При обстеженні Вознесенської гірки (район сучасного м. Запоріжжя) на так званій «площадці А» було виявлено могильник, до якого входило до 50-ти курганів, що мали різноманітні розміри та форми. В цілому курганний могильник простягався у напрямі північний схід - південний захід і поділявся на дві групи, що знаходились за 500 м одна від одної. Між курганними

насипами цівденно-західної групи було виявлено розпливчатий вал висотою від 45 до 85 см. Вал утворював споруду-укріплення у вигляді прямокутника довжиною 82 і завширшки 51 м. Під час розкопок цієї споруди було знайдено багато фрагментів давнього посуду і конячих кісток. У східній частині укріплення археологи виявили зруйновану кільцеву вимостку з каменю площею 29 кв. метрів. В її центрі на глибині до 2-х метрів знаходилось поховання-спалення, на користь чого свідчили знайдені тут обпалені людські кістки, залізні стріли та каміння.

Поруч було виявлено об'єкт, який отримав в історичній науці назву «Кічкаського» або «Вознесенського скарбу». Він являв собою циліндричну яму глибиною до 90 см і діаметром – до 70 см. Яма була повністю «забита» великою кількістю металевих речей. Вся яма зверху була проткнута трьома шаблями. Серед залізних речей «скарбу» місцями блищало золото та срібло. «Скарб» було вирізано цілим, переміщено у дерев'яний ящик і під наглядом озброєної охорони на вантажівці перевезено у Дніпропетровський історичний музей. Там спеціальна комісія обережно розібрала, запротоколювала і сфотографувала весь скарб, знайдений у Запоріжжі.

З публікації В.Грінченка відомо, що в ньому знаходились 50 залізних стремен, 20 залізних кінських вудел, а також пряжки, кільця, тощо від кінської збруї. Дві-три пари стремен та вудел були орнаментовані срібною та золотою насічкою. В "скарбі" знаходилось до 1500 золотих речей, майже виключно у вигляді бляшок та грудочок від розплавленого металу загальною вагою більше 1 кг 200 гр. Бляшки були прикрашені складною ювелірною технікою – зерню та сканню, а деякі виготовлені штампом. В основному вони призначались для оздоблення кінських і людських ременів. Серед знахідок трапились і золоті кільця, обойми та інші деталі від шабельних піхов, сагайдаків, луків, сідел та іншого військового приладдя. Більшість речей мала сліди перебування у вогні, а багато з них були знищені вогнем і уявляли собою золоті і срібні шматочки металу.

Із срібних речей найкраще збереглася фігурка орла зі змією в лапах – відома з античності алегорія боротьби відкритої сили та підступної хитрості. На грудях орла вирізано монограму – латинський хрест, на краях якого розміщені літери, які складають ім'я «Петрос». На спині в два ряди розміщено 12 шишечок, по шість в ряд. Що вони означають – невідомо. Дослідники вважать, що срібний птах вагою більше кілограма і заввишки 21 см колись, скоріш всього, був навершям корогви візантійського легіону. Л.Мацулевич прочитав напис на грудях орла як "Петрове", тобто те, що належить Петру [7]. Варто нагадати, що під час війни князя Святослава на території Болгарії, у 969 р. помер болгарський цар Петро, а всі його скарби успадкував цар Борис. В цей час у столиці Болгарії Великому Преславі при ньому знаходиться варяг руської служби Свенельд [8].

Від іншої подібної фігури лева збереглася від вогню лише голова. Серед знахідок із срібла частина речей, такі як кадило, діскоси, мали культове призначення. Багато речей із поховання спалення не було визначено взагалі через їхню погану збереженість.

Археолог В.Грінченко, який розкопував пам'ятку, зробив висновок про те, що: «Склад предметів поховання з Вознесенської пам'ятки вказує на те, що вони належали не одній, а кільком, а може й багатьом особам.

Ці особи, безперечно, не могли померти всі разом нормальною смертю. Причиною такої передчасної смерті міг бути невдалий бій, повстання у війську або якась серйозна катастрофа, під час якої загинули полководці і певна кількість воїнів. Ця катастрофа, можливо, призвела до безвихідного становища, і воїнам, які лишилися живими, довелось спалити разом із загиблими своїми полководцями та товаришами також військові регалії (орел і лев), щоб вони не дістались ворогові» [9].

Спорудження з валами, розташоване в найвищій частині Вознесенської гірки,

дозволяло контролювати місцевість у радіусі 15 км, і, на думку В.А.Грінченка, можливо, було укріпленням центрального управління штабу військового загону слов'ян або хазарів.

Незалежно від Грінченка цей важливий висновок поділяв і розвинув інший учасник розкопок 1930 року професор М.Міллер. В 1951 р. він видав у Канаді працю «Могила Князя Святослава», в якій переконливо доводить, що поховання-спалення на Вознесенській гірці в Запоріжжі є похованням князя Святослава. При цьому він справедливо звертає увагу на його розташування «в цілком виключному місці, єдиному в своєму роді на всій просторіні Дніпра від порогів до Чорного моря» [10]. В цьому місці, - пише він, - поруч із Хортицею, Дніпро вигинається коліном, оточуючи з двох боків велику та високу гору (Вознесенську гірку) у формі півкулі, що знаходиться на лівому березі. Від степу ця гора відрізується вибалками, які впадають у балки Капустяна та Кічкаська. Під горою знаходився відомий в історії Кічкаський або Крарійський перевіз через Дніпро. Особливого значення він набув у IX-XII ст., коли через нього йшов шлях із Херсонесу до Києва і в цьому місці перехрещувався з великим водним шляхом «з варяг - у греки». В зв'язку з таким виключним значенням цього середохрестя найбільших торгівельних артерій та шляхів того часу, на Кічкаському перевозі на обох берегах Дніпра, а на Хортиці біля Протовчого броду, були розташовані великі слов'янські села, залишки яких знайшли і дослідили археологи.

«Гора, на тім'ї якої знаходилась «Площа А», - пише М.Міллер, - домінувала над усією цією околицею. З верховини гори розгортався єдиний незабутній краєвид на десятки кілометрів: униз – на Хортицю та Великий Луг, вгору – на початок порогів, на схід – у крайні степи. Під горою – Крарійський перевіз та середохрестя великих шляхів. І вгору, й униз по багатьох місцях блищала срібна поверхня Дніпра, на віддаль якої тільки можна було досягти оком» [11].

Ця дуже цікава думка Михайла Міллера про ототожнення Кічкаського скарбу з похованням князя Святослава має право на життя ще й тому, що, по-перше, серед знахідок таємничого Кічкаського (Вознесенського) поховання-спалення знайдено кілька корабельних цвяхів. А це свідчить про елементи обряду спалення у кораблі, який був поширений серед слов'ян того часу. По-друге, князь Святослав дійсно міг підійти на кораблях по Новому Дніпру в район сучасної «Червоної річки» і, довідавшись від розвідки про печенізьку засідку на Кічкаській переправі, спробувати обійти її на конях, як це радив йому зробити роком раніше Свенельд, зручним шляхом степовими балками – Капустяною, Кічкаською та іншими. Це можна було зробити для нанесення раптового удару по засідці з боку порогів з метою забезпечення вільного проходу флотилії вгору по Дніпру. Не виключено, що очікувався і прихід в район Крарійської переправи допоміжної флотилії з Києва. Коли ж пройти непоміченим степовими балками Святославу не вдалося, він, відрізаний печенігами від флотилії на Дніпрі, змушений був піднятися в невелике сторожеве укріплення. Воно було побудоване мешканцями Кічкаського або Хортицького слов'янських поселень років на сто раніше, на стратегічно вигідній верхівці Вознесенської гірки. Вірогідніше всього саме там великий князь Святослав, разом з вірними воєводами і невеликим виснаженим зимовим голодом загоном воїнів, і прийняв свій останній нерівний бій.

Про перебування слов'янської флотилії на Новому Дніпрі біля його лівого берега проти сучасного острівця Ростьобиного свідчать зібрані нами дані про численні випадкові знахідки з дна ріки. Ці знахідки було зроблено у 1945-1952 роках під час поглиблення русла Дніпра земснарядами. Саме тоді було знайдено посуд, килим і зброю: кольчуги, мечі, наконечники списів і стріл часів Київської Русі. Тут же у 1952 р. було знайдено і затоплені кораблі. Ніс одного з них прикрашала фігура

якогось чудовиська-дракона. Можливо, це і була остання стоянка кораблів князя Святослава, до яких він не дістався, залишившись назавжди на Вознесенській гірці.

Ті з бойових побратимів князя Святослава, хто залишилися живими, можливо, разом з мешканцями близьких слов'янських поселень, поховали за давнім обрядом великого князя-полководця, спаливши його разом із кіньми та прислугою. Традиційного кургану не насипали тому, що вже з одного боку великого поширення набрало християнство, яке не сприймало подібні обряди та споруди, а з іншого боку, можливо, вони, саму Вознесенську гірку, цю дивну місцину, вважали своєрідним величним природним курганом на честь князя. А щоб вирізнити могилу з-поміж інших, подати незвичний знак нащадкам, які будуть пам'ятати і, можливо, шукати сліди великого князя, проткнули поховання трьома шаблями. Хоча, не виключено, що це могли зробили і печеніги, які боялися князя Святослава і після його смерті.

В.Грінченко датував княже поховання-спалення на Вознесенській гірці VIII ст. [12]. Л.Мацулевич, який бачив речі з поховання-спалення визначив фігурку срібного орла як військовий знак V ст., заперечуючи при цьому його належність римським легіонам [13]. Він не виключав вторинне використання цього знака в пізніші часи у VII-VIII ст. Разом з тим, Л.Мацулевич наводить опис, залишений візантійським письменником кінця XII – початку XIII ст. Микитою Хоніатом, пам'ятника у вигляді орла, що стояв на іподромі у Константинополі. «На іподромі стояв ще й бронзовий орел, Аполлонія Тіанського винахід і його чаклунства чудове створіння. Колись византійці, користуючись приїздом до них цього чаклуна, звернулись до нього з проханням приборкати змій, від укусів яких вони жорстоко страждали. В зв'язку з цим, виконавши різні замовляння, вигадані демонами та нечестивими служителями їх, поставив на стовпі орла. Це - чудовий витвір мистецтва, від якого неможливо відірвати очей, милуючись; і мимоволі доводилось залишатись прикутим до місця, подібно тому, хто, почавши слухати спів сирен, хотів би піти від них геть, та не міг. Орел розчепірив крила мовби для злету; змія ж, лежачи біля його ніг та звиваючись в кільця, не давала йому можливості злетіти. Вона, піднімаючи голову, тягнулась до його крил мовби для укуса.» [14]. Наводячи цей текст, Л.Мацулевич виділяє курсивом опис константинопільської скульптури, яка повністю, що він підкреслює, співпадає із скульптурним зображенням орла з Вознесенського скарбу. Вважаємо, що це є вагомим аргументом для встановлення походження частини вознесенівських знахідок саме з Візантії. Разом з тим текст дозволяє припустити датування всього комплексу Вознесенського скарбу більш пізнім часом.

Ми розуміємо, що чітко датованих речей, скажімо монет X ст.,у могилі-спаленні не виявлено. Та разом з тим у похованні полководця Святослава, який з 964 р. майже не жив у Києві, постійно перебуваючи у закордонних походах то серед хазар, то серед болгар, важко розраховувати знайти щось характерне саме для князя давньоруського. Нагадаємо, що Святослав воював з болгарами з 968 р. і підкоривши їх, княжив на їх землях кілька років у Переяславці, дошкуляючи Візантії. Добре відомо і про те, що він постійно отримував данину не тільки від болгар, а й від візантійців. Так було, наприклад, у 971 р., коли Святослав відмовився від взяття Царгорода, або під час заключення миру в Доростолі. Таким чином, цінні ювелірні вироби, що датуються VII-IX ст., із скарбниць візантійських імператорів або болгарських ханів могли потрапити до Вознесенського поховання-спалення саме в якості трофеїв князя Святослава. Адже і літопис повідомляє, що йшов Святослав до порогів «узявши майна багато у греків».

Вважаємо, що наведені вище аргументи дозволяють припустити, що видатний військовий та політичний діяч Київської Русі князь Святослав Ігоревич загинув біля острова Хортиця неподалік Крарійської (Кічкаської) переправи і був похований разом

з найближчими своїми дружинниками на Вознесенській гірці на території сучасного міста Запоріжжя.

Література:
1. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця. Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С.43.
2. Татищев В.Н. История российская. – М.-Л., 1962. – Т.І. – С.111.
3. Фоменко В. О месте последнего сражения Святослава Игоревича // Индустриальное Запорожье. – 1972 г. – 14, 16 июня
4. Татищев В.Н. История российская. – С.111.
5. Фоменко В. Вказ. праця.
6. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – С.49.
7. Мацулевич Л.А. Войсковой знак V в. // Византийский временник – 1959. – Т.XVI. – С.183-205.
8. Рыбаков Б.А. Мир Истории. Начальные века русской истории. – М.,1984. – С.125.
9. Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с.Вознесенки на Запоріжжі. –Археологія. – 1950. – Т.3. – С.63.
10. Міллер Михайло. Могила князя Святослава // Старожитності / "Пам'ятки України", 1993. – Число 7-8. – С.15-18.
11. Там же.
12. Міллер Михайло. Вказ. праця.
13. Мацулевич Л.А. Войсковой знак V в. // Византийский временник. – 1959. – Т.XVI. – С.183-205.
14. Там же.

О. Ю. Москаленко

Чи був Остер судноплавним?

Однією з розповсюджених в багатьох місцевостях України історичних легенд, де нині є невеликі річки, є легенда про їхню судноплавність у минулому. В давнину по них начебто плавали великі кораблі з різним крамом і навіть благородними металами та коштовностями, а один з таких кораблів затонув. Іноземні компанії /американські, німецькі,французькі, японські / пропонували на власні кошти його розшукати і підняти, проте місцева влада не дозволяла це зробити, оскільки знайдене золото, срібло повинно дістатись виконавцям робіт. В "ніжинському" варіанті легенди говориться, що греки, оселившись в місті, спорудили на Острі пристань і користувались річкою як водним шляхом, перевозячи по ній свої товари на вітрильниках, а далі події розгортались за вищенаведеним сценарієм: корабель з золотом, сріблом та коштовностями затонув десь в межах міста чи поблизу нього... Тож спробуємо розібратись в питанні про можливість судноплавності річки Остер в минулому, зокрема в часи існування грецької общини в місті Ніжині.

Щоб дати позитивну чи негативну відповідь, звернімось до документів, які прямо чи побіжно торкаються окресленого питання.

Греки оселились у Ніжині у середині XVI ст., виїхавши з території своєї батьківщини, де панувало османське Іго. За часів гетьманування Б.Хмельницького грецькі купці дістали значні привілеї в торгівлі /за універсалами від І.VIII. 1649, 18.VI. 1652 І 9.І.1656 рр./ та одержали право на самоврядування /універсал від 5.V.1657 р./. Проіснувала грецька колонія до 1872 р., тобто, більше двохсот років. Яким же у цей проміжок часу був Остер?

Цінну інформацію в аспекті, котрий нас цікавить, містять "Переписні книги"

1666 року. В одному з записів згадується "вдова Мищиха, мельничка, с сыном Пашкою, у него мельница на меской гребле на той же реке Остре...". Отже, на Острі вже в середині XVII ст. працювали водяні млини. Резерв води для них, як відомо, створювався за допомогою гребель, які перетинали русло ріки. Млин "на меской гребле", про який йдеться у записах, був великим. Крім колес жернових, у нього було колесо, яке приводило в рух три просяні та суконну ступи. Загалом у місті і передмісті Овдіївка у згадуваний час налічувалося три приватні млини та млин, що належав міському магістрату.

Дані "Переписних книг" свідчать про існування в шістідесятих роках XVII ст. водяних млинів з греблями від верхів'я до гирла річки протягом всієї двохсоткілометрової течії Остра. Зокрема, у верхів'ї річки водяний млин працював в Івангороді, а нижче Ніжина за течією їх налічувалось п'ять у Козарах, один – в Мрині, сім – у Козельці та вісім в районі міста Остра. Така кількість споруд з греблями становила перешкоду для плавання руслом річки навіть для човнів, не кажучи вже про судна більшого тонажу.

В описі Чернігівського намісництва вісімдесятих років XVIII ст., складеному О.Шафонським пізніше "переписних книг" на 120 років, Остер теж не належить до судноплавних річок "Сия река, – зазначає дослідник, – там только видна, где она медьничными плотинами запружена, а в других она более вид пространкого болота представляет!... Весною она местами на версту й до двух разливается, по не долгое время, и перевозов, а меньше того пристаней (підкреслено авт.) не имеет", а в летние месяцы "... он (Остер) в иные сухие годы пересыхает даже в Нежине".

За даними О.Шафонського, у районі міста Ніжина з передмістями нараховувалося сім водяних млинів. Основна міська (магістратська) гребля у згадуваний час існувала біля Чернігівських воріт, де тепер знаходиться Ліцейський міст, котрий веде до корпусів Ніжинського педуніверситету. Нижче міської греблі Остер був широким, але мілководним, сягаючи в обширах від набережної біля валу Замку (район середньої школи № 1) до сучасної будівлі нового корпусу педуніверситету і музичної школи. Нижче міської греблі в районі передмістя Овдіївка була друга, або Овдіївська гребля теж з водяними млинами.

Тривала експлуатація водних ресурсів Остра призвела до прогресуючого замулення дна річки, як в межах міста, так і впродовж всієї її течії. У зв'язку з цим у Ніжині протягом 1812-1815 рр. міські греблі з водяними млинами були ліквідовані й одночасно проводилися роботи по деякому звуженню і поглибленню русла Остра. Однак шкода, нанесена водяними млинами річці, була майже непоправною. В географічно-статистичному словнику за 1867 рік зазначається: "Остер 187 верст, ширина 3-15 сажень, глибина - 3 аршини, дно пловке, береги відлогі, болотисті, річка несудноплавна".

Отже, ні у XVII, ні у XVIII, а тим більше в XIX століттях річка Остер не була придатна для будь-якого судноплавства від гирла до Ніжина і вище нього. Таким чином, ні ніжинські греки, ні хтось інший не могли використовувати її для перевезення вантажів на кораблях і ніякого грецького затонулого корабля навіть під товстелезним шаром мулу в межах міста чи його околицях бути не може.

Що стосується доставки товарів у Ніжин водним шляхом, то для цього користувались у XVIII ст. Десною. За свідченням члена Російської Академії наук Гільдентедта "...підвозять під Ніжин крам також водяним шляхом, але звичайно вивантажують його в Кладькові /Кладьківці на Десні/ у віддалені 50 верст від Ніжина" на пристані, а звідтіля на волах або ж кіньми везли до міста.

Все сказане про "судноплавність" Остра у XVII-XIX ст. не виключає можливості річки для невеликих і середніх за розмірами водних транспортних засобів у більш

ранній період за часів Київської Русі, а можливо й навіть в часи існування розвиненої Черняхівської культури III - першої половини V ст. н.е. Якщо дотримуватись точки зору, що Ніжин походить від літописної Нежатіної Ниви, то тією річкою, по якій повезли до Переяслава "на ладьи" тіло вбитого в бою під Нежатиною Нивою у 1078 р. київського князя Ізяслава Святославича, міг бути тогочасний Остер. Навіть в наш час біля с. Данівка Козелецького району він з'єднується з верхів'ям річки Трубіж, на берегах якої й стоїть Переяслав-Хмельницький.

В описі Чернігівського намісництва О.Шафонського серед іншого зазначено, що у верхів'ях Остра, котрий починається з болотних лощин верст за 10 від древнього зруйнованого давньоруського міста Білі Вежі "около самих Белих Веж больших судов разломаїше куски находили, по коим бы заключить должно, что она в древности била так же глубока, как Десна или самый Днепр".

Порівняння Остра з Десною та Дніпром, звичайно, перебільшене: тихоплинна ріка, яка несе свої води в низинній болотистій місцевості, ніколи не була дуже глибокою навіть до появи водяних млинів з греблями, хоча ширина русла в декілька десятків метрів, дозволяла плавати нею навіть весельним плавзасобам типу давньоруської ладьї. Скоріш за все згадувані О.Шафонським уламки великих суден і могли бути ладьями, розміри яких, в середньому, сягали до 10 метрів в довжину, до 3-х метрів вшир та глибиною осадки до ватерлінії з вантажем чи людьми приблизно до 50 см. Для таких кораблів Остер до появи на його берегах водяних млинів дійсно був судноплавним.

Література:

1. Переписні книги 1666 року. - К.,1933.
2. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание.В Чернигове, 1786 года. - К.,1851.
3. Москаленко О.Ю. Про що говорить топонім //Просвіта. - 1994. – С.4-5.
4. Москаленко Ю.С. Млини на Ніжинщині //Під прапором Леніна. - 1983. -22 червня.
5. Ніжин і Ніжинщина у XVIII столітті: Навчально-методичний посібник. -Ніжин, 1997.
6. Шуст М. Чи міліє Остер? //Під прапором Леніна. — 1983. - 5 липня.

О. М. Уривалкін, А. О. Кресан

Чернігово-Сіверська земля XVI – поч.XVII ст.: проблеми порубіжжя

Розвиток українських земель у XVI ст. відбувається в складних суспільно-політичних та історичних обставинах. Вони були розділені між різними державами. На межі Литовської і Московської держав знаходилася Чернігово-Сіверщина. Саме Чернігівське прикордоння стало симптомом змін, які відбувалися у реальному співвідношенні сил обох суперників за "давньоруську спадщину".

Ще з 50-х років XVI ст. Чернігівщиною і Сіверщиною володіли удільні князі, але самостійність їхніх князівств була тільки зовнішньою. Вони утримували свої уділи на основі великокняжого пожалування, яке періодично підтверджувалося. Це значить, що удільний князь користувався прибутками своїх земель і розпоряджівся ними за власним бажанням, сплачуючи данину до скарбниці Великокняжества Литовського. Ті з удільних князів, що володіли землями на правах споконвічних вотчинників, давали великому князю обіцянку "служити вірно і в усьому бути слухняними" ("службові" князі). Очевидно, литовські володарі втручалися в деякі внутрішні справи земель цих

князів (наприклад, у військову службу і пов'язаний з нею розподіл землі). Останні ж виражали свій протест проти окатоличення і централізації, що насувалася з Литви, починали "виїжджати" в Москву. Відхід у чужу державу членів вищих станів, князів і бояр був звичним у Середньовіччі.

Не дуже довіряючи місцевим князям, на прикордонних землях литовські урядовці роздавали уділи вихідцям з Москви, які втекли з будь-яких причин у Литву. Ціль була проста: являючись ворогами Москви, вони постійно боротимуться з нею і грабуватимуть її землі, захищаючи себе і Литву. З таких міркувань князі Можайські, Боровські, Шем'ячичі, Олельковичі отримали уділи: Чернігів, Стародуб, Любеч, Рильськ, Брянськ, Новгород-Сіверський, Путивль, Оршу, Вітебськ [1].

З іншого боку, мотивом "від'їзду" служили "релігійні гоніння" на православних у Вел.князівстві Литовському. Під цим приводом Москва продовжувала приймати князів С.І.Можайського, В.І.Шем'ячича, Трубецьких, Хотеновських, Мосальських, С.Бельського зі своїми містами і вотчинами.

Вел.князь литовський Олександр спробував перешкодити цьому. Тоді воєвода Яків Захар'їн зайняв Брянськ і швидко привів "к крёстному целованию". Так почалася русько-литовська війна 1500 – 1503 рр. Це не просто прикордонні сутички, а задумана Іваном III військова компанія проти Литви. С.Герберштейн (німец.посол) повідомляє суть його стратегічного плану: "Перший загін направляє він на південь проти Сіверської області, другий – на захід проти Торопця і Білої, третій - розміщує посередині проти Дорогобужа і Смоленська. Іван Васильович зберігає в запасі частину війська, щоб вона скоріше могла надати допомогу тому загонові, проти якого буде помічено рух литовців"[2].

Потрійний удар по Литві розвивався успішно. Нарешті у 1503 році, на прохання Вел.князя литовського і короля польського Олександра, укладено перемир'я терміном на шість років. За умовами мирного договору Іван III одержав Чернігово-Сіверську землю з містами Черніговом, Стародубом, Ніжином і т.д. (всього Росія отримала 20 міст). Західний кордон Російської держави був відсунутий на лінію Дорогобуж – Гомель – Чернігів - Ніжин (по річках Остер і Сейм). Невелика придніпровська смуга біля Остра лишалася за Литвою. У 1504 році Іван III обіцяв дарувати Олександру міцний мир, якщо йому поступляться Києвом і Смоленськом. 27 жовтня 1505 року він помер, не вирішивши цього питання [3].

Включення Чернігово-Сіверщини до складу Російської держави не принесло миру на ці землі. Але з економічної точки зору, ця подія мала прогресивне значення: почали оживати ремесло, торгівля, збільшувалась кількість населення. Зокрема, Ніжин у І пол. XVI ст. вже був одним із пунктів на торгівельному шляху Львів – Київ – Москва. Російські купці привозили на ніжинський ринок хутра, зброю, вироби з дерева, кінську збрую, а купували тут привозні східні і західноєвропейські товари, сіль, ювелірні вироби та інше. Торгові люди з Московії частіше стали з'являтися і в Чернігові, де продавали соболині шуби, кожухи, шовкові і лляні полотна, вироби з шкіри, зброю. Через місто у Росію переправлялася сіль з Галичини. Хоча великий князь московський Іван III ще в 1490-х роках заборонив ввозити у свої володіння сіль з Литви, тому що від німців у Новгород надходили сіль і мед [4]. Одночасно це сприяє послабленню соціально-економічного (на Чернігівщині в кінці XVIст. панщина становила 2 дні, на на решті території України - від трьох до п'яти) [5], політичного та ліквідації релігійного гноблення. В той же час, як наслідок, поділ прикордоння ще більше поглибив стосунки цих держав і не обіцяв миру в майбутньому.

У 1506 р., порушивши перемир'я, литовські воєводи спалили Чернігів і здійснили напади на володіння князів Стародубського і Рильського. Водночас росіяни завоювали Смоленську область, Мінськ, розорили все до самої Вільни. Проте на початку 1509 р.

Москва і Литва уклали вічний мир. Сигізмунд I офіційно визнав кордон 1503 року, а Василь III "обіцяв не ступати в Київ, в Смоленськ, ні в інші литовські володіння"[6]. Але з 1513 р. розпочинається нова російсько-литовська війна, яка тривала 10 років.

У 1515 р. Євстафій Дашкевич у союзі з кримськими татарами і київським воєводою Андрієм Немировичем вдерся в землі Чернігово-Сіверських князівств, але, зазнавши поразки, відступив. Перемир'я на 5 років було підписано 25 грудня 1522 р. Смоленськ відійшов до Росії. Кордоном між двома державами стали ріки Дніпро, Івака і Меря. У 1522 р. Василь III ліквідує удільні князівства Стародубське і Новгород-Сіверське. Для управління знищеними уділами в Москві спочатку утворюються спеціальні установи – замки на чолі з дворецькими, а в другій половині XVI ст. – накази.

На період 1526 – 1533 рр. було відновлено перемир'я Московії з Польщею. Вже 1534 р. київський воєвода Андрій Немирович з багаточисельною раттю вступив у межі сіверські, обклав Стародуб і Чернігів, але, зазнавши поразки при облозі, змушений був відступати. У 1535 р. татарський князь Булгак в союзі з Дашкевичем пограбував Сіверську землю. Паралельно з цим відновилася війна між Польщею і Росією. І ареною знову стала Чернігівщина [7]. У бойових діях брали участь переважно місцеві князі та воєводи, а не регулярна армія. Головною метою всіх походів як російських, так і польських загонів був звичайний грабунок. Тому цю війну краще назвати регіональною.

Кожна сторона стійко захищала своє добро і міста. У 1564 р. російський гарнізон за допомогою місцевих жителів відбив наступ польсько-литовських військ на Чернігів "і знамена Сапегіно взяли"[8]. За цю перемогу від Івана Грозного в Чернігівську землю був "посланий до них з золотими і промовою Яків Щетинін"[9].

Отже, прикордонні сутички продовжувалися і надалі, а Чернігово-Сіверські землі переходили від однієї держави до іншої, в тому числі і Ніжинщина.

У книзі Д.М.Бантиш-Каменського "Історія Малої Росії" із посиланням на польського історика XVIII ст. К.Несецького зазначається, що "в 1579 році Київське воєводство відділене було від Литви до Малої Польщі з утриманням статуту і веденням справ староруською мовою. Воно розділялося тоді на три судові староства, в яких запроваджувалися земські суди: Київське, Житомирське, Овруцьке і на чотири несудові: в Переяславі, Ніжині, Носівці і Лубнах"[10].

К.Несецький стверджує, що в 1579р. Ніжинщина належала до Польщі. Проте посилань, звідки взяті ці дані, немає. Отже, питання можна вважати дискусійним. Тому що в то й же час частина істориків указує, що Ніжин як увійшов з Чернігово-Сіверською землею до складу Російської держави, так там і залишався.

Але розглянемо варіант Несецького. Якщо Ніжин справді належав Польщі (а інших документів про місто 1579 р. поки що не знайдено), то він міг бути захоплений польсько-литовською армією у тому ж 1579 році під час успішного наступу Стефана Баторія, коли частина прикордонних земель Російської держави відійшла до Польщі.

Водночас на Чернігівщині діяли загони К.Острозького і М.Вишневецького, які облягли Чернігів. Потім ці князі могли повернути на південь, оскільки за Ніжином лежала польська територія, що належала Вишневецькому. Під час цього походу Ніжин, можливо, був приєднаний до Польщі, але ненадовго (мабуть, цим можна пояснити відсутність документів)[11].

У 1582 р. в Запольській Ямі між Польщею і Росією розпочалися мирні переговори. За мирним договором Іван IV відмовлявся від Лівонії на користь Речі Посполитої, а Стефан Баторій повернув Росії прикордонні землі, зайняті польсько-литовськими військами, в тому числі Ніжинщину і місто Чернігів.

У 1586 р. помирає Стефан Баторій, і в 1587 р. королем Польщі був обраний шведський король Сигізмунд III Ваза. У 1600 році він відправив у Москву посольство

на чолі з Левом Сапегою, запропонувавши Борису Годунову укласти довічний мир. За його умовами Польща претендувала на передачу їй Смоленська, Чернігово-Сіверської землі та встановлення політичної унії між обома державами. Російський уряд відхилив цей проект і пішов лише на укладення 20-річного перемир'я на попередніх умовах.

Отже, у XVI ст. територія Ніжинщини була неспокійним місцем. Вона знаходилася ніби в куті трикутника, який утворювався кордонами Польсько-Литовською і Російською державами. На заході кордон проходив поблизу Носівки, а на півдні - Прилук, які вважалися спірною територією, через яку відбувалися постійні збройні сутички. З військової точки зору таке розташування вигідним не назвеш. Всі походи на Чернігово-Сіверські землі із Києва чи з півдня так чи інакше зачіпали Ніжинщину. Саме правий фланг укріплювальної лінії проходив по Чернігово-Сіверщині.

Перед прикордонними містами і містечками (такими, як Ніжин) стояло завдання: нанести удар по ворогу, що напав, і розбити його. Якщо ворог виявлявся сильнішим, то затримати або уповільнити просування. Це дозволяло війську зосередитися у визначених пунктах для відсічі ворога ("засечных чертах"), а ніжинці повинні були в першу чергу розраховувати на себе.

З іншого боку, жителі міста мали ряд переваг: під час походів, набігів на територію Польсько-Литовської держави хто мав більший ризик, той одержував більшу здобич. Прикордоння було дуже неспокійним, з частими "задорами", що означали інциденти на межі двох держав. Їхніми ініціаторами ставали обидві сторони, оскільки такі непорозуміння приносили відчутний прибуток як польсько-литовській шляхті, так і воєводам, князям, жителям прикордонних земель.

Чернігово-Сіверщина у XVI ст. являла собою цікаве місце за складом населення: з російського боку - велика кількість "гулящих людей", з польсько-литовського - бідна шляхта, яка шукала, де б застосувати свої військові таланти, прагнучи великої здобичі і слави. Для захисту своїх кордонів рос.уряд всіляко стимулював приток населення в ці місця. Для цього він використовував такий спосіб, як заслання туди злочинців, припускаючи (в указі 1582 р.), що той, хто "уличен будет в составе и крамоле, и такова лихова человека казнити торговою казнью да сослати в казаки в Украйные города"[12].

Таким чином, на прикордонних землях з'єднувалися два потоки переселенців. Із Росії сюди втікали селяни і вихідці інших нижчих верств населення, які не бажали миритися з непосильним феодальним гнітом. Із Речі Посполитої - учасники повстань, яким загрожувала розправа з боку магнатів і шляхти, а також православні мешканці від національно-релігійного гніту. Все це створювало в регіоні вибухово-небезпечну суміш.

Водночас нестабільна ситуація в Чернігово-Сіверщині веде до розвитку оборонного будівництва. Несподівані набіги татар, застосування вогнепальної зброї призводять до зміни планування та архітектури дерев'яних укріплень. А саме: збільшилася кількість веж; вони стали 6-8 – гранними, багатоярусними, з розвиненим підсябиттям. Для забезпечення фланкуючого обстрілу вежі більше як наполовину висувалися за лінію стін. Городні застосовувалися рідко через їхню трудомісткість. У найвідповідальніших місцях застосовувалися тераси – паралельні перев'язані рублені стіни, заповнені камінням і трамбованою землею. Розвиток штурмової артилерії у XVI – XVII ст. призвів до занепаду дерев'яних фортець і розширенню бастіонної системи земляних укріплень, де дерев'яні споруди відігравали допоміжну роль[13].

Особливо дбали про укріплення прикордонних міст. Так, для захисту південно-західних кордонів Російської держави у Чернігові в 1531 – 1534 роках на місці старовинних укріплень (на Валу) споруджується фортеця і розміщується гарнізон

військ. Її обнесли валом, глибоким ровом, дубовими стінами з баштами і бійницями, а також було встановлено 27 великих і багато малих гармат [14].

Така ситуація у XVI ст.наклала свій відбиток на житті і занятті населення м.Ніжина. Якщо мешканці Ніжинщини, як і в старі часи, займалися землеробством, то міський люд – торгівлею, походами за здобиччю і захистом міст і власного добра.

Для торгівлі Ніжин став майже ідеальним:

-було важко проконтролювати збір мита і податків;

-здобич, отримана у нападах і сутичках, тут же приносила готівку на базарі, яка тут же витрачалася в лавках і трактирах через послуги "лихих людишек";

-жителям прикордоння для виживання потрібні були певні товари (зброя), які постачали приїжджі купці;

-князі, воєводи, старости, які збагатилися за рахунок "задоров" і експлуатації селян, витрачали гроші на предмети розкоші, завезені із-за кордону;

-торгівля йшла і на Правобережжі, куди купці везли товари із російських міст і Сходу дорогою через Ніжин (Львів – Київ – Москва) в умовах, коли шляхта добилася скасування мита і державних податків на торгівлю.

Таким чином, наш край у XVI ст. перебував в епіцентрі військово-політичних взаємин Росії і Польсько-Литовської держави, живучи своїм незалежним від центру життям. Чернігово-Сіверщина переходить від однієї держави до іншої, але в основному орієнтується на Москву з її програмою "збирання руських земель". Це проявляється у процесі "відходу" місцевих князів з вотчинами до Росії через релігійні переслідування, участь в організації сторожевої служби та походах козаків проти Кримського ханства і польсько-литовських феодалів.

З іншого боку, приєднання Чернігово-Сіверщини до Москви не завжди було добровільним. У Типографському літописі є звістка, що московські воєводи на Сіверщині "многые грады и села попленища, а людей многих мечю и огневи предаша, а оных в плен поведоша"[15].

Слід звернути увагу і на той факт, що перебування Чернігово-Сіверщини у складі Росії позначилось на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Для захисту краю створювалися захисні оборонні лінії. Для несення служби туди направлялись російські військові та залучалися українці-переселенці з Київщини та Черкащини. Все це наклало відбиток на життя і заняття жителів нашого краю.

Література:

1. Уривалкін О.М. Сторінки історії Ніжинщини (з найдавніших часів до середини XVII століття).-Ніжин, 1998.-С.82.
2. Бантыш – Каменский. Д.Н. История Малой России.-К., 1993.-С.57.
3. Там же.- С.60.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти томах. Книга III. - Т. 5 – 6. – М., 1960. – С.166.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К., 1972. – С.92.
6. Татищев В.Н.История Российская. В 7 - томах. Т.VI. М.; Л., 1966. – С.105.
7. Уривалкін О.М. Чернігово-Сіверська земля під владою Великого Князівства Литовського та Москви // Література і культура Полісся. Випуск 17. Ніжин, 2002. - С – 47.
8. История Украинского ССР. В 10-ти томах. - Т.2. – К., 1982. – С. 239.
9. Очерки русской культуры XVI в. – М., 1975. - С.312.
10. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993.
11. Уривалкін О.М. Сторінки історії Ніжинщини. - С.105.
12. Татищев В.Н. История Российская. – Т.IV. – С.279.

13. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С.567.
14. Сіментов Ю.Л., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К., 1968. – С.21.
15. Типографская летопись //ПСРЛ. – Петроград, 1921. – Т.24. – С.214.

А. Блануца

Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація?

Актові книги Волинського воєводства другої половини XVI ст. рясніють великою кількістю документів, в яких містяться скарги про шляхетські наїзди та звіти возних про огляд наслідків завданих матеріальних збитків під час таких наїздах. Значний масив документів даного характеру привернув нашу увагу і поставив кілька питань, відповіді на які намагатимемось дати у цій статті.

Слід зазначити, що проблематиці шляхетських маєткових наїздів у працях вчених-медієвістів приділено дуже мало уваги. Як спеціальний предмет дослідження дана проблема постала лише в одній статті, в якій здебільшого розглядається військовий аспект[1]. Вважаємо, що вивчення специфіки вибуху соціальних конфліктів та їх залагодження розкриє нові грані у дослідженні ранньомодерного соціуму.

Заради слави чи наживи?

Починаючи з першої половини XVI ст. Процес формування та розподілу шляхетської земельної власності вступає у завершальну фазу. При цьому відбулися "зміни в структурі землеволодіння на користь приватного світського за рахунок скорочення державного"[2]. Друга половина XVI ст. характеризується перерозподілом земель в середині шляхетського загалу, що на державному рівні регулювався Литовськими статутами. Та закони, звісно, порушувались і в ті часи, а ласих шляхтичів примножити свої статки за рахунок сили чи просто розважитися із зброєю в руках було чимало.Що ж спонукало вищу верству середньовічного суспільства вирішувати свої проблеми шляхом збройного наїзду на ближнього свого ?

Документи про збройні наїзди та подібного роду акції, такі як захоплення худоби, пограбування чи потрава посівів, вирубка лісу, зіпсування млинів та ін., складають понад третину загальної кількості актів про маєтки. Для унаочнення наведемо кількісну характеристику маєткових наїздів, скориставшись матеріалами опису актових книг Кременецького земського суду [3] (див. таблицю №1). За другу половину XVI ст. збереглося 11 актових книг, що містять інформацію за 14 років. Це невелика частка того, що збереглося до наших днів і дає можливість зробити хоча б гіпотетичні висновки.

Кількість маєткових наїздів у Кременецькому повіті Волинського воєводства у другій половині XVI ст. (табл.№1).

Слід зауважити, що справи кримінального характеру (маєткові наїзди належать саме до них), як правило, фіксувалися в актових книгах гродського суду, а ті, що потрапили до книг земського суду, відображають епізодичний характер. Такі акти потрапили до земських книг за неможливості їх внесення до гродських через причини різного роду. Та, зважаючи на це, майже п'ята частина актів, внесених до актових книг Кременецького земського суду, містить інформацію про шляхетські наїзди.За даними таблиці (зважаючи на відсоткове співвідношення актів про наїзди до загальної кількості документів актової книги) можна припустити, що протягом досліджуваного періоду динаміка шляхетських наїздів залишалася сталою.

Табл. 1

№ актової книги	Рік (р.)	Загальна кількість документів	Кількість документів про наїзди (%)
№1	1568	42	9 (21,4)
№2	1569	30	4 (13,3)
№3	1570.	72	17 (23,6)
№4	1571	67	7 (10,7)
№5	1577	23	1 (4,3)
№6	1578	81	19 (23,4)
№7	1579	103	13(12,6)
№8	1592	177	27 (15,2)
№8	1593	269	45 (16,7)
№9	1594	123	21 (17,1)
№9	1595	152	32 (21)
№9	1596	295	40 (13,5)
№10	1597	102	21 (20,6)
№11	1598	159	26 (16,3)
№1-11	1568-1598	1695	282 (16,6)

Метою наїздів, зазвичай, було покращення шляхтичами свого матеріального стану або зведення рахунків зі своїми конкурентами чи ворогами. В більшості скарг на вчинені наїзди детально описувались всі завдані збитки. Остаточно невідомо про достовірність і правдивість цих даних. Позивач міг і перебільшити інформацію про учинені шкоди. Тому у судовому порядку до об'єкту нападу направлявся возний (до кінця 70-х років XVI ст. часто цю функцію виконував і виж[4]), який документально фіксував всі шкоди та збитки. Приміром, із донесення возного від 5 вересня 1568 р. про огляд наслідків наїзду слуг п. Івана Патрикія-Курозвонського на маєток Русивльки. Богуша Корецького дізнаємося, що "... подданые его курозвонские моцно кгвалтом покосили и супокойно держаня от князя его милости пна моего тые сеножати отняли осленя теж и видел есм у подданого князя его млсти русивлского Ивана нижей локтя у правое руки рану рубаную а левая рука перебита..."[5].

Результатом наїзду могло бути захоплення земель та заснування на них нового села чи маєтку. Подібну операцію спільно здійснили шляхтичі Матвій Ярмолинський з Андрієм Чолганським. Вони у червні 1579 р. захопили частину земель у Жемелинському маєтку Федора Сенюти-Ляховецького і заснували село Березинець[6]. Більшість шляхтичів задовольнялись захопленням худоби та ременанту. Окремі акти містять скарги про викрадення коней [7]. Кінь у середньовічному суспільстві був не лише важливим засобом ведення господарства, а й одним із головних атрибутів шляхтича-воїна. Звичайним явищем було захоплення збіжжя, вивіз з поля сіна, вирубка лісу (іноді вирубувались досить значні площі, а потім деревина використовувалась у

промислових цілях або вивозилась на продаж), пограбування майна та запасів городини або саду.

Нерідко (коли пограбоване вже не могло поміститися на возах) наїзники підпалювали сіно, толочили городину, тобто намагалися завдати якнайбільшої шкоди. Показовим документом може слугувати скарга від 9 липня 1566 року дружини Луцького мостовничого п. Івана Борзобагатого-Красенського, Анни та її сестри Марії на Володимирського підкоморія кн. Олександра Семашка, що озброєні урядники та слуги останнього (всього 400 осіб) здійснили наїзд на поля біля села Рикані. При цьому, вони частину хліба пожали та відвезли, а іншу частину знищили "на корню"[8]

.

Досить часто об'єктом для нападу і захоплення слугували млини, які приносили власникові великі прибутки. Кожен шляхтич прагнув мати власний млин у своєму маєтку, а більш заможніші та підприємливіші мали по кілька. Не гребували вони отримати млин в такий, здавалося б, незаконний спосіб, як насильне захоплення. Про це свідчить низка позовів до суду горе-власників, що втратили такий засіб економічної стабільності [9]. Якщо ж не вдавалося прибрати млин конкурента до своїх рук, то робилося все можливе для припинення його роботи (найпростіший спосіб - затоплення [10]). Не залишалися поза увагою наїзників також бортні дерева та ставки, які теж приносили власникові чималі прибутки.

Під час наїздів шляхтичі привласнювали не лише матеріальні, а й людські ресурси. Шляхетське господарство мало чого було варте без підданих, які виконували всі роботи, сплачували податки і збори. А на час перманентних ворожих нападів людський ресурс був чи не на вагу золота. Тому такі судові свідчення, як "... а самих ден лудей многих одних побито а других поимано и увезено всих петнадцат члков..."[11], досить часто фіксуються в актових книгах.

Оригінальним способом заволодіння маєтком чи селом було викрадення під час збройного наїзду документів, що підтверджували право на володіння ними (привілеї, дарчі, купчі, заставні угоди та ін.)[12] або знищення чи порушення межових знаків[13]. Наступним кроком була судова тяганина, яка могла завершитись для наїзника або успіхом, або ж поразкою. Це залежало від його соціального статусу, контактів із повітовою адміністрацією, ініціативності та, звісно, фінансових можливостей.

Слід зазначити, що під час збройних нападів часто проливалась людська кров. Пограбування супроводжувались побиттям селян, підданих, часто й самих шляхтичів, якщо останні не встигли втекти до найближчого лісу чи якоїсь схованки. Траплялися і випадки вбивства. Наприклад, в донесенні возного Кременецького повіту Семена Андрузького від 8 жовтня 1570 р. про огляд земель Київського воєводи кн. Костянтина Острозького, які захопив кн. Стефан Збаразький, міститься інформація про вбивство багатьох підданих воєводи [14]. А у скарзі шляхтича Григорія Сокора від 15 жовтня 1568 р. дізнаємося, що внаслідок нападу урядника кн. Богуша Корецького на село Плоске був убитий його брат Іван Сокор [15].

Наїзди, пограбування, не залишалися не покараними. Кривдника можна було притягнути до відповідальності у судовому порядку. Теоретично судова процедура здійснювалася наступним чином. Позивач направляв до повітового суду скаргу із детальною інформацією про всі шкоди, завдані внаслідок наїзду. На місце нападу суд направляв свого представника – возного. Він робив опис збитків, опитував свідків, і в письмовій формі подавав свої свідчення ("сознание возного") до суду. Маючи скаргу та письмове свідчення возного, суд під час судових років викликав позивача та обвинуваченого, і в присутності адвоката (прокуратора) відбувався розгляд справи. В кінцевому підсумку виносився вердикт суду. Та якби зазначена модель виконувалася

б на практиці, тоді чи не кожен шляхтич значну частину свого життя провів би у судовій залі в ролі позивача чи обвинуваченого.

Заможні князі та шляхтичі не мали великого бажання шанувати своєю присутністю судових урядників та вислуховувати всі тонкощі ведення справи. Вони з числа своїх служебників (здебільшого дрібні шляхтичі [16]) призначали довірену особу, яка і представляла свого патрона у суді. Традиційним явищем ставало затягування ведення справи через неявку до суду представників позиваючої чи обвинувачуваної сторони. Щоб, наприклад, змусити прийти до суду шляхтича Балцера Гневоша у справі від 14 жовтня 1566 р. про спустошення ним пасіки братів Жоравницьких у Теслугові та захопленні зброї і худоби, возному довелося п'ять разів оббивати пороги обвинувачуваного із судовими позовами [17]. Тому судові урядники вдавалися до практики винесення заочних вироків без присутності представників однієї із сторін. Однак це не принесло помітного результату, як і штрафи, що призначалися за неявку на судовий процес. Штрафи часто сплачувались із великою затримкою або зовсім ігнорувалися.

У разі ж доведення вини наїзника, суд визначав суму грошового штрафу, яка повинна була сплачуватися потерпілому. Приміром, Василь Борзобагатий-Красенський, син Луцького і Острозького владики, разом зі спільниками вчинив збройний наїзд на володіння Луцького, Брацлавського і Вінницького старости кн. Богуша Корецького, пограбувавши у підданих князя жито, пшеницю, худобу. Суд виніс вердикт 15 жовтня 1571р., яким зобов'язував Борзобагатого-Красенського, батька наїзника, сплатити потерпілому грошовий штраф у розмірі 3309 кіп грошей литовських [18]. Набагато більша сума штрафу (47407 кіп грошей, 48 пенязей) була присуджена тому ж кн. Корецькому у справі від 2 серпня 1568р. про неодноразовий наїзд Серадського воєводи Альбрехта Ласького на 20 сіл та вбивство кількох селян потерпілого[19].

Як бачимо, занадто дорого коштувало наїзнику поліпшення свого матеріального становища у такий спосіб. Непомірно високими були суми грошових штрафів. Набагато простіше, а що головне, закопно, можна було придбати село чи маєток шляхом купівлі, аніж позбутися значної суми грошей. У даному випадку спрацьовували, мабуть, інші чинники.

Численні скарги про наїзди вказують на повсякденний характер життя волинського соціуму, де розв'язання непорозумінь між представниками шляхетського стану збройним способом було звичним явищем. Та коли у війнах із зовнішнім ворогом середньовічна знать здобувала собі честь та славу, то у війнах, спрямованих на захоплення та пограбування маєтків, шляхтичі не здобували собі лицарських чеснот. І якщо у перших війнах воїни-професіонали завжди дотримувалися певного кодексу військової честі, у других же "потенційна жертва зневажалася і ставилася поза законом, а значить, і поза якимись моральними та етичними зобов'язаннями"[20].

На сусіда, родича чи брата?

Шляхетські збройні наїзди здійснювались в основному в межах територіальної одиниці — повіту, рідше об'єктом нападу слугував маєток сусіднього повіту. Всі члени територіальної спільноти знали один одного, були пов'язані родинними, службовими, клієнтарно-патрональними зв'язками. Очевидно, що потенційний наїзник володів інформацією про свою майбутню жертву.

Шляхтичі, що не могли самостійно чинити опір наїзникам, шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов'язувалися захищати клієнтів. У Федора Сеноти-Ляховецького, здається, не було свого патрона, або якщо ж і був, то нехтував своїми обов'язками. Про це свідчать уже згадувані нами два окремі позови до суду від 16 червня 1579р. із скаргами на своїх сусідів Матвія Ярмолинського та Андрія

Чолганського за захоплення земель у Жемелинському маєтку. Надалі вони вирішили об'єднати свої зусилля для подальших спільних наїздів на інші маєтки Сенюти-Ляховецького. До спільників приєднався і брат Чолганського, Роман. Вони здійснили успішний наїзд на маєтки Гулівці, Семенівку, Бісівку і Турівку[21]. І цього їм виявилося замало. Із скарги шляхтянки Ягнежки Клодницької від 17 червня 1579р. дізнаємося, що наші герої захопили частини маєтків у селах Кошелівці, Данилівці, Бережинцях та у вже згадуваних Гулівцях, Бісівці, Турівці та Семенівці [22]. А вже у 1593р. ними було відібрано у Сенюти-Ляховецького іншу частину Кошелівецького маєтку [23]. На жаль, не маємо інформації про те, чи здійснював пан Федір збройні наїзди на своїх кривдників. Однак, помста за збройний напад була чи не головним обов'язком потерпілого. Про це свідчить запис в актовій книзі Кременецького земського суду від 9 жовтня 1570р. про взаємні наїзди на маєтки шляхтичів Сави Яловицького та кн. Олександра Вишневецького[24].

Збройний напад був традиційним способом поквитатися зі своїм ворогом. Із матеріалів актових книг дізнаємося про ворогуючі шляхетські родини. Не склалися дружні стосунки у вже згадуваних кн. Богуша Корецького із Альбрехтом Лаським. Лише у 1565 році слуги Ласького вчинили 7 наїздів на володіння Корецького [25]. Не краща ситуація склалася у взаєминах братів князів Кирика і Мисі Ружицьких з кн. Станіславом Радзивілом. У 1587р. Вони здійснили 4 "гвалтовні наскоки" на служебників кн. Радзівіла братів Комарових, убивши при цьому багато підданих та одного з братів, Олександра [26].

Актові матеріали містять багато інформації про те, що наїзники здійснювали напади не лише на сусідів чи ворогів, а й на своїх родичів. Показовими у цьому відношенні є взаємні братерські наїзди. Найчастіше такі напади практикувалися у випадках непорозуміння під час розподілу спадкових маєтків[27]. Заради матеріальних благ нехтувались закон та мораль. Характерно, що братерські наїзди були непоодиноким явищем,а в окремих випадках становили третю частину від загальної кількості наїздів за один рік. Приміром, за 1570 рік нараховуємо п'ять наїздів із сімнадцяти, здійснених між братами у Кременецькому повіті [28]. Нерідко межі моралі шляхта порушувала не лише у справах світського характеру, а й духовного. Від наїздів потерпали церковні та монастирські господарства [29]. Часом, внаслідок таких наїздів, священники вимушені були шукати собі іншого місця роботи. Наприклад, 5 жовтня 1568 р. Кременецький земський суддя Андрій Куневський скаржився на Семена Єловича, що той здійснив наїзд на церкву в селі Куневі та "гривенки серебреные отъ образовъ побралъ и евангеліе церковное съ церкви зялъ", внаслідок чого "поп тамошній, обачивши, иж он гривенки отъ образовъ побралъ и евангеліе с церкви взялъ, службы божое не служилъ из села проч пошолъ"[30].

Як бачимо, для наїзників не було великої різниці на кого спрямовувати свою агресію. Хай то сусід, рідня, навіть брат. Земля для них, очевидно, мала більшу вагу та ціну, аніж родинні та дружні стосунки.

Чи жінка осторонь була?

"Вже неоднократно жалует нам подкоморий наш староста Ковенскій панъ Григорей Александровичъ Ходкевич о томъ, што жъ дей зъ именей твое милости изъ Жорнова и теж изъ Сатыева бояромъ именья его Кнегининского которое он по жоне своей княжне Катерине Ивановне Вишневецького на Волыни маеть, Грушвицким, Еневицкимъ, Переделскимъ кривды, втиски и шкоды великеи ся деютъ въ забраньи земль, еноножатей, дубровъ, и теж у гвалтехъ въ боехъ, въ головщинахъ у грабежохъ и в иншихъ многих речахъ почавши за живота свекра твоего, яко теж и за мужа твоего и за тебе самую"[31]- скаржився на княжну Беату Острозьку самому королю Ковенський староста в січні 1553 року. Виявляється, що учасником "домових воєн"

шляхти могла бути і жінка.

Скільки іще можемо знайти фактів участі шляхтянок у збройних дискусіях волинської шляхти? Достатньо для того, щоб пересвідчитися у тому, що для жінки XVI століття не було нічого неможливого, навіть і така суто чоловіча прерогатива, як збройний напад на маєток свого сусіда. Маючи надійну підтримку свого чоловіка, жінка, швидше за все, і не уявляла себе у ролі войовничої пані. Та в силу різних обставин вона часто була вимушена піклуватися про родину, забезпечувати майбутнє своїх дітей, зберегти в цілісності родові маєтки. Потрібно було захищатися від нападів ласих сусідів, а інколи й самій здійснювати збройні напади. Приміром, 19 листопада 1596 р. Маруша Дедеркало захопила спадкові маєтки в селах Кути і Залужжя шляхтича Павла Боговитина [32], а із запису актової книги від 15 листопада того ж 1596 р. дізнаємося,що княжна Єва Збаразька прибрала до своїх рук маєток Ожоговці, який вона перед цим передала в оренду Миколі Вонсовичу [33]. Іноді шляхтянки не проявляли жіночої солідарності і здійснювали збройні наїзди одна на одну. Так, у 1596 р. Катерина Ростоцька разом зі своїми синами вчинила наїзд на володіння Маруші Боговитинової та Федори Печифоської. В результаті вона захопила їх спадкові частини маєтків в селах Ростоки, Горинка та Поріччя [34].

Не лише житейські причини спонукали шляхтянок вдаватися до збройних нападів. Значну вагу у потязі до справжніх "жіночих забав" мало і природне покликання. Показовим прикладом може слугувати бурхлива кар'єра княгині Софії Ружинської [35].Ані високий соціальний статус, ані багатство, ані доступ до найвищих придворних кіл Речі Посполитої не могли вгамувати її войовниче захоплення.

Хоча наїзди і відображали агресивний характер вирішення соціального конфлікту, вони не принесли значні зміни у фундаментальні підвалини соціальної злагоди. Збройні наїзди за характером і методами мало чим відрізнялися від міжусобних воєн. Однак, ворогуючі сторони завжди мали можливість урегулювати конфлікт мирним шляхом. Про це свідчать мирні угоди ("полюбовные соглашения") паїзника з потерпілим, внаслідок укладення яких шляхтичі приходили до порозуміння.

Безперечно, наїзди завдавали значних збитків шляхетському господарству. Та якщо врахувати кількість здійснених збройних нападів, їх масштаби, і відповідно до цього визначити можливі наслідки, то збитки і руйнації призвели б до повного занепаду господарської структури краю. А тим часом продукція шляхетських маєтків успішно конкурувала не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому торгових ринках. Очевидно, що акт шляхетського наїзду в одному із своїх елементів відображав характер символічної демонстрації конфлікту, спрямованого на розрядку соціальної напруги в середині шляхетської корпорації.

Шляхетські наїзди, з одного боку, суперечили традиціям політичної культури еліти Речі Посполитої, а з іншого – відображали в практичній площині певні норми цієї культури. А це означає, що таке явище не правомірно називати девіацією.

Література:

1. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI- першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина.- 1997.- №3-4.- С.94 –113.
2. Менжинский В.С. Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского №25 и история белорусского землевладения первой половины XVI века // Исследования по истории Литовской метрики. Сборник научных трудов. Академия наук СССР. Под ред. Пашуто В.Т., Хорошкевич А.Л., Щаведева Н.И.- М.,1989.- Т.2.- С. 194.
3. Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI-XVII ст. Випуск І. Книги

1-11 (1568-1598 рр.). - К., 1959.

4. Детальну інформацію про вижів див.: Поліщук В. Врядове вижівство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі Луцьких замкових книг 1558-1567 рр.) //Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск І.-К., 2002.- С.79-111.
5. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. - ф.26, оп.1., спр.1., арк.198 (Далі ЦДІАУК).
6. ЦДІАУК,ф.22, оп.1, спр.7,арк.10, 10зв.-11.
7. Там же. ф.22, оп.1, спр.9,арк.22зв., 23, 793; спр.10,арк.56; ф.26, оп.1,спр.2,арк.512зв.-514,514зв.-516.
8. Там же, ф.26, оп.1, спр.1,арк.31зв.
9. Там же,ф.22, оп.1,спр.7,арк.111зв.-112; Спр.8,арк.373зв., 374зв.-375, 390.
10. Там же, ф.22,оп.1, спр.8,арк.466зв.-468.
11. Там же, ф.26, оп.1,спр.1,арк.11.
12. Там же,ф.22, оп.1,спр.9,арк.694зв.-695.
13. Там же, ф.26,оп.1,спр.2,арк.734зв.
14. Там же, ф.22, оп.1,спр.3,арк.32зв.
15. Там же, ф.26,оп.1, спр.1,арк.306-307.
16. Про довірених осіб детальну інформацію див.:Старченко Н. Умоцовані-прокуратори-приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.)// Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск І. - К., 2002.- С.111-145.
17. ЦДІАУК,ф.26, оп.1, спр.1,арк.57зв.
18. Там же, ф.26, оп.1,спр.2.арк.738-746зв.
19. Там же,ф.25,оп.1, спр.10,арк.241-251.
20. Мальченко О. Шляхетські наїзди. - С.108.
21. ЦДІАУК,ф.22, оп.1, спр.7,арк.74зв.-76.
22. Там же, ф.22, оп.1, спр.7,арк.14зв.-15.
23. Там же,спр.8,арк.324зв.-325.
24. Там же, спр.3, арк.63зв.
25. Там же, ф.26, оп.1, спр.1, арк.3зв.-15зв.
26. Там же, ф.26, оп.1, спр.7,арк.5.
27. Там же,ф.27, оп.1, спр.3.арк.52-56, 59зв.-62.
28. Кременецький земський суд. Книга 1-11 (1568-1598 рр.) за 1570 рік.
29. Архів ЮЗР. -Т. 6. - Ч.8. - К.1911.- С.390, 405, 424.; В актових книгах Кременецького земського суду зафіксований цікавий судовий процес у 1583р. 4 жовтня Підляський воєвода кн. Януш Заславський здійснив наїзд на церковне володіння в м. Несухоїж. В результаті до земського суду подали свої позови піп Радіон Дороготийський та його дружина Огафія, поповичі Степан, Кирик та Филон Дороготийські. Всього 20 позовів, вміщених на 20-ти аркушах актової книги.-ф.22, оп.1.спр.8. арк.572-592.
30. ЦДІАУК,ф.26, оп.1, спр.1,арк.262.
31. Акты ЮЗР.- Т.1.- СПб.,1863.- С.138.
32. ЦДІАУК,ф.22, оп.1, спр.9,арк.714зв.
33. Там же, ф. 22, оп.1, спр.9,арк.620.
34. Там же, арк. 512зв.-516.
35. Див. нарис В. Горобця "Українські амазонки XVII ст." у книзі: О. Русина, В. Горобець, Т.Чухліб. Незнайома Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV-XVIII століття. - К., 2002.- С.117-121.

О. М. Уривалкін

Таємна гра єпископа Мефодія

Гетьманом Правобережної України 22 січня 1663р. став ставленик шляхетської Польщі Павло Тетеря. Оскільки гетьманство П. Тетері розповсюджувалося лише на Правобережжя, постало питання про обрання гетьмана Лівобережної України. На той час тут влада знаходилася в руках старшинської верхівки, очолюваної наказним гетьманом Якимом Сомком і ніжинським полковником Василем Золотаренком.

Події на Лівобережжі розвивалися у двох напрямах:

1. Полки, які підтримували Росію, при допомозі останньої боролися з полками, які підтримували Польщу і гетьмана Тетерю і прагнули розповсюдити свою владу на Правобережжі.
2. Точилася боротьба між козацькими угрупованнями за гетьманську булаву та між двома економічними центрами Лівобережної України - Ніжином і Переяславом. Кожний з них ставив за мету зробити гетьманом свого кандидата: Ніжин - Василя Золотаренка, Переяслав - Якима Сомка.

Перемога того чи іншого приводила до того, що одне із міст ставало політичним центром України, а, отже, і швидше розвивалося економічно. До речі, цим пояснюється те, що в боротьбі за булаву активну участь взяли міщани і виразник їхніх інтересів ніжинський протопоп (у майбутньому - єпископ) Максим Филимонович.*

Я. Сомко і В. Золотаренко очолювали козацькі полки, які разом з російськими військами відбивали наступ на Лівобережжя польсько-шляхетських військ і татар. Обидва зробили ставку на Москву, діями своїми довівши вірність царю. Вони розраховували на підтримку царського уряду і збереження ним привілеїв і влади для себе і козацької старшини. У той же час старшина Запорожжя висунула на гетьманство кошового гетьмана Івана Брюховецького. Між цими трьома фігурами і розгорнулася боротьба за гетьманську булаву. Але інтрига з виборами почалася набагато раніше. У травні 1661р. Сомко і Золотаренко вперше зіштовхнулися в боротьбі за булаву. У

---

* Преосвященний Мефодій (Методій) Максим Филимонович (Филимонов) – (?-1689) народився недалеко від Києва, з міщан, український церковний і політичний діяч XVII ст.

У часи Хмельницького протопоп у Ніжині, учасник Білоруської воєнної кампанії 1654-1656рр. Дотримувався проросійської орієнтації. В 1661р. висвячений в сан єпископа Мстиславського і Оршанського, намісник Київської митрополії. Під час боротьби за гетьманську булаву на Лівобережжі в 1662-1663 рр виступав противником Я. Сомка і підтримував кандидатуру В.Золотаренка, а потім І. Брюховецького. Але після обрання останнього гетьманом різко критикував його. У 1666-1667рр. брав участь у Московському церковному соборі у справі патріарха Никона (був одним із звинувачувачів). Претендував на Київську митрополію. У 1667р. одержав сан єпископа Ніжинського-Українського. (Про це згадує тільки Д. Бантиш-Каменський).

Наприкінці гетьманства Брюховецького помирився з ним і підтримував його орієнтацію на Туреччину, оскільки був незадоволений планами царського уряду прислати на митрополичий престол представника Московського патріархату.

У 1668 р. за наказом київського (правобережного) митрополита Й. Тукальського заслання в Чигиринський, а затим в Уманський монастир, звідки, підкупивши охорону, втік. Звинувачений у змові проти царя, відправлений у заслання. Помер у Московському Новоспаському монастирі в 1689 р.

документах Посольського приказу збереглася інформація,що "... в 1661 р травня місяця в полі в Бикові, за милю від Ніжина, проходила рада козача, на якій був присутнім кн. Григорій Григорович Ромодановський зі своїми ратними людьми, стольник Семен Змєєв, наказний Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, полковники прилуцький, лубенський, миргородський, сотник полтавського полку і все військо тих полків, які при Якиму Сомку. Всі вибирали в гетьмани Якима Сомка, одні ніжинці хотіли вибрати свого полковника В. Золотаренка..."[1]. Так гетьмана і не вибрали.

26 червня 1661 року в Україну з похвальними грамотами і дарунками був направлений Федір Протасьєв. 11 липня в Переяславі він зустрівся з ніжинським протопопом Максимом Филимоновичем, який на той час був возведений в сан єпископа під іменем Мефодій. Мову вели про обрання нового гетьмана. В донесенні Ф.Протасьєв дослівно наводив сказане Мефодієм: "... Слух у нас є , що Сомко і Золотаренко домагаються скликання ради для гетьманського обрання. Великий государ не велів би надавать гетьманства ні Сомку, ні Золотаренку. Тому якщо буде Сомко гетьманом, то Золотаренко не слухатиме його, а буде гетьманом Золотаренко, то Сомко стане під нього підкопуватися"[2].

Як бачимо, єпископ Мефодій не підтримував жодного, але таку позицію він зберігатиме недовго. І саме М.Филимонович зіграє ключову роль у обранні гетьмана і у тих подіях, які в подальшому розгортатимуться в Україні.

Політична Руїна на Україні була пов'язана з церковною. В Україні одночасно було по два гетьмани і по два митрополити. На Правобережжі митрополит, а на Лівобережжі - намісник. Намісник митрополитового престолу був призначений, коли митрополит Київський Діонісій Балабан перейшов на бік І. Виговського. Росія не визнавала за Балабаном звання митрополита, називаючи його зрадником. Але й проводити нові вибори київського митрополита не наважувалися. Треба було вирішувати питання, якому патріарху повинен підпорядковуватися митрополит - Константинопольському, як раніше, чи Московському. Питання було складне.

У 1659р. кн. О. Трубецькой (командувач російськими військами в Україні) призначив намісником єпископа Чернігівського Лазаря Барановича. Це призначення підтвердив гетьман. У 1660 р. українське духовенство відправляє посольство в Москву до патріарха з проханням дати дозвіл на обрання митрополита і вказати, від кого він повинен бути висвячений в сан-від Московського патріарха чи Царградського (Константинопольського)? В Україні розповсюдилися канонічні права Царградського патріарха (він повинен був призначати митрополита і єпископів), тому Московський патріарх не поспішав їх порушувати.

З тієї причини, що Баранович не зумів викликати до себе довіру, вирішено було передати намісництво людині давно відомій царю своєю щиросердечною службою-ніжинському протопопу Максиму Филимоновичу (Филимонову). Він був викликаний в Москву і 4 травня 1661 року, прийнявши монашество, висвячений в сан єпископа Мстиславського і Оршанського під іменем Мефодія і відправлений в Україну в якості "охоронця митрополії Київської" [3]. Максим Филимонович - єпископ Мефодій - став першим серед священників в Україні.

У 1661р. у Москву йшли взаємні доноси Я. Сомка і В. Золотаренка, а тут ще з'явився і третій охочий на гетьманство І. Брюховецький. Ще в листопаді 1660 р. він, перебуваючи в Москві, умудрився, не звинувачуючи прямо ні Сомка, ні Золотаренка, кинути тінь на обох.

В умовах загострення протиріч між претендентами і не ризикуючи скликати козачу раду при участі лівобережного рядового козацтва і запорізької бідноти, Я. Сомко збирає своїх прибічників- полковників, старшин і небагато козаків на раду в

Козельці, де 15 (інші дані -23) квітня 1662р. його проголосили гетьманом. Але В.Золотаренко відразу ж написав скаргу єпископу Мефодію, що "...Сомко прийняв гетьманство самовільно і я, ніжинський полковник, ніяких наказів його виконувати не буду."[4].

Сомко в листі до Москви звинуватив Золотаренка в порушенні присяги царю і в зв'язках з поляками, нагадавши, що польський король зробив Золотаренка шляхтичем.

Брюховецький доносив на обох. "... Сомко та Золотаренко... за бытностью в Варшаве присягали королю польскому, чтоб какими-нибудь обычаями Украйну к ляхам оторвать, й всячески ищут, чтоб чернецкой раде не быть, а быть ему Сомку самовластным гетманом"[5]. У листі до Мефодія Брюховецький писав "...Васюта (Золотаренко) тільки про багатство турбується, ... боюсь, що він не задумав чого-небудь недоброго. Бідна наша отчизна гине, тому що не хочемо обороняти її від неприятеля, а тільки за гетьманством женемося... Сомко більше цигана всіх людей морочить, а він-то і є головний зрадник, нам не про гетьманство треба турбуватися, а за князя малоросійського від його царської величності; на це князівство бажаю Федора Михайловича (Ртищева)"[6].

Сомко добре знав, що на нього з усіх боків шлють у Москву доноси, що його виставляють зрадником . 30 травня 1662 р. написав "жалобну" грамоту царю. Він просив про нову раду, на якій би обрали гетьмана, але "жалобну" грамоту підписав "гетьман Сомко" - звання, одержане ним у Козельці. Царський уряд Козелецької ради не визнавав, бо вона проходила без представників царя.

Восени 1662 р. Я.Сомко знову пише царю, що "...ніжинський полковник його слухатися не хоче... Ромодановський слухає тільки Мефодія і Золотаренка, а на Преображеньєв день под самими Лубнами татари, напавши на табір ніжинський, багатьох побили, ...Єпископ і Васюта (Золотаренко) були винуватцями втрати слави і людей"[7].

Восени 1662 р. політичні симпатії єпископа Мефодія змінюються. Замість В. Золотаренка його фаворитом стає І. Брюховецький.

У Літописі Самовидця можна прочитати, що Филимоновича Брюховецький на свій бік перетягнув "подарунками і обітницями різними, яко то люде звикли дарми уводитися". Думаю, що Самовидець злукавив. Якби єпископ Мефодій підтримував Брюховецького і його прихильників тільки з корисних мотивів, то такі багаті, як Я. Сомко і В. Золотаренко дали б, безумовно, більше, ніж Брюховецький.

Причина в іншому. На цей час всі угруповання знатної старшини, відчуваючи загрозу з боку низового козацтва, помирилися і погодилися з кандидатурою Я. Сомка на посаду гетьмана і виступили єдиним фронтом. Політичні переваги одержував, таким чином, Переяслав з усіма витікаючими звідси економічними вигодами. Тому Филимонович, як виразник інтересів ніжинських міщан, підтримав кандидатуру Брюховецького.

Єпископ листувався з кошовим гетьманом з квітня 1662 року. У вересні І.Брюховецький зустрівся з Г. Ромодановським і Мефодієм "... і ввійшов із ними у велику конфіденцію та приязнь"[8].

19 грудня з Москви в Україну приїхав стольник Федір Ладиженський з оголошенням "волі государя, що весною повинна бути неодмінно рада, на яку зобов'язані всі з'явитися і обрати гетьмана". У січні 1663 р. в Гадячі він зустрівся з єпископом Мефодієм і писав у Малоросійський приказ, що Мефодій говорив йому "...що Сомко государю не зладить, хоче зрадити, а мене велить погубити" [9].

Доказів зради Сомка московському посланцю не надали, але повідомили, що Юрій Хмельницький – племінник Сомка, а сестра колишнього гетьмана замужем за Павлом Тетерею, і як тільки Сомко стане гетьманом, то неодмінно зрадить. Крім

того, Ладиженському повідомили, що Золотаренко зблизився з Сомком і погодився на обрання його гетьманом. Підтвердив це і сам Сомко. У Переяславі він заявив стольнику "що в Ніжині була рада, полковники і чернь вибрали його у справжні гетьмани, і листа йому надіслали, скріпивши руками своїми і печатями; а на весну по траві бути раді тільки тому, щоб князю Ромодановському віддати при полковниках і при всій черні пункти і привілеї"[10].

Але коли Ф. Ладиженський був у Ніжині і спитав про це В. Золотаренка, той відповів: "У Ніжині у нас рада була нині про те, щоб государ велів до весни повну раду відстрочити, а до повної ради бути гетьманом Сомку, але вірити йому не можна".

З цього видно, що Золотаренко на той час не підтримував Сомка. А те, що імена Сомка і Золотаренка називалися разом, швидше всього, постарався єпископ. Вказуючи на зраду одного з них, він тим самим бив і по іншому. Таким чином, Мефодій прокладав шлях до гетьманської булави своєму новому ставленику І. Брюховецькому, а крім того, захищав і сам себе, бо Сомко збирався усунути його з місця намісника.

Після смерті Діонісія Балабана за настійним проханням київського духовенства на чолі з Інокентієм Гізелем наказний гетьман пише єпископу Чернігівському Лазарю Барановичу листа з запрошенням на раду, на якій був би обраний і намісник, яким, на думку Сомка, міг стати тільки превелебний Лазар. Але Баранович не такий простий, щоб безоглядно кинутися у вир політичної боротьби, не прорахувавши її наслідків набагато кроків уперед. Сильне дипломатичне чуття і здоровий практичний розрахунок допомогли дальновидному архієрею вийти сухим з води. Відмовившись особисто взяти участь у раді, Лазар посилає туди своїх уповноважених ігуменів монастирів Максаковського-Сремію Ширкевича і Макошинського - Віктора Бубліцевича, які, згідно з інструкціями, повинні були "дзвонити в дзвони", тобто свідчити проти Мефодія. А це в свою чергу свідчить про справжню зацікавленість Барановича [11].

У березні 1663 р. в Україну приїжджає окольничий князь Д. Великогагін, одержуючи донос претендентів на гетьманську булаву один на одного, царський уряд не визначився з кандидатурою. Тому, посилаючи кн. Д. Великогагіна в Україну, наділив його великими повноваженнями. Саме князь, вивчивши ситуацію на місці, повинен був проінформувати царя для остаточного рішення - кому бути гетьманом. Посольство Великогагіна зовсім було не схоже на сучасні делегації. Воно складалося з 8-тисячного військового загону, готового до будь-яких несподіванок і орієнтованого на організацію козачої ради. Прибувши до Ніжина, кн. Д. Великогагін став збирати інформацію про те, кого з конкурентів на гетьманство підтримує місцеве населення і козаки.

Стародубець Терентій Протопопов, присланий від князя в Москву 27 травня 1663 року, повідомив, що козаки, які виїхали зустрічати посольство з Ніжина, казали, що багато хоче бачити гетьманом Якима Сомка, а Брюховецького їм не треба. 5 червня 1663 року капітан Михайло Мостиков, який приїхав з Ніжина, повідомив у Малоросійський приказ, що полковники, які виїхали з Ніжина з Золотаренком назустріч князю, скаржилися йому на Брюховецького, і що ці полковники бажають вибрати в гетьмани Сомка, "а чернь в разговорах говорять, что имь годень быть гетманомь Брюховецкий, потому что де онь человекь смирный й не гордый, а Сомко и полковники гордые и имь чинять налоги, а сами обогатили"[12]. Сам кн. Д. Великогагін у листі в Малоросійський приказ писав, що міста, які лежать ближче до Переяслава хочуть обрати Якима Сомка, а ті які ближче до Гадяча - І. Брюховецького.

Як ми бачимо, єдиної думки не було, і все мало вирішитися на раді. Тому напередодні її боротьба між старшинськими угрупуваннями загострилася. Компромат, погрози і підкупи стали звичайними і необхідними у досягненні гетьманської булави.

Претендували на гетьманство В. Золотаренко, Я. Сомкота, І. Брюховецький.

Ніжинський полковник Василь Никифорович Золотаренко багатий, але нерозбірливий у справах ("грамоты неразумел"), боровся за гетьманство, маючи надію на своє багатство і підтримку козаків Ніжинського полку (найбільшого на Україні). На полі бою неодноразово доводив свою сміливість і рішучість. У питаннях честі дотримувався своєрідних принципів. Шукаючи особистої вигоди, переходив з одного політичного табору в інший. Влітку 1659 р. польський король Ян-Казимир за вірну службу ввів його в польське шляхетство. А вже восени Золотаренко присягає на вірність царю і, ставши на чолі Ніжинського полку, вірою і правдою служить Олексію Михайловичу.

Д. Яворницький в "Історії Запорозьких козаків" так пише про нього: "... Василь Золотаренко, шукаючи справді гетьманства, став підлещуватися до запорожців. Він став щедро роздавати подарунки (навіть відправив на Січ з Ніжина дві гармати і бочку пороху - авт.), запорожці брали їх, обнадіюючи його на одержання гетьманства, але насправді обдурювали його для получения от него себе корысти"[13].

Наказний гетьман Яким Семенович Сомко, практичний і грамотний, безперечно володів військовим талантом. Він схилявся до союзу з Росією. Саме його війська впродовж трьох років стримували польсько-шляхетські і татарські наступи на Лівобережну Україну. Сомко користувався авторитетом у старшини і заможних козаків. Вірно і чесно служив царю, не зраджуючи присяги. Але ображений за несправедливе ставлення до себе царського уряду, висловлював сепаратистські ідеї "...не холоповства свободитца й жить по своим пр(а)вам".

Сучасники називали його "мужнім полковником".

Не сподіваючись на підтримку черні і рядових козаків, розраховував на раді скористатися перевагою своїх добре озброєних полків: Переяславського, Лубенського, Чернігівського, Київського, Прилуцького.

Кошовий гетьман Іван Мартинович Брюховецький використав антистаршинські настрої рядового козацтва у своїх інтересах. Виставляючи себе рішучим борцем за козацькі права і вольності, він закликав відібрати всі старшинські маєтки. Прагнув налагодити зв'язки з представниками російської держави (воєводами) і царем. Навіть висловлював ідею ліквідувати гетьманство і створити українське князівство. Його підтримував єпископ Мефодій, і до гетьманства вони йшли двома шляхами: гудили Сомка і Золотаренка в очах народу й уряду і шукали прихильників.

Брюховецький опирався на запорізьких козаків, призначивши полковників (без полків), звелів їм збирати в полки усіх, хто віддасть за нього свої голоси.

8 червня 1663 р., прибувши до Ніжина, І. Брюховецький пише царю:

"...По указу вашего пресветлого царского величества, благодетеля нашего милостивого, пришел я с войском на раду под Нежин и стою в Новых Млынах... А Васюта Золотаренко докладывался у окольничего князя Великого-Гачина, чтоб позволили ему с нами драться, потому что не любит правды, которую ему чернь хочет в глаза говорить и объявляет его измену, что он с Самком усоветован отложиться от вашего царского величества, для чего и города все укрепили и колокола на пушки перелили...

Ваш Верный холопь и наинисший подножек присветлого престола Ивашка Брюховецкий"[14].

Саме до Брюховецького і схилились симпатії царських посланців. Князь Д.Великогагін і К. Хлопов у рапорті государю повідомляли: "Іван Мартинович (Брюховецький) є чесна людина і годиться бути гетьманом, понеже хотя неучен, але розумний і ужесть як воровать исправен. Посадивши його на кордонах, можна спати в Москві не поспішаючи." Отож кандидатура в гетьмани була визначена і залишалося

провести вибори.

Конкуренти зі своїми прихильниками розташувалися в таборах на околицях міста. Я.Сомко наполягав, щоб рада проходила за київськими воротами, куди він міг швидко перекинути свої полки. В. Золотаренко пропонував провести її за мостом через ріку Остер на торговій площі поруч з московським шляхом. Цю територію міста можна було контролювати не тільки з допомогою артилерії (а вона була тільки в ніжинського полковника), але й вогнем з рушниць з міських валів. І. Брюховецький не виставляв ніяких умов, розраховуючи на підтримку князя. Князь Д.Великогагін не став ризикувати і для ради відвів місце за містом на деякій відстані від московських воріт, але недалеко від табору, де розташувалися російські війська.

"Чорна рада" розпочалася 17 червня 1663 року. Робота її детально висвітлена в звіті князя:

"...Першим прибув на раду Мефодій, єпископ Мстиславський і Оршанський... козакам, черні і міщанам наказали на раді бути без зброї, для того, щоб між ними не виникло сварки і вбивства, однак і гетьмани, і все військо прийшло зі зброєю. Тоді ми наказали їм зброю з себе зняти і покласти; ...а потім згідно наказу ми стали читати промову, з Іванового боку Брюховецького козаки, і чернь обирали в гетьмани його Івана, а з боку Сомка полковники ж і все військо в гетьмани обирали його Якима Сомка...обидві сторони між собою бій вчинили і багатьох людей козаків переранили, а інших і до смерті побили, і раду розірвали, і розійшлися в свої обози. А на завтра того числа (18червня) посилали ми рейтарського строя полку Шепелєва майора Вас. Непейцина до наказного і кошового гетьманам говорити, щоб вони гетьмани на раду були, а у військах своїх наказали накріпко, щоб на раду були без зброї, і між ними сварки, задору і вбивства не було б, і після того вскорі з майором В. Непейцинним до нас прибіг зі свого обозу наказний гетьман Яким Сомко з полковниками: ніжинським Вас. Золотаренком, чернігівським Оникієм Силіним (Силичем), переяславським Афанасієм Щуровським, прилуцьким Дм. Чернявським, київським Сем. Третьяковим і сказали, що їх полків сотники, отамани і осавули, козаки і чернь, котрі були при них, відійшли в обоз до кошового гетьмана до Ів. Брюховецького, а їх хотіли побити до смерті і щоб їх Якима Сомка з товарищи черні вбити не дать ми відіслали їх в місто до воєводи Мих. Дмитрієва.

"...Непейцин був посланий... в обоз Брюховецького, котрий незамешкав явитися зі своїми прибічниками, зібравшими в числі до сорока тисяч... Тихо і спокійно всіма вольними голосами в справжні гетьмани був обраний Брюховецький"[15].

Трохи інакше розповідає про ці події ніжинський протопоп Симеон Адамович, посланий єпископом Мефодієм 11 липня 1663р. до царя з повідомленням про вибори гетьмана: "Як на раді від наказного гетьмана Якима Сомка начальні люди, старшина і чернь відступили, і він Яким прибіг до шатра окольничого кн. Данила Степановича Великого-Гагіна с товарищи, а з ним прибігли полковники: переяславський, київський, чернігівський, прилуцький, лубенський і всі полковники, котрі були в війську при Якиму Сомку, окрім полковників полтавського та зіньківського, тому що ті були при Брюховецькому, а Васюта Золотаренків і тесть його Іван Попович у цей час були в окольничого в шатрі, а не з Якимом Сомком, а начальні люди Вас. Золотаренка і черні і армата була в обозі, а не з ним були. З ним же Якимом Сомком прибігли до окольничого до шатра начальних людей, черні і челяді чоловік з сорок, і окольничий велів Як. Сомка і полковників, начальних людей і чернь, котрі з ним приїхали, відвести в город пішаго строю начальноглюдини а іншу чернь і челядь у верхнє і нижнє місто пускати не велів, щоб не виникла в місті яка сварка". [16].

То що ж трапилося насправді на Чорній раді?

Після того, як 17 червня на раді почалася сутичка між прибічниками

Брюховецького і Сомка, князь переніс вибори на наступний день. Але за ніч ситуація різко змінилася. Проти добре озброєних, дисциплінованих і загартованих у боях полків наказного гетьмана діють не силою, а хитрістю. Брюховецький посилає своїх людей в обози конкурентів і ті пропагують серед рядових козаків проти старшини. У хід пішли також обіцянки всіх збагатити і покарати "золотожупанників".

Єпископ Мефодій і ніжинський протопоп Симеон Адамович участі в цьому не брали. Перед ними стояла інша задача: ізолювати В.Золотаренка. Його полк стояв у місті, до речі, добре укріпленому. Під керівництвом полковника була навіть артилерія, чого не було не тільки в інших претендентів, російських військах кн. Д. Великогагіна. І якби В.Золотаренко засів у місті, то взяти його з рушницями, шаблями і списами було б проблематично. С.Адамович проговорився в Москві, що В.Золотаренко не був разом з Сомком, а знаходився в наметі князя. Як він туди потрапив? Чи був запрошений князем, чи направлений єпископом, чи сам прийшов - цього ми вже не знатимемо. Але важливий сам факт. А його люди, за свідченням Адамовича, не прибігли до Брюховецького, а стояли на своїх місцях з артилерією, і потрібен був тільки наказ для дії. Але його так і не дочекались. Всі, хто знаходився у наметі, за наказом князя були заарештовані і під посиленою охороною відправлені в ніжинську фортецю. Після цього Д.Великогагін оголосив обраного гетьмана І. Брюховецького.

Добившись звання гетьмана при підтримці запорожців і черні (звідси і Чорна рада), І. Брюховецький вирішив віддячити своїх соратників. "...по даному їм на три дні позволєнію, - пише Рігельман, - розкриваючи собі всі шинки, пили і п'янствували всі три дні і робили в той час по буянству своєму всяке озорство, так що й убивали багатьох, не виключаючи старшин і знатних козаків" [17]. Самовидець також пише, що після обрання гетьманом Брюховецького "...много козаковъ значнихъ чернь позабивала, которое забойство три дня тривало.."[18].

Місто і його околиці на три дні були віддані на пограбування. Так І.Брюховецький розрахувався за підтримку. Четвертого дня грабунки припинили; старшину, яка раніше виступала проти нового гетьмана, перебили або змістили. На місце її призначили вірних особисто Брюховецькому людей, в основному з запорожців. Арештованих судили.

18 вересня 1663 р. в Борзні на ринковій площі були страчені (їм відрубали голови) Я.Сомко, В.Золотаренко, чернігівський полковник О.Силич, лубенський С. Шамрицький, переяславський А.Щуровський, ніжинський осавул П.Кільдей, секретар Сомка К.Ширяй і А.Семенов. Полковники С.Третяк, І.Пащкевич, Д.Чернявський, генеральний писар М.Вуяхевич, писарі С.Савицький, Х.Тризнич, Х.Шикич, сотник І.Горобець, брати Переяславці і брати Кульчієнки, осавул Л.Бут та ігумен Мгарського монастиря В.Загоровський були вислані [19].

На жаль, до цього приклали руку і ніжинці. У Москву за дорученням Брюховецького і Мефодія їздив ніжинський протопоп С. Адамович і просив віддати під суд Сомка і його прибічників, звинувативши їх у зраді.

Після виборів у Ніжин з Москви прибув стольник кн. Н. Гагарін "С милостивим словом к кн. Гагину (він одержав титул боярина і став Псковським воєводою - авт.) и бывшим при нем ратным, а также к епископу Мефодию гетману Брюховецкому с милостивими грамотами, кроме того, Гагарин привез с собой два сорока соболей й 300 серебряньїх рублей для єпископа, а гетману знамя и булаву и тоже два сорока соболей"[20].

Ніжинська "Чорна рада" не стала кінцем Руїни. Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави.

Література:
1. Соловьев С.М. История России с древнейших времен.КнигаVI. - Т. 11-12. - М., 1991.-С.96.
2. Там же.-С. 99.
3. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - М., 1899.-С.161.
4. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк зсередини XVII до кінця XVIIIстоліття. - К, 2001. - С. 124.
5. Акты Южной и Западной России. - Т. 5. СПб., 1863. - С. 168.
6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Книга VI. - Т. 11-12. - М., 1991. - С.104.
7. Уривалкін О.М. Забуті сторінки історії Лівобережної України. - Ніжин, 2000. - С. 126.
8. Величко Самійло. Літопис. - К., 1991. - Т.2. - С. 22.
9. Морозов О. Ніжинський протокоп Максим Филимонович. - Ніжин, 2000. - С. 79.
10. Карпов Г. Мефодий Филимонович, епископ Мстиславский и Оршанский // Православное обозрение. - 1875. - №4. - С. 630-631.
11. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - М., 1899.-С. 209-216.
12. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століття. - К., 2001. - С. 133-134.
13. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - К., 1996. - С. 102-104.
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Книга VI. - Т. 11-12. - М., 1991. - С.113.
15. Востоков А. Нежинская рада 1663 // Киевская старина - 1888. - Т. XXI. - С.134-137. Петровский М.Н. Нариси з історії України. Харків, 1930. - С. 238-240.
16. ВостоковА. Нежинская рада 1663 // Киевская Старина, 1888. - С. 137.
17. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С.339.
18. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 89-90.
19. Величко Самійло. Літопис. - К., 1991. - Т.2.- С.31.
20. Морозов О. Ніжинський протокоп Максим Филимонович. - Ніжин. 2000. - С. 87.

О. К. Струкевич

Підданство України-Гетьманщини монархові – це відмова від власних інтересів чи засіб їх реалізації?

Повівши боротьбу за своє окремішне політичне функціонування, політична еліта України-Гетьманщини, щоб убезпечити себе від зовнішньої агресії, а отже і гарантувати своє панівне становище у суспільстві, могла діяти двома шляхами: або мобілізувати суспільство на подолання усіх можливих зовнішніх ворогів, і таким чином позбавити їх можливості нападати, або ж знайти покровителя, який гарантував би можливість об'єднаного захисту, від потужніших нападників.

Оскільки заново створений соціально-політичний організм не мав достатніх сил для гарантування власної безпеки першим шляхом, альтернативою залишалося шукати протектора-оборонця. Така політико-культурна орієнтація була природною і повністю відповідала тогочасним уявленням про міждержавні стосунки та засоби

захисту власних інтересів. Ще 1632 р. Ю.Немирич у "Розмові про московську війну", опублікованій у Парижі, писав: "...Дуже важко народові без союзників і приятелів, коли він мусить покладатися тільки на власні сили. І хоч такий народ буде навіть дуже героїчний і громитиме своїх ворогів, то все ж таки він повинен собі шукати приятелів і союзників а також допомоги"[1]. Саме таким шляхом, ми знаємо, пішов Б.Хмельницький, та його наступники.

Отримання протекції-оборони українською політичною елітою ніколи не розцінювалося як користь виключно для протегованого за рахунок шкоди у людських та матеріальних ресурсах протектора та його соціуму. У документах збереглося доволі прикладів, щоб переконатися: українська еліта розглядала справу протекції крізь призму уявлень про спільну користь сторін. Так, у листопаді 1650 р. на цьому наголошував Б.Хмельницький, прагнучи заохотити царський уряд до надання допомоги Україні: "А як государ мені допоможе, кримський на нього не піде..."[2].

Так само розуміли значення надання протекції для самого протектора й наступники Великого гетьмана. Зокрема, 2.03.1666 р. вже не вперше закликаючи до надання "царської допомоги" І.Брюховецький писав: "Кожний тоді господар не всередині дому, але перед дверима неприятеля зустрічає, але всією силою в дім його не допускаючи, перед сіньми обороняться й кріпиться; а Україна до Великої Росії справжнім переддверрям і захистом: бо в ці літа на плечах козацьких і всієї України... на головах козацьких і всієї України за цілість голів Великоросійських і задумане від неприятеля спустошення великоросійське на бідній Україні відбулося"[3]. "Кам'яною стіною" "державі Московській, також і Польській, від Татар" називав Україну Г.Дорошенко 13.02.1668 р.[4].

За міжнародно-правової практики, коли міждержавні взаємини будувалися з урахуванням уявлень про систему ієрархії володарів [5], готовність гетьмана «схилитися до оборони» означала паралельно визнати підданство, тобто володарювання монарха, що забезпечує оборону. Український гетьман, не маючи царської крові в жилах, не міг сподіватися на протекцію лише за умови, що він визнає себе підданим та обов'язково зобов'яже себе службою.

В образному вигляді таку орієнтацію ми прочитуємо в листі Л.Барановича до С.Полоцького 7.01.1669 р. "Єдине тільки сховище для бідної Русі – під крила Орлині; – під ними швидше можна захиститися, якщо тільки самопал вірно вражатиме [злодіїв] царських"[6]. Образ самопала під орлиними крилами, використаний Л.Барановичем, вважаємо вдалим і в тому аспекті, що він точно відображає не лише факт підданства, але й сутність орієнтацій на характер виконуваних обов'язків підданого. Визнаючи підданство «відданість і вірність», гетьмани мали на увазі службу військову і нічого більше. Так підданство розумілося Б.Хмельницьким уже на самому початку Національної революції. 2.07.1648 р., пояснюючи Владиславу IV причини свого збройного виступу, гетьман указував на потрактування польськими урядовцями козаків "яко невільників останніх, а не яко воїнів, підданих королівських ваших"[7]. Аналогічно підданську службу розуміли Д.Многогрішний, П.Дорошенко, І.Самойлович, І.Мазепа [8]. Як виконання військового обов'язку, підданство розглядалося до кінця існування Гетьманщини. Так, визнаючи своє підданство Катерині II, учасники З'їзду старшин 1763 р. разом з тим наполягали, щоб козацькі військові підрозділи "ні до чого іншого і ніколи задіювані не були, крім справжньої військової і в.і.в. належної служби"[9].

Визнання підданства зовсім не суперечило орієнтаціям на політичну окремішність та першочерговий захист інтересів власного політичного тіла. Як засвідчують документи, наголошення на готовності служити протекторові означало, насамперед, готовність захищати українську землю, а заодно, у межах концепції передмур'я,

територію й державу протектора. Орієнтацію на службу цареві – тобто Україні ми прочитуємо у готовності, висловленій московському послу Ржевському у серпні-вересні 1654 р. Б.Хмельницьким: "...Щоб йому (гетьману – О.С.) з військом запорозьким йти війною на коронне військо і міста та фортеці воювати і йому великому государю послужити"[10].

Подібним чином службу цареві розглядав і І.Самойлович 25.10.1676 р. в інструкції своїм послам до Москви він наказував сказати, "що пан гетьман, як від початку старшинства свого по всі часи, скільки сил його було, завжди промишляв про те, як би міг прислужитися православному монарху своєму, й. ц. пр. в-ті, і воєдино під його ж государеву високодержавну руку об'єднати обох сторін Дніпра Україну". Знову ж таки, у діяльності, спрямованій на інтереси України, бачив гетьман службу монарху й у грамоті від 26.10.1677 р.: "... Щоб охоче і вірно вашій царській пресвітлій величності служити, і цілість України Малої Росії глядіти й остерігати, і проти всякого неприятеля за неї і за церкву Божу заступатися готові були"[11].

Такий же рівень відрефлексованості ідеї служби монарху як виконання функцій у межах українського суспільства ми зустрічаємо у документах гетьманів, що готувалися як внутрішньоуправлінські. Це, зокрема, засвідчують листи І.Самойловича компанійському полковнику Г.Новицькому. Висловлюючи подяки за старанне виконання наказів, гетьман писав: "... І проти всілякого неприятеля так за гідність його монаршу, як і за цілість вітчизни нашої України застановлятися" (24.06.1682 р.); "...І до служби монархів наших Російських на захист ойчистого нашого Малоросійського краю залучали..." (12.07.1685 р.)[12].

Той факт, що українські старшини свою службу протягом другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. співвідносили з Україною, видно з універсалів про надання маєтків. В потверджувальному універсалі, виданому І.Самойловичем 21.07.1681 р. Ф.Сулимі на с.Сошники читаємо: «...До своєї вітчизни в благочестиву пресвітлих монархів російських державу, під наш реймент повернувши і пригорнувшися, через кількадцять років вже щиро свою показує вірність і в потрібних до цілості всього краю Малоросійських термінах, услугує і працює, де здавна йому за розказанням нашим подавалася і подається оказія»[13].

Подібним чином, вказуючи на службу монарху-протектору як службу Україні обгрунтовував надання маєтку прилуцькому полковнику І.Стороженку І.Мазепа. Військові ж справи, що чинилися "на славу монарху" він одночасно розглядав і як справи для "захисту цілості всенародної"[14].

Можливо, найяскравішим підтвердженням факту, що українська політична еліта службу цареві розуміла як службу Україні засвідчує відсутність ідентифікації поняття «загальне благо» з єдністю інтересів України та Росії, що було б обов'язковим, якби українці себе сприймали частиною російського суспільства. Так, І.Самойлович у спілкуванні з монархом, якого називає «всеросійським», веде мову про «загальне благо», але не всеросійське, а «спільне тутешнє українське, малоросійське»[15].

Врешті, визнання старшинами свого підданства якомусь із монархів не позбавляло їх орієнтацій на підпорядкування своєї діяльності Вітчизні. Як казав наказний гетьман Я.Лизогуб та ряд правобережних полковників у листі до лубенчан від 29.01.1670 р.: "...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, але спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати"[16].

Проте, приблизно з середини XVIII ст. чітко прослідковується редукування орієнтації до рівня служби цареві, а не українському суспільству. В записках, доказах

та атестатах ключовими стають формулювання, подібні цитованому:"...Несучи несхибно службу Імператорському Престолу..."[17].

Завершуючи, ми маємо достатньо підстав для висновку, що у свідомості старшин підданство розглядалося засобом здобуття оборони з боку монарха-протектора. Підданство передбачало виконання виключно військової служби в територіальних межах Гетьманщини, що в рамках концепції України як передмур'я (передзверря) сусідніх монархій розглядалося як служба монарху і не позбавляло старшин переконаності у окремішності та першочерговості інтересів власного політичного тіла.

Література:

1. Брик М. Юрій Немирич. На тлі історії України. – Лоссер, 1974. – С. 24.
2. Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали. В трьох томах. – М., 1953. – Т. 2. – С. 188.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1862-1892. (далі – Акты ЮЗР). – Т. 5. – С. 256.
4. Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 109.
5. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III. – С. 98 –100.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф. 204, од.зб. 46, арк. 11зв.
7. Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 84.
8. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 633; Там же. – Т. 12. – С. 222; Там же. – С. 547; З епістолярної спадщини гетьмана І.Мазепи. – К., 1996. – С. 73.
9. Прошение малороссийского шляхетства // Укр. іст. журн. - 1993. - № 7-8. - С. 95.
10. Акты ЮЗР. – Т. 4 – С. 25.
11. Акты ЮЗР.-Т. 12. – С. 772; Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 359.
12. Акты ЗР. – Т. 5. – С. 171; Там же. – С. 183.
13. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – С. 23.
14. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1902. – Т. 1. – С. 5; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903 – Т.1. – С. 100.
15. Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 357.
16. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 183.
17. Стороженки. Фамильный архив. – Т. 1. – С. 116; Т. 4. – К., 1910. – С. 24; Сулимовский архив. – С.5.

А. С. Бобровський

Виробництво зброї на Україні наприкінці XV - XVII століттях: синтез іноземних впливів чи національна самобутність?

Протягом тривалого часу українському народові довелося вести боротьбу за національне визволення. Її успіх значною мірою залежав від козацтва,яке часто брало участь у військових конфліктах і створило самобутню військову систему, одним з основних компонентів котрої була зброя. В XVI-XVII ст. вона набула значення речі першої потреби людини і тому серед різноманітнім виробів ремесла займала особливе місце.

Вивчення зброї дає важливі дані з історії економіки країни. Вона також виступає цінним історичним джерелом як пам'ятка військової історії і є відображенням прикладного мистецтва зброярів. Дуже часто, крім свого прямого призначення, зброя використовувалась як прикраса, дарунки коштовної зброї нерідко набували політичного значення.

Збирання зброї почалося, коли вона була ще у широкому вжитку. Потім ці колекції поповнювались та передавались нащадкам. У другій половині XIX ст. вивчення зброї зацікавило широкі кола науковців і аматорів. У країнах Західної Європи та Росії зброєзнавство перетворилось в допоміжну історичну дисципліну. У Росії основи зброєзнавства були закладені працями відомого археолога, колекціонера та військового історика М. Бранденбурга.

Але наукове вивчення власне українських збройних колекцій було започатковане Д.І. Яворницьким. Він створив біля 250 наукових праць з історії, ввів у науковий обіг біля тисячі документів, активно займався археологічними розкопками. Вчений дуже багато зробив для створення величезної колекції запорізьких пам'яток Катеринославського (з 1926 року – Дніпропетровського) історичного музею. Д.І.Яворницький вперше зробив спробу створити синтетичну, фундаментальну історію запорізького козацтва[1]. Він присвятив окремі розділи вивченню одягу та озброєння, збройним силам і бойовим засобам запорізьких козаків, де автор характеризує українську армію як одну з найкращих у Європі, яка застосовувала передову тактику та найновішу зброю того часу. На його думку, козацтво сприймаючи передовий досвід європейських країн виробило власну збройну систему, яка враховувала національні особливості ведення військових дій. Але Д.І.Яворницький, певною мірою, ідеалізує козацтво, тому до його праці слід відноситись критично.

У цей час російські вчені Вінклер фон П.[2], Є. Ленц [3] розробляють загальну класифікацію зброї, публікують різноманітні матеріали про колекції зброї музеїв і приватних зібрань.

Одна з найбільш грунтовних праць цього спрямування "Історія українського війська", де І.П. Крип'якевич в окремому розділі подає досить повну характеристику багатьом типам української холодної та вогнепальної зброї та її застосуванню. Обґрунтовуючи власні висновки на великій кількості джерел, він створює стійку класифікацію українського збройного комплексу, яка переважно без змін існує та використовується і сьогодні.

В середині 20-х – 40-х рр. була видана низка праць, присвячених загальноросійському розвиткові зброї. Це праці відомих зброєзнавців В.А.Нікольського[4], В.Е.Маркевича, А.В.Арциховського[5], С.К.Богоявленського[6]. У своїх працях вони використали велике коло джерел, приділили значну увагу вивченню виробництва зброї на Україні, її художньому оздобленню. Але, використовуючи марксистський методологічний підхід, вони не враховували дослідження відомих західних та дореволюційних зброєзнавців, це звісно відбилося на їхніх працях.

Під час святкування 300-річчя Переяславської Ради у світ виходять одна за одною праці, присвячені українській зброї. Цікаві данні містяться в монографії І.П. Крип'якевича "Богдан Хмельницький"[7] . П. К. Гніп вивчив українську збройну промисловість у XVII-XVIII ст., він показав, що більшість зброї іноземних зразків виготовлялася місцевими майстрами. На основі великої кількості джерел він доводить що основним центром по виробництву високоякісної зброї був Львів. В.О. Сидоренко дослідив козацьку вогнепальну зброю та її виробництво періоду визвольної війни він характеризує озброєння козаків як одне з найкращих у Європі [8]. Після здобуття Україною незалежності історики, етнографи, фольклористи активно видають праці з історії козацтва. Відомий археолог І.К.Свєшніков на основі розкопок місця битви під

Берестечком видає низку праць з історії української зброї середини XVII ст.[9]. Б.С. Фролов на підставі вивчення гармат, відлитих у Глухівському та Ізюмському полкових округах, визначає високий рівень художньої майстерності українських зброярів[10].

Отже, попередні дослідники вивчали різні галузі зазначеної теми. Автор даного дослідження ставить за мету узагальнити питання про виробництво козацької зброї, навести її військово-технічні характеристики та визначити особливості застосування в конкретних історичних умовах.

Хронологічні рамки даного дослідження охоплюють період від виникнення козацтва в кінці XIV ст. до найвищого піднесення його військової могутності середини – кінця XVII ст. Географічні межі дослідження від р. Сян на заході та р. Дон на сході, від басейну Прип'яті на півночі та узбережжя Чорного моря на півдні.

Найпершим і наважливішим джерелом для вивчення даної теми є сама зброя, яка зосереджена переважно в музеях[11]. Суттєве значення мають іконографічні матеріали, на котрих зображена зброя. Серед них портрети козацької старшини, малюнки Г.Л.д'Боплана, лубочні твори тощо. Іконографічними матеріалами треба користуватись обережно, бо іноді деякі зображення мають фантастичний характер і не відповідають дійсності. Важливими джерелами до вивчення зброї є пам'ятки писемності. Це українські літописи, свідчення іноземців,актові книги, описи майна шляхти та міст[12].

Важливим джерелом є усна народна творчість. В думах та історичних піснях неодноразово згадуються різноманітні типи зброї[13].

На Україні в XVI-XVII ст. більшість зброї виготовляли міські та сільські ремісники. Характер і якість товарів місцевого виробництва свідчили про високий рівень тогочасного ремесла. Оскільки литовський, а пізніше польський уряди мало робили для захисту південних кордонів України від грабіжницьких нападів татар і турків, козаки, міщани і селяни змушені були озброюватися власними силами захищати свої будівлі і лани. Багато зброї зберігалося і в замках великих магнатів, які, безумовно, дбали, насамперед, про укріплення і оборону власних маєтків, а не про захист населення. Великий попит на зброю сприяв розвитку ковальського, слюсарного та інших металообробних ремесел. В історичних джерелах, зокрема описах замків, майна старшини, народних думах і піснях, наводяться переліки видів зброї, яка виготовлялася на Україні у XVI-XVII століттях. Особливо багато її вироблялося під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. У війську Б. Хмельницького налічувалося кілька десятків тисяч «огнистого війська»[14]. Щоправда, через слабку промислову базу місцеві ремісники не могли задовольняти дедалі зростаючого попиту на зброю, особливо на вогнепальну. Зокрема, масове виробництво гармат та іншої зброї гальмувалося через слабкий розвиток металургії, основні центри якої знаходилися переважно на півночі України та в Галичині[15]. Залізо видобувалося з болотної руди та на невеликих промислових підприємствах – так званих руднях. На Лівобережній Україні рудні існували з середини XVI ст., а на Правобережжі – ще раніше. У XVI-XVII ст. на Лівобережжі їх було приблизно 100 [16], а на Волині у XVI ст. -близько 40[17]. П. І. Федоренко вважає, що на Лівобережному і Правобережному Поліссі у XVI-XVII ст. працювало не менше 1000 рудень. Він довів, що це були механізовані мануфактури, на яких застосовувалася наймана праця[18]. Найбільшими центрами виготовлення зброї на Україні були Київ та Львів. За люстрацією 1571 р., у Києві мешкали 534 міщан,71 місник та 144 промисловці. Серед ремісників були дучники стрільники, платнери (панцирні майстри), ковалі, золотарі[19]. Київські зброярі, яких у XVII ст. налічувалося кілька десятків, виготовляли рушниці, шаблі, луки, стріли, а також ремонтували стару зброю[20]. Залізо сюди привозили головним чином з рудень Житомирщини у вигляді шин, болванок, прутів. Крім зброярів та пушкарів, зброю виготовляли й ковалі. В Києві на Подолі була навіть Кузнецька вулиця. Очевидно, саме

місцеві майстри зробили гармати для Київського замку, де було встановлено 18 гармат, 11 серпатинків та 82 гаківці[21]. Робили у Києві й дерев'яні станки для гармат[22]. Цехові майстри-лучники і стрільники у XVII ст. виготовляли луки та стріли. Наприклад, серед особистої зброї багатого київського міщанина Торніота згадується й 20 стріл «киевские работи»[23]. У другій половині XVII ст. карабіни і пістолі робили київські ремісники Іван Плющенко, Іван та Єрмолай Сафонови[24]. У Львові в XVI-XVII ст. працювали панцирники, рушникарі; столяри, мечники, лучники, стрільники, людвисари, ливарники гармат та ядер тощо[25]. Вони виготовляли значну кількість різноманітної зброї. Так, одного разу гетьман Ян Тарновський закупив у трьох львівських купців 20 возів зброї і 115 рушниць[26]. Серед львівських зброярів особливо відомими були мечники, які вважалися найкращими майстрами своєї справи. До них приїжджали вчитися фахівці з інших міст. Луки і стріли там робили навіть наприкінці XVII-XVIII ст. У цеху гаптярів виробляли гаптовані та гладкі сагайдаки різних сортів. Виготовляли також піхви для шабель, ладівниці, остроги, наконечники стріл тощо[27]. У першій половині XVII ст. мечники і людвисари входили до одного цеху із золотарями, а лучники і стрільники – з гаптярами. З джерел відомий перелік інструментів мечника А.П.Каліського: три лещати ножиці, ковадло, два ножі, два рашпилі, 15 малих і великих пилок сокирка, три скоблики, залізна ступочка, два молоти, тигель, вал латунний для пресування шкір, міх, велике ковадло з молотами тощо[28]. Фахівців з виготовлення вогнепальної зброї, крім львівських, було мало. Спочатку її робив повністю один майстер. Але вже наприкці XVI ст. з'являються майстри, які виготовляли лише дерев'яні частини вогнепальної зброї. За спеціальними замовленнями рушникарі робили дорогоцінну зброю[29]. Високого рівня у Львові набула ливарна справа в зв'язку з появою гармат. Ще в 1404 р. у місті почав працювати перший пушкар. Спочатку у Львові виготовляли короткі (довжиною 1-1,5 м) і широкі (діаметром 15-35 см) гармати. Згодом з'являються гармати довші та вужчі. Їх виковували із залізних болванок або відливали з бронзи, пізніше з чавуну. Наприкінці XV ст. у Львові було збудовано першу ливарню поблизу Краківської брами[30]. Серед перших відомих ливарників слід назвати Стефана Спорера, Валента, Георгія, «який прибув з Далекого Сходу», Юрія, Андрія, Луку, Матвія та інших[31]. Найбільший розквіт ливарництва припадає на XVI-початок XVIII ст. у цей час прославилися гарматники Гануш, Бартель Вейс, Мелькор Герлович та ін. Майстер Л.Герль відливав кріпосні гармати для Канева, Житомира і Кам'янця, Д.Стефанович – для кам'янецького каштеляна Якова Претвича, майстер Юрій – для київського воєводи[32]. Зброя вироблялася й у Луцьку, Володимир-Волинському, Немиротульчині, Острозі та багатьох інших містах. Її виготовляли також селяни й козаки («и серпы, и косы ковали на оружие»)[33]. Цінним джерелом для вивчення зброї місцевого виробництва є описи замків. В описах Володимир-Волинського, Луцького, Кременецького, Брацлавського та багатьох інших замків наводиться перелік різноманітного озброєння, яке використовувалося в ті часи, – аркебузів, мушкетів, гармат, боєприпасів тощо. Кількість гармат у замках була неоднаковою: у Кременецькому – 29, Київському – 18 гармат, 11 серпентин та 82 гаківниці, в інших – від 4 до 10 гармат [34]. Важливу роль у замках відігравали пушкарі, які виконували найрізноманітніші обов'язки: виготовляли зброю, обладнували гармати, а коли була потреба, навіть стріляли з них, виробляли порох, видобували селітру, відливали ядра тощо. Часто їм допомагали міщани, яких звільняли від інших повинностей. Так, у Мозирському замку разом з трьома пушкарями працювали чотири зброярі [35]. За плату, одержувану раз на рік, наприклад, «по 15 коп. грошей, а сукна 7 локоть»[36], пушкар, крім своїх звичайних обов' язків, повинен був виготовити певну кількість зброї та боєприпасів. В Овруцькому замку пушкарі Яків Семенович та Мойсей Чижевич мали за рік виробити по 1 гаківниці і рушниці [37], в Остерському – пушкар Станіслав

робив два аркебузи та «всяку стрільбу»[38], в Черкаському пушкар Ворона – «коваль і стрілець» -робив рушниці та ремонтував гармати, в Брацлавському – робив зброю пушкар Жолдак. Серед пушкарів були й іноземці – німці і чехи.

Новим поштовхом до більш інтенсивного виробництва зброї стала визвольна війна 1648-1654 рр. У цей час за ініціативою Б. Хмельницького на Україні стали виготовляти більше легкої вогнепальної зброї та гармат [39]. Як і раніше, найбільше зброї виготовляли ремісники Києва, Переяслава, Острога, Черкас, Корсуня, Білої Церкви та інших міст. Б.Хмельницький перетворив свою резиденцію в Чигирині на справжній арсенал. Тут почали швидко розвиватися металообробні ремесла, головним чином з виробництва зброї. Напередодні битви під Берестечком, у 1651 р., з Києва для війська Б. Хмельницького привозили шаблі, олово для куль тощо [40]. Ремісники, які були у селянсько-козацькому війську, виготовляли і ремонтували зброю здебільшого в спеціальних майстернях [41]. Робили зброю і самі козаки. 23 вересня 1648 р. польський шляхтич Андрій Мясковський писав з України познанському єпископу, що козаки розбирали млини і виймали з них залізо. Виготовлена в містах України зброя за вказівками гетьмана закуповувалася на кошти військового скарбу [42]. Б. Хмельницький приділяв особливу увагу розвиткові гарматної справи – однієї з перших форм державної мануфактури, де працювали «роботні люди»[43]. За виробництво гармат відповідав «генеральний обозний». Всі фахівці-пушкарі отримували жалування. В майстернях звичайно працювали 4-6 чол. Спочатку вони робили так звану фальшиву модель тіла гармати з глини, яку накладали на дерев'яний стержень у кілька шарів. До моделі прикріплювали дерев'яні цапфи і лінні прикраси. Потім її обмащували сумішшю з сала і масла. На змазану поверхню накладали кілька шарів глини, які скріплювалися ззовні залізним каркасом. Товщина кожуха була 175-300 мм. Після цього фальшиву модель викидали, залишаючи лише форму корпуса гармати з відбитком на внутрішній поверхні всіх прикрас і написів. Форму казенної частини гармати робили окремо. Потім ці форми з'єднували одна з одною. З циліндричного залізного прута робили стержень, який обмотували клоччям, покривали шаром глини і шаблонували. Стержень виймали з форми після того, як гармату було відлито [44]. З давніх часів виробництво озброєння було налагоджено і в Запорізькій Січі. Адже серед тих, що тікали сюди, були ковалі, зброярі, ливарники та ін. В Січі вони виготовляли шаблі, рушниці, списи, відливали і кували ядра та гармати. Є навіть відомості про те, що на острові Хортиця козаки-ковалі використовували для нагрівання заліза кам'яне та буре вугілля [45].

Виготовляючи холодну зброю, майстри здебільшого користувалися східними зразками, але водночас прагнули надати їй своєрідності, що виявляється в специфічних прикрасах, а іноді і в техніці її виробництва. З середини XVI ст. у джерелах трапляється термін «козацька шабля», яка монтувалася з окремих частин, привезених зі Сходу або виготовлених місцевими майстрами. Згадки про «козацькі шаблі» зустрічаємо в описі майна Дубнівського замку князів Острозьких. Ці шаблі в російських джерелах були відомі під назвою шабель «черкасского дела» і користувалися великим попитом [46].

Задовго до визвольної війни 1648-1654 рр. на Україні виготовлялися й боєприпаси. Про виробництво пороху згадував ще французький інженер Боплан [47]. Для цього використовували спеціально обладнані млини і порохові ступи. В Житомирському замку «порох толкут в ступе мельничной, толкачей четыре, может изготовить один толкач за час камень пороху» (32 фунти)[48]. «В Кременци оказалась ступа коловратная... о шести толкачах, в которой ступе может и один человек порох толчи»[49]. Пушкарі зі своїми помічниками робили порох Вінницькому, Мозирському, Остерському («пушкар робить на рік по каменю пороху»), Київському («пушкар Павел Русин дає на рік 15 камней пороху з селітри і сірки, яка належить замку»)[50], Черкаському пушкар Ворона, коваль і стрілець, порохи робить») замках. Спочатку виготовляли дрібний порох, а

трохи пізніше – і більш зернистий. Дрібний порох змочували керосином, місили, сушили. Крупніший використовувався для великих зарядів. У XVII ст. порох складався з кількох елементів: на два фунти сірки і фунт вугілля брали 4,5 або 5 фунтів селітри. Ці пропорції залежали від його призначення [51]. Під час визвольної війни виробництво пороху значно збільшилося. Виготовляли його, як і раніше, селяни, козаки, міщани, майстри-порохівники, пушкарі, а також у майстернях полків і «військової гармати [52]. Однак нестача сірки, яку доводилося привозити з інших країн, гальмувала виробництво пороху. Пушкарі робили і ядра. Кам'яні ядра обточувалися і обковувалися іноді навкруги залізними обручами. Пізніше ядра робили лише залізні, іноді обливали їх оливом [53]. Для виливання ядер використовували залізні, дерев'яні та глиняні форми. Металеві ядра були порівняно невеликими –«побольше гусиного яйца» або з «яйце голубине», інколи – «5 п'ядей в обводі» [54].

Свідченням естетичних смаків майстрів було прикрашування зброї шляхом карбування, гравірування, чернення, емалювання, оздоблення коштовним камінням тощо. Ці прикраси робили видатні майстри-золотарі. В такий же спосіб прикрашали сагайдаки, колчани, щити тощо. Поступово вироблялися прийоми художнього оздоблення зброї. До XVII ст. прикрашали лише дерев'яні частини вогнепальної зброї, а пізніше вже й металеві – ствол, замок. Ознаки влади козацько-старшинської верхівки бунчуки, булави, перначі – розкішно прикрашалися. На гарматах інколи позначали герби та ініціали їх власників, дати виготовлення, зображували святих тощо. Найбільшими центрами виробництва такої зброї були Київ і Львів. Активну участь у її художньому оформленні брали золотарі. Техніка роботи львівських золотарів була дуже високою. Вони різали коштовне каміння, вправляли діаманти, коштовні метали, виконували інкрустації золотом на сталі і залізі, карбували орнаменти золотарськими долотцями тощо.

Особливою художньою цінністю відзначалася парадна зброя. Львівські зброярі, здебільшого вірмени, виготовляли і прикрашували, шаблі і палашики турецького типу. Взагалі Львів був центром виготовлення зброї східного типу, яку й нині важко відрізнити від справжньої турецької або іранської.

В описах майна українських магнатів та козацької старшини також часто згадується зброя з прикрасами. У князів Острозьких, наприклад, було найрізноманітніше озброєння: позолочені півгаки з перламутром, козацькі шаблі з піхвами, обтягнуті оксамитом та оздоблені срібними прикрасами. Серед майна козацької старшини траплялися й рушниці, прикрашені золотою насічкою на стволах та замках, інкрустовані моржовою кісткою, перламутром, срібними та мідним смужками. При оздобленні використовували корали та бірюзу.

Стволи та замки більш цінних зразків зброї позолочували обо інкрустували сріблом з емаллю. Ствол з'єднувався з ложею за допомогою срібних або мідних орнаментованих обоймиць. Деякі рушни та пістолети мали «ольстри» – чохли з різнобарвного, переважно червоного, сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом, сріблом. Цінними зразками художнього ливарництва є гармати XVI-XVI ст., які зберігаються у Львові, Дубно, Чернігові та інших містах. Наприклад, одна з гармат, що експонувалася у Дубнівському краєзнавчому музеї, за формою і орнаментикою є шедевром народного мистецтва.

Отже, незважаючи на те, що в XVI-XVII ст. на Україні широко використовувалася трофейна – польська, турецька, іранська, а також експорт з Росії та інших країн, з розвитком ремесла та зародженням мануфактур тут помітно зростало місцеве виробництво зброї особливо під час визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Воно визначалося синтезом національних традицій та іноземними впливами. Виготовляючи холодну зброю, майстри здебільшого користувалися східними

зразками, вогнепальну – західними, але водночас прагнули надати їй своєрідності, що виявляється в специфічних прикрасах, а іноді і в техніці її виробництва.

Література:

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / АН УРСР; Археогр. комісія; Ін-т історії України. - К.: Наук.думка, 1993.- Т. 1. – С.162.
2. Винклер фон П. Оружие: руководство к истории описания и изображения ручного огнестрельного оружия с древнейших времён до начала XIX столетия.– СПб.:Изд-во А. Шульца,1894. – 437с.
3. Ленц Э. Собранне оружия. – СПб.:[Б.И.]. – 1908. – 561с.
4. Никольский В.А. Художественное оружие. – Л.: [Б.В.], 1926. – 318 с.
5. Арциховский А.В. Оружие. История культуры древней Руси.– М.: АН СССР, 1948.–Т. I.–672 с.
6. Богоявленский С.К. Вооружение русских войск в XVI-XVII вв. // Исторические записки. – 1938. – №4. – С. 23-57.
7. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.: Наук.думка,1954. – 447 с.
8. Сидоренко В.О. З історії селянсько-козацької артилерії періоду визвольної війни 1948-1954 рр. // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип. I.С.17-22. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва епохи визвольної війни // Укр. істор. журнал (далі УІЖ). – 1978. – №9. – С. 75 – 80.
9. Свєшніков І.К. Вогнепальна козацька зброя періоду визвольної війни 1648-1654 рр. на підставі знахідок під Берестечком // Труди центру пам'яткознавства . – К.: [Б.В.] – 1993. – С. 136 – 142.
10. Фролов Б.С. Реліквії військової історії [гармати] // Київська старовина. – 1993. – №1. – С.30-33.
11. Запорізькі реліквії в колекції Дніпропетровського музею ім. Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. ун-ту,1990. – 340 с.
12. ВеличкоС.В.Літопис: В 2-х т. – К.:Дніпро,1991. - Т.1. - С.53. Літопис Самовидця: [Історіогр. памятка другої половини XVII ст.] / Вид. підгот. Я.І Дзира; Редкол.: А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін.; АН УССР. Ін-т історії. - К.: Наук. думка, 1971. - 207 с.; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із. староукр. Р.Г. Іванченка. - К.: Т-во "Знання" України, 1992. - 185 с.; Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границьТрансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн/ Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк; АН УРСР. Археорг.коміс; Ін-т сусп.наук та ін. - К.: Наук. думка, 1990. - 256 с.; Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі: з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар: Пер. з фр. / П'єр Шевальє. - К.: Томіріс, 1993. - 221 с.; Рігельман Олександр Іванович. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К.: Либідь, 1994. - 768с.
13. Історичні пісні.– К.:Либідь,-1992.– 368 с.; Українські народні думи та історичні пісні. – К.:Веселка,1990. – 463 с.
14. Величко С.В. Літопис / Самійло Величко; Пер. з кн. укр. мови, коммент., геогр. та імен. покажч., упорядкув. іллюстр. матеріалу Валерій Шевчук. - К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – С.147.
15. Крип'якевич І.П. З історії українського гірництва // Життя і знання – 1932. – № 14. – С.405.
16. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. – М.:Наука, 1960. – С. 3.

17. Соціально-економічні умови формування української народності.–К.: Наук.думка,1963.–С.234.
18. Федоренко П.К. Рудники Левобережной Украины. – С.153.
19. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни // УІЖ.- 1978.–№9.– С.75-80.
20. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.75.
21. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.75.
22. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.76.
23. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.76.
24. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.76.
25. Білецький С.Т.Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель :Зб. ст. – К.:Наук.думка, 1957. – №2. – С. 2.
26. Білецький С.Т.Розвиток ремесла і промислів... – С.136.
27. Білецький С.Т.Розвиток ремесла і промислів... – С.113-114.
28. Білецький С.Т.Розвиток ремесла і промислів... – С.51-57.
29. Білецький С.Т.Розвиток ремесла і промислів... – С.19.
30. Крип'якевич І. З історії промислу на Україні // Життя і знання – 1932. – № 12. – С.336-339.
31. Січинський В.С. Нариси з історії української промисловості.–Львів:[Б.В.],1938.– С.89-90.
32. Літопис Самовидця: / Вид. підгот. Я.І Дзира; Редкол.: А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін.; АН УССР. Ін-т історії. - К.: Наук. думка, 1971.–С.78.
33. Білецький С.Т. Розвиток ремесла і промислів... – С.78.
34. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.77.
35. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.79.
36. Сидоренко В.О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI-XVII ст. // УІЖ.– 1965.– №9. – С. 70-85.
37. Сидоренко В.О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької... – С.72.
38. Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.:Наук.думка,1956. – С.95-96.
39. Документи об освободительной войне украинского народа (1648–1654). – К.: Наук. Думка, 1965,– С.432-433.
40. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К.:Наук.думка,1954. – С.217. Гнип П.С. Розвиток металургії на Україні. – С.79.
41. Документы об освободительной войне... – С.127.
42. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – 129.
43. Нариси з історії економічної думки... – С. 95-96.
44. Рубцов И.Н. История литейного производства в СССР. – М.:Наука, 1974. – Ч.І. – С.104.
45. Денисова М.М.,ПотновМ.Э., Денисов Е.Н.Русское оружие:краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX веков.– М.:[Б.И.].– С.72-81.
46. Гнип П.С. Розвиток металургії на Україні у XVII-XVIII ст.//Нариси з історії техніки.– К.:Дніпро,1956.– С.80.
47. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.79.
48. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.79.
49. Боплан Г. Л. Опис України... – С. 25.
50. Сидоренко В.О. Зброя місцевого виробництва... – С.79.
51. Крип'якевич І. З історії промислу на Україні... – С.337.
52. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою
53. Крип'якевич І. З історії промислу на Україні... – С.338-339.
54. Крип'якевич І. З історії промислу на Україні... – С.338-339.

Т. В. Нагорна

Духовне християнство на українських землях XVIII ст.: національна закономірність чи запозичена випадковість?

Звичною закономірністю новітніх наукових пошуків виступає обов'язкова наявність дискусійних та неоднозначних у тлумаченні проблем, їх існування пов'язане зі зміною та модернізацією методології історичних досліджень, що стало безпосереднім наслідком процесів демократизації всіх сфер суспільного життя. Теоретично причиною появи таких «знаків питань» виступає як велика кількість інформації з суперечливих питань, так і недостатній її обсяг. У першому випадку неможливо знайти компромісну думку за умови узагальнення існуючих фактів, в іншому - останніх недостатньо, щоб зробити ґрунтовні висновки. Критерієм істини має стати аргументованість кожної з позицій та розгляд усіх існуючих думок як рівноцінних, якщо важко визначитися з рівнем їх доказовості.

Зважившись на такі міркування, знаходимо «знаки питання» різного порядку: складні теоретичні дискусії, від вирішення яких залежить подальший напрямок досліджень, локальні за характером проблеми, роль яких применшувати не слід. До перших належать питання походження та появи релігійних угруповань на території України. Це питання привертає до себе увагу науковців, як правило, на початкових етапах їх дослідження. Обравши за критерій вирішеність їх походження, можемо виділити принаймні дві групи релігійних общин: ті, походження яких чітко визначене і щодо яких зустрічаємо однозначну думку в історичній та релігієзнавчій літературі; група організацій, походження яких залишається чітко нез'ясованим і потребує подальшого більш повного і глибокого наукового обґрунтування. До другої групи належать духовні християни, після спроби трактування походження яких також доречно поставити знак питання. Авторська спроба вирішення питання полягає у розгляді трьох напрямків наукових пошуків про розвиток великих груп духовних християн - духоборів і молокан, які з'являються у XVIII ст. на території України: по-перше, на основі узагальнення розрізненої інформації з'ясувати хронологічний період початку діяльності їх общин на території України; по-друге, визначити витоки і джерела формування зазначених релігійних об'єднань на українських землях; по-третє, розглянути полярні думки й знайти компроміс щодо географії поширення даного віровчення, особливо його епіцентр.

Ключовим питанням даного дослідження виступає наступне: духовне християнство як явище суспільного життя на українських землях слід розглядати пов'язаним із менталітетом українського народу закономірним процесом чи випадковістю, що з'являється внаслідок запозичень ідеології, носіїв ідей тощо?

І.Малахова вважає, що секти духоборів та молокан починають формуватися одночасно з іншими опозиційними до православ'я об'єднаннями християн та скопців, тобто у кінці XVII століття [1]. Проте вона не вказує на конкретне місце їх виникнення, а далі в своїй монографії як час появи молокан розглядає XVIII століття. Конкретні факти про існування духоборів у 40-50 роках XVIII століття наводить О.Новицький. Він говорить про їх існування у першій половині 40-х років XVIII століття на території Російської імперії загалом та упродовж наступного періоду на українських землях зокрема [2].

Дослідники початку XX століття вважали другу половину XVIII століття початком діяльності православної секти молокан [3]. Із цього часу О.Клібанов виводить духоборів, а щодо молокан указує більш точну дату – 60-і роки XVIII століття [4]. П.Бірюков розглядає 1785р. як рік отримання назви представниками секти від

катеринославського архієпископа Амвросія [5]. Але він зазначає, що дане віровчення задовго до того вже існувало на теренах України.

П.Гопченко виявляє молокан як організаційно оформлене релігійне об'єднання лише в кінці XVIII ст. [6], а О.Єришев указує на цей хронологічний проміжок як час формування іншої секти – духоборів [7]. А.Гаркавенко виводить останніх із рубежу XVIII – XIX століть [8].

Сучасні дослідники формування секти молокан відносять до 60-70 років XVIII ст. Духобори, на їх думку, з'являються наприкінці XVIII століття [9]. Тоді незрозумілою є спроба даних авторів пошуку генези молокан у духоборницькій ідеології (?! – Т.Н.) [10].

Отже, узагальнивши погляди дослідників щодо часу виникнення духоборницької та молоканської ідеології, їх поширення на території України, визначаємо великий хронологічний проміжок тривалістю більш ніж в століття – кінець XVII – рубіж XVIII – XIX століть.

Невирішеним є питання місця виникнення, що виступає епіцентром поширення ідеології зазначених релігійних утворень та території розповсюдження в межах України відповідного віровчення.

Дослідник XIX ст. О.Новицький поряд із розглядом поширеної версії про виникнення духоборів у Тамбовській губернії наводить також інші дані. Так, коли 1802 р. у тамбовських духоборів в Олександро-Невській Лаврі запитали про їх походження, вони вказували на Малоросію як розсадник свого вчення. Переконували, що різні люди, які між ними поширювали свої міркування, були вихідцями з України [11]. О.Новицький не знаходить підстав не довіряти цим свідченням, оскільки вони були дані віруючими добровільно. До того ж для них не було принциповим питання місця виникнення даного вчення. У монографії наведені інші факти, що вказують на Україну як епіцентр розповсюдження ідеології. Катеринославські духобори у 1791р. подали губернатору Коховському дані про виникнення їх товариства вперше в Російській імперії у с.Нікольському Катеринославського округу.

Знаходимо дані про більш раннє існування общини духоборів у 40-х роках XVIII століття в с. Охочому Зміївського повіту Харківської губернії. Хоча засвідчено існування схожого з духоборницьким вчення у Москві та інших російських губерніях у 1717, 1745, та все ж закінчене віровчення вперше з'являється саме в Україні.

На Тамбовську губернію О.Новицький указує як на осередок виникнення секти молокан [12]. Проте свої витоки вона бере зі вчення М.Башкіна та Ф.Косого, які діяли в Харківській губернії у більш ранній хронологічний період.

Дослідники початку XX ст. безапеляційно заявляють про першопоширення молоканської ідеології (як і духоборницької) в Тамбовській губернії[13], О.Клібанов центром виникнення духоборів розглядає Воронезьку губернію [14], Ф.Гаркавенко-кордон сучасних Дніпропетровської та Кіровоградської губернії [15].

Сучасні дослідники вказують на Катеринославщину як епіцентр розповсюдження і духоборницької, і молоканської ідеології [16]. Вони також свідчать про українські території, де відповідне віровчення набуло особливого поширення. Зокрема, духобори були відомі в сучасних Миколаївській, Одеській, Кіровоградській, Дніпропетровській областях. Осередки поширення молокан обмежені Харківською та Катеринославською губерніями. Науковці не визначилися навіть із тим, де саме – в українських чи російських губерніях – вперше з'являються духобори і молокани, оскільки одні вказують на Воронезьку чи Тамбовську, інші – на Харківську та Катеринославську губернії. Проте аргументованість думок, безумовно, більша у прихильників другої точки зору.

Тому говоримо про Україну як епіцентр розповсюдження духоборницької та молоканської ідеології. Якщо більш конкретно вирішувати територіальну дискусію,

принаймні дві губернії – Харківська та Катеринославська - претендують на звання першого осередку поширення зазначеного віровчення на українських землях. Зіставивши дані про час виникнення общин, указуємо на Харківську губернію як епіцентр поширення духоборницької ідеології в 40-х роках XVIII ст. на території України та молоканської – у пізніший хронологічний період. Звідти вона розповсюджується перш за все в Катеринославську та Тамбовську губернії (факти про існування духоборів та молокан на цих землях є безперечними).

Цікавим і суперечливим виступає питання джерел формування і витоків зазначених релігійних общин. Для з'ясування цього аспекту доцільно розглянути зміну соціальної опори такого об'єднання, носіїв його провідних ідей. Мова йде про один із напрямків процесу еволюції, характерного для всіх опозиційних до православ'я утворень. Адже соціальний склад не міг залишатися однорідним протягом тривалого часу. Так, кожна релігійна організація змінювала його у відповідності з вимогами сучасності. І якщо це не зовсім помітно в хлистівському середовищі, то в скопців, а ще більше – в духоборів і молокан – це яскраво простежується.

На початковому етапі існування прихильниками сект виступає знедолене селянство. Причому доцільно виділити особливість духоборів, які були спочатку більше пов'язані із селянським середовищем, ніж молоканство. Молокан зразу підтримали не лише селяни, а й міщани, ремісничі прошарки. Зі зміною соціальної функції скопці, духобори, молокани стають об'єднаннями купців, фермерів, лихварів (прогресивних елементів суспільства).

Виникнення свого віровчення духобори пов'язують з життям трьох отроків: Ананія, Азарія, Мисаїла. Вони свого часу постраждали за відмову поклонятися образу Навуходоносора. Їх діяльність полягала у сповідуванні ідей про те, що люди не повинні страждати за невшанування ікон, невиконання церемоній та обрядів офіційної церкви [17].

Якщо М.Нікольський виводить основні положення віровчення духоборів з хлистівської ідеології, то А.Белов та І.Малахова говорить про запозичення не лише ідеології, але й електорату, носіїв цих ідей, наводять конкретні дані про перехід прихильників перших на інші позиції, у наслідок відозміни поглядів і пристосовуючи їх до нових умов [18].

Сучасні дослідники підтримують думку останніх. Як аргументи вони розглядають приналежність до хлистів основних провідників духоборницької ідеології Іларіона Побірохіна та Силуана Колесникова [19].

В.Розанов вважає духоборів одним із розгалужень попівців (одного з напрямків старообрядництва). На його думку, вони стають шукачами нової святості і згодом – окремими утвореннями [20], причому саме з них, у його трактуванні, потім виділяються христовіри. Дослідники не наводять аргументів для підтвердження цієї думки, тим більше, що вона суперечить загальноприйнятим версіям їх походження.

Проте, як зазначає В.Жуковський, релігійні общини «подібно до ланцюга пов'язані між собою, а тому, логічно розвиваючись, – органічно породжують одна одну»[21]. І.Язова вказує, що до духоборів можуть належати люди різних націй, різного плем'я і мови, не тільки між сектами християнськими, але і між самими іудеями, турками знаходяться члени цієї церкви (духоборів – Т.Н.) – ті, які, керуючись внутрішнім світлом, намагаючись засвітитися добром [22]. Тому не виключено, що деякі елементи віровчення попівців чи навіть носії таких ідей були запозичені чи залучені духоборами. Але категорично заявляти про наступність та генетичний зв'язок цих двох общин підстав немає.

Щодо витоків молокан ситуація дещо простіша. Серед науковців, які розглядали даний аспект дослідження, виділяємо два погляди. О.Клібанов, Ф.Гаркавенко,

Ф.Федоренко не знаходять генетичного зв'язку між носіями ідей духоборів та молокан і пов'язують виникнення цієї секти зі вченням С.Уклеїна. Переважна ж більшість дослідників вважають молокан прямими наступниками духоборів. Адже С.Уклеїн був зятем духобора І.Побірохіна. На ґрунті особистих конфліктів та дещо різної інтерпретації біблійних текстів вони не знаходять спільної мови, що стало безпосереднім приводом до появи молоканства. Після відокремлення від духоборів прихильників С.Уклеїна кожна з цих сект розвивається окремо, хоча значних відмінностей між особливостями їх ідеології, культу, ритуалів, обрядів немає.

Отже, проаналізувавши думки науковців, розглядаємо хлистів як основу для виникнення духоборів (проте запозичення були незначними). У свою чергу молокани стали наступниками послідовників духоборницького віровчення (додаток А). Таким чином, підводячи загальний підсумок на основі узагальнення розрізненої інформації та пошуку компромісної думки дослідників, спробуємо локалізувати в часі й просторі зі з'ясуванням генетичних спадкоємців дві православні секти духоборів та молокан, які належать до представників духовного християнства.

Духобори вперше в Російській імперії загалом та в Україні зокрема виникають у 40-х роках XVIII століття у в.Охочому Зміївського повіту Харківської губернії. Початковий етап її діяльності пов'язаний із поширенням своїх ідей відставного прусського унтер-офіцера. Проте більш переконливими виглядають свідчення про існування такої секти також на Україні в 50-х роках XVIII століття в с.Нікольському Катеринославської губернії, де своїми проповідями стає відомий Силуан Колесніков. Поява общини пов'язана з хлистами, деякі елементи віровчення яких і були використані духоборами. У 60-х роках XVIII століття від останніх відокремлюється зять одного з духоборницьких проповідників С.Уклеїна, що засновує секту молокан. Тому обмежуємо виникнення духоборів і молокан вперше в імперії Україною і часом – 40-ми роками XVIII століття для перших і 50-ми роками XVIII століття для других. Пітання ж про виникнення самої ідеології цих об'єднань залишається невирішеним, оскільки вона могла сформуватися і на місцевому ґрунті, і бути принесеною зовні.

Ураховуючи процес еволюції духовних християн на українських землях, розглядаємо хлистів як основу для появи духоборів і молокан, проте, зваживши на значні розбіжності основних положень учень, доцільно говорити про специфіку останніх на території сучасної України, яка й стала епіцентром їх виникнення вперше в Російській імперії.

Отже, розвінчуючи загальноприйняту до недавнього часу думку про виникнення духоборів та молокан у Тамбовській губернії, наполягаємо на закономірності їх виникнення та розвитку впродовж наступного періоду на території сучасної України. Якщо розглянемо генетичний зв'язок між окремими общинами, можна припустити випадкову появу хлистів у попередні століття, але пізніше закономірне виникнення в їх середовищі синтезованої духоборницької та молоканської ідеологій.

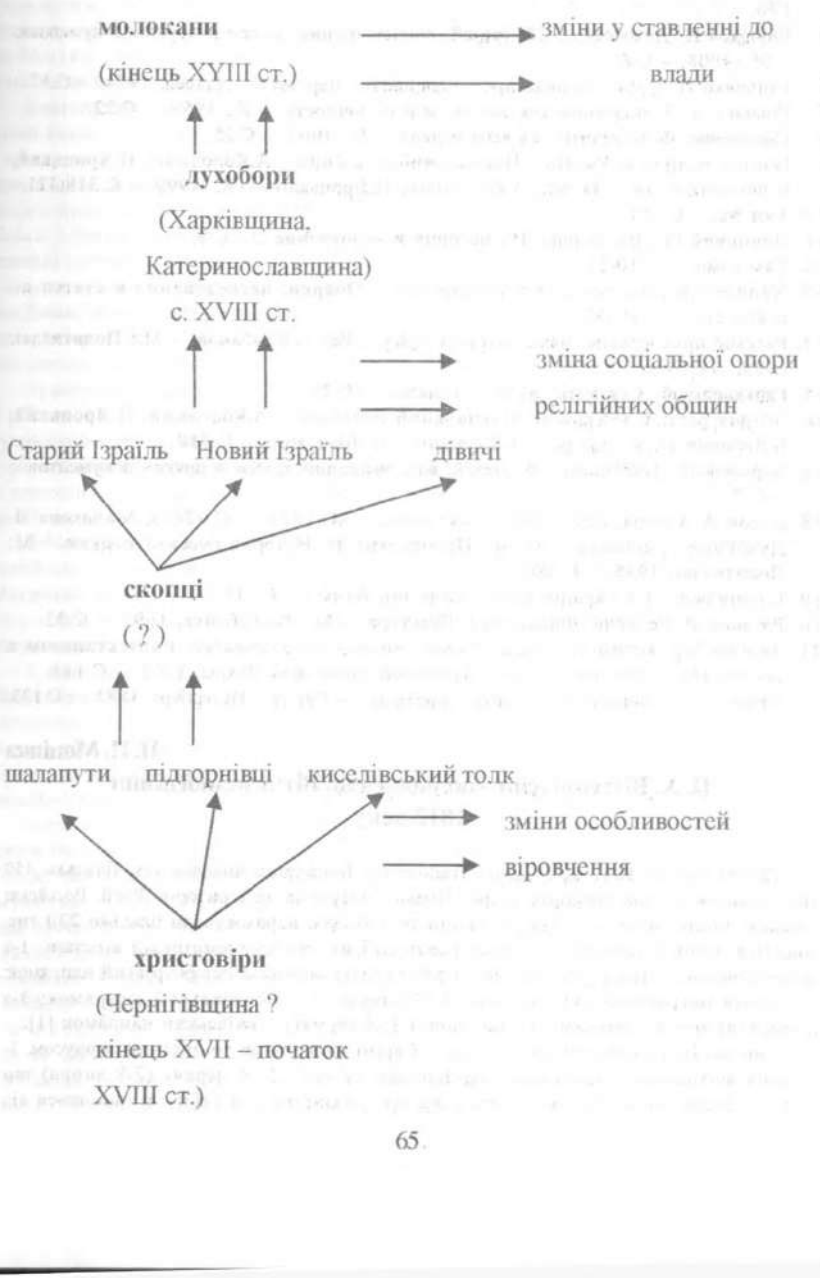
При розгляді такої проблематики слід ураховувати наступні чинники, які справляють вагомий вплив на формування остаточної точки зору:

* загальновідому аксіому про необхідність будь - яких церков модернізовувати своє вчення у відповідності до вимог сучасності під загрозою втрати віруючих;
* похибка на специфіку православної церкви, високий рівень ортодоксальності якої логічно породжував налаштовані опозиційно течії всередині неї;
* неможливість існування явища чи процесу в «чистому» вигляді, оскільки взаємовпливи та запозичення завжди мають місце в ході історичного поступу.

Отже , духовне християнство на українських теренах XYIII ст. доцільно розглядати як закономірний процес національного розвитку тогочасного суспільства, ментальності та специфіки останнього за умов обов'язкової наявності елементу запозичень.

Додаток А

Еволюція ідеології духовних християн у XVII – XVIII ст.

Література:
1. Малахова И. Духовные христиане. – М.: Политиздат, 1970. – С.5.
2. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – С.3-7.
3. Хилиастические течения в сектанстве // Очерки исследования и статьи по сектанству. – Полтава, 1912. – Вып. III. – С.169.
4. Клибанов А. Из мира религиозного сектанства. – М.: Политиздат, 1973. – С.153, 176.
5. Бирюков П. Духоборцы. Сб. статей, воспоминаний, писем и других документов. – М., 1908. – С.6.
6. Гопченко П. Міфи і правда про «тисячолітнє царство». – Одеса, 1974. – С.17.
7. Ерышев А. Религиозное сектанство и его сущность. – К., 1959. – С.22.
8. Гаркавенко Ф. Сектанты, их вера и дела. – К., 1960. – С.25.
9. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін. / За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – К., 1999. – С.318,321.
10. Там же. – С.321.
11. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение... – С.3.
12. Там само. – С.10-11.
13. Хилиастические течения в сектанстве // Очерки, исследования и статьи по сектанству... – С.170.
14. Русское православие: вехи истории / Науч. Ред А.Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – С.570.
15. Гаркавенко Ф. Сектанты, их вера и дела... – С.25.
16. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін. / За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – С.318.
17. Бирюков П. Духоборцы. Сб. статей, воспоминаний, писем и других документов... – С.7.
18. Белов А. Секты, сектанство, сектанты. – М.,1978. – С.67-70; Малахова И. Духовные христиане. – С.7-8; Никольский Н. История русской церкви. – М: Политиздат, 1985. – С.380.
19. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник... – С.318.
20. Розанов В. Религия. Философия. Культура. – М.: Республика, 1992. – С.33.
21. Зноско-Боровский М. Православие, римо - католичество, протестантизм и сектанство. – Издание Свято – Троицкой Сергиевой Лавры, 1991. – С.144.
22. Юзова И. Староверы и духовные христиане. – Санкт – Петербург, 1881. – С.133.

П. П. Моціяка

П. Х. Вітгенштейн – полководець Вітчизняної війни 1812 року

12(24) червня 1812 року армія Наполеона Бонапарта чисельністю близько 450 тис. солдатів почала переправу через Німан і вступила на територію Росії. Російські війська, зосереджені для захисту західного кордону, нараховували близько 230 тис. солдатів. Вони складали три армії, розкидані на тисячокілометровій відстані. 1-а армія Барклая де Толлі (130 тис. чол. і 550 гармат) захищала петербурзький напрямок; 2-а армія Багратіона (45 тис. чол. і 270 гармат) – московський напрямок; 3-я (резервна) армія Тормасова 46 тис. чол. і 168 гармат) – київський напрямок [1].

Генерал П.Х. Вітгенштейн у складі 1-ї армії командував армійським корпусом. 1-а армія відходила до Дріського укріпленого табору. 25-26 червня (7-8 липня) там було скликано військову раду, яка ухвалила покинути цей табір, відмовитися від

генеральної битви й відходити через Полоцьк і Вітебськ на з'єднання з армією Багратіона. Таким чином, відступальний маневр російської армії продовжувався.

Розпорядженням Олександра I було вжито заходів з прикриття дороги на Петербург і організації оборони столиці. З цією метою зі складу 1-ї армії Барклая де Толлі було виділено армійський корпус генерала П.Х.Вітгенштейна для такого прикриття Петербурга. Як писав К.Клаузевіц (до речі, учасник наради у Дріссі), "при величезній перевазі сил французів уявлялося цілком можливим, що Наполеон пошле значні сили на Петербург, і, незважаючи на віддаленість від операційної лінії на Москву, все таки зрештою Петербург може бути захоплений... Таким чином, виділяючи корпус Вітгенштейна, Барклай діяв досить розумно" [2].

Командуючий корпусом прикриття П.Х.Вітгенштейн отримав від Барклая де Толлі такий наказ: "Ви, з довіреним вам корпусом, приєднавши до нього запасні батальйони і ескадрони князя Репніна і Гамена, залишаєтеся окремі, для дій проти того корпусу противника, який, може бути, перейде Двіну біля Динабурга, і взагалі для прикриття всього краю від Двіни до Новгорода. Ваша операційна лінія – це від Дріеси через Собеж і Псков до Новгорода...Хоча і дається вам цей відступний рух, проте це ви повинні робити тільки в такому випадку, коли будете дійсно мати набагато більшого проти себе ворога; в іншому ж випадку надається вам повна воля перейти на лівий бік Двіни, діяти з рішучістю наступально і, розбивши ворога, повернутися знову на правий берег Двіни" [3]. Як бачимо, такий наказ свідчить про повну свободу дій і про довіру командуючого армією генералу П.Х. Вітгенштейну.

Армійський корпус П.Х. Вітгенштейна мав у своєму складі дві піхотних дивізії: 5-у Берга і 14-у – Сазонова, полки Ризький і Ямбурзький драгунські, Гродненський гусарський і три козачих, чотири зведених гренадерських батальйони [4]. Всього у корпусі було: 28 батальйонів, 16 ескадронів, 3 козачих полки, 9 артилерійських рот, 2 понтонні і 1 піонерська роти [5]. Корпус нараховував (за різними оцінками) від 23 до 25 тисяч солдатів.

З боку французів вести бойові дії на петербурзькому напрямку повинні були армійський корпус маршала Удіно (37 тис. чол..) і армійський корпус маршала Макдональда (32,5 тис. чол.) [6]. Завданням останнього спочатку був наступ на Ригу з тим, щоб, захопивши її, забезпечити підвезення продовольства морем і Двіною. На далі цей корпус повинен був діяти разом з корпусом Удіно, загрожуючи Петербургу.

У відповідності з наказом Барклая де Толлі війська Вітгенштейна відходили через Вількомір на Солюк. Удіно на чолі 45-тисячної армії також йшов на Вількомір, прагнучи загородити росіянам шлях до відступу. Проте Вітгенштейн устиг пройти через місто на декілька годин раніше за супротивника. Удіно зміг напасти лише на ар'єргард Кульнєва, який протримався вісім годин і дав решті частин корпусу можливість спокійно відійти [7].

Корпус Вітгенштейна розташувався на правому березі Двіни. На лівий берег Двіни було послано загін "для пошуків", а весь корпус повинен був рухатися на Собеж, щоб зупинити противника. "Може бути,- доповідав з Друї Вітгенштейн, - змушений я буду дати битву, щоби призупинити Удіно в його заходах, а якщо він буде значно сильнішим мене в силах, тоді буду відступати на Псков "[8]. Кульнєв же виконав дане йому доручення, і під його командуванням гродненські гусари полковника Рідигера атакували бригаду французької кінноти, взявши у полон генерала Сен-Жені й 200 солдатів і офіцерів противника [9]. Один полонений офіцер свідчив , що в Білому (на дорозі з Полоцька в Сивошино) збирається весь корпус Удіно і далі піде на Собеж, щоб там з'єднатися з Макдональдом і відрізати війська Вітгенштейна від Пскова. Вирішено було, як доповідав Вітгенштейн, йти на Клястиці на Псковській дорозі і "19 числа на світанку атакувати Удіно всіма силами. Якщо з Божою поміччю

я щасливий буду і його розіб'ю, тоді вже з одним Макдональдом залишуся спокійний" [10].

Того ж дня, 17(29) липня, Кульнєву було наказано повернутися на правий берег Двіни і корпус виступив на Клястиці, які вже були зайняті французами. О третій годині ранку 19(31) липня російські війська розпочали наступ і змусили противника відступити до висот лівого берега р.Ніщі. В своїй реляції Олександру I про битву біля Клястиць генерал Вітгенштейн свідчив: "Страшна дія нашої артилерії, заохочуваної особистим прикладом генерал-майора Яшвіля і швидким наступом єгерських і хоробрих полків 5-ї дивізії, відкинула зовсім ворожі колони. Генерал-майор Козачковський, обійшовши їхній правий фланг з 24 єгерським і Севським піхотним полками, а генерал-майор Каховський, наступаючи із запасними гренадерськими колонами 2-ї лінії прямо проти центру, прогнали і частково відрізали ворога, що знаходився в лісі. Їхня колона, яка хотіла пробитися, була атакована в багнети батальйоном гренадерського, графа Аракчеєва полку й одним ескадроном лейб-гвардії драгунського і Ризького кірасирського полків, частково знищена, а решта змушені були скласти зброю"[11]. Інші частини Удіно відійшли за Дріссу і зайняли позицію біля села Обоярщини. Кульнєв отримав наказ здійснювати переслідування, проте не далі Дрісси. Захопившись переслідуванням основних сил маршала Удіно, Кульнєв не помітив, що французи перегруповалися, і 12-тисячний загін Кульнєва потрапив під перехресний вогонь. Утрати росіян склали близько 2 тис. чоловік і вісім гармат. Вогонь французької артилерії змусив Кульнєва відступати . Намагаючись зупинити противника, Кульнєв особисто водив у атаку гродненських гусарів, але марно. Переважаючі сили французів тіснили росіян. Ядро, що розірвалося біля Кульнєва, вразило героя Клястиць. Тіло Кульнєва поховали біля Сивошина, при впадінні р. Ніщі в Дріссу [12]. Радість перемоги була затьмарена загибеллю блискучого генерала.

Біля Клястиць французи втратили до 10 тис. чоловік. Корпус Удіно, який складався з трьох добірних дивізій, було приведено в повний розлад. Корпус Вітгенштейна втратив удвічі менше солдатів. Сам генерал П.Х.Вітгенштейн отримав кульове поранення [13]. Перемога біля Клястиць мала велике значення й наслідки. По-перше, вона заспокоїла Петербург, занепокоєний наступом французів по Собезькій дорозі, по-друге, дала генералу Вітгенштейну моральну перевагу над Удіно в подальшому. Столиця сповістила перемогу гарматним салютом 25 липня (5 серпня). Командуючий корпусом генерал П.Х. Вітгенштейн був нагороджений орденом Святого Георгія 2-го ступеня й пожалуваний пенсією в 12 тис. рублів [14]. М.І. Кутузов, який тоді займався в Петербурзі організацією й навчанням ополчення, назвав битву біля Клястиць повною перемогою. "Гарно !- сказав він своїм наближеним.- Навряд чи хтось би зробив краще" [15].

Тоді ж Макдональд, дізнавшись про поразку Удіно, не відважився згідно з наказом Наполеона йти на Ригу та не відважився також з однією дивізією Гранжана в 12 тис. рушити вперед правим берегом Двіни у фланг Вітгенштейну. Більше того, залишившись у Динабурзі, він провів там декілька тижнів у повнісінькій бездіяльності. Його війська не рушили взяти в облогу Ригу, його допомоги не дочекався Удіно [16].

П.Х. Вітгенштейн, отримавши повідомлення про зайняття військами Макдональда Динабурга, не розраховував, що такий досвідчений генерал, як Макдональд буде вичікувати, і, залишивши проти Удіно в Полоцьку кавалерійські пости, рушив свої війська маршем на Динабург. У ході маршу, проте, довелося змінити рішення. Річ у тому, що від Барклая де Толлі було отримано звістку про з'єднання під Смоленськом 1-ї і 2-ї армій і Вітгенштейну тепер наказувалося почати наступальні дії у фланг

французам. Крім того, стало відомо про вихід Удіно з Полоцька. Активізація військ Удіно пояснюється тим, що в цей час Наполеон, дізнавшись про поразку Удіно під Клястицями писав йому: "Ідіть назустріч графу Віттенштейну й атакуйте, де б ви його не знайшли. Макдональд, що отримав наказ з усім корпусом іти до Риги й узяти її в облогу, зупинений тепер у Динабурзі вашими рухами" [17]. Ці слова Наполеона у повній мірі розкривають значення перемоги біля Клястиць. Війська Віттенштейна не тільки зупинили Удіно, але й змусили Макдональда до бездіяльності й позбавили його можливості почати облогу Риги. Крім того, це змусило Наполеона послати до Полоцька ще й корпус Сен-Сіра. Для Наполеона було важливим оволодіти правим берегом Двіни й відтіснити війська Віттенштейна, убезпечивши себе від лівофлангового удару його корпусу під час руху від Вітебська до Смоленська.

Після прибуття Сен-Сіра Удіно 25 липня(6 серпня) став наступати на корпус Віттенштейна. Через чотири дні біля Коханова вони зійшлися для битви. 30 липня (11 серпня) у бій вступили авангарди росіян і французів. Оскільки атака росіян була запеклою, Удіно дійшов висновку, що до Віттенштейна надійшла допомога й віддав наказ відходити до Полоцька. За оцінкою Сен-Сіра (у його післявоєнних мемуарах), під Полоцьком французи мали більше 30 тис. чоловік, а росіяни – 17 тис. Війська Віттенштейна атакували мизу Спас, яка була ключем позиції противника: оволодіння Спасом давало можливість розрізати війська Удіно на дві частини. Бій за Спас йшов зі змінним успіхом, і тільки темрява припинила битву [18].

Бажаючи ввести противника в оману, П.Х. Віттенштейн наказав збудувати тієї ж ночі два мости: один на Двіні в 4 верстах нижче від Полоцька, а другий – на Полоті, що вище від міста. Удіно, напередодні поранений, здав командування Сен-Сіру, який замість запропонованого Удіно відступу, відважився сам атакувати росіян. Рано вранці 5(17) серпня чотири дивізії – Вреде, Деруа, Леграна і Вердьє – почали атаку. Під натиском переважаючих сил противника корпус Віттенштейна почав відступати. Як свідчить у своїх мемуарах Сен-Сір, "росіяни показали в цій справі постійну мужність і особисту хоробрість, прикладів чого в інших народів буває мало...Вони творили чудеса хоробрості, проте не могли протистояти одночасній атаці чотирьох дивізій" [19]. Битва не припинялася до вечора, коли Сен-Сір наказав своїм військам відійти до Полоцька, а Віттенштейн зі своїми військами відійшов до Білої. Обидві сторони втратили того дня більше ніж по дві тисячі чоловік. За цю битву Сен-Сір від Наполеона отримав маршала [20].

11(23) серпня Віттенштейн, бажаючи дати корпусу відпочинок, відвів його на один марш назад до Сивошина й зайняв за Дріссою позицію, оточену окопами, а також послав у різні сторони загони, маючи головний авангард у Білій. У свою чергу, Сен-Сір поставив обидва корпуси навколо Полоцька, а авангард у Гамзелевій. У такому становищі росіяни й французи пробули до початку жовтня [21]. Так на цьому театрі воєнних дій закінчилися вперті бої, що продовжувалися три тижні.

Дії корпусу П.Х. Віттенштейна на петербурзькому напрямку мали дуже важливе значення й наслідки на весь хід війни. Корпус завдав поразки військам маршала Удіно й змусив маршала Макдональда призупинити свій рух на Ригу й навіть практично не діяти тривалий час. Крім того, від основної армії Наполеона, яка рухалася на Москву, було відокремлено корпус Сен-Сіра й кинуто на допомогу Удіно й Макдональду, які мали й без того числену перевагу над військами Віттенштейна. Таким чином, корпус П.Х.Віттенштейна не тільки успішно виконав поставлене перед ним завдання прикриття й оборони Петербурга й інших областей північного сходу Росії, але й якимось чином полегшив становище 1-ї та 2-ї армій Барклая де Толлі й Багратіона.

У той важкий час, коли одна область за іншою переходили в руки ворога, успішні дії військ, очолюваних генералом П.Х.Віттенштейном, були, по суті єдиною втіхою

для росіян і давали надію на визволення. О.І.Михайловський-Данилевський писав про Вітгенштейна: "Вдячна Росія із захватом вітала свого героя і ставила його вище всіх інших генералів, яким тоді були довірені армії...Його ім.'я, що обсипалося благословеннями Росії, переходило з вуст у вуста, славилося у віршах і прозі і прикрасилося улесливою назвою "Захисник Петрова Града", прекрасно висловленим в пісні, написаній в честь його перемог, і яка закінчувалася так:

Хвала, хвала, тебе, герой !

Что Град Петров спасен тобой !" [22].

До кінця серпня на петербурзькому напрямку був відносний спокій, який час від часу переривався дрібними сутичками, велася партизанська війна загонами корпусу Вітгенштейна, велася підготовка до майбутніх битв.

За отриманим у вересні загальним операційним планом, війська Вітгенштейна повинні були переправитися через Двіну вище від Полоцька, обійти Полоцьк з тилу, відрізати корпуси Сен-Сіра й Удіно від головної армії Наполеона, відкинути їх до Литви, а потім йти на з'єднання з військами адмірала Чичагова, що йшли з півдня[23]. 6(18) жовтня почалася битва за Полоцьк. П.Х. Вітгенштейн особисто повів війська проти лівого крила розташування французів. Спроби корпусу Сен-Сіра перейти в контратаку не мали успіху, і він віддав наказ відійти. 7(19) жовтня вночі о другій годині Вітгенштейн віддав наказ йти на приступ Полоцька. На ранок місто було захоплено. У полон потрапило 2 тис. французів[24].

До П.Х. Вітгенштейна прибув фельд'єгер з посланням від Олександра I, яке дозволялося розкрити тільки після взяття міста. Командуючий знайшов у конверті рескрипт, за яким йому присвоювався чин повного генерала. Прибули також і псковські депутати. Вони, за рішенням міської влади, піднесли полководцю ікону Благовірного князя Гавриїла, псковського чудотворця. Звертаючись до псковитян, Вітгенштейн сказав: "Невидима Божа сила допомагає нам. Запевніть своїх співгромадян, що Бог допоможе, що вони будуть у безпеці, будуть у благополуччі та в спокої" [25].

Взяття Полоцька дозволило Вітгенштейну діяти на лівому березі Двіни. Проте основне стратегічне завдання – відрізати Сен-Сіра від Наполеона і з'єднатися на Березині з Чичаговим – як і раніше, не було виконано. Сен-Сір розташовувався на шляхах, що вели до Смоленська, і захищав головну лінію ворожих комунікацій. Наполеон продовжував відступ під прикриттям Сен-Сіра.

Наполеон був у Вязьмі, коли дізнався про виступ Віктора на допомогу Сен-Сіру й схвалив це, наказавши відтіснити війська Вітгенштейна за Двіну й захопити Полоцьк. Це повинно було сприяти відступаючим до Дніпра основним силам французької армії, щоб не допустити перебування в їхньому тилу російських армій. Невдовзі біля Чашників обидва корпуси з'єдналися, і командування взяв на себе Віктор. Війська його корпусу ще не брали участі в жодній битві на території Росії. За словами Сен-Сіра, вони мали чудовий вигляд і горіли бажанням вступити у бій[26]. Таким чином, П.Х. Вітгенштейну, що переміг раніше двох маршалів – Удіно і Сен-Сіра – тепер доводилося мати справу ще і з третім – Віктором.

Не знаючи про прихід військ Віктора, Вітгенштейн 19(31) жовтня віддав наказ про виступ на Чашники. Тут відбулася ще одна битва. Коли російські війська увірвалися в Чашники, основні сили Віктора відійшли до Смоляниць. Ще одна частина військ Вітгенштейна під командуванням генерал-майора Гарпе штурмом оволоділа Вітебськом[27]. Тоді ж розвідники доповідали, що Мінськ і Борисов ще зайняті французами. Тому, якби війська Вітгенштейна продовжували наступ , вони могли опинитися в оточенні переважаючих сил противника. У той же час Наполеон побоювався виходу Вітгенштейна на лінію французьких комунікацій і знову надіслав розпорядження Віктору - зібрати війська, оволодіти Полоцьком і відкинути

Вітгенштейна за Двіну. ("Від цього залежить урятування армії",- говорилося в наказі) [28].

Проте Віктору не вдалося виконати наказ Наполеона. Крім того, маючи інформацію про великі втрати основної армії, він не хотів таких же втрат і у своєму війську. Адже тоді просто нікому буде захищати переправу через Березину. У свою чергу, Вітгенштейну не можна було відходити від Двіни на велику віддаль. Річ у тому, що він небезпідставно побоювався, чи не відважаться Макдональд і Вреде атакувати його з правого крила й тилу та відрізати його війська від Двіни. Тоді ж Кутузов повідомив його, що "Наполеон, може бути, поверне на нього з Орші, з наміром пробратися в Литву через Сенно, Лепель і Докшиці"[29]. Звичайно, такий рух Наполеона був цілком імовірним, бо ж він віддаляв його від армій Кутузова й Чичагова.

9(21) листопада Наполеон почав відступати з Орші. Корпуси Віктора й Удіно, які протистояли Вітгенштейну, розділилися. Авангарди росіян тіснили противника. 12(24) листопада війська Вітгенштейна вибили Віктора з Батур і рушили до Борисова, де розташовувалася армія Чичагова. Проте надійшло повідомлення про поразку авангарду Чичагова, і це не дозволило атакувати Наполеона під час маршу від Бобра до Березини [30]. Того ж дня французи зайняли Борисов. І хоча всі три російських армії, здавалося, ось-ось замкнуть кільце оточення навколо армій Наполеона, цього не вдалося зробити. Скориставшись помилкою Чичагова, який зосередив свої сили до фальшивої переправи, Наполеон навів мости біля с.Студянки, збив з позиції слабкий спостережний пост загону Чаплиця й поспішно став переводити свої війська через Березину. Лише після цього Чичагов зрозумів свою помилку й швидко перевів свої війська до Студянки. 16(28) листопада війська Чичагова й Вітгенштейна перейшли в наступ і наголову розбили французьку армію. Втративши 29 тис. вбитими й полоненими, всю артилерію й обози, Наполеону з 9 тис. війська вдалося втекти [31].

Звичайно ж, багато хто вважав тоді цю операцію невдалою, оскільки Наполеона не вдалося захопити. І тоді, і згодом багато критичних стріл було спрямовано на адресу Чичагова, Вітгенштейна й навіть Кутузова, які нібито "випустили" на Березині Наполеона. При цьому мало хто враховує обставини, за яких це сталося. На нашу думку, цілковиту рацію мав С.Б.Окунь, який свого часу відзначав таке: "Справа в тому, що план оточення Наполеона біля Березини був суто кабінетним планом, побудованим на розрахунку об'єднання двох армій у певному місці й у певний час, без врахування тих несподіванок, які завжди можуть мати місце в умовах війни. Поразка Чичагова під Борисовом змусила його відступити й тим самим відкрила Наполеону можливість почати переправу. Вітгенштейн затримався в дорозі, і це дало можливість закінчити переправу"[32].

Крім того, варто також звернутися до думки про ці події К.Клаузевіца (учасника тих боїв). Він зазначав: "Безперечно, випадок дещо сприяв Наполеону в тому відношенні, що біля Борисова вдалося знайти такий зручний для переправи пункт, як Студянка; таким чином, тут спрацював накопичений за багато років капітал (К.Клаузевіц має на увазі, звичайно ж, досвід – П.М.). І Вітгенштейн, і Чичагов – обидва боялися його, його військ, його гвардії, точно так само, як його злякався Кутузов під Красним. Нікому з них не хотілося бути розбитим Наполеоном. Кутузов вважав, що мета буде й так досягнута, Вітгенштейн не хотів ризикувати раніше здобутою славою, Чичагову не хотілося зазнати поразки вдруге" [33]. До цього можна додати ще таке: а чому ми не згадуємо тут про військовий геній Наполеона як полководця чи про військову доблесть його армії ?

Один з найавторитетніших істориків війни1812 року Є.В. Тарле свого часу безапеляційно (і безпідставно, зауважимо) висловився: "Генерал Вітгенштейн був

полководцем дуже посереднім і нерішучим"[34], а в іншому місці, порівнюючи Вітгенштейна з наполеонівським маршалом Макдональдом, говорить, що російський генерал "як стратег і тактик порівняно з ним був нікчемною величиною"[35]. А як же тоді цій "нікчемній величині" вдавалося не маючи чисельної переваги зупинити й завдати поразок славетним маршалам Удіно й Сен-Сіру й паралізувати рух на Ригу "величини" Макдональда ? Там же Є.В. Тарле пояснює це тим, що "Макдональд зовсім не вірив своїм військам"[36]. І це в початковий період війни, коли російські армії відступали спочатку на Смоленськ, а потім і на Москву ? І це тоді, коли, за словами самого ж Тарле, солдати Макдональда билися " не за страх, а за совість" [37] ?

З якнайкращої сторони характеризує П.Х. Вітгенштейна як талановитого полководця 1812 року свідчення про... маршала Удіно. Напередодні війни російський військовий аташе в Парижі полковник А.Чернишов доповідав: "Після смерті маршала Лана Удіно відзначений у всій французькій армії найблискучішої хоробрості й особистої мужності, найбільш здібний здійснити порив і заронити ентузіазм в тих військах, які будуть під його командуванням". І далі "...ніхто так не гарний під вогнем, як він; безумовно, що зі всіх маршалів Франції він один може бути застосований з найбільшим успіхом у тих випадках, коли необхідно виконати доручення, яке вимагає точності і безстрашшя" [38]. Якщо проти Вітгенштейна на петербурзькому напрямку діяв найкращий маршал Франції і був неодноразово битий російським генералом, то невже був його "посередній" полководець?

І ще одне. Чомусь ніхто з дослідників війни 1812 року не звертає уваги на одну суттєву деталь, а вона має неабияке значення для розуміння ходу воєнних дій. Ми маємо на увазі корпусну форму організації військ. Як відомо, Наполеон з 1800 р. замість дивізійної ввів нову градацію – армійський корпус, який складався з декількох дивізій. Не будемо вдаватися тут у всі деталі, зауважимо тільки, що така форма організації давала величезні переваги, як стратегічні, так і тактичні. Російська армія таку прогресивну реорганізацію почала провадити тільки з 1810 р. Поставимо одне просте запитання: хто мав більший досвід керування армійськими корпусами – генерал Вітгенштейн чи маршали Удіно, Сен-Сір, Макдональд? Відповідь очевидна.

Але повернемося на Березину в листопад 1812 р. За свідченням К.Клаузевіца, за останні чотири тижні війська Вітгенштейна втратили добру третину солдатів. У Чашниках їх було 40 тис., а у Вільно ледве 30 тис.[39]. З головної квартири Вітгенштейн отримав завдання рухатися на Самагітію, до нижньої течії Німану, щоби відрізати шлях відступу Макдональду, який, за свідченнями, що малися, ще не пішов з Курляндії [40]. Наприкінці листопада війська Вітгенштейна брали участь у взятті Вільно. Швидкість операції врятувала місто від розорення й пожежі. 28 листопада (10 грудня) у Вільно вступила й головна армія Кутузова. У Петербург головнокомандуючий повідомляв: "Війна закінчилася повним винищенням ворога" [41]. А 25 грудня 1812 р. (6 січня 1813 р.)спеціальний маніфест сповістив про остаточний розгром армії Наполеона, що вторглася півроку назад на територію Росії. Тепер російські війська стояли на західному кордоні. Отже, 1813 р. приніс продовження воєнних дій уже за межами Росії. На цьому Вітчизняна війна 1812 р. завершилася.

У перемозі над армією Наполеона в 1812 р., безперечно, є й частка П.Х. Вітгенштейна, його таланту полководця. Армійський корпус під його командуванням влітку-восени 1812 р. успішно виконав поставлене перед ним завдання: прикрити петербурзький напрямок, не допустити захоплення російської столиці. Не маючи чисельної переваги над корпусами Удіно, Сен-Сіра, а потім і Віктора, війська очолювані Вітгенштейном, зуміли їх зупинити й завдати дошкульних поразок. Успіхи

армії на петербурзькому напрямку вселяли всім росіянам, і в першу чергу солдатам, так необхідну надію на кінцеву перемогу над ворогом. І це було дуже важливо саме тоді, коли головні російські армії весь час відступали. Дії полководця П.Х.Вітгенштейна вписали яскраву сторінку в історію Вітчизняної війни 1812 р.

Література:

1. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX века.- М.,1974.- С.95.
2. Клаузевиц К. 1812 год.- М., 1937.- С.59-60.
3. Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году.- Ч.І.-СПб.,1839.- С.234-235.
4. Там же.- С.128.
5. Хрестоматия по русской военной истории.- М.,1947.- С.316.
6. Там же.- С.317.
7. Буганов А.В. Петр Христианович Витгенштейн // Преподавание истории в школе.- 1992.-№5-6.- С.16.
8. Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году... - С.390.
9. Буганов А.В. Петр Христианович Витгенштейн... - С.16.
10. Михайловский-Данилевский А. Описание...- С.392.
11. Хрестоматия по русской военной истории... - С.330-331.
12. Михайловский-Данилевский А. Император Олександр I и его сподвижники в 1812, 1813, 1814, 1815 годах. Военная галерея Зимнего дворца.- Т.1-2.- СПб., 1845.- С.10.
13. Буганов А.В. Вказана праця.- С.16.
14. Михайловский-Данилевский А. Описание...- С.398.
15. Буганов А.В. Вказана праця.- С.16.
16. Михайловский-Данилевский А. Описание...- С.406.
17. Там же.- С.408.
18. Там же.- С.412.
19. Там же.- С.415-417.
20. Там же.- С.420.
21. Там же.- С.421.
22. Там же.- С.424-425.
23. Там же.- Ч.IV.- С.80.
24. Там же.- С.87-91.
25. Буганов А.В. Вказана праця.- С.18.
26. Михайловский-Данилевский А. Описание...- Ч.IV.- С.99.
27. Буганов А.В. Вказана праця.- С.18.
28. Там же.- С.18.
29. Там же.- С.18.
30. Михайловский –Данилевский А. Описание...- С.109.
31. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX века... - С.122-123.
32. Окунь С.Б. История СССР. Лекции.- Ч.2.- 1812-1825гг.- Л., 1978.- С.48.
33. Клаузевиц К. 1812 год... - С.148.
34. Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год.- М., 1992.- С.68.
35. Там же.- С.69.
36. Там же.- С.69.
37. Там же.- С.70.
38. Близорукий маршал. Из донесения военного агента в Париже полковника А.Чернышева // Родина.- 1992.- №6-7.- С.26-27.

39. Клаузевиц К. Вказана праця.- С.158.
40. Там же.- С.158.
41. Бескровный Л.Г. Вказана праця.- С.124.

Є. М. Луняк

Гурток кирило – мефодіївців. До питання про назву товариства

За півтора століття з моменту існування інтелігентського гуртка на честь св.Кирила та Мефодія в Києві нагромадився величезний обсяг праць, присвячений кирило-мефодіївцям. Коло робіт, у яких історія цього товариства розглядається побіжно, осягнути не уявляється можливим. Інколи, навіть серед істориків, можна зустріти думку про те, що історія Кирило – Мефодіївського товариства є загальновідомою, і звернення до неї – це лише тутоювання на місці та повторення вже відомих істин. Насправді, слід зауважити, що серйозні дослідження цього інтелігентського гуртка середини 40-х рр. XIX ст. можна перелічити на пальцях і його історія містить у собі багато ще не досліджених аспектів, що чекають на своє вивчення. Розглянемо лише один з таких аспектів – питання про назву товариства.

Серед досить великого розмаїття назв, що використовувалися в історіографії для означення цього товариства, найбільшою популярністю користуються лише дві – "Кирило-Мефодіївське товариство" та "Кирило-Мефодіївське братство". Цікаво, що в матеріалах слідства 1847р. фігурують також дві назви: "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія" та "Украйно-Слов'янське товариство", проте ці назви практично, лише за деяким винятком, не використовуються в історіографії.

Як відомо, на початку 1840-х рр. група вихованців Київського університету св.Володимира створила невеличкий інтелігентський гурток, серед учасників якого можна назвати П.О.Куліша, В.М.Білозерського, О.Д.Тулуба та ін. Можна уявити, що загальна кількість гуртківців не перевищувала десятка чоловік. Сам факт появи нечисленного україномфільського гуртка, до якого увійшли здебільшого вихідці з незаможного панства, що походило зі збіднілих козацько-старшинських родів і навіть з селянства та міщанства, є цілком зрозумілим, оскільки на фоні переважання польського елементу в російському університеті студенти-українці також намагалися представити і зберегти свою самобутність, бо не вважали себе ні поляками, ні у повному сенсі росіянами. Саме ця групка молодиків-україномфілів вважається предтечею гуртка кирило-мефодіївців, і в радянській історіографії, з легкої руки видатного історика П.А.Зайончковського, має назву "Київська молода" [1]. Ця назва, закріплена у подальших розвідках, перейшла до навчальної й довідкової, а подекуди й до зарубіжної літератури. Насправді, не відкидаючи безумовного факту існування гуртка київської молоді на початку 1840-х рр., слід зауважити, що назва "Київська молода" з'явилася випадково у середині XX ст. через неправільне розуміння російськомовним дослідником П.А.Зайончковським роботи З.Гуревича (1928), де неодноразово говорилося, що виникненню Кирило-Мефодіївського товариства передувало існування гуртка київської молоді. При цьому робилося посилання на свідчення самого П.О.Куліша. Використовуючи поняття "київська молодь" як певне знакове явище часу, З.Гуревич писав його в лапках і з великої літери. У тексті його книги воно зустрічається лише в родовому відмінку, згідно з правописом того часу з "и" на прикінці. Отже, за З.Гуревичем, кирило-мефодіївцям передував гурток "Київської молоди" [2]. Некритично запозичивши цю назву в З.Гуревича, П.А.Зайончковський запровадив в обіг тезу про існування гуртка "Київська молода".

До цього моменту така назва, природно, не згадується в жодному творі.

Таким чином, мусимо визнати, що назва невеличкого гуртка київських студентів-українців "Київська молода" є історичною помилкою, що продовжує використовуватись у літературі.

Не будемо зараз розглядати історію створення Кирило-Мефодіївського товариства, яка в загальних, і дуже спрощених, рисах є відомою. Зазначимо лише, що восени 1845р. доля звела у Києві багатьох неординарних особистостей: П.О.Куліша, М.І.Костомарова, М.І.Гулака, В.М.Білозерського, О.В.Марковича, О.О.Навроцького (двоє останніх уже були залучені до гуртка українофілів) та ін. До членів київського українофільського гуртка (звичайно, тут можна говорити тільки про умовне членство на рівні дружніх взаємин) постійно приєднувалися нові люди. Входження до цього середовища харківського випускника й молодого викладача історії М.І.Костомарова та вихованця дерптського університету й також молодого чиновника М.І.Гулака надали українофільському молодіжному гуртку, започаткованому Кулішем, нових рис. Слід зазначити, що на цей час Костомарова вже знав Куліш, а Гулак був двоюрідним братом Навроцького. Отже, друзі-гуртківці могли вважати їх цілком за своїх.

Таким чином, наприкінці 1845р. була складена основа того, що пізніше набуде в історіографії назву "Кирило-Мефодіївське товариство (братство)". Відомо, що з кінця 1845р. Куліш виїхав до Петербурга, а значить, не міг безпосередньо слідкувати за діяльністю гуртка українців-патріотів, хоча й постійно цікавився справами своїх товаришів. Головну роль у молодому середовищі починають відігравати прибульці М.І.Костомаров і М.І.Гулак, проникнуті ідеями панславізму. Певною мірою зберігачем уже існуючих традицій став В.М.Білозерським, який був немовби довіреною особою Куліша. У спілкуванні товаришів все частіше виринає слово "товариство" ("общество"), саме так вони починають називати уявну організацію, яку б мріяли створити на зразок сучасних їм польських, російських та німецьких (останні, безперечно, були відомі Гулаку серед німецького студентства в Дерпті) таємних товариств. Усвідомлення українського патріотизму, що в тих умовах був ще незрілим і нетривким, підштовхувало братчиків до створення молодіжного українофільського товариства. Костомаров, який щиро захоплювався історією слов'янства й вивчав на той час життя св.Кирила й Мефодія, запропонував назвати новостворене товариство саме на честь цих слов'янських першовчителів. Назва ця, наскільки можна усвідомити, мала й потаємний підтекст: члени нового товариства немовби переймали естафету від всеслов'янських апостолів і брали на себе обов'язок розповсюджувати освіту й християнську віру серед слов'янськими народами, проповідувати добро й рівність між людьми. Планувалося встановлення певної символіки й таємничих ритуалів, що дуже нагадує дитяче копіювання загадкової масонської обрядності. Таким чином, виникло те об'єднання, яке згідно зі статутом мало б називатися "Слов'янське товариство св. Кирила та Мефодія". Безумовними членами цього товариства ми можемо назвати лише трьох: Костомарова, Гулака і Білозерського. Зрештою, лише вони й визнали себе членами товариства на слідстві [3]. Захоплена своїми благородними, романтичними, патріотичними, але наївними й утопічними намірами, трійця почала обережно розповсюджувати свої ідеали серед гуртку знайомої молоді, по можливості залучаючи її до товариства. Однак статутна назва була відома ліченому числу осіб. Решта ж, переважно наймолодші, мала неясні уявлення про якесь "товариство". Згодом сам Костомаров почав наполягати на тому, щоб їхні збори не називалися "товариством", щоб не наразитися на небезпеку. (Найчастіше серед кирило-мефодіївців називають 12 осіб: М.І.Костомаров, М.І.Гулак, В.М.Білозерський, І.Я.Посяда, О.О.Навроцький, О.В.Маркович, Г.Л.Андрузький, О.Д.Тулуб, М.І.Савич, Д.П.Пильчиков і, нарешті, П.О.Куліш та Т.Г.Шевченко. Однак

виділення такої дванадцятки є досить умовним). Дуже часто залучення неофіта відбувалося так непомітно, що він міг і не усвідомити свого входження до певного товариства й вважав існуюче об'єднання тільки молодіжним гуртком.

Формалізація товариства призводила до його замкненості, таємничості, і це могло викликати занепокоєння декого з тих, що були близькі до гурту, проте не бажали зв'язувати себе містичною присягою й підпорядковуватись певній обрядовості. Так, наприклад, відсахнувся на деякий час від товариства О.В.Маркович, коли Костомаров показав йому перстень. Подібну реакцію на розмови про товариство бачимо у І.Я.Посяди [4]. Тому, ймовірніше за все, нові люди залучалися до товариства без наявності будь-якої формальності. Хоча кирило – мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти.

Відсутність будь-якої організаційної структури виявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, й навіть у тому, що ті люди, яких пізніше об'єднали під єдиною назвою "кирило – мефодіївців", часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, у різних складах і кількостях. Тож, якщо умовно об'єднати всіх у сукупність "Кирило-Мефодіївське товариство", то виникне необхідність виділити всередині його ще декілька мікрогруп, хоча дехто, зокрема Костомаров, Гулак і Білозерський все ж таки залишаються з'єднувальною ланкою між ними.

У квітні 1846р. з Костомаровим познайомився Шевченко, який до того вже був знайомий з Кулішем. Дізнавшись про існування товариства, Кобзар охоче до нього приєднався. Можна здогадуватися, що із входженням Шевченка до гуртка кирило-мефодіївців і під його безпосереднім впливом відбулася певна радикалізація гуртківців, посилилися проукраїнські тенденції, які з від'їздом Куліша все більше витіснялись загальнослов'янськими. Можна припустити, що щирими прихильниками великого українця Шевченка стали Костомаров, Білозерський, Маркович та інші, хто захоплювався українською народністю. Українськість тогочасної інтелігенції була неоднаковою: від палкого українофіла Куліша до освіченого панславіста Гулака, який практично не знав української, а за дерптський період відвик і від російської, бо звик спілкуватися німецькою. Отже, серед кирило-мефодіївців до Шевченка найближчими були саме ті, чия українськість була найбільше виражена. Саме з ними Шевченко й підтримував найтісніші стосунки.

Однак, влітку 1846р. Шевченко й Костомаров, кожний у своїх справах, виїхали з Києва. Можна припустити, що в цей час відбувається поступове охолодження до ідеї товариства серед молоді. Восени 1846р. у зібраннях на квартирах Гулака й Костомарова ми не бачимо багатьох з тих, хто були близькі до товариства ще навесні цього ж року. Швидше за все кількість учасників листопадово-грудневих зібрань не перевищувала 5-6 чоловік. Точно відомі прізвища Гулака, Костомарова, Шевченка, Марковича та поміщика з Полтавщини М.І.Савича, який зупинився в Києві проїздом, вирушаючи в закордонну подорож, і був давнім знайомим Костомарова ще по Харківському університету. Однак на початку 1847р. навіть таке невелике товариство вже не існувало.

На початку 1847р. Савич вже поїхав за кордон, Куліш після короткочасного повернення до Києва й Костомаров облаштовували своє особисте життя, Гулак виїхав до Петербурга, Шевченко поїхав до Борзни, очікуючи свого призначення до університету на посаду вчителя малювання, Білозерський - знову до Полтави, Навроцький і Маркович - до Пирятина. Всі інші, яких зараховують до Кирило – Мефодіївського товариства (Андрузький, Посяда, Тулуб, Пильчиков), на той момент уже не підтримували сталих зв'язків з гуртком Костомарова-Гулака. Отже, товариство роз'їхалося. У Києві залишився тільки Костомаров, та й він палко закоханий у 16-

річну дівчину Аліну Крагельську, свою колишню учениці, одружитися з якою він готувався, навряд чи переймався справами товариства. Своїй нареченій Костомаров навіть подарував золотий перстень з іменами Кирила та Мефодія, який прийнято вважати печаткою товариства [5].

Однак на цей момент над молодими гурківцями вже захмарило. Студент О.М.Петров, якому Гулак незадовго до свого від'їзду розповів про існування таємного товариства, 3 березня 1847 р. написав про це донос попечителю київського навчального округу О.С.Траскіну. Був покладений початок розслідуванню, яке проводило III відділення. У ході розслідування керівники III відділення О.Ф.Орлов та Л.В.Дубельт побачили, що до "Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія" були причетні лише уродженці Малоросії, а вся діяльність гурківців була просякнута українофільством. Саме це й дало змогу жандармам охрестити викрите таємне товариство "Украйно-Слов'яньским". Назва ця зустрічається лише в паперах III відділення і була створена жандармами.

Назви "Кирило-Мефодіївське товариство" та "Кирило-Мефодіївське братство", прийняті в історіографії, виникли через багато років після розгрому 1847 р. і належать самим кирило-мефодіївцям. Зауважимо, що українське слово "товариство" не зустрічається в паперах кирило-мефодіївців, є перекладом російського поняття "общество" й ствердилося в українській історіографії лише на початку XX ст. Саме поняття "общество" ми можемо зустріти в багатьох документах як учасників товариства, так і його гонителів, оскільки більшість відомих нам документів є російськомовними. Назва "Кирилло-Мефодиевское общество" й нині характерна для російськомовної історіографії. Широке її використання в літературі було запроваджене працями російського історика-літературознавця О.М.Пипіна, який був особистим другом Костомарова, роботами В.І.Семевського та ін. Однак ця назва (або її варіації) неодноразово зустрічається в російськомовних спогадах і листах самих кирило-мефодіївців [6].

Назва "братство" з'являється в літературі також після розгрому кирило-мефодіївців. Але саме поняття "братство" в контексті організації, в паперах кирило-мефодіївців не використовувалося. Єдиним зафіксованим випадком використання цього терміна є лист Шевченка до Костомарова від 1 лютого 1847р. Тут є такі рядки: "О братстві не пишу, бо нічого й писать; як зійдемось, то поплачем. Куліш блаженствує, а Василь Білозерський поїхав у Полтаву одкгецькуватися од учительства" [7]. У цілому ж використання Шевченком поняття "братство", "брат" є неодноразовим. Так, цикл поезій "В казематі" (1847) з присвятою "Моїм соузникам посвящаю" починається віршем:

"Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали."

Вірш, присвячений Костомарову, містить рядок: "Дивлюсь: твоя, мій брате, мати..." [8].

Слід зауважити, що звернення на кшталт "брат Тарас", "брат Микола", "брат Панько (Пантелеймон)" та ін. часто зустрічаються в кореспонденції невеликого кола людей, яких об'єднує велика й щира любов до України і намагання служити їй своїми творами. До цього кола, зрозуміло, можна віднести Шевченка, Костомарова й Куліша. Саме цих людей та ще Білозерського можна зарахувати до того братства, про яке згадував Шевченко у наведеному листі до Костомарова. У цілому ж лідери тогочасного українства, які були в дружніх взаєминах, часто зверталися один до одного словом "брат".

Можна припустити, що поняття "братство" з'являється серед обмеженого кола кирило-мефодіївців (4-5 чоловік) саме після появи в Києві Шевченка, який і став широко використовувати цю назву. Саме ці декілька щирих україно-філів-ровесників могли називати свою дружню спільноту "братством". Але навряд чи самі братчики могли відносити до цього кола юних студентів на зразок Г.Л.Андрузького, І.Я.Посяди, Д.П.Пильчикова та ін. Ці молоді учасники таємного товариства не входили, водночас, до тієї сукупності людей, яку Шевченко назвав "братством". Отже, в 1846-1847рр. поняття "товариство" й "братство" використовувалися окремо й означали різні речі. Під "товариством" розумівся панславістичний гурток палких україно-філів, заснований Гулаком, Костомаровим і Білозерським. До "братства" зараховувалися щирі україно-друзі Шевченка. Слово "братство" підкреслювало дружність і рівність між людьми.

Завзятий україно-філ Куліш, який не був безпосереднім учасником подій 1846р., став найбільшим популяризатором терміну "братство", яке він ототожнював з поняттям "товариство" ("общество"). Саме він уперше використав назву "Кирило-Мефодіївське братство", братчики в "Жизні Куліша" (1868) [9], що, на відміну від російського "общество", надавало гуртку більш українського характеру. Поняття "Кирило-Мефодіївське братство" стало характерною ознакою української історіографії. Подальше поширення терміну "братство" в літературі відбулося в українських працях М.П.Драгоманова, М.С.Грушевського та ін.

Таким чином, після 1868р. поняття "товариство" ("общество") й "братство" почали вживатися для позначення одного й того ж явища. Згодом термін "Кирило-Мефодіївське братство" утвердився в українській історіографії, а термін "Кирилло-Мефодиевское общество" в російській (хоча інколи й використовувалося поняття "Кирилло-Мефодиевское братство"). Переклад з російської – "Кирило-Мефодіївське товариство" – найчастіше використовувався в українській радянській історіографії. У зарубіжній історіографії використання термінів "товариство" й "братство" є приблизно однаковим, але при цьому слід зазначити, що половина праць про кирило-мефодіївців написана діаспорними україно-мовцями-наслідувачами традицій М.С.Грушевського або при їх безпосередній участі.

Незважаючи на те, що назви "товариство" й "братство" походять від самих кирило-мефодіївців і широко використовуються в сучасній історіографії, більш відповідною історичній об'єктивності для гуртка кирило-мефодіївців слід визнати назву "товариство". Це, зокрема, визнали й діаспорні україно-мовці Дж.Сидорук, Р.Задеснянський [11]. Проте обидві назви - "Кирило-Мефодіївське товариство" та "Кирило-Мефодіївське братство" - є штучними і виникли вже після розгрому гуртка кирило-мефодіївців.

Література:

1. Зайончковський П.А. Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847). – М., 1959.
2. Гуревич З. "Молода Україна". До восьмидесятих роковин Кирило – Методіївського братства. – Х., 1928. – С.6-8.
3. Кирило – Мефодіївське товариство. В 3 томах. – Т.1. – К., 1990. – С.62-70.
4. Там же. Т.3. – С.116, 27.
5. Там же. Т.1. – К., 1990. – С.277.
6. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем (1878) – С-Пб.,1913. – С.94; Пыпин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур.– Т.1. - С-Пб., 1879. – С.375-377; Семевский В.И. Кирилло – Мефодиевское общество// Голос минувшего. – 1918. - №10-12. – октябрь-декабрь; Костомаров М.І. Лист до видавця-редактора "Русской старины" М.І.Семевського (1879)// Спогади про

Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.139-140; Костомаров Н.И. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность// Киевская Старина. – 1883. – Т.5. – февраль 1883; Житецький Г.П. П.О.Куліш про Кирило – Методіївське Товариство// Україна: науковий журнал українознавства. – 1929. – Кн.33, березень-квітень. – С.70; Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського. – А-4580. Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3.IУ.1893р. – Санкт-Петербург.
7. Чалый М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии.). – К., 1882. – С.60.
8. Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 1986. – С.302, 309.
9. Куліш П.О. Жизнь Куліша// Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982 – С.120-121.
10. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах. – К., 1969. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992; Грушевський М.С. Історія України. – К., 1993. – С.222-223, 226; Грушевський М.С. Матеріяли до історії Кирило – Методіївського брацтва. – К., 1915. – С.5.
11. Задеснянський Р. Апостол української національної революції. – Мюнхен, 1969. – С.185. Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg, Chicago, 1954. – P.7.

Н. Р. Темірова

Поміщицьке господарство пореформених десятиліть: фактор розвитку чи занепаду?

Історія поміщицтва України відноситься й до маловивчених сторінок, і до таких, що потребують перегляду. На межі XIX-XX ст. цій проблемі надавалося чимало уваги. У 1920-1950-ті роки проблема практично повністю зникла з поля зору дослідників. Наприкінці 50-х років вона пережила "друге відкриття". Пріоритет у її розробці належав радянським російським історикам. Заслугою того покоління авторів був збір надзвичайно багатого фактичного матеріалу, упровадження в науковий обіг нових документів, серед яких чільне місце посіли так звані масові джерела. У зв'язку з цим виникла потреба вдосконалити методику їх обробки. Тоді дослідники на чолі з І.Ковальченком звернулися до розробки проблеми застосування математичних методів, програмування в історичних дослідженнях. Водночас викристалізувались провідні напрями дискусій.

Лінією поділу виступила проблема рівня розвитку капіталізму в поміщицьких господарствах. Це та межа, якої дозволялося досягти радянським історикам у вивченні цього напрямку. Головними опонентами один одного були А.Анфімов та Д.Ковальченко [1]. Перший відстоював точку зору про засилля відробіткової системи та збереження феодальних залишків. Його опонент відзначав достатньо високий рівень розвитку буржуазних відносин у поміщицькому господарстві. Із урахуванням зміни основної парадигми вивчення історії додалися й інші питання, які до сьогодні залишаються до кінця не вирішеними. Серед них, зокрема, проблема сутності відробітків пореформеного періоду, питання про виробничий чи невиробничий характер іпотеки, спосіб життя поміщиків та їхній вплив на загальний розвиток аграрного сектора й країни в цілому.

Скорочення відробітків було доведене в колективній монографії "Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма" на матеріалах сільськогосподарського перепису 1917 р. Та й сам

Анфімов ще в 1961 р. у книзі про оренду визнав зростання її грошової форми та абсолютне переважання над відробітками. За його даними за 1907-1914 рр. в обстежених 23 губерніях грошова оренда, за винятком 1889-1891 рр., переважала, причому в 17 губерніях вона становила понад 70%, а відробітки в 9 губерніях зовсім не помічені. Анфімов говорить про заміну "натуральних відробітків відробітками в грошовій формі" [2]. З цим важко погодитись, оскільки відробітки – робота за частину врожаю, за натуральну плату. Дійсно, грошова оренда за відсутності вільної конкуренції й при капіталізмі може, по суті, мати характер феодальної ренти, але це – не відробітки. Грошова оренда не була феодальною рентою, оскільки була добровільною, а оброк був обов'язковим, примусовим. Економічний примус притаманний капіталізму. Здавання землі в оренду за гроші регулювалася попитом і пропозицією, тому власник землі міг отримати від неї прибуток, вищий за середню норму, але це не грошовий примусовий оброк і не відробітки.

Співвідношення відробіткової й капіталістичної систем господарювання – момент принциповий, оскільки домінування першої для радянських дослідників свідчило про збереження пережитків феодального способу виробництва й оцінювалось як фактор негативний, на відміну від другої як позитивного чинника розвитку поміщицького господарства. Але, перш ніж зумовлювати позитивні чи негативні наслідки відробіткової системи, необхідно інакше, ніж радянські історики, подивитися на її суть. Такого феноменального значення відробіткам надавав В.Ленін, щоб виправдати необхідність буржуазно-демократичної революції в капіталістичній країні. Тільки великою роллю відробітків можна було з точки зору марксизму визначити характер поміщицьких господарств як напівкріпацький і виправдати гасло їх ліквідації революційним шляхом. З іншого боку, Ленін ніколи не говорив про панування відробітків, оскільки інакше не можна було висувати програму соціалістичної революції. Тому і про суть відробітків він писав подвійно: з одного боку, відробітки – пережиток панщини, з іншого – перехід від панщини до капіталізму [3].

Насправді відробітки виступають формою взаємин працедавця й робітника, яка мала і позитивні, і негативні риси для обох сторін. Відробітки в Росії наприкінці XIX – початку XX ст. також мали позитивні й негативні риси. Селянину вони надавали можливість отримати ділянку землі, якщо в нього її не було чи було недостатньо за відсутності грошей. На відміну від грошової оренди, коли гроші вимагалися повністю або частково наперед, відробітки давали селянину можливість отримати своєрідний кредит: ділянку отримати взимку чи на початку весни, а плату за нього віддати після збирання врожаю. А купівля в кредит завжди дорожча від наявного розрахунку. Ленін убачав недолік відробітків для селянина в тому, що вони були дорожчими від вільного найму. Але слід враховувати, що відробітковий селянин отримував ділянку в кредит.

Для поміщика відробітки також були вигідними, якщо він не мав вільних великих грошових сум для купівлі реманенту, робочих коней та найму робітників. Отже, відробітки були необхідним етапом переходу до суто ринкових відносин. З часом відробітки поступово витіснялися. По-перше, накопичивши на відробітках грошей, поміщики переходили до вигіднішої капіталістичної системи. Цьому сприяло швидке зростання цін на землю і на оренду землі: з 7,9 руб. у 80-ті роки до 15,66 руб. у 1912-1914 рр. (в середньому в чорноземній смузі). По-друге, економічне становище значної частини селян у зв'язку з ростом цін на хліб покращилось, і вони виявили підвищений попит на грошову оренду замість відробіткової та натуральної.

А.М.Анфімов наводить ще один аргумент на користь положення про панування відробітків та кріпацтва в аграрному ладі Росії. Він відносить до «кріпацької» всю одноріч ну оренду на тій підставі, що вона була дорожчою за дво- та багаторічну

оренду. Він навів як приклад комплекс маєтків графів Орлових-Давидових, які, на його думку, протягом 1900-1910 рр. різко збільшили «грабіжницьку» однорічну оренду за рахунок скорочення витіснішої для селян довгострокової. Але наведені дані свідчать дещо про інше. За ці роки здавання на один посів виросло з 50 до 74 тис. дес., здавання на довгий строк зменшилось з 17 до 15 тис. дес., а половинна оренда була майже зовсім викорінена – з 7 тис. до 700 дес. [4]. Тобто збільшення однорічної оренди відбулося в основному за рахунок скорочення половиництини та загального збільшення обсягів оренди.

Анфімов робить висновок про панування кріпацтва, хоча й без селянських господарств, на основі переважання однорічної оренди, яка оголошена «кріпацькою». Але такий висновок абсолютно недоцільний. Відомо, що на початку XX ст. ціни на землю швидко зростали й однорічна оренда була дорожчою за багаторічну. Тому не слід дивуватися, що поміщики схилялися до однорічної. Навіть Ленін кріпацько-кабальною вважав оренду за відробітки [5].

На зростання орендних цін великий вплив справив не тільки попит на неї з боку селян, а й різке зменшення пропозиції землі з боку поміщиків [6]. Таке зменшення можна пояснити різким скороченням дворянського землеволодіння.

Наступна проблема, що постає під іншим кутом, стосується характеру іпотечних позик, які отримали надзвичайно велике поширення у пореформені десятиліття. В радянській літературі затвердилася думка про виключно невиробничий їхній характер. Це давало підстави говорити про паразитичний спосіб існування поміщиків, що, в свою чергу, виправдовувало їхнє знищення. Аналіз взаємозв'язків покажчиків, які характеризують стан поміщицького господарства на початку XX ст. й заставу приватновласницьких земель в іпотечних кредитних установах, проведений російською дослідницею Н.Проскуряковою показав, що до застави маєтків більше зверталися ті поміщики, що самі ввели господарство на основі найму. Цей висновок має принципове значення, оскільки заперечує застарілий стереотип відносно поміщицьких господарств та іпотеки, згідно з яким остання була формою "рятування" відсталих поміщицьких господарств, які використовували одержані під заставу земель позики непродуктивно. Яскраво виражений підприємницький характер поміщицьких господарств, більше за інших втягнутих в іпотеку (чим вищим був рівень розвитку капіталістичних відносин, чим більше робітників припадало на маєток, тим більше була поширена застава), високий рівень позик, зумовлений наявністю виробничо-технічної бази в приватновласницьких маєтках, є опосередкованим доказом виробничого використання іпотечних позик у значній частині заставлених маєтків.

Достовірно не можна визначити, яка саме частина отриманої землевласниками довгострокової позики була обернена на потреби сільського господарства. Однак наявність кількох комплексів масових даних свідчить про розмаїття використання поземельних позик у різних типах поміщицьких господарств [7]. Основне – свідчення про виробничий характер використання позик. Прикладом тут може служити підприємницька діяльність поміщиків Бобринських. Смілянський маєток був заставлений у Дворянському банку. За увесь час земля відчужувалась винятково для прокладання шляхів і залізничних гілок. Позика витрачалась переважно на розширення виробництва в маєтку та на підприємствах. Високий рівень репрезентативності даних змушує відмовитись від погляду на іпотеку як основне джерело засобів для задоволення споживчих потреб російських поміщиків в умовах перманентної пореформеної кризи поміщицького господарства. "Зубожіння" відчули не всі поміщики. Значна частина їх зуміла пристосуватися до нових економічних умов. Саме вони стали основними позичальниками банків [8].

Ще один міф своїм корінням сягає радянської історіографії – про паразитичний

спосіб життя поміщиків, повне відокремлення від власного господарства. Переглянути його дозволяє знайомство з апаратом управління. Керівництво поміщицькими господарствами цілком залежало від способу ведення господарства. Якщо земля надавалася в довгострокову оренду, то управлінський апарат був не потрібний. Незначний штат утримували дрібні та середні землевласники. Тут, як правило, обмежувалися прикажчиком і його двома-трьома помічниками. Таким прикладом може бути маєток І.К.Грищенка площею 186 дес. на Харківщині. Господарством керував безпосередньо власник, у чому допомагали йому сини, один з яких мав агрономічну освіту, інший був фахівцем у галузі пивоваріння [9].

Великі маєтки, які працювали на ринок і були організовані як справжні підприємства, потребували розгалуженої управлінської структури. На чолі такого маєтку стояв безпосередньо поміщик чи управитель. У загальній масі поміщики не були причетні до господарських справ у маєтках. Цей факт прекрасно ілюструє видання "Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах», в якому були зібрані відомості про "зразкові" господарства. У всіх українських губерніях простежується тенденція до передачі керівництва маєтком управителю [10]. Але це не заважало налагодити чіткий механізм управління. Так, головна контора маєтків графині Воронцової-Дашкової знаходилася в Петербурзі. Головна контора маєтків українських цукрозаводчиків Терещенків розташовувалася в Києві, куди надходили розпорядження від власника маєтку.

У маєтках велася господарська документація, в якій наводився детальний звіт про стан справ у господарстві. Вони щотижня надсилались управителем до головної контори [11]. Стан цих документів переконливо свідчить про високий рівень дисципліни управління.

Деякі поміщики брали безпосередню участь в управлінні маєтками. Особливо це було характерно для Правобережжя. Один з таких - граф С.Потоцький. Керівництво його Теплицько-Ситківецьким маєтком здійснювалося двома рівнями: головним управлінням та управлінням фільварками. Основне управління зосереджувалося в руках 7 осіб, керівництво фільварками – 31, лісовим господарством – 56 осіб. Серед представників адміністрації практично не було випадкових людей. Усі вони мали або середню освіту, або ж достатній досвід практичної роботи. А уповноважений, головний лісничий та два лісничих отримали університетську освіту. Компактний набір службовців, професіоналізм, чіткий розподіл обов'язків, сувора підпорядкованість нижчої управлінської ланки вищій склали підґрунтя чіткої організації даного господарського організму [12]. Отже, внутрішня організація поміщицьких економій цілком залежала від характеру господарства. Управління маєтками набувало професіоналізації.

Поміщики у своїх маєтках і на підприємствах намагалися вирішити соціальні проблеми: відкривали лікарні, навчальні заклади, колишнім працівникам сплачували пенсії, виділяли стипендії дітям своїх службовців тощо. Загальновідомо, що серед великих землевласників було чимало меценатів: Терещенки, Бобринські, Галагани, Симиренки, Браницькі, Аркас і багато інших.

Поміщицькі господарства в цілому були інтенсивніше організовані. Маючи кращі землі й більші фінансові можливості, вони застосовували раціональні сівозміни. Усе це разом зумовлювало вищі врожаї. Основну частину товарного хліба поставляли поміщицькі господарства, особливо того, що експортувався.

Зусиллями радянських істориків аграрне питання в Росії ототожнили із збереженням поміщицького землеволодіння. Негативні наслідки для прогресу сільського господарства іншої перешкоди - селянської громади – явно недооцінювалися. Вона ж уособлювала собою дві речі, несумісні з економічним

процвітанням, – зрівнялівку й відсутність свободи. Не випадково саме проти селянської громади спрямував реформаторські зусилля П.А.Столипін. [13].

Відповідаючи на поставлене в заголовку питання, слід зазначити, що розвиток пов'язувався з поміщицькими господарствами, які, знайшовши можливість пристосуватися до нових умов, достатньо динамічно розвивалися. Як правило, цей розвиток лежав на шляху поглиблення підприємницької діяльності не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості, у першу чергу в переробній її галузі. Очевидно, майбутнє в таких господарств було. Що ж до іншої частини поміщиків, малопотужних, то їхнє майбутнє, очевидно, лежало на шляху переходу землі до інших власників, а їх самих – до інших занять.

Література:

1. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) - М.: Наука, 1969. – 395с. ; Ковальченко И.Д. и др. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. - М.: Наука, 1982. – 264 с.
2. Анфимов А.М. «Неоконченные споры» // Вопросы истории. – 1997. - № 5.- С.55.
3. Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 17.- С.72.
4. Анфимов А.М. «Неоконченные споры». - С.57.
5. Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 17.- С.85-86.
6. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России.- С.117.
7. Проскурякова Н. Земельный кредит, помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. - С. 213.
8. Там же.- С.214.
9. Левитский В.Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Харьков, 1907.-С.29.
10. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., 1897.
11. Російський державний історичний архів. – Ф.919. – Оп.1. – Спр. 958, 1022. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К.К.Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – К., 1897.
12. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К.К.Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – К., 1897.- С.70 – 74.
13. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911. – М.: Молодая гвардия, 1991.- С.179.

В. Бойко

Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні

Свого часу відомий історик В. Семевський закликав молоді наукові сили до вивчення історії селян, які протягом тисячоліть "підтримували своїми мужицькими плечами державу". З часу публікації його програмної статті пройшло вже більше століття, але цей задум і дотепер не втратив своєї актуальності.

За минулі роки було досліджено цілу низку питань, повязаних із селянськими реформами другої половини XIX ст., які створили міцний поштовх розвитку капіталістичних відносин. Однак більшість дослідників звертались до історії

поміщицьких селян. Реформа ж державних селян все ще не знайшла всебічного висвітлення.

У цілому, в історіографії проблеми умовно можна виділити три періоди: дорадянський (1866-1917 рр.), радянський (1917-1991 рр.) і сучасний (1991-2001 рр.), у кожному з яких були свої етапи, особливості у використанні джерельної бази, умови публікації наслідків дослідницької роботи. Кожний період відрізняється специфічною домінантою наукових категорій і своїм підходом до вирішення історичних проблем.

Вивчення окремих аспектів реформи державних селян започаткували її сучасники. Перші автори, що взялися за перо для відтворення цих подій, відмовилися від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактичного матеріалу з досліджуваної проблематики. Їх праці були складним історіографічним явищем. Значною мірою, як свідчення сучасників тих подій, вони мали характер джерел. Водночас, завдяки високому рівню осмислення матеріалу, їх можна розглядати і як історіографічні дослідження з історії реформи державних селян.

Велике значення у нагромадженні фактичного матеріалу й розвитку історичних знань відіграли земства. Протягом свого існування вони провели значні за обсягом і змістом дослідження з соціально-економічного розвитку краю, результати яких публікувались у різноманітних виданнях у губерніях, іноді окремими випусками [1]. Цінним у матеріалах земств є глибока диференціація селянських господарств у межах окремих повітів і навіть населених пунктів.

Показовим у цьому відношенні є діяльність співробітників статистичного відділення при Чернігівській земській управі. Вже в перших випусках Земського збірника Чернігівської губернії, що почав регулярно виходити з 1869 р., з'явилися матеріали статистичного характеру, різноманітні постанови уряду, передруковані із центральної преси, у тому числі й інструкції від 15 грудня 1872 р. про визначення оброчного податку державних селян Чернігівської і Полтавської губерній та від 13 червня 1873 р. про наділення їх лісом. У часописі публікувались також статті про поточне життя селянства краю: розмежування їх угідь, переселення тощо.

З часом на сторінках збірника вміщувались публікації з аналізом нагромаджених статистичних матеріалів. Серед інших виділяються праці І.М.Міклашевського [2] і О.О.Русова [3], у яких проаналізовано чисельність і питому вагу різних груп селянства краю, їх землекористування та ін.

У четвертому номері земського часопису за 1896 р. з'явилась розвідка А. Гарькавого [4], де зроблено детальний опис діяльності Чернігівського губернського в селянських справах присутствія у процесі складання проекту розкладки нового оброчного податку й визначення розмірів викупних платежів державних селян. Автор відмовився від будь-яких грунтовних висновків і широких узагальнень, зосередивши увагу на запровадженні в науковий обіг нових фактичних матеріалів, виклад яких здебільшого має інформативний характер. Їх нагромадженню сприяють зроблені у вигляді статистичних таблиць додатки, які дають узагальнену картину підготовки проектів розкладки оброчного податку й викупних платежів. Проаналізовано також інструкцію від 15 грудня 1872 р. і оподаткування селян напередодні реформ.

Однак використані в роботі фактичні матеріали не дають повної уяви про здійснені перетворення. Судячи з усього, вони грунтувались на відомостях, наведених у журналі засідання чернігівського губернського в селянських справах присутствія від 1 грудня 1886 р. Відтак цілий спектр реформи державних селян, у тому числі втілення її в життя, залишилися поза увагою дослідника. Попри всі недоліки, праця була першою спробою висвітлити реформування оброчного податку державних селян у викупні

платежі на терені Чернігівщини, у чому її безсумнівна наукова цінність.

У 80-90-х рр. XIX ст. в історіографії реформи державних селян відбувся перехід від нагромадження фактичного матеріалу до його аналізу. Розширилась тематика досліджень. Однак звернення до нових проблем не супроводжувалося новизною поглядів. Праці того періоду здебільшого ґрунтувалися на методологічних позиціях позитивізму, з точки зору якого історична наука повинна була описувати, у крайньому випадку систематизувати "явища", а не пояснювати й пізнавати історичне буття як процес. Відтак у концепції дослідників ліберального напрямку реформи розглядалися апологетично як результат розвитку гуманно-прогресивних ідей серед правлячих "верхів".

Окремі аспекти реформи державних селян стали предметом вивчення відомого ліберального економіста Ю.Е. Янсона. На основі великої кількості статистичного матеріалу, зібраного двома урядовими комісіями (Комісією для дослідження сільського господарства й сільськогосподарського виробництва в Росії та Податковою комісією), матеріалів земських управ він проаналізував забезпеченість селян землею й відповідність їх платежів прибутковості господарств. На його думку, платежі державних селян у чорноземних губерніях складали від 30 до 148 % прибутковості господарств, а в нечорноземних така невідповідність була ще більшою [5]. Відтак, дослідник пропонував понизити поземельні платежі для урівняння їх із платоспроможністю селянства.

На зламі століть, у зв'язку із зростанням заборгованості селян, ця проблема знову постала на сторінках преси, чому в певній мірі сприяли намагання міністра фінансів С.Ю.Вітте підняти питання про відміну викупних платежів. Такий інтерес до проблеми знайшов відображення в історичній літературі, що виявилося у виданні праць П.Л. Кованька й П.П.Мигуліна з цієї тематики.

П.П. Мигулін проаналізував викупні платежі селян. Обґрунтовуючи необхідність їх відміни, він, як і Ю.Е. Янсон, звернув увагу на невідповідність розмірів платежів реальній вартості землі. Сама викупна операція, на його думку, була замаскованим збільшенням оброчного податку [6].

Оцінка П.П. Мигуліна була піддана критиці з боку П.Л. Кованька, у центрі уваги якого постала діяльність міністра фінансів М.Х. Бунге. Дослідник розкрив основні напрямки здійснених реформ і підкреслив доцільність переведення державних селян на викуп, зазначивши, що цей захід став можливим завдяки М.Х. Бунге, який наполягав на формуванні селянської земельної власності [7].

У зв'язку з 50-річчям відміни кріпосного права з'явилась ціла низка наукових праць про селянські реформи 60-х рр. XIX ст., у яких у тій чи іншій мірі використовувались фактичні матеріали щодо державних селян. Переважно це були роботи науково-популярного характеру, автори яких виходили з наявної літератури, додаючи іноді до неї матеріали офіційних міністерських звітів, а іноді й джерела особистого походження. У їх судженнях і оцінках відбилася та еволюція поглядів на реформу, яка відбулася у представників історичної науки у зв'язку з революційними подіями 1905-1907 рр. Вони намагалися обґрунтувати необхідність проведення буржуазних перетворень і здійснення аграрних законопроектів, що вносилися на розгляд Державної думи. Відтак їх концепція була спрямована на доведення переваг реформ над революцією з метою попередження революційного вибуху.

Водночас дослідниками було поставлено цілу низку проблем, насамперед соціально-економічного плану, які потребували подальшого вивчення. У контексті нашого дослідження інтерес викликають твердження А.А. Леонтьєва, що державні селяни ставали власниками наділів відразу ж після запровадження власницьких записів, а не з часу переведення на викуп [8], а також обґрунтований висновок

Д.І. Шаховського, що їхні викупні платежі були меншими, ніж у поміщицьких селян, а недоїмки з часом стали більшими [9]. Однак цим дослідникам так і не вдалося створити цілісної картини тих аспектів життя державних селян, які вони розглядали.

Найдокладнішим дослідженням з історії реформи державних селян в історіографії того часу була праця межового інженера С.П. Кавеліна [10]. На основі аналізу урядового законодавства ним уперше створено цілісну картину їх поземельного улаштування, починаючи з реформи П.Д.Кисельова й закінчуючи 1907 р., коли юридично остаточно були ліквідовані відмінності між різними категоріями селянства. При цьому проаналізовано й інструкцію від 15 грудня 1872 р., згідно з якою визначались розміри наділів і оброчний податок у Чернігівській і Полтавській губерніях. Однак ця книга швидше ставила проблему, аніж детально її висвітлювала. Вона фактично являла собою зведення нагромадженого опублікованого матеріалу, обмеженого оцінками загального характеру. Невеликий за обсягом критичний аналіз законодавства зроблено в ній без урахування соціально-економічних і політичних умов проведення реформ. Автор зовсім не розглядав таких важливих питань, як шляхи впровадження реформи в життя, відповідь на неї селян, зміни в їх соціально-економічному становищі тощо.

Деякі фактичні відомості пореформеного економічного становища державних селян знайшли відображення в працях І.А. Гурвича, Д.П.Семенова і Ф.Тернера та ін.[11]. Піднята ними проблематика знаменувала відхід від державно-юридичної школи, представники якої переважно висвітлювали законодавчі акти й аналізували історію урядових установ. Джерельною базою їхніх праць постали здебільшого документальні матеріали центральних державних установ і відомств. У них простежується передусім історія селян імперії в цілому. Фактичних відомостей за губерніями, за винятком дослідження Д.П.Семенова, використано небагато, тому вони не складають цілісної картини в окремих місцевостях, у тому числі й Лівобережної України.

З-поміж інших виділяється новизною поглядів на підготовку реформи державних селян праця професора історичного факультету Московського університету, майбутнього академіка Ю.В. Готьє. На думку дослідника, у процесі створення проекту реформи в урядових колах змінювалося ставлення до земельних наділів. Якщо в затверджених Державною радою 28 січня 1863 р. основних засадах реформи вони визнавалися власністю скарбниці, то за законом від 24 листопада 1866 р. фактичними власниками землі ставали селяни [12].

Отже, огляд дореволюційної історіографії свідчить, що її репрезентанти були схильні до ідеалізації реформи державних селян. Вони вбачали в ній, перш за все, позитивні наслідки для становлення селян власниками землі й зосереджували увагу здебільшого на висвітленні діяльності урядових органів, що впроваджували законодавчі акти в життя. Сутність же проведених реформ з їх соціальними наслідками залишалися поза увагою дослідників. Використані фактичні матеріали загального характеру відображали переважно історію селянства всієї імперії. Місцевих відомостей використано не так уже й багато. Причину того слід вбачати у недоступності архівних джерел, які ще не були підготовлені в сховищах до використання.

Безсумнівним здобутком історіографії того часу було визначення кола питань, в аспекті яких доцільно вивчати проблему. Деякі з них певною мірою були розкриті, у тому числі – підготовка й основні законодавчі акти реформ. Більшість же питань залишились недостатньо вивченими. Серед інших такі найбільш значні й вагомі: реалізація законодавчих актів, зміни в адміністративному устрої, соціально-економічному й правовому становищі селянства тощо.

Якісні зміни в дослідженні проблеми, як і в усій вітчизняній історіографії,

відбулися у 20-30-х рр. XX ст. Втручання тоталітарної держави в наукове життя зумовило істотні зміни в проблематиці й методології досліджень. У якості їх методологічних засад цілеспрямовано насаджувалися праці класиків марксизму. Панування марксистсько-ленінської ідеології з її вираженою тенденцією до спрощеного тлумачення історичного процесу як боротьби класів, відповідно до чого розглядалися теоретичні питання, робилися узагальнення й висновки, справило сильний вплив на розвиток історичної науки. Здебільшого в цей час спостерігався процес перегляду всього нагромадженого з проблеми матеріалу, що виявилося у висвітленні окремих її аспектів на основі вже відомих у літературі фактів. Внаслідок публікації, що в тій чи іншій мірі стосувалися реформи державних селян, мало чим відрізнялися одна від одної як за змістом, так і за формою викладу відповідних питань.

За наступні два десятиріччя з'явилося всього декілька праць, в яких епізодично розглядались окремі сюжети з даної проблематики. Серед інших виділяється книга В.І. Чернишова [13], присвячена соціально-економічному становищу селянства в пореформений час. Наведені в ній відомості мають загальний характер і стосуються всіх селян, без поділу на окремі категорії. Тому використання їх можливе лише після детального аналізу і співставлення з іншими джерелами. До позитивних сторін праці слід віднести спробу проаналізувати відповідність оподаткування селянських господарств їх прибутковості.

Помітне пожвавлення в науковому дослідженні проблеми спостерігається у післявоєнні роки, що проявилося в розширенні джерельної бази, зрушенні в оцінці окремих подій і явищ. У науковий обіг було введено велику кількість нових документальних матеріалів, значно урізноманітнилась тематика досліджень. Основним же здобутком у розвитку історіографії було зміщення акцентів від констатації матеріалу до його аналітичної обробки.

Вагомий внесок у дослідження процесу змін в управлінні державними селянами зробив А.В. Бондаревський. По суті, він перший у вітчизняній історіографії спробував дослідити історію селянського самоврядування в Україні в епоху капіталізму. Дослідник переконливо довів взаємозв'язок реформи П.Д. Кисельова 1837-1841 рр. і "Положень" від 19 лютого 1861 р., а також вплив останніх на реформу управління державними селянами, згідно указу від 15 лютого 1866 р. У світлі існуючих на той час стереотипів вчений зробив висновок, що селянське самоврядування було органом, "за допомогою якого царизм здійснював гноблення селянства" [14].

Підготовку реформи державних селян проаналізували М.М. Дружинін і П.А. Зайончковський. Дослідники розкрили протиріччя в урядових колах Росії під час вироблення законодавчих актів і, незалежно один від одного, зробили висновок, що основною метою окремих сторін, незважаючи на різнобіжності в поглядах, було недопущення селянських виступів [15]. Важливо те, що у згаданих дослідженнях чи не вперше дана оцінка позицій деяких державних діячів того часу. А історія, як відомо, це не набір окремих фактів - її творцями є люди із своїми переконаннями, звичками, поглядами.

Значну увагу дослідники також зосередили на висвітленні реформи 24 листопада 1866 р. В їх концепції вона розглядається як складова загальної системи дій уряду, спрямованих на реформування аграрних відносин в країні.

П.А. Зайончковський неупереджено оцінив буржуазні і кріпосницькі риси реформ 60-х рр., зосередивши основну увагу на відміні кріпосного права. З інших його робіт слід виділити 3-є видання книги "Отмена крепостного права в России", в одному з розділів якої висвітлено окремі аспекти реформи державних селян. Цінність викладків дослідника в тому, що у праці розглядаються не тільки законодавчі акти, а й чи не вперше зроблено спробу, передусім на основі звітів міністра державних

маєтностей, більш ґрунтовно проаналізувати впровадження реформи 24 листопада 1866 р. в життя. Не всі її сторони висвітлено однаково, бо реалізація положень була проаналізована здебільшого на основі вже відомих джерел із залученням додатково фонду Головного комітету з улаштування селянського стану Російського державного історичного архіву. Основну увагу вчений зосередив на центральних губерніях Росії, лише епізодично наведено деякі матеріали стосовно введення власницьких записів у Харківській губернії [16]. В цілому, праця дослідника сприяла в деякій мірі зміщенню уваги істориків з підготовки реформи державних селян і аналізу законодавчих актів на висвітлення її реалізації.

Для розуміння наслідків реформи земельного устрою неабияке значення мало питання про зміни в селянському землекористуванні. У концепції П.А. Зайончковського, яка до останнього часу залишається домінуючою в історіографії, наділи державних селян залишилися незмінними і були значно більшими, у порівнянні з колишніми поміщицькими й удільними селянами. Цієї ж думки дотримуються П.Г. Риндзюнський, В.П. Теплицький та ін. [17].

Підстави для такого висновку були зумовлені тотожністю залучених дослідниками джерел, насамперед законом від 24 листопада 1866 р., згідно з яким за державними селянами закріплювалися всі землі, що перебували в їхньому користуванні. Цей однобічний підхід до проблеми сприяв спрощенню розуміння складних і суперечливих наслідків проведення реформи.

Іншої точки зору дотримується М.М. Дружинін, у концепції якого запровадження власницьких записів супроводжувалося змінами в надільному землекористуванні державних селян. На основі критичного аналізу звітів Міністерства державних маєтностей і матеріалів перепису 1877-1878 рр., дослідник зробив висновок, що в одних місцевостях воно збільшилось, а в інших, навпаки, зменшилось [18]. Однак, з деякими із його тверджень не можна повністю й однозначно погодитись. Зокрема, з огляду на відсутність у розпорядженні казни значної кількості землі на Лівобережжі, викликає сумнів висновок про те, що в ході запровадження власницьких записів державним селянам Чернігівської і Полтавської губерній було зроблено прирізки у розмірі понад 2 млн. дес. землі [19].

Втім, на думку М.М. Дружиніна, незважаючи на значно більші наділи, державні селяни, внаслідок збереження численних феодальних пережитків, йшли тим же шляхом, що й інші верстви селянства. Розвиваючи це положення, дослідник звернув увагу на те, що після отримання власницьких записів вони втрачали право прирізки землі "на прибильні душі" [20]. Між тим, кількість населення зростала і середні розміри селянських наділів, розраховані за кількістю ревізьких душ, постійно зменшувались.

Після М.М. Дружиніна питання про зміни в землекористуванні державних селян Лівобережної України у процесі запровадження власницьких записів в історіографії конкретно не ставилося, а коли й заходила про це мова, то лише у плані порівняння розмірів наділів окремих груп селянства. Відтак, ця проблема залишається відкритою, і вирішити її можна лише на підставі залучення нових джерел, насамперед матеріалів власницьких записів.

Оцінюючи в цілому наукові надбання П.А. Зайончковського і М.М. Дружиніна слід зазначити, що в їх дослідженнях чи не вперше розглянуто в загальному вигляді реформу державних селян.

Узагальнюючий характер праць, джерельною базою яких постали здебільшого законодавчі акти і матеріали міністерств та відометв, не дозволив ґрунтовно проаналізувати всі аспекти проблеми. Поза увагою вчених залишилась ціла низка питань, у тому числі зміни в управлінні державними селянами, введення нового оброчного податку, реформування його у викупні платежі. Недостатньо глибоко

досліджено закон від 24 листопада 1866 р., аналіз якого носить здебільшого інформативний характер. Відсутнє також детальне висвітлення юридичних норм закону у співставленні з підзаконними актами, що його доповнювали. Не знайшли всебічного вивчення питання про зміни в надільному землекористуванні селян в окремих місцевостях і складання власницьких записів.

Невирішеність цих проблем зумовила неоднозначну їх оцінку в історичній літературі. Згідно концепції представників Московської історичної школи, економічне становище селян в ході запровадження власницьких записів суттєво не змінилося.

Дещо інша точка зору властива М.Н. Лещенку, концепція якого до останнього часу залишається домінуючою в українській історіографії [21]. На його думку, умови власницьких записів були кабальними для селян, свідченням чому було зростання класової боротьби під час їх запровадження [22]. На підставі грунтовного аналізу насамперед невідомих широкому загалу архівних джерел, дослідник вперше у масштабах всієї України прослідкував взаємозв'язок виступів поміщицьких і державних селян та розкрив основні їх причини. Відповідно до існуючих на той час стереотипів, автором односторонньо представлені аспекти заворушень селян. Домінують факти, на основі яких зроблено висновок про неухильне зростання селянських виступів, спрямованих проти існуючого суспільно-економічного ладу. Природно, що на саму реалізацію реформи вчений звернув меншу увагу. Віддаючи належне новаторству порушених проблем, разом з тим, слід зауважити, що у монографії зустрічаються неточності в розрахунках розмірів викупних платежів державних селян у зв'язку з віднесенням до них і козаків.

Більш виважено проблему переведення державних селян на викуп розглянули Н.І. Ананьїч і А.М. Анфімов. В оцінках цього заходу дослідники дотримувались ленінської концепції, за якою "... відміна подушного податку супроводжувалась збільшенням оподаткування державних селян під виглядом переведення їх на викуп" [23]. Тому основну увагу вони зосередили на скасуванні подушного й оброчного податків і тих труднощах, що виникли в урядових колах під час визначення викупних платежів. На думку дослідників, їх так і не вдалося рівномірно розподілити між окремими місцевостями, внаслідок небажання уряду з суто фіскальних інтересів зменшити загальний розмір оподаткування [24]. Однак, це положення не знайшло подальшого підтвердження.

Безпосередній аналіз викупних платежів дослідниками було зроблено поверхово, що пояснювалось, по-перше, обмеженими завданнями, які вони ставили перед собою, і, по-друге, вузьким колом залучених джерел. Відтак, ця проблематика все ще чекає свого висвітлення.

Значно більшу увагу А.М. Анфімов звернув на економічне становище селян в пореформений час. На прикладі 14 повітів Полтавської губернії дослідник прослідкував за матеріалами земств пореформене економічне становище державних селян. На його думку, у зв'язку із зростанням кількості населення їх середні душові наділи постійно зменшувались [25]. Посилаючись на М.М. Дружиніна, А.М. Анфімов підкреслив, що відмінності в економічному становищі різних верств селянства як наслідок кріпосницької епохи зберігали своє значення, хоча й визнав, що вони мали тенденцію до нівелювання [26].

Першу спробу дослідити реалізацію закону від 24 листопада 1866 р. в регіональному аспекті зробила Н.І. Голікова [27]. Використавши значну колекцію власницьких записів, дослідниця на прикладі північноросійських губерній проаналізувала селенське землекористування і оподаткування, що склалося в процесі їх запровадження.

Певний інтерес в контексті впливу реформ на соціально-економічне становище

селянства в пореформений час викликають праці Д.А. Тарасюка, В.М. Шевченка та ін. [28]. Слід мати на увазі, що дослідники, як правило, будували свої висновки на основі матеріалів переписів 1877, 1887, 1905 рр., за якими не робилося відмінностей між державними селянами і козаками. Виняток на загальному тлі становив хіба що А.М. Авраменко, автор публікації про селянське землеволодіння в кінці XIX – початку XX ст. Вчений цілком слушно констатував неправомірність об'єднання в історичних дослідженнях в одну соціальну групу цих верств селянства і зазначив, що за матеріалами проведених Центральним статистичним комітетом земельних переписів зробити це не можливо [29]. Тому для більш грунтовного аналізу наслідків реформи, матеріали згаданих праць слід співставляти і порівнювати з іншими джерелами – власницькими записами, актами, оціночними таблицями.

Підсумки роботи, проведеної дослідниками з вивчення реформи державних селян, знайшли відображення в деяких загальних працях і фундаментальних виданнях з історії України, які грунтувалися на марксистсько-ленінській методології [30]. Вони стосувалися не лише селян, тому питання з визначеної проблеми не завжди глибоко аналізувались, хоч в них і згадуються закон від 24 листопада 1866 р., розміри оподаткування державних селян тощо.

Сучасний період у розвитку вітчизняної історичної науки розпочався після проголошення незалежної Української держави. Завдяки впровадженню демократичних засад, можливості відійти від стереотипів поділу науки на марксистську і буржуазну, коли визначалися зростаючі успіхи першої та криза другої, а більшість оцінок робилося на підставі класового підходу, перед вченими відкрилися широкі перспективи для справді творчої роботи.

Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії у зв'язку з тягарем попередніх тенденційних уявлень відбувався нелегко, через що у працях 90-х рр. можна бачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок.

Подоланню усталених стереотипів сприяло об'єднання наукових сил країни. На першому Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України, у тому числі зміна методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності. Такі умови обумовили подальший розвиток досліджень істориків-аграрників, які характеризувалися переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем та ін.

У вивченні селянських реформ увагу науковців привернули питання, пов'язані насамперед з сучасними актуальними проблемами країни, у тому числі, формування органів самоврядування, фермерських господарств і розвитку орендних відносин у сільському господарстві.

Через призму потреб сьогоднішнього дня розглядає пореформене селянське самоврядування в Україні В. Головченко. Дослідником висловлено обгрунтоване міркування, що, незважаючи на недосконалість, сільське самоврядування відіграло чи не вирішальне значення у подальшому розвитку їх органів управління [31].

М.А. Якименко, розглядаючи витоки створення фермерських господарств і розвиток орендних відносин в Україні, звернувся до історії селянських реформ другої половини XIX ст. На його думку, державні і колишні поміщицькі селяни викуповували не стільки землю, як свободу [32]. Адже в основу викупу конкретної ділянки була покладена не ринкова вартість землі і не прибуток від господарства, а розміри

загальних грошових податків. Ця теза має певну слушність з огляду на те, що розміри викупних платежів селян тієї чи іншої громади, згідно закону від 12 червня 1886 р., не повинні були перевищувати суму їх попереднього оброчного і подушного податків.

Поряд з переосмисленням окремих питань вітчизняної історії, в історіографії продовжувалося дослідження нових проблем. Здебільшого цим займалась менш численна група істориків, яка найбільше ваги клала на працю з історичними джерелами. У пострадянських умовах вони зробили неоціненний внесок, збільшивши кількість документального матеріалу, яким може оперувати українська наука.

В аспекті нашого дослідження певний інтерес викликає позбавлена штампів колишньої радянської науки монографія І.М. Кулинича і Н.В. Кравця [33], що відтворює реалії минулої епохи. У цьому плані особливо виділяється написаний І.М. Кулиничем розділ, що охоплює XVIII-XIX ст. У ньому наведено численні факти, які свідчать про визначну роль німецьких колоністів, як важливої складової державних селян, у створенні саме фермерського шляху капіталізації аграрного сектору. Трактуючи історію України з методологічних позицій М. Грушевського, дослідник переосмислив деякі відомі документи і матеріали з історії формування та подальшого соціально-економічного розвиту цієї верстви населення.

Історіографію проблеми збагатили і праці істориків так званого ближнього зарубіжжя. Н.Н. Востокова акцентувала увагу на тому, що висвітлюючи пореформене селянське землекористування, дослідники використовували здебільшого узагальнюючі матеріали, які не дозволяли грунтовно вивчити всі аспекти проблеми [34]. Відтак, вона проаналізувала власницькі записи, акти, оціночні таблиці, основні методи їх опрацювання та шляхи пошуку. Без перебільшення праці дослідниці можна оцінити як нове слово у розробці комплексного підходу до проблеми.

Монографія Б.Г. Литвака викликає інтерес передусім в методологічному аспекті. Дослідником розроблено найбільш грунтовну методику обробки й аналізу уставних грамот. На цій основі дано вичерпну характеристику підготовці та відміні кріпосного права, проведенню наступних буржуазних реформ, розглянуті можливі, але не реалізовані тоді альтернативи їх проведення. У стислому вигляді в праці висвітлено основні законодавчі акти реформи державних селян і зміни в їхньому землекористуванні в ході запровадження власницьких записів. Дослідник висловив припущення, яке, на нашу думку, потребує грунтовного аналізу, що різниця в кількості селянської землі, у порівнянні з дореформеним часом, є наслідком більш виважених підрахунків у процесі проведення межування [35].

У 1998 р. побачила світ праця співробітника Інституту російської історії Російської Академії наук В.Л.Степанова, присвячена життю і діяльності М.Х. Бунге. Монографія дослідника – це не просто біографічний нарис. На основі широкого кола насамперед таких джерел, як матеріали офіційного діловодства, численних наукових і публіцистичних творів, мемуарів і праць самого М.Х. Бунге, він дає критичний аналіз проведених реформ, у тому числі й відміни подушного податку державних селян та реформування його у викупні платежі. На думку вченого, це вимагалося нагальною потребою поповнити казну внаслідок загальних економічних труднощів в країні [36].

Отже, аналіз історіографії проблеми свідчить, що вивчення реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні переважно має вибірковий характер і все ще не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало чимало важливих питань, які потребують подальшого дослідження, у тому числі соціально-правового становища державних селян, зміни в їх управлінні, запровадження власницьких записів. Не проаналізована належним чином законодавча

база, адже виклад законів від 24 листопада 1866 р. та інструкції від 31 грудня 1867 р. не вичерпує цілої низки наступних законодавчих актів. Чекають на своє вивчення проблеми, пов'язані з введенням нового оброчного податку і реформуванням його у викупні платежі, впливом реформи на економічний розвиток селянських господарств та ін. Дослідження цих питань затримується, перш за все, внаслідок недостатнього залучення всього комплексу джерел. Тому нагальною є потреба введення до наукового обігу тих з них, які до цього часу, з тих чи інших причин, не використовувалися дослідниками.

Література:

1. Арсеньева И.И. Платежная способность и хозяйственно-экономическое положение крестьян Волчанского уезда // Харьковский сборник. – Выпуск 1. – Харьков, 1887. – С.79-136; Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. – Выпуск 2. – Полтава, 1902 та ін.
2. Миклашевский И.Н. Очерки крестьянского хозяйства в Малороссии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 7-8. – С.210-259.
3. Русов А.А. Описание Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 6. – С.33-119.
4. Гарькавый А. Поземельное устройство государственных крестьян Черниговской губернии и обложение сих крестьян повинностями за отведенные им мирские земли // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 4. – С.33-55.
5. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881. – С.86.
6. Мигулин П.П. Выкупные платежи к вопросу об их понижении. – Харьков, 1904. – С.31.
7. Кованько П.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки Н.Х. Бунге как министра финансов (1881-1887). – К., 1901. – С.71, 75.
8. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы // Великая реформа. – Т.VI. – М., 1911. – С.158-199.
9. Шаховский Д.И. Выкупные платежи // Великая реформа. – Т.VI. – М., 1911. – С.104-136.
10. Кавелин С.П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян. – М., 1912.
11. Гурвич И.А. Экономическое положение русской деревни. – М., 1896; Семенов Д.П. Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России. – СПб., 1904; Тернер Ф. Государство и землевладение. – Ч.II: Крестьянское землевладение. – СПб., 1901.
12. Готье Ю.В. Очерк истории землевладения в России. – Сергиев посад, 1915. – С.173.
13. Чернышев И.В. Аграрный вопрос в России /от реформы до революции/. 1861-1917. Материалы и комментарии. – Курск: Советская деревня, 1927.
14. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Наукова думка, 1961. – С.126.
15. Дружинин Н.М. Главный Комитет об устройстве сельского состояния // Исследования по социально-политической истории России. – Л.: Наука, 1971. – С.271; Зайончковский П.А. Подготовка и принятие закона 24 ноября 1886 года о государственных крестьянах // История СССР. – 1958. – № 4. – С.111.
16. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – 3-е изд., доп. – М.: Просвещение, 1968 – С.280.

17. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М.: Наука, 1978. – С.88; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К.: Наукова думка, 1966. – С.123 ; Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. – М.: Госполитиздат, 1950. – С.56.
18. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861-1880 гг. М.: Наука, 1978. – С.108-112.
19. Дружинин Н.М.Аграрная реформа 1866 г. и ее последствия // Славяне и Россия. – М.: Наука, 1972. – С.160.
20. Дружинин Н.М. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни // История СССР. – № 5. – С.28-29.
21. Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. – К.: Либідь, 1998. – С.446; Історія Української РСР. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1978. – С.361 та ін.
22. Лещенко М.Н. Виступи державних селян проти кабальних власницьких записів / / Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С.66; Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму / 60-90-ті роки XIX ст./. – К.: Наукова думка, 1970. – С.134.
23. Ленин В.И. - Полн. собр. соч. – Т.1. – М., 1979. – С.267, 268.
24. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – 1974. – № 94. – С.200, 201; Анфимов А.М. Преобразование оброчной подати бывших государственных крестьян в выкупные платежи // Из истории экономической и общественной жизни. – М.: Наука, 1976. – С.37.
25. Анфимов А.М. Некоторые данные об изменении экономического положения крестьян разных разрядов в конце XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С.225.
26. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904 гг. – М.: Наука, 1980. – С.231.
27. Голикова Н.И. Подготовка и реализация реформы 1866 г. в государственной деревне Европейского Севера: Автореф. дис... к-та ист. наук / Лен.гос.пед.ин-т. – Л., 1983.
28. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России. – М.: Наука, 1981; Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С.71-78.
29. Авраменко А. М. Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX - начале XX века // Вопросы истории СССР. – Выпуск 28. – 1983. – С.122.
30. Історія народного господарства Української РСР. Економіка досоціалістичних формацій. – К.: Наукова думка, 1983; Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России. – Л.: Наука, 1972 та ін.
31. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1869 – 1916 рр.) // Право України. – 1992. – № 3. – С.36.
32. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства на Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.4.
33. Кулинич І.М., Кравець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній на Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995.
34. Востокова Н.П. Владенная запись как памятник эпохи // Поиски и находки. Из записных книжек краеведов. – 2 книга. – Саратов, 1990. – С.60; Її ж. Источники по истории реформы 1866 г. в государственной деревне // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – М., 1988. – С.162.
35. Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась реформаторская

альтернатива. – М.: Политическая литература, 1991. – С.184.
36. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – С.143.

В. М. Шевченко

Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 роках)

Проблема землі та її господарів була і є однією з найважливіших у життєдіяльності будь-якої держави. Україна в цьому відношенні не є винятком. Ще у далекому тепер 1990 році у прийнятій Верховною Радою Української РСР "Декларації про державний суверенітет України" зазначалось, що "земля ... є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки"[1]. Те ж саме знаходимо і у Конституції відновленої української держави. "Земля, - записано у статті 14-ій Конституції України, - є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави". Тут же обумовлене гарантоване право власності на землю, яке набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою "виключно відповідно до закону"[2]. У відповідності до українського законодавства в Україні триває земельна реформа, головним стержнем якої є політика приватизації землі. За даними Державного комітету України по земельним ресурсам на початок вересня 2002 року в Україні було видано понад 2,8 млн. держактів на право приватної власності на землю[3]. Водночас вирішення даної проблеми закономірно пов'язане з чималими труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Для успішного їх подолання, окрім інших заходів, вкрай важливим є узагальнення історичного досвіду вирішення проблеми земельної власності, в тому числі й на українських землях, які свого часу входили до складу Російської імперії. Адже після скасування кріпацтва у 1861 році порушилась одвічність станового землеволодіння. Земля почала передаватися, купуватися, продаватися, тобто переходити від одних господарів до інших. За даними російських вчених Л.Мілова та І. Ковальченка, в межах українських губерній лише упродовж 1863-1910 років у ринковий обіг поступило не менш як 38,2 млн. десятин, що становило 26,2 % від загальноросійського показника[4]. Не дивно, що проблема землі та її господарів і зокрема процес мобілізації земельної власності завжди перебувала у полі зору багатьох поколінь дослідників[5], в тому числі й радянських[6]. Тим не менше, проблема на сьогодні залишається вивченою далеко неповністю й містить у собі чимало так званих "білих плям". На деяких із них спробуємо зупинитися нижче.

Так на нашу думку, потребує дальшого глибокого вивчення проблема обезземелення селянства в ході реформи 1861 року. В радянській історіографії процес обезземелення селян висвітлювався через призму оцінок його В. Леніним. Останній, як відомо, зауважував, що "російських селян пани благородні поміщики "визволяли" так, що понад п'яту частину селянської землі було відрізано на користь поміщиків"[7]. Не заперечуючи самого факту "відрізок" землі, що перебувала у користуванні селян (зазначимо при цьому, що земля ця не була "селянською", оскільки поміщицьким селянам категорично заборонялось мати власну нерухомість, в тому числі й на землю і навіть придбані ділянки такі селяни мусили записувати на свого поміщика[8]), відразу нагадаємо, що значну частину угідь поміщицькі селяни не дорахувались виключно через бюрократичну недбалість. На це свого часу звертав увагу російський автор І. Чернишов[9]. Наділення "ревізьких душ" землею, писав він, проводилось у

1861 році за даними ... X ревізії 1858 року! Звичайно, що за таких обставин частина молодих селян, які за 1859-1860 роки досягли віку "ревізьких душ" і мали право на наділ, просто виявились незаписаними у реєстр і формально не повинні були одержувати землю під час звільнення. Таких "мертвих душ" в межах імперії виявилось аж 450 тисяч! Вони і склали першу партію "обезземеленого поміщиками селянства". Стосовно ж "відрізків", які дійсно мали місце під час звільнення селян і наділення їх землею, то, як свідчать дослідження останніх років, їхні розміри у офіційній статистиці явно завищені. Один із найавторитетніших дослідників даного питання Б. Литвак писав про це так: «Вряд ли правомерно принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах редакционных комиссий и пореформенного по «Статистике поземельной собственности», - не только потому, что результаты обработки уставных грамот...резко контрастируют с показателями этих расчётов, а, главное, из-за того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878-1879 годов»[10]. Дані таблиці №1 засвідчують, що Б. Литвак виявив серйозні розходження між загальноприйнятими показниками "відрізків" і тими, які він отримав шляхом безпосереднього вивчення уставних грамот.

Таблиця 1. Відсоток "відрізків" селянської землі в українських губерніях у 1861 році.

Губернії	"Відрізки"		
	За офіційною статистикою у %%	За підрахунками Б. Литвака у %%	Різниця (+) – (-) у %%
Полтавська	37,2	5,1	- 32,1
Харківська	28,3	4,7	- 23,6
Чернігівська	21,9	14,1	- 7,8
Катеринославськ	37,6	23,1	- 14,5
а	13,8	31,0	+ 17,2
Таврійська	23,1	13,8	- 9,3
Херсонська			

Щоправда у більшості згаданих у таблиці губерній автором опрацьовані уставні грамоти далеко не по всіх повітах, а отже не повністю відповідають дійсному стану речей, про що Борис Григорович говорить на сторінках своєї книги[11]. Тим не менше факт завищення розміру "відрізків" офіційною статистикою підтверджується даними по Чернігівській губернії, які охоплюють усі її 15-ть повітів. Свого часу нами вже були проведені відповідні перерахунки[12]. Вони засвідчують, що у селян Чернігівщини було відрізано не 207,8 тис. дес. землі[13], а 125130 десятин[14]. А дореформене і післяреформене "землеволодіння" селян (нагадаємо, що до 1861 року поміщицькі селяни взагалі не мали власної землі) становило тут відповідно 884373 десятин і 759243 десятин[15]. При цьому селяни усіх 15-ти повітів разом орендували на вигідних для себе умовах ще 204 тисячі поміщицьких земель[16]. Тобто, їхнє землекористування після реформи 1861 року становило не менш як 963,2 тис. десятин, що на 79 тисяч дес. більше, ніж до 1861 року. Отже, земельного голоду селянство після реформи 1861 року не відчувало, про що засвідчує і статистика боротьби за землю в межах України у 60-ті роки XIX ст. За даними М. Лещенка із 3093 виступів

лише 308 (9,9%) були так чи інакше пов'язані з вирішенням земельного питання[17]. Навпаки, земельний голод селяни почали відчувати з початку 80-х років XIX ст., коли у зв'язку із товаризацією землі й сільського господарства різко скоротився орендний земельний фонд. Тобто, не "1861 рік породив 1905" [18], а природній розвиток товарно-грошових відносин в тому числі й на селі.

Іншою проблемою, яка потребує вирішення, є проблема земельної власності на період повалення самодержавства і наступних подій 1917 року. Ще у жовтні 1937 року голова ВЦВК СРСР "всесоюзний староста" Михайло Калінін писав: «Много крестьянских сынов погибло в вековой борьбе за землю. Но только при Советской власти крестьяне добились цели, получив более 150 млн. га бывших помещичьих, казённых и монастырских земель»[19]. Згодом ця нічим не обгрунтована цифра 150 млн. гектарів землі, ніби-то переданих селянам радянською владою, міцно увійшла у науковий обіг і до цього часу продовжує залишатись офіційною. Хоча насправді вона абсолютно не відповідає дійсності. Як зазначив російський дослідник В. Кабанов, 150 млн. дес. мають визначати землю, націоналізовану радянською владою до ... 1937 року, але і «на данный рубеж эта цифра не обоснована»[20]. Ще раніше спробу перерахувати кількість землі, від даної селянам у 1917 році, зробив інший фахівець В.Данилов. За його підрахунками на початок 1919 року такої землі було 17,2 млн. дес., на початок 1920-го – 23,3 млн.[21]. В Україні дане питання не менш актуальне. І якщо загальний фонд земельної власності (44,1 млн. дес.) заперечень не викликає, то його розподіл між категоріями власників є далеко нестабільним. Взяти хоча б землі у власності дворян. Сьогодні вона визначається цифрою 8,9 млн. дес. Однак при цьому фігурує цей показник і у 17-му[22], і у 1915 роках[23]. Це має означати, що протягом 1915-1917 рр. землі дворян залишилися без змін, що малоймовірно. До того ж і в оцінці кількості поміщицької землі є чималі розходження. Так, з нашими підрахунками, кількість землі у власності дворян по дев'яти українських губерніях становила у 1905 році 10855 тис. десятин. Дана цифра фігурує у матеріалах земельного перепису 1905 року, здійсненого чиновниками ЦСК МЗС[24]. Однак, за даними іншої установи, - департаменту окладних зборів при Міністерстві Фінансів, - у тому ж 1905 році дворяни дев'яти українських губерній мали у власності 11692 тис. десятин[25]. Різниця між цими показниками складає 837 тисяч або близько мільйона десятин! Все це змушує нас ще і ще раз повертатися до здавалося б вже добре відомих фактів, уважно вивчати їх, переосмислювати і таким чином наближатися до істини. Тільки таким клопітним шляхом наукового пошуку можливо досягти нашої спільної головної мети – дати правдиву і об'єктивну картину нашого історичного минулого, позбавленого політичних штампів та ідеологічних фальсифікацій.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. – К., 1991. – С.5.
2. Конституція України: Прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
3. Факти. – 2002. – 12 сентября. – С.6.
4. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века. – М., 1974. – С.255.
5. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4. – С.145-180; Прокопович С.М., Мертваго А.П. Сколько в России земли и как мы ею пользуемся. – М., 1907; Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908).

– СПб., 1911; Александров [Без И.О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. – Пг., 1917; Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землёй владеет. – Пг., 1917; Косинский В.А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности. – К., 1917; Ковалевський М. Про нарізку землі (до селян). – Кам'янець-Подільський, 1919 та інші.

6. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. – Исторические записки АН СССР. – 1957. - №60. – С.176-214; Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. - №1. – С.82-97; Данилов В.П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской социалистической революции // Ленинский декрет о земле в действии. – М., 1979. – С.260-310 та інші.
7. Ленін В.І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.
8. Державний архів Чернігівської області, ф.127, – оп.22, спр.1265, арк.6 зв.
9. Чернышов И.В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР. – М., Л., 1926. – С.27.
10. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С.161.
11. Там же. – С.167-169.
12. Див.: Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип.2. – Чернігів, 1993. – С.45-50.
13. Олійник Л.І., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К., 1959. – С.12.
14. Литвак Б.Г. Назв. праця. – С.168.
15. Там же.
16. Підраховано за: Корвин-Пиотровский В.К. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С.92-124.
17. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. - К., 1970. – С.114-115.
18. Ленін В.І. "Селянська реформа" і пролетарсько-селянська революція // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.167.
19. Калинин М.И. Что дала Советская власть трудящимся. – Октябрь 1937 г. // Избранные произведения. – М., 1975. – С.235-236.
20. Кабанов В.В. Аграрная революция в России // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. – М., 1989. – С.10-11.
21. Данилов В.П. Назв. праця.
22. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956. – С.321.
23. Там же. – С.12.
24. Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.12-13.
25. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII. – СПб., 1913. – С.66.

О. В. Пономаренко

Громадська думка про військові поселення в Росії та Україні (аналіз наративних джерел)

Система військових поселень з самого початку свого створення, незважаючи на її закритий характер, постійно привертала увагу державних і громадських діячів. Займаючи значні території Російської імперії (Могільовська, Вітебська, Новгородська, Слобідсько-Українська, Херсонська, Катеринославська, Київська і Подільська губернії, Охтенський пороховий завод, окремі території Кавказу), цей інститут став новим явищем російської дійсності.

Для всебічного розуміння оцінок і характеристик, які отримало Олександрівське нововведення, необхідно проаналізувати позиції щодо даного питання представників різних кіл суспільства. Залучені в ході дослідження джерела (опубліковані та архівні) показують, що найбільшу кількість відгуків про військові поселення залишили представники вищої військової та цивільної бюрократії.

Як відомо, існує загальноприйнята типологізація джерел за типами, родами і видами, тобто за способом створення, кодифікації і збереження документів.

В своїй роботі ми використовували один тип джерел – письмовий. В свою чергу з масиву письмових джерел нами використані як документальні, так і наративні джерела. Серед видових груп наративних джерел значне місце в роботі займають джерела особистого походження. Багато з них опубліковані, але далеко не всі введені в науковий обіг.

Ще на початку створення системи військових поселень деяким представникам генералітету був запропонований на апробацію "Проект учреждения о военном поселении пехоты", складений у 1817 році найближчим помічником графа О. А. Аракчеєва І. Ф. Самбурським [1].

Найбільшу популярність в історіографії отримали зауваження щодо проекту, висловлені командуючим 1– ю армією М. Б. Барклаєм де Толлі та начальником штабу цієї армії генерал-лейтенантом І. І. Дібічем [2]. І перший, і другий доводили хибність даної ідеї, але в той же час Барклай де Толлі не відкидає ідею створення системи військових поселень взагалі, визнаючи, що вона може реалізуватись лише в невеликій державі для надійного захисту кордонів. Але і Дібіч, і Барклай де Толлі категорично заперечували аракчеєвські методи, які використовувались при введенні цього інституту [3].

Значний інтерес представляють листи різних державних діячів – М.М.Сперанського, В.П. Кочубея, М.П. Румянцева та ін. графу О.А.Аракчеєву, які були опубліковані М.Д. Дубровим [4]; листування начальника Окремого Кавказського корпусу генерала О.П. Єрмолова з начальником Інспекторського департаменту Головного штабу А.А.Закревським [5]; листи видатного російського історика М.М. Карамзіна своєму другу, державному діячу і поету І.І. Дмитрієву [6]; а також добірка листів секретаря імператриці Єлизавети Олександрівни М.М. Лонгінова графу С.Р. Воронцову [7]. Значна кількість епістолярної спадщини, яка послугувала джерельною базою нашого дослідження, зберігається в особистих і інших фондах архівосховищ України і Російської Федерації.

Цей масив джерел містить складну і різноманітну палітру думок, ставлення окремих особистостей, їх аргументацію за і проти створення і подальшого функціонування військових поселень. Як правило, оцінки, що пропонуються в листах, залежать від ступеню інформованості авторів, свіжості вражень від побаченого в військових поселеннях чи рівня отриманої інформації (правдивої чи викривленої

різними чутками і домислами). Звичайно ж, в оціночному плані важливим є адресат листів, характер його відносин з людиною-автором. І хоча більшість кореспонденції носить особистий характер, вона дуже різниться ступенем відвертості авторів. Так, наприклад, якщо О.П. Єрмолов і М.М. Карамзін могли бути достатньо відкритими зі своїми адресатами, то листи М.М.Сперанського О.А. Аракчеєву відрізняються емоційністю, несуть на собі певний відбиток різниці в службовому стані цих персоналій.

В 1817 р. "Проект учреждения о военных поселениях" був надісланий двом державним діячам: державному канцлеру, а потім міністру внутрішніх справ, графу В. П. Кочубею і державному канцлеру М. П. Румянцеву. Свої думки вони висловили в листах до Аракчеєва. В. П. Кочубей вказував на те, що військові поселення необхідні, щоб утримувати армію від 700 до 900 тис. чоловік. На його думку, краща модель – система прикордонних поселень: "Желательно было бы, чтобы новые поселения основаны были между Бугом и Днестром, на Кавказской линии и на других пунктах азиатской нашей границы, как-то: в Оренбургской губернии и в Сибири" [8]. М. П. Румянцев вважав, що поселення будуть мати важливі наслідки, але не зразу. Сама ж ідея нової форми утримання і комплектування армії ним повністю схвалювалась.

В серпні 1822 р. генерал-ад'ютант О. І. Чернишов, В. П. Кочубей, М. М. Сперанський відвідали Новгородські військові поселення і, ознайомившись з їх устроєм, були захоплені тими порядками, які там царювали [9]. Пізніше, в травні 1825 р., В. П. Кочубей відвідав також і Херсонські поселення, про які в нього залишились теж позитивні враження. В листі до Аракчеєва він підкреслював, що в умовах неврожаю в південному краї "... чрезвычайно было приятно мне найти посреди неимоверных бедствий, край южный облагающих, поселения, весьма мало их испытавшими " [10].

Отже, мабуть, сильне враження від побаченого змусило вищезгаданих представників, незважаючи на існуючу протилежну суспільну думку, позитивно ставитись до цього нововведення. Єрмолов у своїх листах Закревському (з ним він багато років перебував у дружніх стосунках і, знаючи неприязнь останнього до Аракчеєва, міг бути достатньо відкритим), виражав подив стосовно того, "какие орудия избраны для проведения сего многосложного плана" [11], і не погоджувався з планами поселення кавалерійських частин, вважаючи неможливим для кавалерії займатися водночас бойовою підготовкою і сільським господарством [12]. Він також вважав, що при поселенні "нужно было сделать испытание над небольшим числом (військ – О. П.)" [13].В той же час, в іншій записці Єрмолов подає позитивні відгуки стосовно військових поселень, "... столько пользы государственной в себе заключающем" [14].

Таким чином, можна стверджувати, що ставлення Єрмолова до поселень, як до системи утримання і комплектування армії, було в цілому позитивним. Але при цьому Єрмолова не влаштовувала форма реалізації цієї ідеї, що йшла від Аракчеєва, і особливо, як свідчить листування з Закревським, значна масштабність введення поселень.

Більш стриманим у своїх судженнях був М. М. Карамзін, якому Аракчеєв особисто в липні 1825 р. показав Новгородські поселення. В листі до поета І. І. Дмитрієва він писав:"Поселения удивительны во многих отношениях. Там, где за 8 лет до этого были непроходимые болота, видишь сады и города. Но русский путешественник уже стар и ленив на описание" [15].Остання фраза історика дала дослідникам привід побачити в ній завуальований осуд військових поселень [16]. Але найбільше нарікань і схвалень отримала брошура Сперанського "О военных поселениях", котра була написана в 1825 році. В цілому Сперанський високо оцінював ідею військових

поселень. Він кілька разів бував там з графом О. А. Аракчеєвим та іншими високопоставленими особами [17], брав участь у розробці законодавчих документів, тому бачив не тільки зовнішній, показний бік поселень, але і розглядав цю систему з аналітичних позицій, тобто її впливу на політичний та економічний розвиток країни. При цьому, як справедливо зазначав А. В. Предтеченський, Сперанський малював немовби ідеальне військове поселення [18].

Цій роботі була дана неоднозначна оцінка. Кількаразово в історіографії проблеми в якості вагомого аргументу наводилась думка М. М. Карамзіна, який після ознайомлення з брошурою нібито шкодував, що Сперанський перетворився в аракчеєвського секретаря [19].

Однак існували і інші точки зору. Наприклад, директор Поштового департаменту К. Я. Булгаков у листі до брата, А. Я. Булгакова, від 17 червня 1825 р. чітко охарактеризував роботу Сперанського як потрібну і своєчасну. Він писав: "Я вчера тебе послал весьма любопытную брошюру о военных поселениях. Ее, говорят, писал Сперанский. Она в полной мере удовлетворяет любопытству и оправдывает государственную меру, о которой доселе не имели точного понятия " [20]. (Виділено мною – О. П.).

В червні 1825 р. Ф. В. Булгаріним була написана рецензія на брошуру "О военных поселениях". В ній автор писав про те, що військові поселення "не могли не быть предметом порицания неблагонамеренных иностранцев", але з виходом брошури, на його думку, "... правительство вырвало жало ничтожности и бессильности злобы, и не обращая внимания на усилия зависти, предоставило верным сынам России краткое, но верное изображение военных поселений..." [21].Незважаючи на такий схвальний відгук про поселення, рецензію Ф. В. Булгаріна, як свідчить лист О. А. Аракчеєва О. С. Шишкову від 26 червня 1825 р., не було дозволено публікувати, оскільки імператор заборонив "единожды и навсегда" розміщувати будь-яку інформацію про військові поселення в періодичній пресі, крім тієї, яка буде подаватися О. А. Аракчеєвим [22]. Аналізуючи наведені факти, можемо сказати, що поява брошури М. М. Сперанського "О военных поселениях" викликала інтерес у суспільстві, але заборона імператора обговорювати питання, пов`язані з поселеннями, в періодичній пресі, сприяла появі різних чуток. Тому суспільна думка з цього питання розійшлась у своїх судженнях і мала протилежні погляди, крім того становище Сперанського на той час (він був віддалений від двору і намагався зайняти належне йому місце) підігрівало різного роду припущення. Чутки, що поширювались у суспільстві, особливо на початковому етапі створення поселень, породжувались відсутністю достовірної інформації, викликаючи неоднозначні оцінки у середовищі цивільної бюрократії. Так, наприклад, М. М. Лонгінов спробував розглянути поселення з точки зору перспектив їх розвитку. Він писав про те, що з часом поселенські частини стануть джерелом невдоволення і бунтів, що може наблизити Росію до революції. Погоджуючись з думкою графа С. Р. Воронцова, який у своєму листі до Лонгінова називав поселенців новими страждальцями, останній пророкував країні жахливі наслідки насильницького насадження даного інституту [23].

Наступну групу цього виду джерел складають мемуари, записки, спомини. Найбільш актуальними в контексті досліджуваної проблеми є спомини офіцерів і генералів, що служили під безпосереднім началом О. А. Аракчеєва – О.І. Мартоса, Є.Ф. фон Брадке, С.І. Маєвського та інших, що безпосередньо брали участь у створенні та управлінні окремих округів військових поселень. Хронологічно записки Мартоса і фон Брадке віддалені значною історичною відстанню. А.І. Мартос писав свої записки відразу після звільнення зі служби в 1818 році, коли у нього виник конфлікт з О. А. Аракчеєвим. Тому, за справедливим зауваженням К.М. Ячменіхіна, він "...не

мог объективно оценивать происходящие события" і "его высказывания необходимо оценивать весьма осторожно и критически"[24].

Записки Є. фон Брадке написані в 1857 – 59 рр. (помер він у 1861 році). За задумом автора, ці записки не призначались до публікації, і, як відмічає видавник, Брадке "... имел в виду единственно своих детей"[25]. За словами видавця, він майже не впадає в крайності і "ко всем событиям и деятелям современной ему эпохи сохраняет почти объективное отношение"[26].

Це "майже" говорить само за себе. Так, наприклад, оцінки рівня розвитку сільського господарства в округах поселень, представлені Мартосом і фон Брадке, найбільш часто використовуються дослідниками для ілюстрації негативного ставлення сучасників до військових поселень. При цьому, той же фон Брадке, проводячи в 1850-х роках сенаторську ревізію в південних губерніях і порівнюючи рівень культури землеробства в округах поселення кавалерії і поміщицьких господарствах, безперечну перевагу віддавав першим [27].

До іншої групи джерел належать спомини офіцерів, що служили у військових поселеннях і добре знали їх побут і нрави: Г.М. Александрова, М.А.Кримова, О.Г. Гріббе, О.П. Рудиковського та ін. Більшість з них були опубліковані на сторінках журналів "Русский архив", "Русская старина", "Военный сборник"[28]. Ці спомини досить нерівнозначні як за обсягом наведеної інформації, так і за глибиною її аналітичної оцінки. Одні мемуаристи (Г.М. Александров, О.Г. Гріббе) наводять велику кількість цікавих відомостей, що стосуються побуту офіцерів і поселян, намагаються викласти своє бачення проблеми. Інші (М.А.Кримов, О.П. Рудиковський) наводять лише уривчасті відомості про службу в військових поселеннях. Всі ці джерела, взяті в сукупності, дозволяють глибше проникнути в дух військових поселень, краще зрозуміти їх господарський побут.

Не менш важливим джерелом є спомини державних і громадських діячів часів царювання Олександра І і Миколи І. Вони містять в собі крім широких спостережень і характеристик подій загальнодержавного значення ще і конкретні описи епізодів, які безпосередньо стосуються військових поселень, але, знову таки, в більш широкому контексті. Такі джерела значно цінніші в порівнянні з вищеназваними перш за все тому, що містять в собі оцінки поселенської системи з певною долею історичного аналізу. Мемуаристи намагаються показати, що ж дали поселення державі. Письменник і публіцист М.І. Греч, начальник III відділу Власної й. і. в. канцелярії О.Х. Бенкендорф, попечитель Петербурзького університету Д.П.Рунич, сенатор, генерал-лейтенант барон О.І. Дельвіг, чиї спомини публікувались в різні часи, по-різному оцінювали створення військових поселень, їхню рентабельність, давали характеристику О.А. Аракчеєву як керівникові цього великого державного інституту[29].

Більш детально хотілось би зупинитись на споминах видатного російського художника І.Є. Рєпіна [30]. Він народився в м. Чугуєві і до 13 років був військовим поселенцем. Крім особистих вражень, його думку про військові поселення формували розповіді бабусі. Коли Рєпін наводить фрагменти і спомини про труднощі первісного устрою поселень, то його ставлення до цього інституту досить негативне, але коли він пише про останній етап існування військових поселень, його думка змінюється, і він зазначає, що "все уже шло благополучно и к поселениям привыкли"[31].

Серед джерел, де містяться оцінки поселенської системи з боку іноземців – сучасників, досить насиченими виявляються їхні шляхові нотатки, де згадуються і військові поселення. Так, наприклад, англійський мандрівник-лікар Р. Лайелль, побувавши в поселеннях у 1822 році, через два роки опублікував записки, присвячені, головним чином, принципам їхнього устрою і управління[32]. Після того, як Р. Лайелль відвідав поселення без "высочайшего соизволения", а потім опублікував

свої записки, Олександром I було категорично заборонено відвідувати їх без дозволу. Тому інші іноземці, що відвідували поселення в 30-40-х роках XIX ст., отримували такий дозвіл і мандрували в супроводі кого-небудь з чиновників. Відмітимо такий факт: якщо оцінки, дані Р. Лайеллем, зустріли негативну реакцію з боку імператора, то записки інших іноземців, які офіційно відвідали округи військових поселень, навіть публікувались в Росії [33].

Звичайно, кожен з них звертав більшу увагу на той бік життя поселень, який був ближчим до їхніх професійних інтересів: маршал О.Ф. Мармон – військовий, німецький юрист та економіст А. Гакстгаузен більше цікавився питаннями економічного розвитку військових поселень. Важливим моментом для визначення суттєвості висновків авторів є часові рамки перебування в поселеннях, які варіюються від однієї доби у А.Гакстгаузена, до декількох тижнів у О.Ф.Мармона. В той же час, зауваження і міркування А.Гакстгаузена про розвиток сільськогосподарського виробництва в поселеннях достатньо аргументовані, оскільки, крім особистих вражень, він користувався статистичними і картографічними матеріалами, з якими його ознайомило командування військових поселень. Можна, звичайно, сумніватися в вірогідності цих даних, але, нагадаємо, що він міг все ж таки порівняти їх з реальним життям. Не слід забувати і про те, що візити Р. Лайелля, О.Ф. Мармона і А. Гакстгаузена відбувались в різні періоди існування військових поселень. Якщо Р. Лайелль бачив одну модель їх устрою, то О.Ф. Мармон чи А. Гакстгаузен спостерігали вже систему, яка значно трансформувалась за часів правління Миколи I.

До такого ж роду записок можна віднести і публікацію матеріалів геологічної експедиції, спорядженої А.М. Демидовим, який більшу частину життя провів за кордоном. На нашу думку, сприйняття ним російської дійсності ближче до менталітету західноєвропейця. Перебування в м. Вознесенську під час інспекторського огляду в 1837 році справило на Демидова сильне враження, що знайшло відображення в I томі матеріалів експедиції. Ця робота була написана самим Демидовим і включала, крім опису поселень, велику кількість інформації з історії Південної України [34].

В цілому ж, для даного типу джерел притаманний сильний суб'єктивний момент. Але при цьому "мемуаристика, – за справедливим зауваженням О.Г.Тартаковського, – суть овеществленная историческая память, одно из средств духовной преемственности поколений и один из показателей уровня цивилизованности общества. В мемуаристике находят отражения переломные этапы развития самосознания личности... Именно поэтому мемуарные памятники исконно входили в состав важнейших источников исторического познания" [35]. Тому при відповідному ставленні до цього виду джерел можна отримати таку унікальну інформацію, якої не знайдеш в джерелах інших видів і типів.

Література:

1. Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994. – С. 17.
2. Военный сборник. – 1861. – Т. 6. – С. 331 – 372.
3. Там же. – С. 348.
4. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I. (1807 – 1829 гг.) / Под ред. Н. Ф. Дубровина – СПб., 1883.
5. Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 73. – СПб., 1890.
6. Письма Н. М. Карамзина И. И. Дмитриеву. – СПб., 1866.
7. Из писем Н. М. Лонгинова к графу С. Р. Воронцову (1816 – 1823 годы) //

Русский архив. – 1912. - №7. – С. 338 – 416.
8. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807 по 1829 гг.) /Под ред. Н. Ф. Дубровина – СПб., 1883. – С. 196.
9. Там же. – С. 353, 355.
10. Там же. - С. 427.
11. Сборник императорского Русского исторического императорского общества. – Т. 73. - СПб., 1890. – С. 284.
12. Там же. – С. 326.
13. Там же. – С. 326.
14. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 405, оп. 1. спр. 4, – арк. 166 звор.
15. Письма Н. М. Карамзина к И. И. Дмитриеву. – СПб, 1866. – С. 400.
16. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. – СПб., 1905. – Т. IV. – С.346.
17. Булгарин Ф. В. Поездка в Грузино в 1824 г. Из воспоминаний // Новоселье. – СПб., 1846. – Ч. III. – С. 202.
18. Предтеченский А. В. Брошюра М. М. Сперанского "О военных поселениях" // Анатолий Васильевич Предтеченский. Из творческого наследия. – СПб., 1999. – С. 180.
19. Эйдельман Н. Последний летописец. – М., 1983. – С. 114.
20. Томсинов В. А. Светило российской бюрократии. Исторический портрет М. М. Сперанского. – М., 1991. – С. 285.
21. РДВІА, ф. 405, оп. 1, спр. 330, арк. 675.
22. Там же. арк. 677 звор.
23. Русский архив . – 1912. - №7. – С. 404.
24. Ячменихин К. М.Новгородские военные поселения в 1816 – 1831 гг. (Административно – хозяйственная структура). – Дисс... канд. ист. наук. – М., 1985. – С.29.
25. Брадке Е. Ф. Автобиографическая записка //Русский архив. – 1875. – Кн. 1. - №3. – С. 293.
26. Там же.
27. Две записки сенатора Е. Ф. фон Брадке, составленные по обревизованию Херсонской губернии в 1850 – 1851 гг. //Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – Сентябрь. – С. 128 - 144.
28. Александров Г. Н. Очерки моей жизни //Русский архив. – 1904. - №12. – С. 474 – 517; Крымов М. А. Очерки из воспоминаний офицера Новгородских военных поселений //Военный сборник. – 1862. – Т. 24. – С. 437 – 444; Гриббе А. К. Граф Аракчеев. Из воспоминаний о Новгородских военных поселениях. 1822 – 1826 //Русская старина. – 1875. - №12. – С. 84 – 123; Він же. Воспоминания А. К. Гриббе //Русская старина. – 1885. – Т. 45. – С. 127 – 152; Рудыковский А. П. Из записок отставного майора. Устройство военных поселений //Русская старина. – 1873. – Т.8. – С. 594 – 596.
29. Греч Н. И. Записки о моей жизни. – М., 1990; Бенкендорф А. Х. Император Николай I в 1828 – 1829 гг., Из записок графа А. Х. Бенкендорфа // Русская старина. – 1896. – Т. 87. – С. 3 – 27; Т. 88. – С. 65 – 96; Рунич Д. П. Записки Д. П. Рунича //Русское обозрение. – 1890. - №9. – С. 176 – 256; Дельвич А. И. Полвека русской жизни. – 1820 – 1870. – Т. 1. – М. – Л., 1930.
30. Репин И. Е. Далекое и близкое / Под. Ред. К. И. Чуковского. – Изд. 6 – е. – М., 1961.
31. Там же. – С. 100.

32. Lyall R. An Account of the Organisation, Administration and Present State of the military colonies in Russia. – London, 1824.
33. Мармон О. Ф. Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину и Египет. – Т. 1. – М., 1840; Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни, и в особенности сельских учреждений России. – М., 1870.
34. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию, Крым, через Венгрию, Валахию, Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. – М., 1853. – С. 381 – 401.
35. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – М., 1991. – С. 3.

Ю. А. Нікітін

Аналіз складу виборців до органів міського самоврядування у Чернігівській губернії в 70-х рр. (за матеріалами ревізії сенатора О.О.Половцова)

Міське положення 1870р. дало початок створенню системи муніципального самоврядування в містах Російської імперії, заснованого на виборчих засадах. Ясно, що адміністративна влада під час проведення реформи не випускала стратегічних питань, пов'язаних з порядком представництва міських мешканців в інститутах місцевого самоврядування. Так само, як і в земській реформі, в містах була реалізована пруська модель виборчої системи, що базувалась на обранні трьох курій виборців.

У 1880р. в Чернігівській губернії проводилась ревізія, якою керував сенатор О.О.Половцов. Мета ревізії заключалась у тому, щоб зібрати матеріали про реальні наслідки буржуазних реформ на місцях. Зібрані факти повинні були допомогти виправити недоліки і послужити для нових реформ. Смерть Олександра II зупинила цю роботу і зібрані матеріали залишились не використаними.

Міське самоврядування в Чернігівській губернії вводилось поступово. В Чернігові та Глухові в 1871 р.; Ніжині та Стародубі в 1872 р.; Борзні, Конотопі, Кролевці, Мглині, Н.Сіверську, Сосниці, Суражі, заштатному місті Погар, посаді Клинцях в 1873 р, Городні, Козельці, Новозибкові, заштатному місті Березні, Коропі, посаді Добрянка в 1874 р.; Острі в 1875 р.; посаді Климів в 1876 р.; посаді Воронка в 1878 р.; посаді Лужки в 1879 р.; посаді Єленка в 1880 р.

Не було введено самоврядування на час ревізії: в заштатному місті Нове місто (Новозибківського повіту); посадах: Ордон і Свяцьке (Суражського повіту), Митькове, Злинка, Шеломаха та Чуровичі (Новозибківського повіту), Мглинка (Стародубського повіту), слободі Радухі (Городнянського повіту); містечках: Воронеж (Глухівського повіту), Середино - Буда (Н.Сіверського повіту), Нових Мглинах (Сосницького повіту). В цих місцях існувало спрощене суспільне управління.

В середньому по Чернігівській губернії приблизно 1/10 частина міського населення допускалася до участі в управлінні. Саме цей незначний відсоток в якості виборців допускався до обрання гласних і, таким чином, міг впливати на вирішення суспільних питань. Але в різних містах співвідношення кількості виборців до числа мешканців було неоднаковим. Інколи спостерігалося значне коливання. В одних містах виборці становили 1/5 всіх мешканців (Остер), а в інших лише 3% (Ніжин). Не можна не звернути увагу на досить правильну залежність між кількістю мешканців

і співвідношенням до неї числа виборців у різних містах. Ця залежність зворотня: чим багаточисельнішим було населення міста, тим менший його відсоток залучався до зборів Наприклад: Ніжин мав населення 31787 чол., а виборцями з них були 3,8%; Городня з населенням у 2391 чол. мала 17,6% виборців [1].

Не менш цікавою, але досить прогнозованою складалася ситуація з рівнем освіти серед виборців. Вже згадувалося, що рівень освіти мешканців міст губернії був досить низький та невтішний. Це не могло не відзначитися і на виборцях. До виборчих списків потрапляли не лише представники вищих станів, але й прості люди, що не так давно переїхали туди з сіл та хуторів у пошуках роботи. Серед останніх важко було б чекати осіб, які б мали не те що вищу та середню освіту, а навіть початкову. За вказаний вище виборчий період у містах по звітах ревізорів складалася така ситуація. По губернії в середньому майже 1/2 виборців були неписьменними. В деяких містах ця категорія складала від 6/10 до 7/10 усіх виборців (Глухів, Конотоп, Остер, Мглин).Особи, що отримали вищу та середню освіту, були в меншості і не перевищували 3% загальної кількості виборців. У більшості міст їх представництво не перевищувало 1% всіх виборців [2].

Розподіл виборців по віросповіданнях частково відповідав чисельності цих груп серед міського населення. Так православні виборці представляли більшість виборців, приблизно 8/10 по губернії. На жаль, у звітах окремо не виділені старообрядці, яких на Чернігівщині в окремих регіонах було багато. Виборці-євреї складали приблизно 14% від загальної кількості. Це був менший відсоток, ніж останні мали представництво серед міського населення. Однак у тих містах, де відсоток євреїв був значно більший за середній по губернії, там і представництво їх у виборчих списках досягало 20-40% (Стародуб, Чернігів, Сураж). Але як середні так і максимальні дані Чернігівської губернії поступалися в цьому питанні сусідній Київській. Католики серед загальної кількості виборців складали мізерний відсоток, а практично в половині міст губернії вони взагалі не мали своїх представників (Чернігів, Глухів, Городня, Козелець, Кролевець, Мглин, Остер) [3].

Своєрідною була картина з розподілом виборців за станами. Досить значна частина виборців – біля 4/5 – була делегована від представників непривілейованих звань та станів. Так, наприклад, міщани, які складали трохи більше половини виборців, були представлені 65% серед загальної кількості непривілейованих виборців. У багатьох містах чисельність виборців від непривілейованих станів досягала 80-90% (Городня, Стародуб, Остер, Новозибків).

Особи привілейованих звань та станів в середньому не складали і 1/5 частини всіх виборців. Лише 3 міста були винятком із загальної картини: Чернігів, Сураж, Козелець.

На Чернігівщині купці складали дуже незначний відсоток всіх виборців. Найбільше представництво по відношенню до інших міст останні мали тільки в Глухові та Ніжині, що можна пов'язати з розвитком місцевої торгівлі.

Всі інші категорії непривілейованих звань та станів складали по губернії майже 1/4 частину всіх виборців [4].

Хоч міщани й становили найбільшу, а особи привілейованих звань з купцями найменшу частину виборців, але саме останні користувалися виборчими правами значно ширше. Більший відсоток від загальної кількості привілейованих (54,3%) та купців (19,2%), ніж селян (7,8%) користувався виборчими правами.

Виборчим правом користувалися в середньому по губернії майже половина всіх міських мешканців від привілейованих звань. Тоді як представники непривілейованих звань мали представництво на рівні 1/10 (9,05%). В деяких містах відсоток осіб привілейованих звань та станів, що були виборцями, досить малий (Чернігів – 21,1%,

Остер, Ніжин – майже 22%, Н.-Сіверський – 32,2%) [5].

Майже 9/10 всіх виборців були представниками домовласників (87,7%). Торговці, в порівнянні з ними складали значно менший відсоток (12,3%) від загальної кількості виборців. У деяких містах Чернігівської губернії чисельність торговців значно перевищувала середні цифри (Стародуб – 26,1%, Чернігів – 20,5%, Остер – 18,7%). Інша група міст мала мінімальне представництво останніх у виборчих списках (Борозна – 1,6%, Городня – 6,7%, Сураж – 6,8%, Кролевець – 7,3%) [6].

Домовласники та торговці були одними з головних категорій міських виборців. Але рівень освіти цих виборців залишав бажати кращого. Особи, які отримали вищу та середню освіту серед домовласників досягав 2,5%, а торговців – 1,6% від їх чисельності. Видно перевагу домовласників з цього питання. Але з іншого боку кількість письменних серед торговців була вищою, ніж у домовласників. Майже 3/4 торговців були письменними (73,8%). Більше половини домовласників були неписьменними (52,1%).

Окремо в матеріалах ревізії є дані про кількісну участь ремісників у міських виборах. Ремісники згадуються у виборчих списках лише 7 міст (Борзна, Городня, Козелець, Новозибків, Ніжин, Стародуб, Сураж). У середньому ця категорія виборців складала 10,11% всіх ремісників та 3,2% від загального числа виборців [7].

За даними губернського статистичного комітету більшість виборців складали платники дрібних податків. Майже половина виборців по губернії платили менше 50 коп. щорічно на користь міста. В деяких містах ця категорія виборців досягала 9/10 від їх загальної кількості (Борзна, Глухів, Кролевець, Мглин).

Матеріали ревізії свідчать, що найменший відсоток виборців по губернії складали ті особи, що сплачували в міську казну максимальні та середні податки. В деяких містах вони взагалі не були представлені (Козелець, Кролевець, Мглин). Навіть в губернському місті найчисельнішу групу виборців складали особи, що платили від 10 до 1 рубля. В середньому ж по губернії виборці, що платили на користь міста більше 100 руб. становили 0,1% всіх виборців, від 100 до 50 руб. – 0,3%, від 50 до 10 руб. – 5,7%, від 10 до 1 руб. – 27,9%, від 1 руб. до 50 коп. – 19,3%, менше 50 коп. – 46,7%. Тобто переважну більшість у виборчих списках мали особи, що платили від 10 руб. до декількох копійок в рік на користь міста. А до них якраз і відносилось в переважній більшості саме міщанство.

Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що незначний відсоток міського населення Чернігівської губернії мав право участі у виборах місцевих органів самоврядування (10,4%). У губернії відмічалась певна зворотня закономірність: чим більше було населення міста, тим менший його відсоток мав право участі у виборах і навпаки.

Серед виборців переважали представники непривілейованих станів. Саме міщани-домовласники і відігравали вирішальну роль на міських виборах. Вони сплачували на користь міста копійки і часто не могли або не хотіли вирішувати міські потреби. Погіршував ситуацію той факт, що переважна більшість виборців були неписьменні або вміли лише трохи читати і писати.

Така ситуація не відповідала планам уряду. Саме тому місцева адміністрація і урядовці часто виступали з пропозиціями змін у міське положення 1870р., щоб в органах самоврядування більшість отримали представники привілейованих станів.

Література :

1. Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (далі РНБ), ф.600, спр. 1637, арк. 7.
2. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах

Черниговской губернии: В 2 ч. – СПб.: Без типографии, 1882. – Ч.1. – С.29.
3. РНБ, ф.600, спр. 1637, арк. 31.
4. РНБ, ф.600, спр. 112, арк.. 33.
5. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии. – Ч.1. – С.36 – 37.
6. РНБ, ф.600, спр, 1674, арк. 38 - 39.
7. РНБ, ф.600, спр. 1656, арк. 35.

Ю. О. Каганов

Національно-визвольний рух в Україні і Литві (XIX – початок XX ст.): загальна модель чи регіональна специфіка?

За радянських часів проблема національно-визвольних процесів була малорозробленою і практично знаходилась під тінню звинувачень у "буржуазному націоналізмі", а національні прагнення українців розчинялись у загальноросійській історії. Із зміною суспільно-політичних умов з часу проголошення незалежності України посилилась увага до державотворчих процесів, і з'явилась можливість вивчати їх об'єктивно, розглядаючи специфіку національно-визвольного руху в Україні. Однак при цьому залишається недостатньо вивченим загальноєвропейський контекст цього явища. Не заперечуючи проти того, щоб у центрі уваги української історичної науки була історія України, доцільним вважаємо і вивчення світового контексту української історії. Уже саме геополітичне розташування України змушує українську історіографію активно займатись вивченням питань світової історії, невід'ємним елементом якої є національно-визвольні рухи.

Засобом цього є порівняльний підхід, який дозволяє уникнути помилкової інтерпретації історичного процесу як унікального, що йде "особливим шляхом", який виражає особливу історичну долю. Порівняння з досвідом інших народів може сприяти не тільки включенню українського випадку в європейську типологію, але й інтерпретації самого національно-визвольного процесу [1]. Як зазначає сучасний канадський дослідник Павло Магочий, "корисно відкинути ідею унікальності... і поставити український рух у контекст інших національних відроджень" [2].

У рамках даної статті спробуємо здійснити компаративний аналіз національно-визвольного руху в Україні і Литві, який дозволить наблизитись до з'ясування питання про "унікальність" українського варіанту державотворення чи "вписування" його в загальноєвропейську модель. Між українським і литовським народами існують давні історичні зв'язки. В окремі періоди своєї історії українці і литовці були сусідами. З середини XIV століття більшість українських земель на два століття опиняється у складі литовської держави, і створюється єдиний культурний простір Великого Князівства Литовського, який видозмінився, але не зник після унії з Польщею у 1569 р. [3]. У XIX ст. українці і литовці переживали період піднесення національної свідомості. Обидва народи у той час належали до так званих "недержавних", "плебейських". Проте, вони не були "антидержавницькими" за своєю суттю. Українці, зокрема, ніколи повністю не задовольнялися існуючими на їх територіях моделями іноземного державного ладу, виступали проти негативних тенденцій держави, прагнучи створити самобутній суспільно-політичний устрій, який би відповідав споконвічним ідеалам народу [4].

Одним із найголовніших чинників історичного розвитку України і Литви упродовж століть була відсутність власної державності та поділ їх земель між

імперіями. Більша частина обох народів у XIX ст. проживала в Російській імперії, а менша – відносилась до монархії Габсбургів та до Пруссії [5].

Схожим було становище обох народів у Російській імперії. Царська політика XIX ст. стосовно українців знаходиться у центрі більшості досліджень про загальну історію України. Але політика щодо України у більшості випадків розглядається ізольовано і рідко в загальних рамках царської "політики щодо національностей" [6]. Якщо боротьба проти національних рухів українців, як і інших слов'янських народів загалом, "аргументувалась" інтересами слов'янської єдності і єдиної державності, то для литовців було знайдено інше теоретичне обґрунтування. Царизм для цього використав концепцію дворянських істориків, за якою у Великому Князівстві Литовському політичне право, державна мова, звичаї, традиції і віросповідання були руськими. Це, на їх думку, означало, що після приєднання Литви до Російської імперії, вона та її населення повинні стати слов'янською землею [7].

Ці ідеї знайшли найбільш повну реалізацію після польського повстання 1863 р., коли відбувся поворот у "політиці щодо національностей" на заході Російської імперії. Традиційна політика співпраці з чужими елітами тут зазнала поразки і була замінена політикою насильної інтеграції. Українці і литовці, що протягом багатьох років жили під польським пануванням, не мали "власної" еліти, але частково все ще знаходились під впливом польської аристократії, сприймалися як частина польського питання. Постановою "Західного Комітету" від 19 травня 1864 р. Литва була офіційно "визнана" російською з "давніх часів" [8]. У 1864 р. у Литві М.М. Муравйов (віленський, ковенський, гродненський і мінський генерал-губернатор) заборонив литовський друк з використанням латинського шрифту, а 5 жовтня 1865 р. міністром внутрішніх справ це розпорядження було поширено на весь литовський друк. У школах було усунуто литовську мову, почалося переслідування католицької церкви, литовцям заборонялося служити в державних установах, утворювати релігійні, громадські, культурні організації [9]. Щодо України варто згадати сумнозвісні Валуєвський циркуляр 1863 р., що забороняв видання українською мовою шкільних та релігійних видань, Емський акт 1876 р., який вводив заборону друкування літератури українською мовою та ввіз її з-за кордону; боротьбу проти українського громадівського руху.

Отже, незважаючи на зовні різне обґрунтування царської політики щодо України і Литви, її суть була подібною. Як слушно дійшов висновку німецький дослідник Андреас Каппелер, дискримінація литовців (політична і мовна) з боку російського уряду була не меншою, як дискримінація українців [10].

Разом з тим, результати русифікаторської політики призвели до різних наслідків. Так, за однакової репресивної мовної та освітньої політики в Російській імперії на кінець XIX ст. вміли читати не менше 48,4% населення Литви (з них 17% російською), тоді як серед українців – тільки 18,9% (переважна більшість російською) [11]. Ось як охарактеризував ситуацію в Литві на початок 1914 р. дослідник початку XX ст. Марковський: "Серед підростаючого покоління знайти неграмотну людину дуже важко. Багато селян читають книги і газети, так що мало знайдеться сіл, в яких не виписувалося б декілька газет" [12]. Отже, у литовців на порозі XX ст. вже існувала загальна грамотність.

Такі успіхи були досягнуті в Литві, значною мірою, за рахунок литовського католицького духовенства, яке навіть за умов дискримінації католицької церкви на заході Російській імперії (єпископи знімались з посад, монастирі закривались, переслідувались священики) продовжувало просвітницьку роботу, займалось підпільним шкільництвом тощо. Так, завдяки зусиллям єпископа М. Валанчюса у 1853 р. тільки в Жямайтському єпископстві було 197 шкіл, в яких навчалось 5 910

дітей, стільки ж навчалося вдома. Склалась ситуація, коли з розширенням приходських шкіл російські школи пустіли і часто закривались, оскільки люди віддавали перевагу школам, де навчання йшло рідною мовою. Один із діячів литовського національного руху Йонас Шлюпас, говорячи про заслуги Валанчюса, писав, що "він навчив Литву читати і дякувати Богові за книгу" [13]. Внаслідок заборони книгодрукування у Литві виникло специфічне явище руху книгоношів, які стали у Литві символом боротьби за литовський друк.

У 1895 р. у журналі "Народ" (орган радикальної партії у Галичині, що виходив у 1890-1895 рр. у Львові і Коломиї під редакцією М. Павлика і І. Франка) була надрукована замітка "Дещо до уваги українських націоналів", в якій автор Лев Василевський повідомляє, що з часів Муравйова "литвинам" заборонено видавати і мати книги, друковані латинською азбукою. Уряд конфіскує усілякі литовські книги, палить їх тисячами щорічно у Вільно, проте нічого не допомагає. Литовці ніяк не хочуть читати книги, які видає уряд... Литовці друкують книги в Пруссії, а звідти контрабандою перевозять у Литву, де вони розходяться у великій кількості екземплярів. На закінчення замітки Л. Василевський закликав українців задуматись над цією курйозною та повчальною ситуацією і, організувавши за прикладом литовців масову контрабанду українських книжок із Галичини, змусити російський уряд до скасування важких заборон [14]. Саме щодо цієї ситуації американський дослідник Роман Шпорлюк задається питанням: "Чому щось подібне не виникло на Україні? Якщо литовці – мешканці Пруссії – допомагали своїм землякам під Росією у тій підпільній роботі, чому Галичина не робила нічого подібного?" [15]. На думку дослідника, відповідь полягає у двох аспектах. По-перше, литовці були католиками, а українці православні, і завдяки тому перші були вільніші на селі від нагляду царської адміністрації, функціонером якої на Україні був православний піп. Друга відповідь пов'язана з процесами міграції українців у той час.

Торкнувшись релігійного чинника, зазначимо, що у сучасній науковій думці звертається серйозна увага на його роль у національному русі. Так, Е. Сміт зауважує: "етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації. Поодинці або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти" [16]. Якщо для галичан греко-католицизм виступав справді консолідуючим чинником, оскільки на той час набув усіх характерних ознак справді національної релігії, яка протистояла покатоличенню та ополяченню, то для наддніпрянців православ'я навпаки підштовхувало до асиміляції, до розчинення у загальноруському православному світі. Православна церква на Наддніпрянщині вже з кінця XVII ст. була підпорядкована Московському патріархату, уніатську церкву у 1839 р. заборонили (у Правобережній Україні, на Лівобережжі вона була викоренена ще за часів Хмельниччини). Священики в Російській імперії вважались державними службовцями, і конфесійні і соціальні межі не відокремлювали їх від бюрократії. Цілком очевидно, що різна конфесійна належність відштовхували галичан і наддніпрянців один від одного [17]. Подібний процес розгортався між католиками на підросійській території Литви і лютеранами в Пруссії. У цьому сенсі доречним виглядає загальнотеоретичний висновок Е. Сміта: "Релігійний розкол довгий час перешкоджав формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості... аж поки доба націоналізму спромоглася об'єднати спільноту на новій, політичній основі" [18].

Проводячи компаративний аналіз, слід зауважити, що у цілому мовна політика Росії у другій половині XIX ст. принципово не відрізнялася від політики багатьох західноєвропейських держав, і русифікаційні заходи щодо української чи литовської мови мають паралелі, наприклад у Франції (щодо окситанців) чи у Великобританії

(щодо ірландців). В епоху реформ російський уряд намагався модернізувати всю імперію, що означало систематизувати і гомогенізувати її за західним зразком [19]. Проте здавалося, що в Російській імперії заходи були більш репресивними, бо в протилежності до західноєвропейських держав вони були породжені політичною системою, що не гарантувала основних громадянських прав, яка до початку XX ст. не мала ні Конституції, ні свободи політичних організацій, ні свободи слова й була втіленням економічної відсталості.

Що ж до Австро-Угорщини і Пруссії, то тут становище українців і литовців було значно кращим. Так, литовці у Пруссії мали право створювати за свої кошти національні школи, але на заваді цьому були нестача засобів та литовських вчителів. У Пруссії щороку виходило кілька десятків друкованих латинською азбукою творів і 8 часописів, у той час, коли в Росії за 27 років для 3-мільйонного литовського народу було видано тільки 9 книжечок російською азбукою [20]. Українці Австро-Угорщини жили за конституційної монархії, що надавало їм набагато ширшу свободу слова та асоціацій, ніж це було можливим у Російській імперії. Наявність демократичних свобод і проголошення національної рівноправності (навіть попри відсутності надійних механізмів реалізації), наявність парламентаризму, з одного боку, культивувало національну гідність, давало законну підставу домагатися всіх приналежних народові прав, а з іншого – унеможливлювало повне витіснення українського чинника з крайової та державної політики [21]. До цього слід додати відносно ранній розвиток освіченого класу – греко-католицького духовенства, що взяло на себе лідерство на перших етапах національного відродження, відносно вільний розвиток міст (особливо – Львова) як центрів політичного і культурного життя, і, що важливо, глибоке вкорінення в селянських масах національної свідомості завдяки раннього початку праці на селі українських культурно-просвітніх товариств і кооперативів. Усі ці аспекти були очевидні вже для сучасників, і їх фактично описав у своїй статті "Український П'ємонт" М. Грушевський.

Визначальним фактором, який впливає на розвиток державотворчого процесу є соціальна структура населення. У кінці XIX – на початку XX ст., коли національно-визвольний рух переживав свою вирішальну фазу, серед українців і литовців переважну більшість становили селяни. До Литви це відноситься навіть у більшій мірі, ніж до України. Так, за даними перепису 1897 р., у межах Російської імперії проживало близько 3 094 469 литовців, з яких 86% були селянами [22]. В Україні на цей час із загальної кількості 23,4 млн. чол. у сільському господарстві було зайнято 72,1% населення [23]. У порівнянні з євреями, поляками, росіянами і німцями, у містах вони складали лише незначну частину; купці, ремісники, робітники, представники вільних професій серед них були представлені дуже слабко.

Соціальні, релігійні і культурно-мовні контрасти були визначальними факторами, що наклали відбиток на хід, основні рушійні сили і програму національного руху.

Переважна більшість сучасних досліджень національного руху кінця XVIII – поч. XX ст. не обходиться без посилань на чеського історика Мирослава Гроха, який запропонував схему мобілізації національних рухів, зокрема, так званих "малих", "неісторичних" народів. Концепція Гроха вперше була висунута ще 1961 р. і була доопрацьована і узагальнена в монографії 1981 р. За висловом Е. Хобсбаума, тоді "концепція Гроха відкрила нову еру у вивченні національно-визвольних рухів" [24]. З тих часів з'явилось багато зауважень і критики щодо цієї схеми. Польський історик Стефан Кєнєвіч, який одним із перших визнав велику оригінальність праць Гроха, одночасно звернув увагу на недолік у тих працях: "неузагальднення історії українського відродження". У своїй монографії Я. Грицак наводить зізнання М. Гроха про те, що наприкінці 1960-х років партійне керівництво чеського академічного

світу "суворо рекомендувало" йому не включати матеріал про українське національне відродження до його книжки про національні рухи "малих народів" Європи у XIX столітті [25]. П. Магочий, Р. Шпорлюк, А. Каппелер, Я. Грицак у своїх роботах продемонстрували принципову можливість використання трифазної моделі щодо України. Показовими з цього приводу є слова Р. Шпорлюка: "якщо Грох ігнорує українську історію, то українські історики не будуть ігнорувати Гроха" [26]. Отже, усталеність і міцність цієї схеми у сучасній історіографії свідчить, на наш погляд, з одного боку, про її універсальність, і про відсутність якісно нового підходу до теоретичного аналізу історії національних рухів – з іншого.

У стислому формулюванні схема М. Гроха виглядає так: фаза А ("академічна") – розробка вузьким колом академічних інтелектуалів "самої категорії нації", етнографічні, філологічні та історичні дослідження; фаза В ("культурницька", або "організаційна") – фаза національної агітації, коли ширша мережа патріотів, що групуються навколо газет, журналів, культурних та просвітницьких товариств, національних рухів, починає працю по розповсюдженню в масах національної свідомості; фаза С ("політична") – ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої "мобілізації мас" [27].На початок XIX ст. національні рухи в Україні і Литві, як і в більшості інших країн Центральної і Східної Європи, досягли академічної фази. Історія, мова, народна література знаходились у центрі діяльності окремих діячів Литви і України. Зокрема, в Литві в 20–30-і рр. XIX ст. утворився центр національного життя навколо Віленського університету. У 1825 р. поети Людвікас Реза і Сімонас Станявічюс опублікували збірки народних поезій, фольклору та звичаїв народу литовською мовою [28]. Плідною була діяльність гуртка освіченої молоді у містечку Варняй, яка об'єдналась навколо Мотеюса Валанчюса. В Україні на цей час припадає видання фольклорно-етнографічних збірок М. Максимовичем, діяльність Руської трійці – студентського гуртка, що діяв у 30-х рр. XIX ст., вихід у світ альманаху "Русалка Дністровая" (1837 р.), яка, за влучним висловом академіка О. Білецького, є "перша заявка народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність" та ін.

У визначенні другої ("культурницької" або "агітаційної") фази помітний значний різнобій. У класичному розумінні вона пов'язана із прийняттям народної розмовної мови як мови літератури і викладання її в школах усіх рівнів, створенням наукових товариств, розвитком преси, виданням спеціальної літератури народною мовою тощо [29]. Частину цих показників можна віднести до середини XIX ст. Так, дослідник Дж. П. Химка пропонує відраховувати його початок від революційних подій 1848-1849 рр., а вважати другу фазу національного руху завершеною можна, на його думку, близько 1900 р. [30].

У порівнянні з українським, фаза національної агітації у литовському національному русі значно запізнилась. Її початок історіографія пов'язує з сімдесятими роками XIX ст. [31], або ж з публікацією журналу "Аушра" (Зоря) у 1883-1886 рр. (видавці – Й. Басанавічюс, Й. Шлюпас) [32]. Другої точки зору також дотримувався відомий литовський діяч Міколас Ріомеріс [33], і вона є переважаючою в сучасній литовській історіографії. Запізнення литовського руху підтверджує той факт, що ще до виходу в Литві часопису "Аушра", як головного органу національного руху, в Україні вже широко діяв громадський рух, а діяльність журналу "Основа" (виходив протягом 1861-1862 рр.) стала вже пройденим етапом. У 1873 р. українські громадівці вже сформулювали свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Російської імперії на федерацію й надання широкої автономії Україні..

Специфіка України, на думку дослідника Дж. Елі, полягає в тому, що через несприятливі умови в Російській імперії культурна фаза на Наддніпрянській Україні

так і залишилась незавершеною, і праця створення культурної інфраструктури нації була ще на ранній стадії, коли розпочалась перша світова війна [34]. Разом з тим, вона продовжилась в еміграції завдяки плідній діяльності М. Драгоманова та інших українських діячів.

У період фази національної агітації у Галичині і Литві важливу роль відігравали священники і частково вчителі. Вони жили в сільській місцевості, мали відносно високий авторитет серед селян, і тому їм було легше донести до них національні ідеї, ніж міській інтелігенції. А серед українців Російської імперії священники, як вже зазначалося, були здебільшого зрусифіковані. Значення українського дворянства полягало у передачі з покоління в покоління національного патріотизму, своєї ролі як меценатів [35].

М. Грох, порівнявши національні відродження неісторичних народів, дійшов висновку, що успішніше до організаційної стадії переходять ті національності, які удержали певну традицію політичної індивідуальності, що виражається не так в історичній реальності, а радше в історичній пам'яті. Вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку XX ст. [36]. На думку Р. Шпорлюка, саме Гетьманщина мала найкращий потенціал, володіла відносно кращими умовами для сформування модерного національного руху, оскільки "там ще жива була пам'ять про політичні права, про державний устрій., який генетично і типологічно був" [37]. У литовців існувало Велике Князівство Литовське, яке у середні віки керувалось вищими прошарками населення і автономне становище якого у рамках Речі Посполитої перешкоджало масовому ополченню. Отже, і в українців, і у литовців була орієнтація на те, що слід відроджувати. Це один із доказів існування державницької традиції обох народів.

Більшість дослідників сходиться на тому, що з початку XX ст. відбувається політизація національного руху (фаза С за М. Грохом). Найважливішим його змістом вважається організація перших політичних партій. Якщо порівнювати за суто хронологічним критерієм, то перша політична партія з'явилась в Україні. У Галичині з 1890 р. діяла Русько-Українська радикальна партія, засновниками і лідерами якої були І. Франко, М. Павлик, В. Будзиновський та ін. Партія стояла на автономістських позиціях, але молодий радикал Юліан Бачинський вже на початку 1893 р. у перших числах партійного часопису "Народ" почав друкувати свою книгу "Україна irredenta" ("Україна уярмлена"), у якій обґрунтовував необхідність і можливість незалежності України на всіх етнічних землях. Про відносну масовість українського національного руху в Галичині у 90-і рр. XIX ст. свідчить також швидкий розвиток "Просвіт", національних товариств і молодіжних організацій ("Сокіл", "Січ"). У 1896 р. з'являється Литовська соціал-демократична партія. Вона утворилась з декількох гуртків литовських соціал-демократів і виступала за створення незалежної федеративної республіки у складі Литви, Польщі, Латвії, Білорусі, та України [38]. Нарешті, в 1900 р. на підросійській території з'явилась Революційна Українська партія. Загалом, що стосується Наддніпрянської України, то тут процес політизації українського руху запізнювався, і вибухнув з великою силою у 1917 р. У Литві початок XX ст. супроводжується також появою Литовської демократичної партії (1902 р.), яка найближчим завданням ставила вимогу автономії, а кінцевою метою – незалежність Литви.

Перші політичні партії всюди мали соціалістичну орієнтацію. Соціалістичний рух, як відомо, відноситься до універсальних соціально-політичних течій людства, які українське і литовське суспільства не могли уникнути. У переважно селянському середовищі національні завдання могли бути спрямовані тільки на соціальні програми. Соціалістичні ідеї проникали в Литву через російські та Варшавський університети.

З початком XX ст. стали активно створюватися поміркувано-ліберальні партії, які однак завоювали менше прихильників, ніж соціалістичні. Типовим для основних течій українського і литовського національного руху було поєднання соціалістичних і національних вимог.

У питанні ставлення політичних партій до майбутнього статусу України і Литви переважав автономістично-федералістичний напрямок над самостійницьким. Більшість політичних партій найближчим завданням висувала вимогу автономії або федерації, і лише як програму максимум – досягнення незалежності. Потребує окремого аналізу співвідношення програмних цілей (у політичних та соціально-економічних питаннях), типологій партій у національних рухах обох країн.

У західній науці популярна точка зору, що український національний рух у Галичині та на Наддніпрянській Україні розвивався цілком відмінними шляхами, або що у Галичини розвинувся цілком відмінний рух [39]. Г. Касьянов говорить про настільки серйозні відмінності на Заході й Сході України, що воліє виділяти "два українські націоналізми". [40]. "Утім, – продовжує далі дослідник, – незважаючи на відмінності розвитку націоналізму у різних історичних регіонах України, з другої половини XIX ст., коли контакти між ними стали інтенсивнішими..., це був єдиний взаємодоповнюючий процес, який відбувався різними темпами в різних регіонах". Натомість, на думку С. Єкельчика, український рух залишався єдиним, відмінними були лише форми його прояву в різних умовах. На користь цього свідчить тісне співробітництво українців, розділених російсько-австроугорським кордоном, принаймні від 1860-х рр., сприйняття як ідейних провідників певними частинами галицького суспільства Драгоманова, Антоновича, Куліша, нарешті, провідне місце Грушевського в громадському, культурному та політичному житті Галичини 1890-х та 1900-х років [41]. Що стосується Литви, то наявні нам матеріали не засвідчують подібного "розколу", що дає можливість зробити припущення про монолітність литовського національного руху.

Основною рушійною силою національного руху в Україні і Литві стала інтелігенція. Так, серед українців Російської імперії носіями національного руху у значній мірі була саме небагата інтелігенція, частково діти священиків чи дворян. У Галичині та Литві це були групи студентів, професорів, журналістів, адвокатів, лікарів. Частково це були вихідці із селянського середовища, наприклад, І. Франко, М. Павлик, Джоан Басанавічюс, яким вдавалось після початкових інститутів (гімназій у Галичині і Маріямполі) продовжити освіту в університетах. У протилежності українській інтелігенції у Російській імперії, серед національно свідомих литовців постійно збільшувалась частина селян, особливо з більш економічно значущих землевласників, головним чином із Сувалькії, які брали активну участь у національному русі. На Україні лише на початку XX століття, із становленням українських національних партій, що вели пропаганду серед селянства українською мовою та у зв'язку з його припливом до міст, почав виникати незначний прошарок національно свідомого селянства.

Таким чином, незважаючи на відмінності щодо кількості населення, ментальності, релігійної приналежності, національні рухи українців і литовців мають багато подібних рис (запізнений початок, традиції державності у минулому, існування двох розгалужень – в Російській імперії та поза її межами тощо). Проте литовці, на відміну від українців, спромоглися розвинути національний масовий рух у Російській імперії, хоч вони були жертвою утисків тієї самої політичної системи та здійснюваної нею репресивної мовної політики. Більше того, внаслідок революційних подій литовці, на відміну від українців, досягли незалежності.

Компаративний аналіз національно-визвольного руху України і Литви є лише

частиною загальної роботи щодо порівняння процесу українського національно-визвольного руху з відповідними у Центрально-Східній Європі, необхідність проведення якої не викликає сумнівів. Однак уже приклад історії України і Литви підводить нас до загального висновку, що український народ суттєво не відрізняється від тих багатьох народів світу, що у свій час втратили державну незалежність, а потім у процесі довгої і напруженої боротьби знову стали здобувати її [42]. При цьому, український варіант, маючи свою специфіку, цілком вписується в загальноісторичну модель розвитку національно-визвольного руху.

Література:

1. Kappeler Andreas. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung: ein Vergleich // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історично-філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.281.
2. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.100.
3. Чучман Х.Ю. Контакти соціалістів Литви та Галичини в останній чверті XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск IV. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С.38 .
4. Чучман Х.Ю. Контакти соціалістів Литви та Галичини в останній чверті XIX ст...-С.43.
5. Kappeler Andreas. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung: ein Vergleich...-С.281.
6. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч.І. – Львів, 1994. – С.210.
7. Вебра Р. Формирование национальной буржуазии в Литве во второй половине XIX века. Автореферат... дисс. канд. ист. наук. – Вильнюс, 1966. – С.7.
8. Вебра Р. Формирование национальной буржуазии в Литве во второй половине XIX века...- С.8.
9. История Литовской ССР (С древнейших времен до наших дней) / А. Таутавичюс, Ю. Юргинис и др. – Вилюнюс: Мокслас, 1978. – С.237.
10. Kappeler Andreas. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung: ein Vergleich...-С.284-286.
11. Kappeler Andreas. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung: ein Vergleich...-С.284.
12. Марковскій М. Литовцы въ прошломъ и настоящемъ. – Петроград: Задруга, 1917. – С.23-24.
13. Бразаускас Юозас. История Литвы от Люблинской унии до 1918 г. – Каунас: Швиеса, 1996. – С.260.
14. Чучман Х.Ю. Контакти соціалістів Литви та Галичини в останній чверті XIX ст...-С.44.
15. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: Наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.165.
16. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С.17.
17. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX століття. – Київ-Черкаси: "Відлуння-Плюс", 2001. – С.114.
18. Сміт Е. Національна ідентичність...- С.17.
19. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті

питання...-С.211.
20. Чучман Х.Ю. Контакти соціалістів Литви та Галичини в останній чверті XIX ст...-С.43.
21. Колесник В.Ф., Рафальський О.О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Стилос, 1998. – С.4.
22. Кудринский Ф.А. Литовцы (общій очеркъ). – Вильна, 1905. – С.42.
23. Кривоший Г.Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.): Дис... к.і.н. – Запоріжжя. – 1997. – С.21.
24. Бобрович М.А. Мирослав Грох: формирование наций и национальные движения малых народов // Национализм и формирование наций: Теории – модели – концепции / Под ред. А. Миллера. – М., 1994. – С.70.
25. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С.7.
26. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть...- С.167.
27. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994. – С.37.
28. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2001. – С.235.
29. Єкельчик С. Пробудження нації...- С.39.
30. Там же.- С.40.
31. Гессен С.Л. Окраинные государства Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва. – Л.: Рабочее издательство "Прибой", 1926. – С.119.
32. Kulakauskas A. Apie tautinio atgimimo savoka, tautiniu sajudziu epocha ir lietuviu tautiniu atgimima // Lietuviu atgimimo istorijos studijos. – T.1. – Vilnius, 1990. – P.132.
33. Sirutavic34. ius V. Dvi tautinio atgimimo interpretacijos (Mykolas Romeris ir Juozapas Albinas Herbac35. iauskas) // Lietuviu atgimimo istorijos studijos. – T.13: Mykolas Romeris. – Vilnius, 1996. – P.54-79.
36. Єкельчик С. Пробудження нації...- С.41.
37. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання...- С.286.
38. Грицак Я.Й. Нарис історії України...- С.100.
39. Шпорлюк Р. Українське національне відродження...- С.163.
40. Motieka E. Iuhury atgimimo istoriys studios // Didysis Vilniaus seimas: Lietuvos istorijos inst (Lietuviu atgimimo istorijos studijos, T.11). – Vilnius, 1996. – P.47,51.
41. Єкельчик С. Пробудження нації...- С.31.
42. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С.49-50.
43. Єкельчик С. Пробудження нації...- С.31.
44. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С.15.

О. В. Герасименко

До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку XX століття

Рубіж XIX-XX століть ознаменувався загальною кризою самодержавного ладу Російської імперії, яка, неухильно поглиблюючись, і врешті-решт привела до революції

1905-1907 рр. Жахливі наслідки економічної кризи 1900-1903 років спричинили значне погіршення матеріального становища міських робітників. Не менш дошкульні неврожаї 1898-1901 років, на фоні різкого загострення земельної проблеми взагалі, помітно погіршили становище багатомільйонного селянства. Все це не могло не вплинути на посилення робітничого та селянського руху в імперії. Саме в цей час закладалися і наріжні камені політичної структури українського суспільства. Активність народних мас, особливо робітництва та селянства, об'єктивно привертала до себе посилену увагу з боку як загальноросійських, так і національних політичних організацій, які намагались використати народні рухи як соціальну опору для реалізації власних програмних завдань.

Не дивлячись на загальне пожвавлення політичної роботи на селі, селянський рух на початку XX століття в основному залишався стихійним, неорганізованим і локальним. Серед селянства була ще досить міцною віра в доброго царя, у можливість одержання землі з його рук. Стихійне прагнення селян до покращення свого становища в певній мірі посилювалось внаслідок агітаційно-масової роботи на селі, яку проводили Революційна українська партія (РУП), Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), парія соціалістів-революціонерів (ПСР) та інші політичні партії і організації.

Тривалий час в радянській історіографії панувало упереджене стосовно прагнення надати ролі РУП у роботі серед селянства негативних, "буржуазно-націоналістичних" рис. На думку радянських істориків РУП "намагалася заперечити існування класів на Україні, затушковуючи цим самим класову боротьбу"[1]. Подібні твердження можна знайти у працях майже всіх радянських істориків, які в тій чи іншій мірі займалися даною проблемою[2]. Пояснюється це тим, що в тогочасній історичній науці в СРСР панувала марксистсько-ленінська ідеологія, від якої аж ніяк не можна було відходити. Як, наприклад, можна було написати про РУП щось позитивне, якщо сам лідер російського марксизму В.І. Ленін називав рупівців представниками "найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму, що зраджували інтересам не тільки демократії взагалі, але й своїй батьківщині, Україні"[3]. Мета даного повідомлення полягає не в ідеалізації Революційної української партії, а в спробі з іншого боку поглянути на її діяльність серед селянства та значення цієї партії для назрівання революційної кризи на початку XX ст.

Поширення пропаганди загальноросійських (РСДРП, ПСР) та української (РУП) партії на території України можна умовно поділити на два етапи – до і після масового селянського руху 1902 року в Полтавській і Харківській губерніях. Перший з них відзначався досить пасивною діяльністю серед селянства особливо з боку соціал-демократичної партії, що пояснювалося рядом обставин перш за все теоретичного плану. По-перше, родоначальниками соціал-демократичного руху, які на початку 80-х років XIX ст. в Женеві створили першу російську марксистську групу "Визволення праці", були народники, які, відокремившись після невдалих спроб останніх залучити селян до політичної боротьби, багато в чому продовжували поділяти народницькі погляди стосовно селянства. Зокрема лідер перших російських марксистів Г.В. Плеханов відверто називав селян не інакше, як "реакційною масою, що остаточно втратила свою революційність і не здатна сприймати соціалістичні ідеї"[4]. Він розглядав селянство, як соціальну базу самодержавства, стверджуючи, що нібито "найголовніша опора абсолютизму полягає саме в політичній байдужості і розумовій відсталості селянства"[5]. Точка зору, висловлена Г.В.Плехановим, була ідентичною поглядам представників західноєвропейської соціал-демократії і зокрема К. Каутського, який також був переконаний у неможливості революційного союзу між пролетаріатом і селянством[6]. "Нам не слід, - писав останній, - на нього

(селянство – авт.) розраховувати: в масі воно завжди було ненадійним союзником"[7]. Проти таких поглядів на селянство рішуче виступав В.І. Ленін. Уже в перших своїх працях він обґрунтовував роль селянства, як природного союзника пролетаріату у боротьбі проти самодержавного ладу. "Зосереджуючи тепер усі свої сили на діяльності серед фабрично-заводських і гірничих робітників, - писав він, - соціал-демократія не повинна забувати, що до лав робітничих мас, які вона організовує, повинні увійти з розширенням руху і домашні робітники, і кустарі, і сільські робітники, і мільйони розореного і вмираючого з голоду селянства"[8]. Проте на той час, коли інтенсивно йшов процес становлення соціал-демократичного і робітничого руху, які із середини 90-х років XIX ст. почали зливатись у єдиний революційний потік, головним завдання загальноросійських соціал-демократів було об'єднання сил перш за все робітничого класу. Тому, керуючись вказівками своїх лідерів вони упродовж 1900-1901 рр. зосереджували свою пропагандистську діяльність головним чином серед промислового пролетаріату. І тільки після масового руху 1902 року на Лівобережній Україні почали налагоджувати регулярну пропагандистську діяльність серед селянства.

Певні труднощі переживала на початку XX століття й послідовниця революційного народництва – партія соціалістів-революціонерів (есерів). Її становлення продовжувалося протягом 1901-1905 рр., тобто від часу виникнення перших есерівських гуртків до прийняття на І-му з'їзді ПСР партійної програми. В її основі лежала ідея "соціалізації землі" та притаманної народництву "общинної революції". Не відмовлялись есери й від народницької тактики терору. Ця партія висувала в аграрному питанні вимогу передачі землі сільській общині на основі зрівняльного землекористування. На думку дослідника А.Д.Гришина, есери не розуміли, що для утворення соціалістичного виробництва був необхідний перехід засобів виробництва у суспільну власність[9]. Якщо до масових селянських виступів у 1902 р. представники цієї партії певною мірою усвідомлювали існування на селі сільських пролетарів, дрібної селянської буржуазії і малоземельних селян – як проміжної ланки, то пізніше вони бачать на селі дише трудове селянство без градації на пролетарів і середняків та середню і дрібну сільську буржуазію[11]. Ці твердження, а більш за все те, що есери применшували значення класової боротьби і викликали недовіру з боку керівництва РСДРП, що й привело до протистояння між цими партіями. У перші роки своєї діяльності есери майже не торкались болючих проблем селянського життя. Щоправда, вони підготували спеціального "Листа до всього російського селянства", але, на жаль, селяни побачили його лише після придушення масового повстання 1902 року[11]. Відомо, що проведенню пропаганди серед селянства есерам заважала партія РСДРП[12]. Керівництво останньої розуміло небезпеку з боку есерів, і тому рішення II з'їзду РСДРП і, зокрема резолюція "Про соціалістів-революціонерів", а також ленінські статті, допомагали йому вести успішну боротьбу з есерами за пролетаріат. Але не виключаючи можливості пропаганди і у пролетарському середовищі, есерівська програма все ж таки головним чином була спрямована саме на роботу серед селянства. Проте суб'єктивні труднощі тривалий час заважали соціалістам-революціонерам втілювати свої задуми в життя.

Найактивніше в перші роки XX ст. проявила себе в агітаційній роботі серед селянства перша в Наддніпрянщині українська політична організація – Революційна українська партія. Ми не будемо детально зупинятись на історії її утворення та діяльності, оскільки цій проблемі присвячено чимало праць сучасних істориків[13]. Лише зауважимо, що ідея створення української партії нового типу зародилася в Полтаві, де в родині відомих українських діячів Олександра та Софії Русових нерідко збиралася друзі їхнього сина Михайла, студента Харківського університету,

обговорюючи проблеми політичного життя[14]. 11 лютого 1900 року у Харкові на так званій "нараді чотирьох" у складі: Дмитра Антоновича, Михайла Русова, Боніфата Камінського та Левка Мацієвича було проголошено утворення РУП. Після офіційного заснування партії Д. Антонович звернувся до молодого харківського адвоката М. Міхновського з проханням обґрунтувати програмні вимоги рупівців. Погодившись, той уже 19 лютого у Полтаві, а 26 лютого у Харкові виголосив промови, у яких сформулював загальну програму РУП, викладену потім у брошурі "Самостійна Україна"[15]. У найбільш загальних рисах суть її полягала у відновленні державної автономії України у складі Росії на засадах договору 1654 року та підготовці народу України до подальшої боротьби за державну незалежність. "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна, - говорилось у брошурі, - від Карпатських до гір Кавказьких"[16]. Проте рівень політичної свідомості українського селянства продовжував залишатися досить низьким, і через це ідея за відокремлення України від Росії, яку проводили рупівці, не знаходила підтримки навіть у аграрних районах, оскільки селянство дивилось на світ крізь призму перш за все власних соціально-економічних проблем. Саме тому одна з провідних тез РУП – відтворення самостійної України, не маючи на той час широкої соціальної бази, зависла на початку XX століття у повітрі. Головною соціальною опорою у своїй діяльності рупівці вважали селянство, оскільки робітничій клас, на їхню думку, був русифікований у ході індустріального розвитку 60-90-х років XIX ст. і виявився не готовим сприйняти національну ідеологію. Але через свою двояку природу, розпорошеність і неорганізованість селянство потребувало політичного керівництва. При цьому основний тягар своєї діяльності члени РУП свідомо переносили на Лівобережне селянство, серед якого ще мали жити спомини про вільні козацькі часи періоду української держави Гетьманщини. Все це врешті-решт і визначило аграрне спрямування практичної діяльності РУП, соціальною опорою якої мали стати селяни Лівобережної України.

Найяскравіше це проявилося у спробі підняти селянські маси на боротьбу, в ході повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях. Про це писав у 1918 році В. Дорошенко: "РУП розвинула живу і енергійну революційну діяльність спочатку головно серед селянства. Відомі аграрні розрухи 1901-1902 рр. на Полтавщині та Харківщині й пізніші революційні виступи зв'язані з її іменем"[17]. Це підтверджується відповідними архівними документами, які засвідчують, що РУП розгорнула нелегальну пропагандистську діяльність ще задовго до 1902 року. Наприклад, «В деревне Лисичьей, с 1901 года появились запрещённые книжки и газеты, которые привозит Анатолий Алексенко. Последний, по словам очевидца, распространял эти издания среди населения через своего приятеля Власа Коркишку, который не ограничивался раздачей книжек, но и собирал крестьян у себя дома и в других местах для чтения этих книг...»[18]. У радянській історичній літературі[19] відомий ще один факт, за яким Анатолій Олексенко займався розповсюдженням серед селян соціал-демократичної літератури. У той же час В.М.Шевченко [20], посилаючись на архівні документи і спомини В.Г. Короленка, спростовує це і доводить, що цей студент Харківського університету належав до Революційної української партії.

Хоча точно визначеної програми дій РУП не мала, її діячі усвідомлювали, що майбутнє України – саме в українському селі. Члени РУП услід за народниками 60-х років пішли в село й понесли за собою брошури, газети і відозви, незважаючи на численні переслідування. Своєю практичною діяльністю рупівці спочатку викликали довіру села до міської інтелігенції. За 1900 рік ними було надруковано 1000 примірників брошур "Самостійної України", 10000 прим. брошур "Дядько Дмитро",

у наступному 1901 році 3000 прим. брошур "Чи є тепер панщина?"[21]. Крім цього, протягом 1900-1905 рр. РУП видала 21 номер газети "Гасло" (1902-1903 рр.), 34 номери газети "Селянин" (1903-1905 рр.), 4 номери газети "Новина" (1903 р.) і 13 номерів газети "Праця" (1904-1905 рр.)[22]. Усього ж протягом вказаного періоду РУП видала понад 100 тис. примірників різних видань, які поширювались в основному серед українського селянства[23].

Література, яку поширювала РУП, на думку М.Н. Лещенка, мала "антицарську, буржуазно-демократичну спрямованість. Вона критикувала самодержавно-поміщицький лад як лад несправедливості й насильства, виступала проти тяжкого викупу і чиншових податків, проти великого поміщицького землеволодіння, станової приналежності селянина та інших пережитків кріпосництва, проти тяжкого національного гніту"[24]. Звичайно, всі ці питання були досить актуальними, вони відбивали інтереси певної частини сільського населення. Але проблема полягала в тому, що в літературі, яку розповсюджували рупівці, не визначались реальні рушійні сили, не вказувались шляхи і засоби, які б повалили самодержавство і здійснили радикальні перетворення в країні. Головним для них залишалось вирішення проблеми визначеної М. Міхновським, як "Україна для українців", а для селянина на той час, як нам здається, аграрне питання було набагато важливішим, ніж скажімо, національні чи політичні проблеми. Тому нечітка позиція РУП в аграрному питанні обумовила швидке падіння її впливу серед українського селянства.

Іншою проблемою, яка потребує переосмислення, є участь селянства у революції 1905-1907 рр. Сьогодні викликає певний сумнів твердження В.І.Леніна про те, що своєрідність російської революції полягала в тому, що вона була за своїм змістом *буржуазно-демократична*, а за засобами боротьби – *пролетарська*[25]. При цьому стверджуючи, що «специфически *пролетарское средство борьбы*, именно *стачка*...»[26]. Тут можна не погодитись з тим, що страйк є лише пролетарським засобом боротьби, і що завдяки тільки агітації РСДРП селянство було здатним на виступи. Як уже зазначалося вище, РУП поширювала нелегальну літературу, скликала таємні збори, проводила бесіди, наради тощо. Так, в селі Фастівці Київського повіту в жовтні 1902 року рупівці випустили українською мовою листівку, яка закликала селян влаштувати страйк на місцевій сірниковій фабриці і паровому млині поміщика фон-Мекка[27]. Через кілька днів після цього поліцією містечка Городянка були підібрані гектографовані прокламації та друковані листівки. 4 листопада того ж 1902 року в село Андріївку Київського повіту у великій кількості були завезені гектографічні прокламації РУП, які закликали селян припинити роботу в місцевій економії поміщика Еренбурга. За повідомленням жандармського чиновника, частина цих прокламацій була відібрана у одного з селян, коли той читав їх своїм односельчанам[28]. У грудні 1902 року в селах Старопетровецької волості було знайдено 45 листівок, які розповсюджувалися Київською вільною громадою РУП. Листівки закликали місцевих селян відмовлятись від сплати казенних податків і здачі хліба до запасних громадських магазинів на тій підставі, що податкові кошти витрачаються на влаштування двірцевих свят, а хліб розкрадається властями[29]. Тобто, можна зробити висновок, що не тільки РСДРП займалася агітаційною пропагандою серед селян і закликом до страйків. Численні документи засвідчують, що агітаційно–пропагандистська література, видана і поширювана РУП, знаходила певний час відгук серед українського селянства. Але внутрішні протиріччя, зумовлені недостатньою теоретичною підготовкою керівництва партії, відсутністю наукових розробок її програмних положень, супроводжували РУП протягом усього періоду її існування й призводили до того, що спочатку з РУП у 1902 році відокремилася Народна українська партія (НУП), у 1903 р. – Українська соціалістична партія (УСП);

так як НУП і УСП були нечисленними і, не маючи скільки-небудь масової опори у суспільстві, швидко занепали. У 1904 р., вийшовши з РУП, почала свою діяльність Українська соціал-демократична спілка (скорочено Спілка). Наступного року Спілка на правах автономної секції влилася до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). У 1904 р. було створено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) і Українську радикальну партію (УРП), що перебували на кадетських платформах. Оскільки принципових програмних розходжень між ними не було, вже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). 1905 р. відбулася й реорганізація залишків РУП, яка після цього прийняла назву – Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП).

У загальних рисах саме таким було теоретичне і практичне підґрунтя політичної боротьби за українське селянство на початку XX століття. Революційна українська партія була нестандартною організацією, оскільки почала своє існування не з точно визначених засад чи програм, а із загальників, які знаходимо у брошурі "Самостійна Україна"[30]. З політичного погляду ця брошура не була програмою. Як зазначає Т. Гунчак: "це було більш схожим на крик наболілого серця національного свідомого українця. Цей крик, який був осудом царського насильства над Україною і закликом до боротьби за самостійність, знайшов відгук в української молоді та інтелігенції, які горнулися до першої політичної партії на Україні"[31]. РУП була першою українською політичною партією в Російській імперії, яка дала поштовх для реформування і покращення життя народу України. Це була перша спроба самостійного виходу української молоді на політичну арену під прапором незалежної України. І не зважаючи на численні прорахунки у практичній і теоретичній діяльності, все ж таки ця партія залишила помітний слід в історії і цілком заслуговує на пам'ять і повагу нащадків.

Література:

1. Спицький В., Гришин А. Селянство йде за робітничим класом. – К., 1976. – С.25.
2. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – нач. XX ст. – М., 1955; Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905-1917). – Львів, 1967; Шморгун П.М. Більшовицькі організації України в революції 1905-1907 рр. – К., 1975 та ін.
3. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.24. – С.127-128.
4. Плеханов Г.В. Социализм и политическая борьба. Наши разногласия. – М., 1975. – С.80.
5. Плеханов Г.В. Сочинения. – Т.3. – М.-Л., 1928. – С.120.
6. Каутский К. Путь к власти. – М., 1959. – С.87-88, 114.
7. Там же. – С. 125.
8. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.4. – С.175.
9. Гришин А.Д. Становище селянства і селянський рух на Півдні України на початку XX століття (1900-1904 рр.) // Дис...канд.іст.наук. – К., 1975
10. Воронович А.А. Аграрная программа партий в трудах В.И. Ленина. – М., 1971. – С.65.
11. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968. – С.78.
12. Гришин А.Д. – Названа праця. – С.148.
13. Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці

з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип.169; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. - №3; Мустафін О. Політичний розвиток України к. XIX – поч. XX ст. // Історія в школі. – 1996. - №2; Солдатенков В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. – 1998. - №1; Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. - №6; Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережжя України: Матеріали міжнародної конференції. Травень, 1996. – Київ-Ніжин: НДПІ, 1997 та ін.
14. Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937. – С.152.
15. Гунчак Т., Сольчаник Р. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Нью-Йорк, 1983. – Т.1. – С.67.
16. Самостійна Україна. – Львів, 1900. – С.20.
17. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1918. – С.35.
18. Державний архів Полтавської області, ф.138, оп.1,спр.12,арк.8.
19. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968. – С.76.
20. Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття //Література та культура Полісся. Вип. 17. – Ніжин, НДПУ, 2001. – С.110-111.
21. Спицький В., Гришин А. Названа праця. – С.130.
22. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С.49.
23. Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. - №6. – С.5.
24. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968. – С.77.
25. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.30. – С.311.
26. Там же.
27. ЦДІА України у Києві, ф.275, оп.1, спр.1, арк.63.
28. ЦДІА України у Києві, ф.275, оп.1, спр.1, арк.64.
29. ЦДІА України у Києві, ф.275, оп.1, спр.2, арк.20.
30. Самостійна Україна. – Львів, 1900.
31. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.35.

В. В. Стрілець

Чи було Товариство українських поступовців міжпартійним об'єднанням?

У період Української революції 1917 – 1920 рр. з її трагічним за наслідками протистоянням українських політичних сил члени Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), в яку трансформувалося 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП), створюють та поширюють міф про ТУП як широке міжпартійне об'єднання. Таке визначення Товариства йшло саме від соціалістів-федералістів або співчуваючих їм. Характерно, що представники інших партій, навіть якщо їх члени й перебували в ТУП, не називали його міжпартійним об'єднанням. А керівництво УПСФ намагалося використати факти перебування в Товаристві поодиноких членів інших партій для підсилення власної аргументації на користь ідеї об'єднання українських політичних сил. Так, С.Єфремов, виступаючи на березневому 1917 р. з'їзді Товариства, заявив, що воно охоплювало широкі кола українського громадянства

[1]. С.Єфремову вторував П.Стебницький, стверджуючи, що ТУП об'єднував людей різних партійних поглядів [2]. Показово, що водночас П.Стебницький констатував остаточне оформлення за часів ТУП трьох головних напрямів українських політичних сил: "соціального реформаторства, націоналістичних прагнень і демократичного радикалізму" [3]. Характерно, що в 1918 р. близький до соціалістів-федералістів київський тижневик "Народна справа" в зв'язку з убивством І.Стешенка вмістив матеріал, у якому той називався одним із лідерів ТУП [4]. А за спогадами О.Тулуба, І.Стешенко був обраний членом Старої громади і ТУП, "але з останнього він швидко вийшов" [5].

П.Чижевський, виступаючи на перших легальних зборах полтавської філії Українського національного союзу, які відбулися 8 грудня 1918 р. у Полтаві, з запалом доводив, що до ТУП входили всі "поступові" українські партії, в тому числі УСДРП і УПСР, що в ньому "виховувалися" С.Петлюра, М.Грушевський, М.Ковалевський, Б.Мартос та М.Токаревський [6]. У такий спосіб він намагався запобігти розколу філії Союзу, загроза якого на той час уже чітко окреслилась.

С.Єфремов на допиті в ОДПУ (1929 р.) стверджував, що Товариство "на конкретній платформі об'єднувало всі українські сили, не розрізняючи партійної приналежности окремих своїх членів" [7]. А.Ніковський теж на допиті в ОДПУ назвав ТУП нелегальним міжпартійним об'єднанням, "де люди різних партій, соціалістичних також, між собою не сварилися і донесли аж до революції українські культурні цінності"[8]. Водночас А.Ніковський показав, що в програмному та організаційному відношеннях спадкоємцем ТУП стала створена в другій половині 20-х рр. в УСРР колишніми соціалістами-федералістами Спілка визволення України[9].

Разом із тим, існують й інші визначення ТУП, що належать не менш авторитетним його членам і керівникам та сучасникам тих подій. Так, С.Русова в мемуарах, написаних 1925 р., називає ТУП новою політичною партією, членами якої були "звісно, всі ті самі українські інтелігенти, учителі, професори" [10]. Л.Старицька-Черняхівська на допиті в ОДПУ (1930 р.) засвідчила, що ТУП створювався з метою збереження зв'язків між суголосним українським громадянством [11]. Тим самим вона опосередковано визначила ТУП як колишню УДРП. За мемуарами Є.Чикаленка, в ТУП увійшли ті ж самі громади, що входили й в УДРП [12]. М.Славинський на допиті в НКДБ УРСР (1945 р.) засвідчив, що ТУП був створений замість УДРП [13]. Член ТУП М.Грушевський ототожнював Загальну українську організацію (ЗУО), Українську демократично-радикальну партію (УДРП) та Товариство, називаючи ЗУО – УДРП "пізнішим ТУП-ом" [14]. Не розподіляв радикал-демократів та тупівців і І.Фещенко-Чопівський [15], який навесні 1917 р. був обраний членом Головного комітету УПСФ. Д.Дорошенко – член ТУП з 1908 р.[16] – у книзі про Є.Чикаленка називає тупівців "бувшими радикал-демократами"[17].

Один із активних діячів ТУП, згодом – один із лідерів УПСФ П.Зайцев уже в еміграції називав Товариство великою таємною політичною організацією, при цьому нічого не згадуючи про його нібито міжпартійний характер [18]. Фактично ототожнювали УДРП і ТУП українські самостійники [19].

В. Винниченко, вказавши, що до Лютневої революції 1917 р. існувало три політичні партії – УСДРП, УПСР та ТУП – дещо суперечливо зазначив: "Товариство Українських Поступовців, властиво, було тою самою Демократично-Радикальною Партією", яка після революції 1905 – 1907 рр. припинила своє існування як партія та наголосив, що в Товаристві не брали участі ні есдеки, ні есери [20]. За І.Мазепою, ТУП об'єднував "поміркованіші елементи" української інтелігенції [21]. Він також ототожнював ТУП та УДРП – УПСФ [22]. На погляд П.Феденка, УДРП мусила ліквідуватися і "перетворитися" на нелегальне Товариство [23]. Не розрізняв УДРП

та ТУП і П.Гайдалемівський [24]. Показовим видається його твердження, що газета "Рада" була органом УДРП аж до світової війни [25].

Чим же насправді був ТУП? Яким чином можна узгодити вищенаведені суперечливі твердження? Відповідь на ці питання дає Д.Дорошенко у згаданій книзі. "Нова організація, – пише він про ТУП, – свідомо не виробляла собі політичної програми (насправді ТУП керувався політичною програмою – В.С.), намагаючись об'єднати людей різних партій на одній спільній "платформі": конституційно-демократичного ладу й автономії України" [26]. Справді, радикал-демократи, створюючи ТУП, намагалися об'єднати українські політичні сили на широкій платформі, хоча й прийнятній у стратегічному плані лише для так званого автономістського напряму українства. Але намагатися об'єднати – ще не значить об'єднати. Товариство ставило перед собою утопічну мету – примирити різнорідні політичні сили. Але, умовно кажучи, "міжпартійним" об'єднанням у сфері культурницькій ТУП справді став. У його рамках або під його керівництвом проводилася широка культурно-просвітницька робота.

Отже, ТУП у політичному плані став фактично своєрідною формою УДРП. Попри намагання його лідерів, ТУП так і не перетворився в міжпартійне об'єднання, адже інші політичні партії існували цілком самостійно й не сприймали заклики до об'єднання, які йшли від колишніх радикал-демократів. Тут варто навести думки зі спогадів члена УСДРП М.Токаревського, що підтверджують ці висновки. Вбачаючи причину утворення ТУП у загалом недоброзичливому ставленні російського громадянства до українських вимог, він зазначив: "Не кажучи вже про автономію, жодна російська партія активно не підтримувала навіть домагання української національної школи... От чому українські партії... почали потроху стирати "гострі кути" між собою і дійшли до гасла "різно йти, а разом бити", на тому ж ґрунті виріс і ТУП... де радикали з УСДРП і націонал-демократи попивали чайок і вирішували просвітянські справи. Українські партії замурувалися в своїй шкарлупині і вдалися до розв'язання "хатніх справ" своїми силами" [27].

Дійсно, порівняно з колишніми радикал-демократами представники інших політичних сил становило в ТУП абсолютну меншість. Умовно кажучи, їх можна було перерахувати на пальцях. Часто їх участь мала епізодичний характер. Жодному з них не вдалося зійти на тупівський політичний олімп. Винятком може слугувати С.Петлюра, який у ТУП зробив "другу українську кар'єру". Характерно, що жоден із представників інших партій у ТУП не афішував своє перебування у ньому, так само, як жодна з партій, крім УРДП, не заявляла про участь своїх членів у Товаристві.

Навіть із формальної точки зору ТУП мав майже всі атрибути політичної партії. Як стверджував С.Єфремов, статутом Товариству слугував відновлений статут ЗУО [28]. Оскільки керівництво ТУП прагнуло до широкого об'єднання "суголосних" елементів, то формально Товариство не приймало програми як такої. Однак, як за твердженням О.Лотоцького, ТУП певний час керувався програмою Української демократичної партії (УДП) [29]. Очевидно, він мав на увазі заяву ЗУО від 1904 р. На виборах до IV Державної Думи, про що мова буде далі, Товариство неофіційно виступило з деякими програмними положеннями УДРП.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що фактично ТУП був формою існування УДРП. Про це неодноразово говорили і лідери партії. Не випадково С.Єфремов на вересневій 1917 р. конференції УПСФ заявив, що партія "під всякими назвами" нелегально діяла до 1917 р.[30]. А в передмові до першого видання платформи УРДП (1923 р.) зазначалося, що партія "існувала на Великій Україні в різних модифікаціях кілька десятиліть"[31]. Про те, що ТУП був формою існування УДРП і фактично мало чим відрізнявся від останньої, свідчить і характер діяльності

ТУП у березні – на початку квітня 1917 р. (до так званого "відновлення" УДРП). Якби ТУП був міжпартійним об'єднанням чи інші партії були широко представлені в ньому, то його діяльність у зазначений період не виділялася б так чітко на фоні інших політичних сил і не протиставлялася б позиціям інших партій, особливо соціалістичних. Насправді ТУП зайняв тоді своє чітке політичне місце і трактувався сучасниками як політична організація (партія) ліберальної, або буржуазної (або – за П.Христюком – дрібнобуржуазної [32]) інтелігенції. У цей час ТУП не розколовся й залишався досить монолітною політичною організацією. Показово, що бюлетень Закордонного бюро УРДП уже в 1930 р. трактував діяльність ТУП протягом березня 1917 р. як діяльність партії радикал-демократів [33].

Література:

1. Промова секретаря Ради Товариства Українських Поступовців С.Єфремова на з'їзді 25 березня // Нова рада. – Київ, 1917. – 28 берез. – С. 2.
2. Стебницький П. (Смуток П.) Українська справа... – С. 34.
3. Стебницкий П. Украина и украинцы. – Петроград, 1917. – С. 35.
4. Гайсенко Олександр. Життя та праця Івана Матвієвича Стешенка // Народна справа. – Київ, 1918. – 31 серп. – С. 13.
5. Тулуб О. Іван Стешенко (1873 – 1918) (Спомини і матеріали) // Україна. – Київ, 1929. – Грудень. – С. 100.
6. Р-ко Ф. Місцеве життя (Збори Українського союзу) // Полтавська громада. – Полтава, 1918. – 10 груд. – С. 3.
7. ДА СБУ, ф. П, т. 11, спр. 67098, арк. 111.
8. Там же, т. 59, ч.1, арк. 112-113.
9. Там же,ч.3, арк. 569.
10. ЦДАВО України,ф. 3889,оп.1,спр.4,арк. 153.
11. ДА СБУ, ф. П,т.60, спр. 67098, арк. 50.
12. Чикаленко Є.Спогади (1861 – 1907): В 3-х ч. – Львів: Діло, 1925. – Ч.3. – С. 71.
13. ДА СБУ, ф. П,спр. 71178,арк. 94.
14. Грушевський Михайло. Спомини // Київ. – Київ, 1989. – № 9. – С. 110.
15. Див.: Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя (Спогади міністра Центральної Ради та Директорії). – Житомир, 1992. – С. 40.
16. ЦДАВО України,ф. 3807,оп.2,спр. 23,арк. 9.
17. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність – Прага, 1934. – С. 79.
18. Зайцев Павло. Пам'яти П.Я.Стебницького// Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч.2 – 4. – С. 48.
19. Див.: Українська партія самостійників-соціалів (У.Н.П.). – Відень –Київ, 1920. – С. 31.
20. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. – Київ – Відень: Дзвін, 1920. – Ч.1. – С. 249.
21. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921: В 3-х т. – Прага, 1942. – Т.1. – С. 8.
22. Там же. – С. 15.
23. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради, 1934. – С. 36.
24. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. – Зальцведель, 1919. – С. 11.
25. Там же. – С. 10.
26. Дорошенко Д. Євген Чикаленко... – С. 65.
27. ЦДАВО України, ф. 5101,оп. 1,спр. 7,арк. 13 – 13 зв.

28. Промова секретаря Ради Товариства Українських Поступовців С. Єфремова на з'їзді 25 березня // Нова Рада. – Київ, 1917. – 28 берез. – С. 2.
29. Лотоцький О. Сторінки минулого... – Ч. 2. – С. 317.
30. Друга конференція української партії соціалістів-демократів // Нова рада. – Київ, 1917. – 7 верес. – С. 2.
31. ЦДАВО України,ф. 4465,оп. 1,спр. 1058,арк. 1 зв.
32. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. – Прага, 1921. – Т. 1. – С. 14.
33. З хроніки Р.-Д. партії 1917 року // Закордонне Бюро Української Радикал-Демократичної партії. Бюлетень. – 1930. – Ч. 2. – С. 9.

В. В. Мартиненко

Наслідки укладення Брестського миру для Білорусі та України: втрати й здобутки сторін

Підписання Брестської мирної угоди 1918 року, попри неоднозначність її оцінок, стало помітною подією в житті народів колишньої Російської імперії і загалом Європи. Вимога невідкладного "справедливого" миру була однією з головних, яку висували громадяни Росії протягом 1917 року. Це пояснюється як зміною політичної ситуації в країні, так і нездатністю армії вести подальші військові дії на фронтах Першої світової війни. "Російська армія практично перестала існувати. Більшовицька революція Жовтня місяця була не причиною, а наслідком цього безсилля", - констатував один з американських чільних представників, який працював у цей період у Росії [1].

Політична реалізація курсу на вихід Росії з війни розпочалась після приходу більшовиків до влади. 8 листопада 1917 року (тут і далі за новим стилем – В.М.) II Всеросійський з'їзд Рад прийняв Декрет про мир. Засудивши імперіалістичну війну як найбільш серйозний злочин проти людства, радянський уряд пропонував усім воюючим народам і їх урядам укласти перемир'я і розпочати переговори про справедливий, демократичний мир без анексій і контрибуцій. 20 листопада 1917 року Рада Народних Комісарів (РНК) Росії приймає рішення припинити бойові дії і розпочати мирні переговори. Наступного дня російський нарком закордонних справ Л.Троцький надіслав послам Антанти дипломатичні ноти з пропозицією про "негайне припинення бойових дій на всіх фронтах і початок мирних переговорів". На цей заклик країни Антанти не відреагували. Натомість німецьке керівництво 27 листопада 1917 року погодилось розпочати мирні переговори. Ось що згадував один з учасників переговорного процесу, член німецької делегації генерал М.Гофман: "Я багато думав про те, чи не краще було б Німецькому уряду і верховному головнокомандуванню відхилити переговори з більшовицькою владою. Тим що ми дали більшовикам можливість припинити війну і, задовольнивши прагнення всього російського народу до миру, допомогли їм утримати владу. Якщо б Німеччина відмовилась від переговорів з більшовиками і погодилась мати справу лише з представниками уповноваженого уряду, обраного вільним голосуванням, більшовики не в змозі були б утриматися (при владі - В.М.)"[2].

Відповідна заява має під собою грунт, як і те, що погоджуючись на ведення переговорів і відчуваючи свою силу щодо Росії, Німеччина дала чітко зрозуміти кому має належати провідна роль при прийнятті тих чи інших рішень. Цьому сприяло й те, що на листопад 1917 року на Східному фронті знаходилось 1/3 німецької армії – більше 1,7 млн. чоловік.

3 грудня 1917 року було підписано угоду про перемир'я між РСФРР і країнами Четвертного союзу. Її умови розповсюджувалися на весь фронт від Балтики до Чорного моря. За договором по всьому фронту заборонялось проводити оперативне пересування військ, за виключенням того, що вже розпочате.

Брест-Литовська мирна конференція відкрилась 9 грудня 1917 року. Склад першої радянської делегації, очолюваної А.Йоффе, був досить чисельний і представницький, і нараховував 28 осіб. Німецьку сторону представляли державний секретар з закордонних справ Р. фон Кюльман і, вже згадуваний, генерал М.Гофман, австрійську – міністр закордонних справ О. Чернін, турецьку – великий візир М.Талаат-паша, болгарську – міністр юстиції Д.Попов.

Окремі вітчизняні та зарубіжні вчені вказують на відсутність чіткої програми Радянського уряду на переговорах, водночас наголошуючи, що Німеччина й її союзники виходили на переговори з конкретними вимогами. Вони вбачали головне завдання мирної конференції у виведенні Росії з війни й концентрації зусиль для досягнення перемоги на Західному фронті. Розраховували поповнити за рахунок Росії та її областей, які входили до її складу, запаси продуктів і сировини, що вичерпалися в ході війни. Німецькі директиви по веденню переговорів передбачали невтручання у внутрішні справи Росії, сплату грошової компенсації німецькому уряду за утримання російських військовополонених, приєднання до Німеччини Литви й Курляндії, обмін військовими та цивільними полоненими, визнання самовизначення Польщі і її федерації з країнами австро-німецького блоку, запровадження кордонів між Польщею та Литвою у відповідності з військовими цілями, повернення окупованих російських територій при визначенні східного кордону Польщі, відмову Росії від Фінляндії, Естонії, Молдови, Східної Галичини, Вірменії, модернізацію залізничних колій Росії з залученням німецького капіталу, відновлення німецько-російських правових взаємовідносин, а також переговори про майбутній німецько-російський союз[3]. Закономірно виникає питання: що це за програма, яка несе одній стороні значні економічні, фінансові та територіальні втрати? І це при тому, що доля німецько-австрійського блоку була практично вирішена. Розпад Східного фронту й участь у мирних переговорах у Брест-Литовську дозволяли німецькому командуванню тішити себе ілюзіями можливого успіху в 1918 р. Інакше як прихованою формою анексії назвати німецькі ініціативи не можна.

Мирні переговори відбувалися на тлі невирішеності національної проблеми. Проголошені більшовиками гасла давали підстави говорити про віднайдення оптимальної формули у здійсненні національної політики. На початковому етапі вона була схвально зустрінута американським урядом, як "продуктивна, гнучка та динамічна"[4]. Представник французької військової місії в Росії Ж.Садуль зазначав: "...Троцький і Ленін проводять з 25 жовтня (за старим стилем – В.М.) виключно вмілу національну політику. Надавши всім народам Росії абсолютну свободу визначати свій політичний, економічний і військовий статус, вони повернули обличчям до Росії (я маю на увазі Російської Федеративної Республіки) ті народи, які раніше орієнтувалися на Австрію, Німеччину або ж Швецію; така орієнтація була викликана невмілою і не досить ліберальною політикою попередніх урядів. Замість того, щоб підтримати в цьому більшовиків, в соціалістичних, буржуазних і навіть суто реакційних українських, кавказьких і т.п. колах затіваються інтриги з метою перетворити ці національні рухи в антибільшовицькі. Тим самим напевне буде наближена громадянська війна і згасне ентузіазм, з яким більшовики поки що ставляться до народів Росії, яким вони хочуть надати незалежність"[5]. Подальші кроки Радянської держави стосовно національного питання засвідчили протилежне.

Особливо чітко це проявилося щодо білоруського та українського народів. В

Грамоті до білоруського народу від 27 жовтня 1917 року Велика білоруська рада (ВБР) з метою вирішення питання про національне самовизначення Білорусії прийняла постанову скликати на 5 грудня в Мінську Всебілоруський з'їзд. Рішення ВБР було негативно сприйняте Обласним виконавчим комітетом і обласним комітетом РСДРП(б). Така їх позиція витікала з факту невизнання ними білоруської нації. Вони вважали, що білоруської нації не існує, а, звідси, підстав для винесення питання про національне самовизначення Білорусії не має. Білоруський учений І.Ігнатенко вважає основною причиною, що пояснювала негативне ставлення Центру до Білорусії , було планування використати її територію для експорту революції в Західні країни [6]. Зауважимо, що до кінця 1917 року білоруські національні організації не виступали за відокремлення від Росії, віддаючи перевагу ідеї широкої автономії в її складі, яка повинна була об'єднати всі землі, де за даними російських етнографів кінця XIX - початку XX ст. проживали білоруси (переважно територію Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської, Могильовської, частину Смоленської і Чернігівської губерній). Крім того, білоруси добивались вільного розвитку національної освіти і культури, створення власної армії, "білорусизації" адміністрації, автокефалії місцевої православної церкви. Вони підтримували ідею "війни до переможного закінчення", виходячи з того, що лише таким чином можна досягти об'єднання всіх земель [7].

Після скликання Всебілоруського з'їзду значна частина делегатів винесла на обговорення питання про Білоруську Народну Республіку(БНР). Проте на з'їзді не вдалося сформувати сталу більшість, достатню для втілення цієї пропозиції в життя. Інша частина з'їзду вперто захищала лінію на створення автономії Білорусі в складі РСФРР. Після відхилення пропозицій про проголошення БНР і автономію Білорусі в складі РСФРР, з'їзд прийняв компромісне рішення про встановлення влади Рад селянських, солдатських і робітничих депутатів, доручивши їй в найстисліші строки скликати Установчі збори для вирішення питання білоруської державності. Здавалося, вихід вдалося віднайти. Але в цей час за рішенням Ради Народних Комісарів Західної області і фронту в ніч з 17 на 18 грудня 1917 р. з'їзд був насильницьки розігнаний солдатами Мінського гарнізону. Радянська влада завдала першого удару по демократії, яка тільки-но почала зароджуватися. Для залагодження конфлікту ЦК РСДРП(б) і РНК РСФРР засудили дії уряду Західної області і фронту.

Розгон з'їзду практично унеможливив повноцінну участь національно налаштованих представників Білорусі у переговорах між Радянською Росією та Четвертним союзом.

26 грудня 1917 року представники блоку надіслали запрошення українській делегації взяти в них участь.

2 січня 1918 р. А.Йоффе як керівник радянської делегації, звернувся до керівників делегацій країн Четвертного союзу з проханням про перенесення місця переговорів до нейтральної країни. Відповідь надійшла негайно, 3 січня. У ній ішлося про відхилення даної пропозиції через те, що делегації Союзу вже прибули до місця роботи мирної конференції і розпочати засідання в іншому місці не є можливим, а тому російська делегація очікується в Брест-Литовську не пізніше 5 січня[8].

3 січня 1918 р. до Бресту відбула українська делегація. Пізніше мав прибути її голова В.Голубович. Як повідомляє Д.Дорошенко, делегація українців не мала чітких інструкцій від уряду й Центральної Ради. Перед від'їздом її прийняв М.Грушевський. У територіальних питаннях делегації доручалося добиватися включення до складу Української Народної Республіки (УНР) Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини й Підляшшя. При цьому голова Центральної Ради допускав відмову від досить широких поступок з боку Австро-Угорщини. У зв'язку з цим компромісним могло стати утворення зі всіх українських земель Австро-Угорської монархії окремого

Коронного краю з якомога ширшою автономією. Така позиція цілком влаштовувала і галицький український рух, який розумів нереальність возз'єднання Галичини в системі Четвертного союзу[9].

Діяльність дипломатичного представництва УНР на конференції можна поділити на три етапи. Перший проходив з 4 по 6 січня 1918 р. На нього припали чотири наради між делегаціями УНР та Центральних держав. Вони носили неофіційний характер, оскільки українська делегація ще не мала визнаного статусу самостійного дипломатичного представництва. Головною їх метою було з'ясування позицій сторін. Проте і в цій ситуації німецькі представники сподівалися мати зиск від участі української делегації,заявляючи: "Кюльман і я (генерал М.Гофман – В.М.) прийняли українців з радістю, так як їх можна було використати проти петербурзької делегації. Графу ж Черніну делегати ради завдали нових клопотів через припущення, що українці можуть висунути вимоги стосовно політичних прав українців, які проживають на Буковині і в Східній Галичині"[10]. Представники Центральних держав спершу вважали, що українська делегація буде виступати разом з російською. На це й сподівався нарком закордонних справ Л.Троцький, вказуючи, що при першій своїй появі в Брест-Литовську київська делегація характеризувала Україну, як складову частину Російської Федеративної Республіки, котра формується. Це явно ускладнювало роботу центральних дипломатів, які вбачали своє головне завдання в тому, щоб перетворити Російську республіку в новий Балканський півострів [11].

7 січня російська делегація в складі Л.Троцького, А.Йоффе, Л.Каменєва, М.Покровського, А.Биценко, Л.Карахана, К.Радека, В.Альтфатера і В.Липського прибула до Брест-Литовська. Відбулася нарада з представниками Української Центральної Ради. На ній вирішувалося одне питання – скординованості виступів під час роботи мирної конференції. В принципі вдалося домовитися про те, що обидві делегації спільно виступатимуть з заявами, попередньо узгодивши позиції сторін, клопотатимуть про перенесення переговорів на нейтральну територію. Через відсутність керівника української делегації В.Голубовича, початок роботи конференції був перенесений з 7 на 8 січня. Російські та українські дипломати домовилися, що роботу розпочнуть заявою представників України про їх самостійну участь в переговорах і після визнання їх повноважень порушать питання про майбутнє місце засідання конференції.

8 січня мирна конференція так і не розпочала свою роботу. Проте цей день став досить знаменним: в американському Конгресі виступив Президент США В.Вільсон, який висунув у своїй доповіді "14 пунктів" план післявоєнного облаштування світу. Він схвально відгукнувся про переговори у Брест-Литовську, віддаючи данину дипломатії більшовицьких властей ("російських представників"),що заслужили, на думку Вільсона, найвищої похвали за абсолютно прозору заяву про принципи мирного врегулювання і засобів його досягнення. Російський народ, який найбільше за інших постраждав у війні, висловив своє ставлення до умов миру відверто, широко в благородному дусі, з симпатією до людства. Росія кинула історичний виклик, що потребує негайної адекватної відповіді [12]. Не слід ідеалізувати ставлення США та її президента до Росії. Відразу після ратифікації останньої умови Брестської угоди російсько-американські взаємини погіршуються. Санкція на інтервенцію, що отримала "добро" В.Вільсона, набагато років вперед стала домінантою у стосунках Сполучених Штатів Америки з Радянською Росією.

9 січня 1918 р. розпочався новий етап мирної конференції, що на відміну від першого, набув більш жорсткого характеру. Цього разу російську делегацію на переговорах очолював Л.Троцький. Центром дискусії, яка розгорнулася на засіданнях конференції, стала проблема самовизначення націй. Радянська делегація вважала, що

воля народу може бути висловлена лише через референдум за умови попереднього виведення зі спірної території іноземних військ. Виходячи з цього, вона відмовлялась визнати повноваження органів, створених на території, яка знаходилась під німецьким контролем. На цьому етапі конференції суттєвий вплив на хід переговорів мала позиція представників Української Народної Республіки. Власне, для української делегації це й була сама мирна конференція, головна ділова її частина. До Бреста прибув голова делегації В.Голубович. Сторони провели одинадцять засідань. 10 січня після вимушеної згоди голови російської делегації Л.Троцького українське дипломатичне представництво отримало статус офіційного учасника конференції. "...Делегати ради заявили під диктовку австро-угорської дипломатії, що віднині Україна відмовляється входити до складу Російської Федерації і стає повністю незалежною республікою", - згадував Л.Троцький [13]. Заперечимо, що українські дипломати керувалися не чиїмись вказівками, а власними міркуваннями у відстоюванні національних інтересів. Один з активних учасників українського національного руху В.Винниченко вказував: "Справа миру давала нам можливість закріпити й легалізувати на міжнародному терені свою державність. Це, розуміється, для національного відродження нашого народу було би великим плюсом. Та й фактично: коли нація мала сили для внутрішнього сформування себе в державність, то тим самим мала право й відносини з другими державами вести з власної ініціативи й на власну відповідальність" [14]. Визнання повноважень української делегації давало можливість проведення самостійної політичної лінії у переговорах з Центральними державами. Далі українські дипломати впертою боротьбою домоглися поступок від Австро-Угорщини з політичних і територіальних питань. Було досягнуто принципової згоди Центральних держав про те, що окупована противником Холмщина має належати до УНР, а Східна Галичина й Північна Буковина, які входили до складу Австро-Угорщини, мають бути об'єднані й виділені в один український Коронний край під адміністративним управлінням самих українців. Такі поступки країн Четвертного союзу стали можливими через те, що вони, головним чином Австро-Угорщина потерпали від значних продовольчих проблем . Граф Чернін зауважував: "Україна має засоби поживи, які вона може вивозити, коли погодимося в торговельних справах. Справа продовольча є клопотом усього світу й грає скрізь величезну ролю"[15].

Серйозне зіткнення між делегаціями Радянської Росії та Четвертного союзу сталося на засіданні 12 січня, коли Л.Троцький почав вимагати від урядів Німеччини та Австро-Угорщини підтвердити відсутність у них намірів анексувати області колишньої Російської імперії і вивести з окупованих територій свої війська. Це викликало невдоволення у генерала Гофмана, який звинуватив радянську сторону в небажанні реально враховувати прагнення народів. В якості прикладу генерал навів факт розгону Всебілоруського з'їзду.

Виконавчий комітет Ради з'їзду, що діяв нелегально, вирішив надіслати неофіційну делегацію на мирні переговори у Брест-Литовську з наказом "оборони й дотримання його прав (з'їзду – М.М.) при підписанні демократичного миру, на основі єдності і неподільності Білорусі як рівноправної автономної частини Російської Демократичної Федеративної Республіки". Сподіваючись і на те, що всі біженці Білорусі повернуться на Батьківщину на кошти міжнародного фонду, за рахунок якого буде відбудоване зруйноване війною господарство і виплачена компенсація постраждалому від війни народу відповідно з вартістю зіпсованого та знищеного майна [16].

Проте Німеччина та Росія вирішували долю Білорусі за її спиною. Білоруське питання на переговорах у Брест-Литовську не набуло самостійного значення.

Інтереси білорусів не бралися до уваги жодною з Договірних сторін. Хоча ще в грудні 1917р. Л.Троцький заявляв: "Радянський уряд в повній відповідності зі своєю програмою вважає, що ніхто, крім Білорусі, не має права вирішувати її долю. Цю позицію наша делегація буде захищати і в подальшому переговорному процесі"[17]. Складність свого становища і відповідальність, що покладалася на них, чітко розуміли представники білоруської делегації, плануючи взяти участь у роботі конференції:

1) нас не визнають в якості учасника переговорів (п.1 інструкції "добиватися самостійного місця") ні т.Троцький, ні австро-німецька делегація. У цьому разі – ми прагнутимемо можливості оголосити свою декларацію і протест. Не виключена наша поїздка в Салоніки чи інший пункт, звідки можна буде дати радіотелеграму про становище Білорусі;

2) нас не визнає т.Троцький і не включить до складу загальноросійської делегації, але визнає інша сторона. У цьому разі робимо заяву про те, що представник російської революційної влади штовхає нас в обійми німців. Однак ми не йдемо цим шляхом, не бажаємо вирішувати питання миру сепаратно і залишаємося в Бресті, як очі й вуха Білоруської ради, зберігаючи за собою право дорадчого голосу в переговорах;

3) нас визнають, включивши до складу загальноросійської делегації. В такому разі ми діємо згідно інструкції" [18]. Кожен день роботи мирної конференції все більше поглиблював прірву між її учасниками, що віддаляло перспективу вироблення прийнятного, чи принаймні, компромісного рішення. Про рівноправну угоду мова не велася.

"Декілька разів бачив Троцького, який щойно повернувся з Бресту. Він злий і пригнічений. Німці розкрили свої плани. Вони хочуть анексувати в Росії понад 150 тис. верст. Вимагають значних економічних поступок. Троцький передав мені привезену з Бреста карту, на якій генерал Гофман власноруч провів доленосну лінію, що розділить Росію навпіл. Ця лінія розпочинається від Фінської затоки, на схід від Моонзунда і пролягає від Бреста через Валк і Мінськ. "Ми не хочемо підписувати такий мир, - каже він, - та що вдіеш? Священна війна? Так, ми оголосимо її, але до чого ми прийдемо? Настав момент союзників вирішувати!". Що здійснять союзники? Як не прикро констатувати, та скоріше за все, нічого,-" повідомляв Ж.Садуль [19].

5 лютого 1918р. в Берліні відбулося засідання німецького уряду, на якому було вирішено укласти мирну угоду з Україною. 9 лютого представники Української Народної Республіки – з одного боку, й Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини – з іншого, підписали Брестський мирний договір. У статті І йшлося про припинення стану війни між сторонами. Стаття ІІ окреслювала кордони УНР і Австро-Угорщиною (ті, що існували до початку війни між Австро-Угорщиною і Росією). Далі на північ кордон УНР проходив по лінії Тарноград-Білограй-Шебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки-Мельник-Високо-Литовськ-Кам'янець-Литовський-Пружани-Вигонівське озеро. За іншими статтями між обома сторонами встановлювались дипломатичні відносини. Говорилося і про відмову від сплати воєнних коштів та покриття збитків, заподіяних війною. Україна зобов'язувалася поставити союзникам до липня 1918 року 1 млн. тонн збіжжя, м'яса, круп. Ті в свою чергу мали здійснити поставки до України сільськогосподарської техніки.

Австрійський цісар Карл І вітав підписання угоди з Україною: "Глибоко зворушений і втішений відомістю про заключення миру з Україною, висловлюю Вам, дорогий графе Чернін, з усього серця вдячність за Вашу доцільну й успішну роботу. Вашим зусиллям Ви створили найкращий день мого, до цього часу, так багатого турботами правління, і я молю всемогучого Бога, щоб він і дальше підтримував Вас на тяжкім шляху на благо імперії і її народів" [20].

Одночасно з договором була підписана таємна декларація, що передбачала об'єднання східної частини Галичини з переважно українським населенням і Буковини в один Коронний край у складі Австро-Угорщини. Австрійський уряд зобов'язувався не пізніше 20 липня 1918 року внести відповідний законопроект до австро-угорського парламенту і добиватись його затвердження. Текст декларації мав був залишатись в таємниці, щоб не загострювати національні протиріччя в Габсбургській монархії, зокрема не викликати, принаймні, до липня 1918 року опору австрійській офіційній політиці з боку польських і угорських кіл на місцях і в парламенті. Однак зберегти його в таємниці не вдалося. ІІ текст потрапив на шпальти газет і викликав різкі протести польської громадськості Австро-Угорщини, підтримані в парламенті угорськими депутатами.

18 лютого 1918 року було підписано заяву, що по-новому інтерпретувала Брест-Литовський договір, стосовно проведення українського кордону щодо Холмщини та Підляшшя. В ній, зокрема, передбачалась можливість проведення кордону "на основі етнографічних даних і побажань населення також на схід по лінії Білограй-Шебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки". При цьому узгоджувалися принципи комплектування комісії з врегулювання питання кордонів. До її складу на паритетних засадах повинні були увійти представники країн-учасниць Четвертного союзу, УНР, а також Польського Королівства. Як повідомляє Д.Дорошенко, при прийнятті додаткових протоколів до договору від 9 лютого слабкістю української позиції намагалась скористатить Туреччина. Турецький посол на Брестських переговорах Гаккі-паша прагнув порушити питання про визнання Холмщини в складі УНР в обмін на визнання Україною незалежності Криму [21]. Цього ж дня німецькі війська відновили наступальні дії проти Радянської Росії. Це сталося після того, як 10 лютого Л.Троцький відхилив ультиматум німецьких дипломатів з вимогою негайного укладення миру. У виголошеній Л.Троцьким заяві зазначалось: "Іменем РНК, уряд Російської Федеративної Республіки доводить до відома Урядів і народів, які воюють з нами, Союзних і нейтральних держав, що, відмовляючись від підписання анексіоністського договору, Росія, зі свого боку, оголошує стан війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією припиненим. Російським військам одночасно віддається наказ про повну демобілізацію по всьому фронту" [22].

19 лютого 1918р. німецькі війська вступили на територію Білорусі. В обстановці, що склалася, Виконком ради І Білоруського з'їзду звертається до народу з І Статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою в Білорусі і сформував перший національний уряд - Народний секретаріат.

Відразу після поновлення наступу військ країн Четвертного союзу, керівництву Німеччини була направлена радіограма за підписами В.Леніна та Л.Троцького, в якій висловлювалась готовність радянської сторони укласти мир на умовах, запропонованих делегаціями Центральних держав в Брест-Литовську. 23 лютого Німеччина, нарешті, висунула свої умови, вимагаючи дати на них відповідь не пізніше ніж через 48 год. Радянський уряд повинен був визнати незалежність Курляндії, Ліфляндії, Естляндії, Фінляндії, України й вивести свої війська з їх території, укласти мир з Україною, передати Туреччині Анатолійські провінції, демобілізувати армію, роззброїти флот в Балтійському та Чорному морях і Льодовитому океані, визнати невигідну для Росії російсько-турецьку торгівельну угоду 1904р., надати Німеччині право максимального сприяння в торгівлі до 1925р., дозволити безмитний вивіз до Німеччини руди та іншої сировини, припинити агітацію і пропаганду проти країн Четвертного союзу.

Як бачимо, вимоги блоку були набагато радикальнішими, ніж ті, що висувалися ним першопочатково. Проте радянське керівництво змушене було підписати 3 березня

1918 р. " мир, якого хотіли і який ненавиділи".

Залено від методів підрахунку Росія втрачала 700 тис – 1 млн. кв.км територій, на якій проживало 46-49 млн. осіб. Це складало 4-4,5 % всієї території колишньої Російської імперії або більше 20 % її європейської частини. На цих землях проживало 26% всього населення країни, або більше 1/3 жителів Європейської Росії. Радянська Росія втратила 26% залізничних колій країни, 27-33% посівних площ, 37-48% врожаю, 84% виробництва цукру, більше 50% збору картоплі. А також 1/3 свого фабрично-заводського виробництва, 2/3 видобутку залізної руди, 73% - виробництва чавуну та багато ін., що в сукупності склало 32% державних прибутків [23].

За Брестським договором Білорусь фактично ділилась на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Прусія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина Білорусі – Мінська губернія, частина Вітебської і Могильовської губерній - вважалась тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель визнавались Німеччиною за Україною, і лише східні райони Білорусі залишались у складі Радянської Росії [24].

Підписання Брестської угоди прискорило процеси, пов'язані з проголошенням Білоруської Народної Республіки як суверенної держави. 9 березня 1918р. Виконавчий комітет з'їзду прийняв II Статутну грамоту, в якій проголосив Білоруську Народну Республіку. Законодавчим органом оголошувалась Рада Всебілоруського з'їзду, а виконавчим - Народний Секретаріат. Рішення про незалежність було оформлено III Статутною грамотою від 25 березня 1918р.: "Від цього часу Білоруська Народна Республіка проголошується незалежною і вільною державою... Білоруська Народна Республіка повинна охопити усі землі, де живе і має чисельну перевагу білоруський народ, а саме – Могильовщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Белостоком і ін.), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини і суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами"[25].

Своєрідність ситуації, її парадоксальність у тому, що незалежна, суверенна Білоруська Народна Республіка проголошувалась на території, де вся повнота влади належала німецькій окупаційній адміністрації. Як правило, успіх визвольного руху завершує і закріплює створення національної держави. У даному разі все виглядало інакше: проголошувались цілком демократичні ідеї про національну свободу й державну самостійність, які ще потрібно було реалізувати. Німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії I світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі. Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики не дали позитивних результатів. У Німеччини, як це можна судити з Брест-Литовської угоди, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Прусії.

Чи здобула Україна? В остаточному варіанті Брестська система де-юре визнавала за Україною значні територіальні здобутки. Де-факто ж через несприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру та внутрішні чинники, не в останню чергу пов'язані з економічною залежністю Української Народної Республіки від країн Четвертного союзу, її положення не вдалося втілити на практиці. Приймаючи політичні рішення і відчуваючи тягар економічних зобов'язань, УНР, а пізніше Гетьманату, доводилося

діяти доволі обережно у стосунках з союзниками, які розглядали Україну, в першу чергу, як сировинний придаток, а не як рівноправного партнера.

Здобутки Білорусі та України виявилися досить скромними, порівняно з втратами, понесеними обома державами в ході Першої світової війни та за умовами підписаних домовленостей у Бресті. Діяльність окупаційної влади на їх територіях, у поєднанні з об'єктивними та суб'єктивними внутрішніми факторами, завадили Україні та Білорусі відстояти свою незалежність.

Література:

1. Мальков В.Л. Вудро Вильсон и Новая Россия (февраль 1917 – март 1918г.) // Новая и новейшая история. – 2000. - №1. – С.125.
2. Гофман М. Записки и дневники. 1914-1918гг. – Л.,Б.г. – С.114.
3. Тихомиров А. Брестский мир 1918г. и Беларусь // Белорусский журнал международного права и международніх отношений. – 1999. - №2. – С.45.
4. Мальков В.Л. Вказана праця. – С.131.
5. Садуль Ж. Записки о большевистской революции. 1917-1919гг. – М.,1990. – С.111-112.
6. Игнатенко И.М. Революция в историческом процессе. – Минск,1997. –С.152-153.
7. Тихомиров А. Вказана праця. – С. 44-45.
8. Ксенофонтов И.Н. Мир, которого хотели и который ненавидели. – М.,1991. – С.168-169.
9. Скляров С.А. Польско-украинский территориальній спор и великие державі в 1918-1919гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вып.1. – М.,1995. – С.145.
10. Гофман М. Вказана праця. – С.128.
11. Троцький Л. От Октябрьской революции до Брестского мира. – Харьков, 1924. – С.133.
12. Мальков В.Л. Вказана праця. – С.123-124.
13. Троцький Л. Вказана праця. – С.133-134.
14. Берестейський мир. Спомини та матеріали з нагоди 10-тих роковин. 9.02. 1918 – 9.04. 1928рр. – Львів-Київ,1928. – С.167.
15. Там же. – С.177.
16. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – В 2-х тт. – Т.1. – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага, 1998. – С.40.
17. Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии.- Минск, 1992.- С.77.
18. Національний Архів Республіки Білорусь, ф.60, оп.3, спр.749, арк.307-308.
19. Садуль Ж. Вказана праця.- С.163.
20. Берестейський мир... – С.33.
21. Скляров С.А. Вказана праця.- С.146-147.
22. Ксенофонтов И.Н. Вказана праця.- С.264.
23. Там же. – С.363-364.
24. Павлова Т. К вопросу о границах БНР //Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1991. – №1. – С.77.
25. Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. - №1. – С.71-72.

О. О. Лейберов

Чи була альтернатива вибору моделі державного устрою УНР в ході урядових криз (лютий-квітень 1919р.)?

Втрата під тиском більшовиків Києва та переїзд Директорії до Вінниці на початку лютого 1919р. змусили український політичний провід знову звернутися до Антанти в пошуках допомоги.Драматизм даного політичного кроку в тому, що лише три місяці тому Директорія, виступивши проти гетьмана П.Скоропадського, звинуватила його в антантофільських настроях, а тепер сама була змушена шукати у союзників підтримки. Під час переговорів представника УНР С.Остапенка з представниками Антанти в Одесі союзне командування запропонувало свої кабальні умови – передати залізниці та фінанси УНР під контроль Франції, встановити на час війни французький протекторат над Україною та, не визнаючи її державної самостійності, перенести розгляд цього питання на Паризьку мирну конференцію. Разом з тим французи, наполягали на виведенні з Директорії представників соціал-демократичної партії В.Винниченка та С.Петлюри, відставки уряду В.Чеховського.Союзники не раз наголошували, що з лідерами соціал-демократичної партії не будуть мати ніяких справ, бо їх політичні погляди дуже близьки до більшовизма . "... Голову Директорії В.Винниченка й Голову Ради Народних Міністрів В.Чеховського -вигнати як собак!, бо вони більшовики, С.Петлюру-усунути, бо він-бандит" [1]. На черговій нараді Директорії 9 лютого 1919р., в якій взяли участь не лише члени уряду, а й представники комісій Конгресу Трудового Народу, був вироблений український варіант політичної угоди. Українці пропонували визнати Директорію суверенною владою на Україні, а УНР самостійною та суверенною державою в своїх етнографічних межах, разом з тим, Антанта повинна допомогти в поверненні українських колоній у Сибіру та Середній Азії. Не може бути й мови про зміну влади в УНР [2].

У цей же день ЦК УСДРП відкликала своїх представників з уряду, мотивуючи це «новими міжнародними моментами в українській державній справі». В.Винниченко, не бажаючи порвати з своїм членством в соціал-демократичній партії, вийшов зі складу Директорії. Інші члени Директорії- С.Петлюра та Ф.Швець, скористалися нагодою і тимчасово вийшли з УСДРП та УПСР. 11 лютого послідувала відставка уряду В.Чеховського. Це означало не лише кінець існування так званої «великої партійної коаліції», що знаходилась при владі з грудня 1918р., а й кінець соціалістичним експериментам "лівого толку" в країні.

Український провід, йдучи на певні поступки Антанті і вимагаючи поступок від неї, погодився сформувати новий уряд з політичних діячів, що належали до партій не правіше соціал- самостійників та соціалістів-федералістів [3].

Новосформований уряд очолив 13 лютого колишній есер С.Остапенко.В уряді був представлений весь спектр правих політичних сил, до нього ввійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці, галицькі націонал-демократи та радикали. Появу нового антантофільського за характером уряду М.Шаповал оцінив як "...початок кінця українського визвольного руху..."[4]. Інший дослідник М.Стахов, коментуючи зміну уряду, підкреслював, що "прийшов більш реалістичний елемент, а не такий мрійницький, типу Чеховського", у політиці якого були перемішані демократичний марксизм та християнство [5].

Новий уряд зайвий раз довів, що маятник політичних уподобань українського політичного проводу знову хитнувся вправо. Була надія, що до влади прийдуть політики, які зможуть домовитися з Антантою зберегти свою державну самостійність

і вивести країну з кризи, в котрій опинилась вона під час перебування при владі есерів та есдеків, котрі з цього часу перейшли в опозицію до уряду й Директорії.

Першим кроком, з якого розпочав новостворений уряд свою діяльність, був тимчасовий закон "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці". Передбачалось що згідно закону, Директорія, якій Конгрес Трудового Народу доручив колективне управління державою та законодавчу ініціативу, не буде безпосередньо втручатися в справи виконавчої влади, що належить уряду. Директорія ж мала контролювати діяльність уряду й затверджувати законопроекти, розроблені в міністерствах. Цим законом уряд намагався відрегулювати відносини між ним та Директорією і провести розподіл влади на засадах європейського парламентаризму. Наступні кроки уряду повинні були переконати представників Антанти, переговори з якою тривали в лояльному до неї ставленні з боку УНР та повному відмежуванні нового політичного курсу від попереднього.

На доказ цього новий прем'єр-міністр відмовився ввести в дію закон про вибори в трудові ради, розроблений попереднім урядом і вже затверджений Директорією. Місцеві трудові конгреси та ради трудового народу створювалися "...для боротьби з контрреволюцією та анархією, здійснення політичного контролю над діяльністю місцевих агентів влади- комісарів, міліції й інших урядовців..., а також за доглядом у проведення в життя й виконання місцевими агентами законів Української Народної Республіки [6]. Таким чином, новий уряд не просто ігнорував "трудовий принцип", затверджений Конгресом Трудового Народу, а й відсторонював народні маси від участі в політичному житті країни. У питанні земельних реформи уряд та новий міністр земельних справ націонал-радикал Є.Архипенко стояли на положенні, затвердженому ще на нараді 9 лютого – визнанню аграрної реформи з виплатою поміщикам компенсації [7]. Всі ці політичні кроки негативно позначились на відношенні народних мас до уряду. "Можна без перебільшення сказати, що період урядування Остапенка – це час найболючішого відчуження мас від Української Народної Республіки"[8]. Переговори з Антантою теж зайшли в глухий кут. Лідери Директорії вже не вірили в можливість домовитися з союзним командуванням на правах рівних партнерів. С.Петлюра пізніше згадував "...я крізь пальці дивлюся на можливі умови нашого порозуміння з Антантою. Хай собі Остапенко з Мацієвичем підписують який хочуть договір. Ми його використаємо, й ніщо не зможе вдержати нас від боротьби за незалежну Україну" [9].

Ще однією особливістю внутрішнього політичного життя України часів правління уряду правих сил став розквіт отаманщини. Вона зародилася давно, але якщо за часів урядування Чеховського стримувалась, то з приходом Остапенка, на фоні цілковитого розвалу армії, свавілля отаманів стало явищем української дійсності. "Це була група молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу пройнятих національним чуттям людей. Не довіряючи політичним діячам і партіям..., маючи психіку й світогляд звичайних обивателей-демократів, а з другого боку – гадаючи, що треба виявити "тверду, залізну владу", ці молоді люди взялися й політично "визволяти" Україну. А найболючішим їхнім "визволенням" була боротьба з більшовизмом [10]. На думку В.Винниченка, уряд Остапенка не протидіяв отаманщині ще й тому, що вважав її "обороницею національної волі".

6 березня під ударами більшовиків Директорія змушена була евакуатися до Проскурова. Такою скрутною ситуацією скористались соціалістичні партії, які були в опозиції. Вони широко розголосили й передали лідерам Директорії "меморіал", в якому в ультимативній формі вимагали негайного припинення переговорів з Антантою та відновлення зносин з РРФСР на умовах визнання радянського устрою.

Майже одночасно з заявою ЦК українських соціалістичних партій відозву про підтримку радянської влади прийняли на нараді Українські Січові Стрільці, мотивуючи свій вибір тим, що саме така форма державності "зведе лад і порядок в УНР". Це засвідчило існування значної опозиції правлячому уряду серед українського політичного проводу та війська. Намагання лідерів Директорії та уряду знайти вихід з кризової ситуації на черговій нараді закінчились нічим. Петлюра підтримав систему трудових рад, а Остапенко виступив проти і навіть подавав у відставку. "Меморіал" соціалістичних партій так і залишився без відповіді. На цій нараді Директорія в основному зібралась у повному складі. Після неї С.Петлюра та А.Макаренко опинилися в Рівному, а П.Андрієвський та Є.Петрушевич – у Станіславі. Цим не проминули скористатися соціалісти-опозиціонери. Центром урядової опозиції стало місто Кам'янець-Подільський. "Кам'янець зробився політичним центром і скільки я міг збагнути, центром опозиції проти тодішнього уряду. Причина опозиції полягала головним чином у тому, що уряд, в якому все більше забирав голос Петлюра, тримався занадто правого й угодового щодо буржуазних держав Антанти курсу. Опозиція ж, як видно було, стояла за лівий курс і за порозуміння з більшовиками" – зазначав Д.Дорошенко [11]. Лідерами опозиційного руху стали М.Грушевський та колишній прем'єр В.Чеховський.

Поштовхом до активний дій став т.з. Кам'янецький Трудовий Конгрес, який зібрався 21 березня. На ньому були присутні близько 100 депутатів від селян, кілька від місцевого робітництва, представники від Кам'янецької військової залоги та делегати на Конгрес Трудового Народу від Поділля. Під проводом блоку українських соціалістичних партій (УПСР, УСДРП) вони ухвалили резолюцію "Про внутрішнє та міжнародне становище України". У резолюції зазначалося, щоУкраїна є самостійною й незалежною республікою, в якій влада належить Радам Робітничих і Селянських Депутатів по принципу пропорційності. Намагаючись дати відповіді на головні питання моменту – яким буде шлях внутрішнього державного будівництва та зовнішньополітичної орієнтації. "лівий" партійний блок запропонував створити новий уряд з представників УПСР та УСДРП, який стане на чолі Української Радянської Республіки. Крім того, "ліві" вимагали перервати всі переговори з Антантою, а натомість розпочати переговори з більшовиками на умовах визнання українського характеру української держави права федерування Української Соціалістичної Республіки з соціалістичними державами, виведення радянських військ з України і легального існування українських соціалістичних партій [12]. "Лівий" партійний блок, разом з місцевим Трудовим Конгресом, утворили Комітет Охорони республіки, який підтримала навіть місцева організація більшовиків.

Резонансу виступу лівих додав ніяк з ним не пов'язаний, але співпавший у часі виступ у Вапнярці військ Південно-Західного фронту. Відрізані внаслідок захоплення більшовиками Жмеринки від решти військ УНР і намагаючись врятуватися, вони утворили ревком, до якого увійшли отамани Волох, Загородський, Колодій і проголосили про перехід на радянську платформу.

Розрахунок Комітету Охорони республіки був на те, що Директорія, бачачи нездатність Антанти допомогти, виконає поставлені умови, а у випадку опору-Комітет Охорони республіки просто ліквідує Директорію. Але уряд відреагував на цю спробу "лівого" перевороту достатньо швидко. Його лідери (В.Чехівський, І.Мазепа, М.Ткаченко, О.Жуковський) були заарештовані й ув'язнені, після чого Комітет Охорони республіки саморозпустився 28 березня 1919р. Причини невдачі "лівого перевороту" полягали в локальності та швидкоплинності виступу, відсутності широкої соціальної бази та військової підтримки. Далась взнаки й недооцінка сил ворожого табору, марними виявились сподівання на підтримку більшовиків. Але

даремно недооцінювати наслідки виступу – була зроблена спроба повалення правлячого уряду й натомість створення альтернативного органу, який би концентрував всю повноту влади. Кам'янецькі події показали різке полівіння політичних настроїв у суспільстві, політичному проводі та прискорили падіння уряду С.Остапенка.

9 квітня в результаті міжпартійної консультації есерів та соціал-демократів з лідерами "більшості" Директорії (С.Петлюрою, А.Макаренком та з приєднавшимся до них Ф.Швецем), без згоди інших членів Директорії, було відправлено у відставку уряд Остапенка і санкціоновано створення нового соціалістичного уряду на чолі з Б.Мартосом.

"Тоді, розсердившись, вона (Україна) викинула кабінет Остапенка... і знову одяглася в свитку трудового принципу, утворивши "соціалістичний" кабінет Мартоса. Навіть більше: кинулась до п'ятаковської стіни (український радянський уряд на чолі з П'ятаковим), чи не можна з нею якось порозумітися. Але там заводилась федерація..."[13].

Вже 12 квітня новий прем'єр-міністр звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з більшовиками. Ставка в майбутній боротьбі робилась не на іноземну допомогу, а на максимальне залучення власних сил.

У внутрішньому житті соціалісти намагалися синтезувати демократичні та "трудові" принципи. Вони прагнули зміцнити демократичний лад при організації робітничо-селянських трудових рад. На жаль, уряд Б.Мартоса не став урядом національно-політичної згоди і не зміг об'єднати всі ворогуючі сили в українському політичному проводі. Як соціалісти бойкотували уряд С.Остапенка, так "праві" стали в опозицію до соціалістів. В опозицію навіть ввійшли члени директоріальної "меншості" – П.Андрієвський та Є.Петрушевич. П.Андрієвський виступив з різкою критикою новоствореного уряду та обраного ним політичного курсу. "...Я заявляв, що ця надія неоднозначна, що її буде витолковано за кордоном, як рівняння на київський, чи то московський більшовизм і що коли вже хочеться нового кабінету, то його треба скласти із людей розуму й діла, незалежно од всяких політичних партій. Мене не послухали. Кабінет Мартоса створили виключно з євреїв та есдеків, та ще й самих невдалих" – писав він у відкритому листі до членів Директорії А.Макаренка й С.Петлюри [14]. Коли ж "більшість" ніяк не відреагувала, "праві" вдалися до спроби військового захоплення влади.Опозиційні лідери Директорії, а також лідери соціал-самостійників (Мацюк, Макаренко) та народні республіканці (О.Ковалевський, Є.Архіпенко) покладали великі сподівання на волинську групу військ під командуванням отамана В.Оскілко. "Це був досить здібний, енергійний молодий хлопець, який під час повстання відзначився деякими успіхами в боротьбі з гетьманцями. З прапорщика чи поручика він став "отаманом". Це закрутило йому голову... безконтрольність та безвідповідальність зробила його маленьким сатрапом на своєму участку "[15]. Стягнувши під Рівним 29 квітня війська, Оскілко заарештував міністрів й проголосив себе Головним Отаманом. У своїх відозвах він звинуватив лідерів "більшості" Директорії в зраді за намагання вести переговори з більшовиками. У сфері державного будівництва Оскілко запропонував відмовитись від трудових рад і обрати тимчасовим президентом з'єднаної України Є.Петрушевича та скликати Народне представництво з правами Установчих Зборів. Наступного дня, не зумівши заарештувати Петлюру, Оскілко втік до Польщі, а виступ було придушено. Але як і виступи лівих в Кам'янці, заколот Оскілка мав тяжкі наслідки. Ліквідація антибільшовицького фронту привела до остаточної втрати Директорією території Наддніпрянської України. Вона була змушена евакуюватися за річку Збруч. Знову розпочалось "вагонне життя", яке влучно змальоване у відомому вірші:

"У вагоні Директорія
Під вагоном територія
Петлюрівці ла-ла-ла
Території нема"

Виступ правих поглибив ту прірву, яка існувала в стосунках "наддніпрянців" й "галичан". "Права опозиція не відмовилась від боротьби з соціалістичними партіями. Вона й надалі прагнула до того, щоб зробити С.Петрушевича дикратором всієї України" – писав І.Мазепа [16]. А німецький дослідник Р.Марк зазначав " Коли б не зовнішні вороги, то лідери УНР та ЗУНР повністю розірвали б між собою стосунки ще в травні 1919р. Адже для галицьких політиків, які звикли до парламентаризму, діячі Наддніпрянщини були парвеню, а для останніх спілкування з уніатами ЗУНР завжди здавалось надто великою поступкою."[17]. Крім того, виступ Оскілко прискорив уже назріваючу внутрішню трансформацію Директорії. Відчувши силу, Петлюра не лише фактично, а й юридично утвердив своє політичне лідерство. 7 травня була прийнята постанова, згідно з якою передбачалась обов'язкова присутність Головного Отамана на всіх державних нарадах та обов'язковий підпис під всіма державними документами [18]. 9 травня Петлюра був обраний Головою Директорії, а 13 травня з членів Директорії був виключений П.Андрієвський, якому не змогли пробачити намагання конкурувати з Головним Отаманом [19]. Ці постанови поклали початок режиму особистої влади С.Петлюри.

Протягом трьох місяців в Україні змінилось три уряди , стались дві спроби захоплення влади різними політичними силами. Це ще раз продемонструвало відсутність єдності та глибину розколу в поглядах українських політичних сил в питанні державного будівництва. Практика довела, що ні військові путчі, ні створення альтернативних урядів, ні надія на іноземну допомогу не стануть виходом з кризової ситуації. Необхідне одночасне розв'язання національних та політичних питань, консолідація української нації на грунті державотворчої політики. І хоча існувала альтернатива вибору державних орієнтирів – за короткий відрізок часу були спроби будівництва на українському грунті європейського парламентаризму, радянської системи влади рад, трудового принципу, Україна пішла за зразком встановлення національно орієнтованої влади авторитарного лідера, характерної в той час для більшості країн Центральної та Східної Європи. Така форма правління в умовах політичного безладдя та військової анархії повинна була відстояти здобуту незалежність, протистояти екстремізму "правих" та "лівих" і стати символом об'єднання нації.

Література:

1. Винниченко В. Відродження нації: – В. 3-х.т. - Т.3.- К., 1990.- С.259.
2. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (надалі ЦДАВО),ф. 1429, оп.1, спр.2, арк.15-16.
3. ЦДАВО,ф. 1429, оп.2, спр.16, арк.16.
4. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага,1928. - С.134-135.
5. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920рр. – Х.,1996. -С.97.
6. ЦДАВО,ф. 1429,оп.2, спр.53, арк.41.
7. ЦДАВО,ф. 1429, оп.1, спр.2, арк.16.
8. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1933.- С.177.
9. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: В 3-х т. - Т.1.- Прага, 1942.-С.162.

10. Винниченко В. Вказана праця. – С.182-183.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920).- Мюнхен, 1969.- С.24.
12. Мазепа І. Вказана праця. – С.150.
13. Винниченко В. Вказана праця. – С.353.
14. ЦДАВО,ф. 1429, оп.1, спр.4, арк.33.
15. Винниченко В. Вказана праця. – С.293.
16. Мазепа І. Вказана праця. – С.231.
17. Украина в 1917-1921гг.Некоторые проблемы истории.-Сб.научных трудов.- К.,1991. -С.144.
18. ЦДАВО,ф. 1063, оп.1, спр.231, арк.1.
19. ЦДАВО,ф. 1065, оп.4, спр.5, арк.158.

Т. В. Онінко

Чому кадри вітчизняної кооперації у 20-30 –ті роки XX ст. не обминула трагічна доля ?

Однією з " білих" плям в історії вітчизняної кооперації є проблема "чистки" її кадрового складу в 20- 30 – роки XX ст. Кооперативна інтелігенція, як і в цілому вся дореволюційна інтелігенція, протягом першого двадцятиріччя радянської влади взагалі зникла з історичної арени як соціально - історичне явище. Одночасно не обминула трагічна доля і нову генерацію кооперативних кадрів, сформованих за радянської влади.

У налагодженні співробітництва старих кооперативних фахівців із радянською владою існували певні проблеми. Після жовтневих подій 1917 р. кооперація була в опозиції до більшовиків . Деякі кооператори виїхали за кордон, а переважну більшість досвідчених спеціалістів, які не могли або не хотіли емігрувати, обставини змусили співробітничати з новою владою.

Складними були відносини між Вукоопспілкою (Всеукраїнською спілкою споживчих товариств України) та представниками української кооперації в еміграції, яких більшовицьке керівництво спілки категорично не визнавало. Досить некоректно вирішили питання щодо представництва української кооперації в Міжнародному КооперативномуАльянсі (МКА). Для дискредитації так званої "емігрантської кооперації" спеціально направили за кордон представника Вукоопспілки комуніста Кудрю. У результаті 1922 р. колишні українські кооперативні організації "Дніпроспілка", " Українбанк" та " Централ" були позбавлені членства в МКА. Другі збори уповноважених Вукоопспілки (грудень 1922 р.) звинуватили старих кооператорів у розбазарюванні матеріальних цінностей, які нібито витрачались на політичні цілі, зокрема на підтримку української контрреволюції. Вирішили вжити всі можливі заходи з метою повернення кооперативного майна з-за кордону та віддати до карного суду "винуватців нечуваного злочину"[1].Не підлягає сумніву, що не всі дипломатичні заходи використали керівники Вукоопспілки щодо налагодження ділового партнерства з кооператорами - емігрантами. При цьому проігнорували цінність досвіду відомих міжнародному кооперативному рухові українських кооператорів - емігрантів Барановського, Сербиненка, Горбаня та ін.

Ще 1918 р. більшовики всіма силами намагалися перетягти кооперацію на свою сторону, змусити служити на себе. Наголос робився на тому, що спеціалісти з дореволюційним стажем роботи мають великий запас знань, які знадобляться новій владі. Більша частина старих кооператорів прагнула, не дивлячись на нову владу,

працювати як і раніше. Вони намагалися будувати свої відносини з більшовиками, дотримуючись принципу: автономія і незалежність. Та, як свідчать факти, вийти з-під пильної опіки радянської влади кооператори не змогли. З одного боку, більшовики залучали кооператорів до роботи, а з іншого - піддавали "чистці" та терору, звинувачуючи їх у прорахунках та ворожості.

Починаючи з 1920 р., радянська влада попередила споживчу кооперацію, якщо та не збільшить виробництво та не підвищить якість продукції, то її спеціалісти будуть покарані. Перш за все , це стосувалося керівного складу кооперативних кадрів. З метою більшовизації системи споживчої кооперації у червні 1920 р. створили Всеукраїнський кооперативний центр - Вукоопспілку. Як свідчать архівні документи, керівників кооперації не обирали, а фактично призначали. Рівно рік (червень 1920 - червень 1921 рр.) головою правління Вукоопспілки був професійний революціонер, більшовик І.А.Саммер. Надірвавшись на роботі, Іван Адамович помирає у віці 50 років. У кінці грудня 1921 р. 33- річного В.П.Затонського, хіміка за фахом, направляють для керівної роботи в систему споживчої кооперації. Діяльність Володимира Петровича на посаді голови правління Вукоопспілки тривала до травня 1923 р. Але і пізніше він був причетний до розвитку вітчизняної кооперації. Трагічна доля, на жаль, не обминула його. 29 липня 1938 р. В.П.Затонського, якому щойно виповнилося 50 років, розстріляли, інкримінувавши участь у так званому "антирадянському націоналістичному центрі".

У витоків Вукоопспілки були і посланці більшовицької партії, і кооператори з дореволюційним стажем роботи. Серед них Вєтошкін, Лозовий, Венгер, Чиркин, Целларіус, Жмурко, Бляхер, Нуринов, Селіванов, Дудник, Ашуп-Ільзен, Попов, Гетлер, Колчановський, Кельмансон, Штефен, Макаревич, Кальманович, Шульга, Канат'єв, Левензон, Петров, Шляпніков та ін. [2]. На жаль, прізвища багатьох до цього часу ще не відомі, іноді важко встановити справжнє ім'я, адже більшість керівного складу Вукоопспілки значилася " ворогами народу" .

Одночасно з центром більшовизація кооперативного апарату відбувалася і на місцях. При цьому методи, якими користувалися для звільнення старих кооперативних фахівців, досить часто були не зовсім коректні. Зафіксовані багаточисленні факти прикомандирування до контор нікому раніше не знайомих осіб, зате рекомендованих вищими інстанціями. Непоодинокі випадки, коли досвідчених працівників кооперації зовсім вилучали з роботи "за скороченням", хоча необхідності в останній не існувало. Досить показовою у цьому відношенні є кар'єра П.Н.Забари. 7 вересня 1922 р. він був прикомандирований до Маріупольської контори Вукоопспілки та призначений завідувачем торговельного відділу. Через кілька місяців П.Н.Забара стає заступником керуючого, змінивши працівника, котрий відмовився виділити повітовому уряду будівельний ліс та покрівельне залізо. Разом із П.Н.Забарою до керівного апарату Маріупольської контори Вукоопспілки прийшов С.І.Савронь, який одразу ж був призначений завідувачем обозу. До нього цю посаду займав умілий кооператор із багаторічним досвідом М.М.Шорман.Однак, нічого не пояснюючи, 7 вересня 1922 р. його переводять до складського підвідділу простим робітником, потім – у господарчий відділ охоронцем і нарешті зовсім виводять зі штату "за скороченням"[3].

На початку 20-х років XX ст. кооперативний апарат став об'єктом політичної анафеми. Він перевірявся через призму політичної надійності. У травні 1921 р. в Україні був започаткований перший політичний процес - "Справа українських есерів". Серед звинувачених фігурували так звані "буржуазні кооператори", зокрема колишній член ЦК партії українських есерів І.М. Часник. Спочатку міра покарання становила 10 років позбавлення волі, але потім термін ув'язнення скоротили до 5 років [4].

Класовий підхід нищив кадри не розбираючись, часто у позасудовому,

адміністративному порядку. У першу чергу перевірці підлягали колишні члени українських ліберально-демократичних партій, рухів, урядів, організацій. Так, у 1922 р. з кооперативного апарату Одещини примусово звільнили 19 кооператорів, серед них – 4 меншовикики, 2 есери, 3 петлюрівці, 2 кадети, 3 монархісти [5].

Після того, як у вересні 1924 р. вийшла постанова ЦК РКП (б) "Про підбір робітників для торговельних, кооперативних і кредитних закладів", активізувалась діяльність більшовиків щодо повного підпорядкування апарату кооперації радянській владі. Стало повсякденною практикою переміщення комуністів з партійної та радянської роботи на роботу в кооперативні органи. Деякі більшовики працювали в кооперації від кількох місяців до одного року. Приклад тому – голова правління Вукоопспілки О.Г.Шліхтер, який займав цю посаду всього декілька місяців (з травня до жовтня 1923 р.). Звичайно, часта заміна керівного складу кооперативної системи не сприяла стабільності її роботи, а в деяких випадках призводила до масових зловживань.

З 1926 р. розгорнулася боротьба з "новою опозицією" в партії. Звичайно, вона поширилася на кооперативні організації. Кооперативний апарат звільняли від прибічників троцькістсько – зінов'євського напряму. У 1927 р. "чистили" кооперацію від представників "націоналістичного ухилу". 1928 рік приніс нові приводи до пошуку "ворогів народу". Кооператорів звинуватили у зриві хлібозаготівель. Почалася боротьба з "правим ухилом" у партії, "куркульсько – спекулянтською ідеологією" в кооперації. Об'єктом гонінь у цей час став відомий український економіст М.С. Волобуєв, теоретичні праці якого були вкрай потрібні для розробки майбутнього кооперативного сектора економіки. Сліди М.С. Волобуєва, на жаль, обірвалися в далеких концтаборах.

У 1929 р. пройшла ще одна хвиля "чистки" кооперативних кадрів під гаслом боротьби з ворогом у господарських органах. 20 відсотків працівників системи споживчої кооперації в межах колишнього СРСР були звільнені з роботи [6]. Списки звільнених з роботи в кооперації постійно публікували в пресі. При цьому колишні кооператори не мали права подальшої роботи в кооперативному апараті.

"Червоногвардійська атака" на кооперацію у цей час прокотилася в Донбасі. Сюди прибула група інструкторів з центра, яка разом з місцевими більшовиками намагалася скомпроментувати кооперативних лідерів, зіпхнути на них всі недоліки в роботі кооперативних організацій. У статистичній довідці про результати перевірки сільського кооперативного апарату Луганської округи на 15лютого 1929 р. говорилось, що перевірено 34 сільськогосподарські товариства і 54 єдині споживчі товариства. Терміново вимагали зняття з роботи 18 голів правлінь, 42 члени правлінь, 10 голів ревізійних комісій, 27 членів ревізійних комісій, 9 голів контрольних рад, 77 членів контрольних рад, 4 прикажчики, 12 рахівників та 1 помічника рахівника. Всього 200 чоловік підлягали звільненню з роботи. Серед причин зняття з роботи переважали: ворожий елемент, зловживання, саботаж , розтрата, куркульський ухил, нездача хлібних лишків, антирадянські елементи, бандитизм та ін. Крім того, у Луганській райспілці були зняті з роботи ще до перевірки 114 чоловік , а у Луганській кредитній спілці - 18 чоловік [7].

Новий натиск на кооперативний апарат розпочався відразу ж після XVI з'їзду РКП(б) (червень 1930 р.). Виступаючи на з'їзді, Сталін сказав, що кооперація заражена " непманським духом", який треба вибити. Гоніння та репресії на цей раз торкнулися вже десятків тисяч організаторів кооперативниху руху. Кооперація називалася притулком "ворожих елементів". У 1930 р. відбувся процес над "шкідниками" в споживчій та сільськогосподарській кооперації. Вони складали 40 відсотків усіх спеціалістів сільського господарства [8]. Цього ж року органи ДПУ України поклали край " шкідництву"в організації "Коопштах". Керівники організації були названі

"буржуазною інтелігенцією", "залишками експлуататорських класів".

У липні 1930 р. засудили ряд теоретиків кооперативного руху. Серед них був професор Київського кооперативного інституту, директор Київської дослідної сільськогосподарської станції А.К. Філіповський. Його засудили за те, що довгі роки він боровся за економічну самостійність кооперації. Таке ж звинувачення було пред'явлено професору І.П. Короткову. Вчений був переконаний, що розвиток сільського господарства неможливий без кооперації. Звинувачення проти вченого В.К.Подольського полягали в тому, що він вважав цілком можливою кооперативну форму кредиту із залученням селянських коштів. Професор В.О.Онуфрієв поплатився за те, що допускав можливість натурального кредиту, особливо для здійснення заготівель сільськогосподарської продукції через систему споживчої кооперації. Антирадянськими були визнані погляди професора К.С. Кононенка, одного з ініціаторів створення в Україні кооперативного банку, який робив ставку не на бідняцькі, а на середняцькі господарства. Вогонь критики, як правило, спрямовували проти вчених, які мали значний дослідницький багаж.

1931 р. були засуджені і репресовані десятки робітників сільськогосподарської та споживчої кооперації в справі "Українського націоналістичного центру" (УНЦ). Цього ж року почалися арешти в справі "Трудової селянської партії". Звинувачувались вчені – аграрії та вчені – економісти, які немало зробили для розвитку кооперативних ідей, але не погоджувалися із заходами щодо суцільної та прискореної колективізації. Серед них: Резніков, Воронін, Кононенко, Соловейчик, Ємалакі, Центилович, Онуфрієв, Сябро, Батиренко, Подольський, Мацкевич, Дібольд, Філіповський, Дедуленко, Доленко. Останні два були розстріляні.

Голод 1932-1933 рр. з новою силою вдарив по кооперації. Відомі факти про притягнення до судової відповідальності за невиконання плану хлібозаготівель і працівників споживчої кооперації. Тих керівників, які намагались рятувати людей від голоду, як правило, чекали репресивні заходи. Зокрема, Харківський обласний суд у кінці грудня 1932 р. виніс вирок у кримінальній справі про позбавлення волі керівників Кобеляцького району Полтавщини за невиконання хлібозаготівель. Суд визнав винними 7 осіб. Серед них і С.В. Лук'янова - голову правління райспоживспілки. Його звинуватили в тому, що керована ним кооперація витрачала хліб не за призначенням. С.В. Лук'янова засудили на 2 роки (умовно), встановили іспитовий термін до 5 років, заборонивши йому 3 роки займати відповідальні посади та працювати в кооперації [9].

Протягом 1933 – 1934 рр. тоталітарний режим у буквальному розумінні, знищив цілий прошарок професійних кооператорів, замінив їх малограмотними партійними функціонерами. Лише в 1933 р. з апарату споживчої кооперації "вичистили"понад 6 тисяч чоловік [10]. Серед апаратчиків багатьох спілок не залишалося старих кадрів, тих , хто про- працював на цьому поприщі понад 3 роки. На цей раз приводом до репресій серед кооператорів були і виробничі недоліки, і належність до національних меншин (німці, поляки), і розправа з прихильниками українізації тощо.

"Ворогів народу" було викрито у всіх споживспілках – від Вукоопспілки до сільського товариства. Так, восени 1937 р. "шкідників" виявили в апараті Київської облспоживспілки. Упродовж наступних півтора року після цього в системіКиївської облспоживспілки змінилося 76 голів правлінь райспоживспілок, стільки ж їх заступників з торгівлі, 215 інструкторів та багато інших фахівців [11].

Протягом 1936-1938 рр. кооперація України втратила багатьох відомих теоретиків та практиків. Були розстріляні члени кооперативної наради при ЦК КП (б)У : Попов, Порайко, Квірінг. Покінчив життя самогубством член цієї наради Любченко.

Отже, 1920-ті-30-ті роки – складний період в історії вітчизняної кооперації, оскільки трагічна доля в цей час не обминула її кадри. Втратили значну частину старої кооперативної інтелігенції. Масовий терор та репресії підкосили нову генерацію кооператорів. Не підлягає сумніву, що наступ на кадри вітчизняної кооперації радянська влада здійснювала свідомо, намагаючись тим самим поставити систему під контроль державного апарату. У результаті кооперація України була позбавлена найкращих своїх працівників. На підготовку ж нової кооперативної інтелігенції знадобились десятки років.

На жаль, і сьогодні ми спостерігаємо витіснення інтелігенції на суспільно – історичні задвірки. На нашу думку, аналіз помилок при вирішенні кадрової проблеми вітчизняної кооперації в 20-30-ті рр. XX ст. залишається і нині злободенним. Недооцінка інтелігентності та професіоналізму в процесі формування сучасного спеціаліста рано чи пізно може про себе заявити.

Література:

1. Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза « Вукоопспилка» 4 – 8 декабря 1922 г. Стенографический отчет. Резолюции. – Харьков, 1922. – С.197-198.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 296, оп. 1,спр. 454, арк. 23-24; спр. 11083, арк. 47; спр. 1427, арк. 65, оп. 2, спр. 926,арк. 11.
3. Варнавский В.В., Гавриленко Ю.М., Никольский В.В. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и нэпа.- Донецк, 1996 . - С. 26.
4. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К.; 1991. – С. 34.
5. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. – М., 1969. – С. 185.
6. Союз потребителей. – 1930. - № 5. – С. 14.
7. Державний архів Луганської області, ф. 34, оп. 1, спр. 992, арк. 15-16.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – С. 104.
9. Колективізація і голод на Україні 1929 р. – 1933 р. Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Е. П. Шаталіна. Від. Ред. С.В. Кульчицький. - К.; 1992. - С. 573-576.
10. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х- 30-х років...- С.151.
11. Державний архів Київської області,ф. Р – 138, оп. 1, спр. 2, арк. 7-8.

Т. П. Демченко, В. І. Онищенко

Гаврило Одинець в історії України: метаморфози політичного пристосуванця чи мімікрія наляканої людини?

Герой даної розвідки, на думку авторів, був далеко не пересічною постаттю української історії І-ої половини XX ст.: член Центральної Ради та Всеукраїнської Ради селянських депутатів, депутат Всеросійських Установчих Зборів, відомий селянський діяч. Він залишив помітний слід і в історії Чернігівщини доби революції – головував у Остерському повітовому земельному комітеті, виконував обов'язки повітового комісара тощо. Не менш блискучу кар'єру йому пощастило зробити і при радянській владі. Один виступ на І Всесоюзному з'їзді Рад 30 грудня 1922 р. у

Москві слугував своєрідною індульгенцією на прощення «старих гріхів». З іншого боку, ймовірно, через цю виразну амбівалентність Г.Одинець «випав» як з радянської, так і української історіографії. І якщо відсутність бодай найменших згадок у останній С.Білокінь переконливо аргументував браком інформації за кордоном [1], ту обставину, що дана персоналія не представлена в УРЕ, Радянській енциклопедії історії УРСР тощо, можна пояснити «темними плямами» в її біографії, то позиція упорядників гасел Малого словника історії України (К., 1987) та обох видань Довідника з історії України (К., 1993 – 1999 та 2001) важко піддається розумінню. Очевидно, спрацювала інерція. Відтак, на сьогодні маємо лише один нарис про життєвий шлях історичного персонажу. Його підготували В.Верстюк та Т.Осташко [2].

Між тим, біографія Г.Одинця може зацікавити сучасного дослідника саме своєю суперечливістю, навіть контроверсійністю. Аналіз її головних віх дасть змогу з'ясувати: ким же був остерський селянин у своєму довгому, нелегкому, переповненому несподіваними поворотами житті – пристосуванцем-кар'єристом, який будь-якою ціною прагнув утриматися біля керма влади, чи просто наляканою, не дуже освіченою людиною, не спроможною протистояти натиску жорстокого режиму, котра мусила добирати щораз нове захисне забарвлення аби вижити.

Відповідь на це непросте питання стане в пригоді при дослідженні проблеми конформізму радянського суспільства та окремих його представників.

Джерельна база для складання наукової біографії Г.Одинця достатньо розлога. Його прізвище згадується у "Щоденниках" С.Єфремова, на сторінках відомих спогадів Б.Антоненка-Давидовича, книжки Г.Сиґірьова [3]. Особливо пощастило Г.Одинцю у пресі. У 1917 р. він був досить частим гостем на шпальтах "Черниговской земской газеты" та інших друкованих видань доби революції. За радянських часів газети згадували про нього нечасто, з нагоди свят [4]. Сам Г.Одинець залишив декілька брошур [5], які заслуговують на докладний аналіз. Зрештою, центральні та місцеві архіви чекають на дослідника, який би виявив нові матеріали про цю постать.

Гаврило Матвійович Одинець (1870 - 1945) народився в селянській родині в с. Биківні Остерського повіту Чернігівської губернії. Помер і похований у цьому ж таки селі, що здобуло згодом моторошну славу. Активна громадська діяльність його розпочалася із знайомства з київським колом діячів українського національно-визвольного руху. С.Єфремов засвідчив, що знав Одинця з 1904 – 1905 рр. Уже в цей час Гаврило Матвійович був селянином лише за походженням, "добрий майстер, столяр", він, очевидно, заробляв собі на життя виготовленням меблів [6]. Цей факт був добре відомий, бо його наводить і Б.Антоненко-Давидович. Для нього також не було секретом, що "революціонером" Одинець став завдяки підтримці С.Єфремова [7].

Українська революція відкрила перед "жвавим, розумним, свідомим" селянином-ремісником з приміського села нові перспективи. Не в останню чергу вони постали і, завдяки "протекції" впливових лідерів Центральної Ради. З усього видно, що самовпевнений і амбітний Одинець досить добре відчував свою вагу. Щоправда, у самій Центральній Раді він тримався в тіні. У грунтовному виданні документів УЦР вміщено виклад лише одного його виступу. 28 квітня 1918 р. він різко засудив політику німецького втручання у внутрішні справи України: "нехай поміщики не сподіваються, що їм німці щось допоможуть. Коли щось можна зробити в Києві, то того не можна буде зробити на селі", – погрожував представник Селянської спілки [8].

У Чернігові Одинець почував себе набагато вільніше, бо дійсно мав вроджений хист до красномовства, а вдячну слухацьку аудиторію тоді було знайти неважко. Найбільше він полюбляв розповідати з різних трибун про свою участь у роботі

делегації УЦР до Петрограду. Про це йшлося, зокрема, у його виступі на Всеукраїнському селянському з'їзді [9]. На Першому українському з'їзді у Чернігові (8 – 10 червня 1917 р.) він поділився своїми враженнями від спілкування з урядовцями Петрограду уже більш детально, підкресливши, "що про наші інтереси в Петрограді дбати нікому, що нам, українцям, треба самим собі допомогти, самим взятися за будування свого життя". Очевидно, що роль консолідуючого центру повинна була зіграти Центральна Рада, яка, на думку доповідача, "єсть дійсно виразниця волі українського народу" [10]. Щодо земельного питання, котре, природно, опинилося в центрі уваги з'їзду, то позиція нашого героя співпадала з лінією партії українських есерів, до якої він пристав. Г.Одинець переконував делегатів: "Не треба журитися тим, що землі буде мало у кожного. Небагато землі можна добре обробляти і мати хороше хазяйство" [11]. Таким чином, на з'їзді у Чернігові Г.Одинець зарекомендував себе палким прибічником УЦР, ворогом Росії та дисциплінованим членом УПСР. На з'їзді повітових комісарів Чернігівської губернії (жовтень 1917 р.), виступаючи від Остерського повіту, Г.Одинець закликав "показати силу влади", бо "народ боїться грабунків, скучив за законом", пора визначитися: "щоб був закон і що йому треба підпорядковуватися" [12]. Українська кар'єра припинилася з наступом більшовиків. Одинця ледве не схопили, його врятувала завбачливість: лиху годину він пересидів у Броварах, а розшуки велися у Острі [13]. Зате від державної варти вберегтися не вдалося. У чи не єдиному автографі Г.Одинця цієї доби, який зберігається у Чернігівському архівосховищі, – листі до І.Шрага, автор ображається, що гетьманці його заарештували як "більшовика" і з гордістю перераховує свої посади в УНР, а також просить допомоги у Шрага та колишнього губернського комісара Д.Дорошенка. У листі нашівписьменного селянського діяча привертає увагу властивий йому чорний гумор і різка, але багато в чому справедлива оцінка гетьманського режиму: "... бо я оце приїхав чи бачте привезли. Спасибі, таки заслужив на казенний, мовляв щот, не подумайте, що на з'їзд, ні, а просто на отдих у в'язницю, вже бачте по нашому зветься. Таки досягли свого – назва українська: варта, в'язниця. Але тільки таблички, а то все кацапське, ну да що це я, і це не нове" [14], – кепкував він.

1919 р. та перша половина 1920 р. у житті героя нашої розвідки вкриті пітьмою. І.Мазепа писав, що у 1919 р. Одинець брав участь у Державній нараді УНР у Кам'янці-Подільському, де розв'язувалося питання про спільний з Радянською Росією виступ проти денікінців [15]. Ймовірно, що невдачі українських військ справили негативне враження й спонукали перейти на бік переможців-більшовиків. Навесні 1920 р., коли Київ на короткий час опинився в українських руках, він приходить до С.Єфремова і в гострій формі зрікається свого минулого [16].

Цілком можливо, що "розумний, але хитрий дядько" не просто розчарувався у ідеях національно-визвольного руху, а й боявся втратити своє привабливе, престижне становище керівника. Не виключено, що спрацював і страх перед більшовиками, адже Одинець не міг не бачити "наслідків сумнозвісного" червоного терору. Зрештою, для тієї доби перехід із табору в табір був явищем звичним. Радянська влада прийняла "блудного сина" з розпростертими обіймами. 6 липня 1920 р. загальні збори Остерської організації КП(б)У більшістю голосів при 4, що утрималися, ухвалили рішення про затвердження "тов. Одинця" членом партії. Його вітає "тов. О.В.Одинцов" – партійний функціонер з дореволюційним стажем.[17]. На повітовій партконференції, яка розпочала свою роботу буквально через декілька днів, новообраний партієць виступає у обговоренні практично усіх питань порядку денного. У притаманній йому "керівній" манері він критикує і повчає. Так, з приводу питання про поточний момент і завдання партії він заявив: "для зміцнення нашої соціалістичної революції, для підйому нашої промисловості і боротьби з розрухою і зміцнення тилу і фронту

необхідно нам самим піднести свою самодіяльність у всіх галузях партійного і радянського апарату", та вказав на "необхідність рішучого проведення в життя заходів влади" [18]. Його неабияка активність і неприховане бажання виділитися швидко винагороджуються: вже наприкінці серпня Г.Одинця призначають тимчасово виконуючим обов'язки голови повітового виконавчого комітету [19], майже водночас його обирають членом партійного бюро повітової організації. З жовтня 1920 р., під час розподілу обов'язків між членами парткому, Одинця затверджують на вищеназваній посаді з досить схвальною характеристикою – "старий місцевий революціонер, такий, що має безпосередній живий зв'язок з найбіднішим селянством і користується авторитетом серед останніх, а також проявив за короткий строй роботи на посаді "Предуисполкома" багато ініціативи, повне розуміння класової політики" [20].

Таким чином, менше ніж за три місяці Г.Одинець досяг найвищої радянської посади у повіті. Цей номенклатурний ріст можна пояснити, насамперед, браком кадрів у губернії: на жовтень 1922 р. лише 2000 комуністів згідно даних XII партійної конференції Чернігівщини. У таких повітах, як Козелецький та Глухівський, взагалі налічувалося по 60 партійців [21]. Навряд, щоб на Остерщині їх було набагато більше. Тому тут і вважали Одинця за "старого революціонера", закривши очі на його перебування у керівних органах ворожих урядів. Кадровий голод став, ймовірно, однією з багатьох причин карколомної і швидкої кар'єри, яка завершується престижною, хоча і мало впливовою посадою члена Президії Всеукраїнського комітету незаможних селян, членством у ВУЦВК, зрештою, й перебування на посаді голови "якогось фантастичного "сельінтерну" (як іронічно зауважив С.Єфремов)[22] додавало ваги у радянській Україні. Г.Одинець вірою і правдою служив більшовикам. Незважаючи на це, його кар'єра, як і багатьох інших "висуванців", "попутників", колишніх членів "контрреволюційних партій", урядів та організацій, закінчилася наприкінці 30-х років. Ставлення тоталітарного сталінського режиму до цих та багатьох інших категорій "ворогів народу" добре відоме.

Проте для висвітлення нашої конкретної проблеми досить важливим є аналіз праць самого Одинця. Звичайно, він не дуже освічений, а відтак і не схильний до саморефлексії, селянин, що позначилося на друкованій продукції. Одначе певну підказку можуть дати і його агітаційні твори, що вийшли друком у середині 20-х років, на які припадає вершина кар'єри Г.Одинця. Пройшло небагато часу від участі Г.Одинця у роботі І-го Всесоюзного з'їзду Рад, і його знову запрошують до Москви, тепер на Світову селянську конференцію, що відбулася 10 – 17 жовтня 1923 р. На ній були присутні 120 делегатів від "селян-незаможників" 40 національностей. Делегацію від УСРР у складі 12 осіб очолював Гаврило Матвійович [23]. Комусь було вигідно, щоб він і брошуру про цю "вікопомну" подію написав. Читаючи її сьогодні, ловиш себе на думці, чи не ради викладу доповіді Одинця "Як проходила революція на Україні"? У різкій, безапеляційній манері, підсиленій обов'язковими в ті часи ярликами, голова КНС поливає брудом своє минуле. Лексичний ряд доповіді – "українські шовіністи", "брехні" Центральної Ради про русифікаторську політику "більшовиків на Україні", "диктатор Скоропадський", "кубло контрреволюції", "Петлюра запродав Україну полякам" і нарешті апофеоз: "Українське селянство добре зрозуміло, що всі партії, окрім комуністичної, ведуть бідноту тільки до знищення та на поталу буржуазії" [24], – переконливо засвідчує характер співробітництва Одинця з радянською владою – "вислужування", як відзначив С.Єфремов [25]. У такому ж дусі витриманий опус селянського автора "Боротьба незаможного селянства на Україні і селянський Інтернаціонал" (Харків, 1925). "А тим часом, як пролетаріат Московщини зробив пролетарську жовтневу революцію і захопив владу в свої руки,

на Україну насувалася хмара контрреволюції, згущалися хмари, – таким псевдоепічним стилем описував він події недавнього минулого. – І коли під натиском пролетаріату і селянства України і за допомогою московського пролетаріату Центральна Рада, що все правішала, запанькалась з поміщиками й мусила тікати з Києва, вона заключила умову з німецьким командуванням і на Україну насунулась німецька монархічна армія, яка подолала Радянську армію і окупувала Україну" [26]. За цими палкими тирадами не відчувається якогось особистого почуття, чого не можна сказати про ставлення до гетьманського режиму. Автор підкреслює, що в Києві "дуже багато було заарештовано селянських вожаків-комуністів, що вели вперед селянство; всі тюрми були переповнені й Україна загула" [27]. Чи не свій арешт він мав на увазі, хоча назвати його комуністом у 1918 року було б явним перебільшенням. Особливий інтерес у контексті сформульованої проблеми викликають "Мої спогади про Центральну Раду", видані Державним видавництвом України у 1926 р. Вже сама назва зобов'язувала до з'ясування участі Г.Одинця у її роботі. І дійсно, у цій книжці є чимало цікавого про перебіг революційних подій у Острі, Чернігові, Києві. Багато місця відведено сюжету про перебування делегації Центральної Ради у Петрограді. Привертає увагу стриманість у оцінках стосовно акцій органу української демократії. Складається враження, що автор навіть забуває, у якому часі він живе, поринаючи у не таке вже й далеке минуле. Так, невеликий розділ "Перший селянський та другий військовий з'їзди" повністю позбавлений згадок про більшовиків, зате "було велике піднесення, палкі промови, гнів навіть на саму раду, що послала делегацію кланятися російській буржуазії" [28]. Г.Одинець навіть дозволив собі трохи покритикувати більшовиків, щоправда вклавши справедливі зауваження про ворожість їхньої влади у вуста М.Грушевського: "А передати владу до рук таких рад – це значить не бути українській владі, бо робітники більше росіяни або зрусифіковані й ніякої України не визнають, а всі розпорядження можуть іти від комісарів з Москви" [29].

Такий виразно об'єктивний підхід, можливо, був запрограмований, аби надати спогадам більшої переконливості, тим більше, що в цей час ще існувала "відносна свобода" історичних публікацій [30], та й українізація створювала певні можливості. Просякнуті ностальгічними почуттями, сповнені ледь прикрими симпатіями до Центральної Ради, спогади малюють Одинця зовсім іншою людиною, показують, що розрив з колишніми однодумцями обійшовся йому недешево. На користь цього припущення можна виставити і ще деякі опосередковані докази: у грудні 1927 р. він приходив до С.Єфремова миритися, сказав: "прохаю прощення" [31] за бестактність, допущену у 1920 р. Мабуть, і поетичні вправи Г.Одинця, які висміяв Б.Антоненко-Давидович: "його поетичний хист не підносився вище звичайної графоманії"[32], теж свідчать про душевний неспокій.

Отже, що керувало цією непересічною людиною під час вибору подальшого життєвого шляху: страх помсти з боку переможців, розрахунок на пільги від них, сподівання утриматися на здобутій позиції "керівника", несподівана поява щирої віри в ідеали комунізму чи примітивне бажання бути на боці сильнішого? Очевидно, було всього потроху. Проте нам здається, що це не був крок політичного авантюриста, а швидше пристосуванця. З часом участь у громадсько-політичному житті та, зрештою, й саме існування у радянській країні, привчили Гаврила Матвійовича мімікрувати. Захисні кольори, що мали приховувати його минулу діяльність і незадоволення не дуже привабливою сучасністю не врятували битого життям селянина: у 1938 р. його заарештували як "ворога народу". Послідовний конформізм в умовах тоталітарного режиму не є гарантом не тільки спокійного та забезпеченого існування, але й самого життя – такий висновок напрошується в результаті вивчення деяких моментів біографії Г.Одинця.

Література:

1. Білокінь С. Доля членів Центральної Ради в СССР // Визвольний шлях. – 2000. – № 1. – С. 15.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 138.
3. Єфремов С. Щоденники. 1923 - 1929. – К., 1997. – С. 273, 275 та ін.; Антоненко-Давидович Б. СВУ // Неопалима купина: Народознавство. Історія. Архіви. – 1994. – № 1 (5). – С. 44; Систірьов І. Набої для розстрілу та інші твори. – Нью-Йорк – Торонто, 1983. – С. 108, 208 – 210.
4. Прикордонний Дм., Купрін О. Живуть на світі Одинці // Радянська Україна. – 1962. – 30 грудня; Прикордонный Дм. Родня Гаврилы Одинца // Известия. – 1970. – 1 января.
5. Одинець Г. Міжнародна селянська конференція. – Вид. друге. – Харків, 1924; Його ж. Боротьба незаможного селянства на Україні і селянський Інтернаціонал. – Харків, 1925; Його ж. Мої спомини про Центральну Раду. – Харків, 1926.
6. Єфремов С. Назв. праця. – С. 590.
7. Антоненко-Давидович Б. Назв. праця. – С. 44.
8. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 232.
9. Черниговская земская газета. – 1917. – 9 июня. – С. 8.
10. Перший Український з'їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 30.
11. Там же. – С. 30.
12. Черниговский голос труда: Орган социалистической мысли. – 1917. – 20 октября (№ 24). – С. 3.
13. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 1081, оп. 1, спр. 63, арк. 5.
14. Там само. – арк. 4.
15. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 - 1921. - Прага, 1942. - Т. II. - С. 116.
16. Єфремов С. Наз. праця. – С. 558, 590.
17. ДАЧО, ф. П - 8477, оп. 1, спр. 143, арк. 2.
18. ДАЧО, ф. П – 8477, оп. 1, спр. 1, арк. 1 (зворот.).
19. ДАЧО, ф. П – 8477, оп. 1, спр. 142, арк. 28..
20. Там же,арк. 38.
21. ДАЧО, ф. П – 8477, оп. 1, спр. 676, арк. 28 (зворот.).
22. Єфремов С. Назв. праця. – С. 558.
23. Одинець Г. Міжнародна селянська конференція. – Вид. друге. – Харків, 1924. – С. 4.
24. Там же. – С. 21 – 24.
25. Єфремов С. Назв. праця. – С. 590.
26. Одинець Г. Боротьба незаможного селянства на Україні і селянський Інтернаціонал. – Харків, 1925. – С. 14 – 15.
27. Там же. – С. 15.
28. Одинець Г. Мої спогади про Центральну Раду. – Харків, 1926. – С. 14.
29. Там же. – С. 25.
30. Турченко Ф.Г., Кривошій Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення): Збірник. – Запоріжжя, 1998. – С. 7.
31. Єфремов С. Назв. праця. – С. 558.
32. Антоненко-Давидович Б. Назв. праця. – С. 44.

Ю. В. Котляр

Початок 20-х років на Півдні України: неп чи "воєнний комунізм"?

Одним із проблемних питань в історії України є процес переходу від "воєнного комунізму" до непу, який зайняв певний проміжок часу (орієнтовно 1921 - перша половина 1923 рр.), під час якого простежувалися особливості, характерні для політики "воєнного комунізму". Це явище мало широке розповсюдження в селах Південної України. Ще радянський дослідник Ю. Поляков, визначаючи перехід до непу, виділяв його початковий період [1]. С. Кульчицький підняв питання про те, що X з'їзд РКП(б) не можна вважати поворотним пунктом у новій економічній політиці, бо ринкові відносини не були визначені у повному обсязі: мова йшла тільки про те, що селянам надавалася можливість використовувати залишки продукції в місцевому товарному обороті [2]. Про те, що неп в Україну в 1921 р. ще не прийшов, незважаючи на формальне проголошення продовольчого податку, оскільки формування державного хлібного фонду фактично відбувалося заходами позаекономічного примусу - зазначають С. Кульчицький та О. Мовчан у передмові до збірки документів про голод 1921-1923 рр. [3]. Хронологічні рамки 1921 - першої половини 1923 рр., як певний період переходу від "воєнного комунізму" до нової економічної політики, також виділяють П. Тригуб [4] та В. Петров, показуючи продподаткову кампанію на Миколаївщині [5].

На початку 1921 рр. в Україні продовжувалося здійснення політики "воєнного комунізму". На місцях проводилось розкуркулення заможної частини сільського населення. У неї відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому 25% реквізованого майна використовували радянські службовці, а 50% - члени КНС [6]. Для проведення подібних заходів формувалися повітові, волосні "трійки", "п'ятірки" в складі голів ревкомів та КНС, секретаря комуністичного осередку, військового та продовольчого комісарів. З метою "викачування" хліба у волостях і селах створювалися продовольчі наради. За допомогою грубої сили продовжувала стягуватися продовольча розверстка. Вона встановлювалася не тільки на зерно, а й на іншу сільськогосподарську продукцію. Для вилучення продрозверстки використовувалися всі можливі заходи: адміністративні, організаційно-політичні, ідеологічні, моральні. Так, 11 січня 1921 року на загальних зборах громадян Семенівської сільради ухвалили: "Постаратися виконати державну розверстку якомога швидше, наскільки у нас вистачить сил"[7]. Окремі райони оголошувалися на військовому становищі. Наприклад, 9 червня 1921 р. наказом начальника гарнізону Благодатнівської волості Первомайського повіту Одеської губернії у зв'язку з невиконанням продрозверстки і плану розкуркулення вводився надзвичайний стан. Вистави, мітинги, зібрання, сходки без дозволу властей не допускались [8].

Радянська влада щодо селянства запроваджувала і такий репресивний захід, як заручництво. Зокрема, в с. Константинівка Вознесенського повіту за рішенням волревкому на початку 1921 року заручниками стали О. Балаценко, М. Денисенко, І. Запорожець, І. Ковальов, Б. Стрижак, П. Филинок, як представники найбільш заможних верств села.

Така політика радянської влади щодо селянства викликала з його боку рішучий протест. Одна з найбільш характерних рис цього часу - нестабільність внутрішньополітичної ситуації не лише навесні 1921 року (кронштадський виступ моряків, селянський повстанський рух, посилення криміногенної ситуації), але й протягом 1921-1923 рр. Продовжувалися селянські заворушення на Півдні України,

викликані на ґрунті неприйняття політики "воєнного комунізму", головним складовим елементом якої була продовольча розверстка.

У Бердянському, Вознесенському, Гуляйпільському, Дніпровському, Єлисаветградському, Маріупольському, Мелітопольському, Одеському,

Олександрівському повітах, у багатьох волостях і селах продовжували діяти ревкоми, або ж виконкоми змінювались революційними комітетами. Так, 2 лютого 1921 р. у с. Калинівка Миколаївського повіту знову був організований революційний комітет у такому складі: голова - Т. Логненко, заступник - С. Загияйченко, члени - Є. Береза, Л. Дорошенко і К. Логненко [9].

Господарство було зруйноване багаторічною війною, революціями та соціально-економічними перетвореннями не тільки більшовицького уряду, а й інших політичних режимів, які калейдоскопічно змінювалися протягом періоду 1917-1920 рр. Значна частина орних земель не була засіяна. На ґрунті нестачі продовольства в містах на заводах і фабриках спалахували страйки. Посилилась опозиція всередині правлячої партії більшовиків. Для В. Леніна все більш очевидною ставала необхідність зміни курсу, тому в березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про заміну продрозверстки продовольчим податком, що мало означати скасування "воєнного комунізму" і введення нової економічної політики.

Однак насправді політика "воєнного комунізму" продовжувалася і після X з'їзду. Зокрема, на Півдні України цьому сприяв ряд причин:

1. Продподаток вводився для врожаю 1921 р., а врожай 1920 р. продовжував збиратися шляхом розверстки, яка була дещо зменшена. І це напередодні посівної кампанії, коли зерна у селян майже не залишилося. Таким чином, борг необхідно було покривати за рахунок врожаю 1921 р [10].
2. Якщо враховувати посуху та неврожай 1921 і 1922 рр., то продподаток, який був зменшений у порівнянні з розверсткою, був фактично тією ж розверсткою, так як виконати його все одно було неможливо.
3. Методи, які використовувались для збирання податку, залишались такими ж як і при стягнені розверстки [11].

У протоколі засідання Миколаївського губернського Військово-Продовольчого засідання від 18.06.1921 р. відзначалось: "Стан посівів по всій губернії катастрофічний. Встановлену навесні цифру в 14 млн. пудів необхідно звести до 5 млн. пудів, причому ця цифра перебільшена, бо земоргани вважають, що максимум, що може дати Миколаївщина, - це 3 млн. пудів"[12]. Незважаючи на це, рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 30.07.1921 р. було таким: "...Ставки для Запорізької, Донецької та Миколаївської губерній залишити без змін"[13] Як виконувався цей продподаток - зрозуміло з багаточисельних документів. Показовою є телеграма одного із волосних податкових відділів Вознесенського райподатбюро: "При цьому направляємо 20 протоколів на неплатників податку, на предмет дозволу примусового стягнення податку"[14]. Як бачимо, податок стягувався так само, як і продрозверстка, - примусово. Тривали реквізиції майна. Серед численних фактів відзначимо такий: 23 червня 1921 року Благодатнівська волосна продовольча нарада зобов'язала всі сільські ревкоми вилучити у куркулів певну кількість коней і доставити їх у волость [15].

Відповідальність за стан справ на місцях покладалась на комуністів, але їх було мало, а після чергової чистки в кожній волості залишилося взагалі по 2-3 чоловіки. Ставлення селянства до них було різко негативним. Населення відмовлялося годувати відряджених у села партійних працівників, у зв'язку з чим, наприклад, інструктори Первомайського повіткому КП(б)У Одеської губернії не бажали їхати на місця, бо там вони залишалися зовсім голодними [16].

Партійні та радянські організації розуміли важливість відродження сільського

господарства. Перед місцевими органами влади ставилося завдання відновити посівні площі, забезпечення селян посівним матеріалом, проведення весняної сівби. На пошуки насіння були кинуті всі сили радянського і партійного апаратів, активу. У всіх селах створювалися посівні комітети, на облік бралися худоба, сільськогосподарські знаряддя і машини. Так, у лютому 1921 року в селах Семенівка, Остапівка та Булацелово Благодатнівської волості Первомайського повіту Одеської губернії взяли на облік 6958 пудів озимої пшениці, 445 пудів кукурудзи, 405 пудів проса, 325 пудів гречки, 4607 пудів картоплі, 1143 пуди соняшника [17].

8 березня в Калинівці Миколаївського повіту відбулося об'єднане засідання волпарткому, КНС, виконкому, шефів з 155 бригади військ Червоної Армії, Богоявленського волосного посівкому. Вирішили вчинити обшуки. На одному з прилягаючих до села хуторів було виявлене сховане у полові зерно ячменю. Внаслідок проведеного заходу насінням було забезпечено всі посівні площі села. В кінці березня на полях Калинівської волості розпочалася оранка і засів полів. Усім незаможним було видане насіння з громадської комори. Повністю був проведений ремонт сільськогосподарського інвентаря. Шефи з військової частини відпустили коней для проведення посівної компанії. Селяни, дізнавшись про скасування продрозверстки, дружно вийшли в поле [18].

Проте становище у південноукраїнському селі різко загострилося в зв'язку з голодом, який виник у 1921 р. Кліматичні умови цього року були вкрай несприятливими. Навесні і влітку не було дощів. Посуха 1921 р. повністю спалила посіви у Миколаївський губернії на 65% площ, Катеринославській - на 64%, Запорізькій - на 63%, Одеській - на 45%, Донецькій - 40%. У 21 повіті п'ятьох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Запорізької, Донецької і Катеринославської) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля дала мізерні урожаї: озимої пшениці - 1,5 пуди, жита - 2, ярової пшениці - 1, баштану - 10 пудів з десятини [19]. Перші прояви голоду на території Миколаївської губернії з'явилися в червні 1921 року. На засіданні губернської військово-продовольчої наради від 18 червня повідомлялось "Стан по всій губернії безрадісний", в Миколаївському повіті в 60-верстному радіусі від Миколаєва сходи загинули. Дещо краще в районах Нового Бугу і Привільного [20]. На нараді було прийнято рішення просити наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, не призначати податкового завдання до з'ясування розмірів неврожаю в губернії, залишити врожай озимини на насіннєві потреби потерпілих від посухи. Не дивлячись на таке становище, ЦК КП(б)У зобов'язав губком партії щоденно вантажити по п'ять вагонів хліба на північ [21]. В кінці 1921 р. повністю голодуючими були оголошені Запорізька і Донецька губернії, Дніпропетровський, Херсонський і Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Катеринославський і Новомосковський Катеринославської, Одеський і частково Тираспольський Одеської. У 1922 р. голод посилився, влітку ним були охоплені нові території: Єлисаветградський повіт Миколаївської, Верхньодніпровський, Нікопольський, Криворізький і Павлоградський повіти Катеринославської, Тираспольський і Вознесенський Одеської губерній. Лише у Донецькій губернії голодувало 500 тис. чол. [22]

Однак держава вимагала у повному об'ємі виконання продрозверстки за 1920 рік, а потім і продподатку. 6 серпня 1921 В. Ленін повідомив наркомпрода УСРР М. Владимирова про свій намір широко застосувати війська для збирання продовольчого податку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня, за його підписом вийшла спеціальна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. Але у селянства не було можливості його сплатити. Повітові власті Вознесенська для стягування продподатку вирішили застосувати дещо

з арсеналу методів "воєнного комунізму". У всі волості були направлені уповноважені для забезпечення 100% збору продовольчого податку. На горизонті цілком реально замаячило нове розкуркулення. Вирішили застосувати військову силу. Так, 11 листопада 1921 року був виданий "таємний наказ" по 43-ій бригаді 15-ї стрілецької дивізії про проведення "ударника" у селах повіту. Командирам 127 і 129 полків наказувалося з 12 листопада приступити до збирання продовольчого податку у Мостівській, Новокраснянській та Констянтинівській волостях [23].

Скрізь проходили сільські сходи, де обирали ходаків, щоб клопотатися перед губернськими та повітовими властями про звільнення від продподатку в зв'язку з неврожаєм. Тисячами складалися заяви до податкових комісій про звільнення від сплати всього податку чи частини його. Ось одна з таких заяв від мешканця села Ландау Н. А. Ерментраута: "виконав четверту частину продподатку, а решту виконати при всьому моєму бажанні не можу через відсутність хліба. Я засіяв був 5 десятин, з яких 1,5 десятини пшениці побив град. Приймаючи до уваги вищезазначене, прошу мене від виконання решти звільнити". Але власті на це не йшли, домагаючись повного стягнення платежів[24].

Збирання продподатку йшло з великими труднощами. План 1921 року не був виконаний. Місцеві органи влади посилили репресивні заходи щодо неплатників: штрафи у подвійному чи потрійному розмірі, арешти, опис рухомого та нерухомого майна. Так, у серпні 1921 року Благодатнівська волосна "трійка" направила сільським ревкомом наказ такого змісту: "Встановлено, що багатьма громадянами не сплачений держподаток. Надзвичайна трійка категорично заявляє, що в разі невиконання держпродподатку будуть вжиті найбільш репресивні заходи аж до опечатування хат. Горе тій громаді, яка не підкориться наказам, бо трійка не знає пощади до злісних контреволюцеонерів"[25]. Але ці заходи допомагали слабо: хліба у селян не було.

В зв'язку з голодом настрій селян був пригніченим. Заміна продрозверстки продподатком не принесла їм істотного полегшення. 25 січня 1922 року Вознесенський повітпартком писав у звіті Одеському губкому КП(б)У: " Політичне становище в повіті на грунті продподатку й голоду загострюється. Сільське господарство у занепаді, відсутній живий та мертвий інвентар. Багато волостей зовсім голодують. Розвивається карний бандитизм, особливо крадуть одяг і продукти. Червоноармійці 51-ї дивізії займаються пальотами і тим загострюють взаємовідносини селян і Червоної армії [26].

У деяких волостях ставлення до радянської влади і компартії було відверто ворожим. "Відсутній посівний матеріал, - читаємо у зведені Вознесенського повітового комітету КП(б)У від 9 березня 1922 року. - Цим користуються куркулі і контрреволюційні елементи, особливо підігріваючи ворожі настрої щодо комуністів. Відсутнє насіння, частина землі не буде засіяна. Боротьба з голодом не ведеться"[27].

Голод, що продовжувався на території Півдня України з січня 1921 р. по травень 1923 привів до тяжких наслідків. Вкрай було підірвано господарство, а головне загинули тисячі чоловік. Лише після врожаю 1923 р. стан в регіоні змінився. Збільшення зернових ресурсів на 20% дало змогу помітно поліпшити харчування населення, особливо в степових губерніях, де валовий збір зерна порівняно з попереднім роком зріс на третину [28].

Важко проходив збір продподатку і з урожаю 1922 року. Волосні та сільські органи влади встановлювали щоденні обсяги здачі зерна. До неплатників застосовували жорсткі заходи. Однак до вересня 1922 року було зібрано всього від 20 до 40% річного розміру податку. Найбільша заборгованість була серед незаможних, тому довелося звільнити їх від сплати податку чи істотно зменшити за рахунок перекладання його тягаря на заможні господарства.

Хліб у селян забирали не лише як продподаток, але й з будь-якого іншого приводу. Зокрема, 4-го лютого 1923 року Кразнознам'янський волвиконком Первомайського повіту запропонував Семенівській сільській Раді негайно видати для карного розшуку 100 пудів зерна. 19 лютого волвиконком наказав доставити на склад 200 пудів ячменю на користь червоноармійців і міліціонерів, 8 березня - видати 50 пудів для міліціонерів [29].

Одним із репресивних заходів радянської влади було введення інституту відповідачів за невиконання продподатку. Так, 11 лютого 1923 року Семенівська сільська Рада, виконуючи розпорядження повітових властей, призначили 28 відповідачів, серед них було 4 злодії, 4 особи тих, хто "недоброзичливо ставився до радянської влади"[30].

У всіх бідах селяни звинувачували комуністів. "Викачка продподатку, репресивні заходи з боку сесій трибуналів, незаконні дії багатьох продпрацівників, пияцтво, розгул, хабарництво з боку направлених у повіти працівників - причини такого негативного ставлення селян", - говорилось у політдонесенні надзвичайної комісії Одеському губкому партії [31]. В багатьох селах підпалювалися будинки державних службовців, розповсюджувалися провокаційні чутки. Погіршилось матеріальне становище робітників, селян і службовців. Селяни мусили виконувати різні повинності. Тривало зубожіння села, мав місце масовий падіж худоби. У значної частини населення було відсутнє насіння, зерно і хліб. Нескінченні додаткові податки взагалі поставили селян у відчайдушне становище. Місцеві власті скаржились на відсутність досвідчених кадрів культпрацівників, на зливу чуток, які виходили від "куркульських та петлюрівських" елементів, на бюрократичну тяганину з боку державних установ [32].

Таким чином, наведені факти про соціально-економічне та політичне становище південноукраїнського села дають підставу виділити в окремий етап період переходу від "воєнного комунізму" до нової економічної політики. Цей період характеризувався подальшим погіршенням економічної ситуації в українському селі, руйнуванням його продуктивних сил, пов'язаних з голодом 1921-1923 рр., викликаним як об'єктивними обставинами (жахливою посухою), так і репресивною політикою радянської влади щодо заможного селянства. Продовжували функціонувати (в окремих місцях навіть до початку 1923 року) неконституційні органи влади - ревкоми, багато сільських регіонів перебували у надзвичайному становищі. Спостерігалися численні факти селянського повстанського руху, діяли злочинні угруповання. У цей перехідний період, який слід датувати 1921 - початком 1923 рр., влада застосовувала щодо селянства в основному репресивні заходи, властиві для політики "воєнного комунізму": заручництво, арешти, реквізиції та конфіскації у неплатників продовольчого податку, застосування військової сили у його стягуванні. Чисто економічні заходи (встановлення фіксованого розміру продовольчого податку, право вільно розпоряджатися надлишками своєї продукції та ін.) діяли слабо. Лише з середини 1923 року, коли було введено єдиний сільськогосподарський податок, знищено інститут відповідачів, ліквідовано диспропорції у цінах на промислову та сільськогосподарську продукцію, стабілізувалася політична обстановка, можна говорити про фактичне, а не декларативне введення нової політики у південноукраїнському селі.

Література :

1. Новая экономическая политика: Вопроси теории й истории. - М.: Наука, 1974. - С.8.
2. Історія України. Нове бачення: У 2-х т. - Т.2. - К.: Україна, 1996. - С. 180-182.

3. Голод 1921-1923 років в Україні: 35. док. і матер. - К.: Наук, думка, 1993. - С. 8.
4. Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 - перша половина 1923 рр.) // Наукові праці. Т. II. - Миколаїв: МФ НаУКМА,1999. - С.43-44.
5. Петров В.А. Продналоговая компания на Николавщине (март 1921 - июль 1923 гг.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. - Миколаїв: Атол, 2000. - С. 120.
6. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф.Р. 185, оп.1, спр.4. - арк. 1.
7. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО), ф.Р. 1121, оп.1, спр.3, арк. 17-21.
8. ДАОО,ф.Р. 1121,оп.1,спр.2,арк.2.
9. Тригуб П.М. Вказ. праця. - С.45.
10. Голод 1921 - 1923 років в Україні. - С.218.
11. ПетровВ.А. Вказ. праця.-С. 120-121.
12. Голод 1921 - 1923 років в Україні. - С.26.
13. Там же. - С.30.
14. ДАМО,ф.Р. 1780, оп.1,спр. 18,арк. 14.
15. ДАМО , ф.Р. 5787, оп.1, спр.2, арк.18, 35-33.
16. ДАОО, ф.П.3, оп.1, спр.251, арк.278.
17. ДАОО, ф.П.1121, оп.1, спр.3, арк.33.
18. Красный Николаев. - 1921. - 10, 24 марта.
19. ДАМО, ф.Р.265, оп.1, спр.8, арк.12.
20. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 2, оп. 1, спр.316, арк.54.
21. ЦДАВО України, ф.1, оп.6, спр. 17, арк.7.
22. Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. - К.: Наук. Думка, 1988. - С.7-8.
23. ДАМО,ф.Р.265,оп.1, спр. 1,арк. 10.
24. ДАМО, ф.Р.265, оп.1, спр.8, арк.59.
25. ДАОО,ф.Р. 1121,оп.1, спр.6,арк.9.
26. ДАОО, ф.П.3, оп.1, спр.389, арк.6.
27. ДАОО,ф.П.3,оп.1,спр.304, арк.196-197.
28. Шитюк М.М. Голодомори XX століття. - К.: Геліон, 1997. - С. 19-20.
29. ДАОО,ф.Р. 1121,оп.1,спр. 16,арк.1-2, 15, 16.
30. ДАОО, ф.Р. 1121, оп.1, спр.3, арк.84.
31. ДАОО,ф.П.3,оп.1,спр.394,арк. 195-197.
32. Там же, арк. 1,65.

В. Ф. Кондранов

Профспілка сільськогосподарських робітників України в 20-х рр. XX ст.: політична кон'юнктура чи необхідність?

У системі громадських організацій українського села 20-х рр. XX ст. помітне місце належало профспілці робітників землі та лісу - Робітземлісу (з січня 1926 р. - профспілка сільськогосподарських та лісових робітників, а з жовтня 1930 р. - профспілка сільськогосподарських робітників). Постає питання про те, настільки закономірним було її створення та які фактори впливали на її діяльність.

Наявність у соціальній структурі українського села значної групи сільськогоспо-

дарських робітників, чисельність яких наприкінці XIX ст. становила біля 900 тис. чоловік [1], висувала завдання їх профспілкового об'єднання. В 1905-1907 рр. в Україні поряд із спілками промислового пролетаріату виникають і перші профспілки сільськогосподарських робітників. Так, в 1906 р. в Київській губернії було створено три спілки службовців у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості, які, однак, після поразки революції припинили свою діяльність [2].

Широке поширення руху за створення профспілкових організацій сільських робітників викликала Лютнева революція 1917 р. В березні-квітні 1917 р. в багатьох економіях цукрових заводів Харківщини, Чернігівщини і Київщини були обрані робітничі комітети та розпочався запис в члени профспілок. В економіях нецукрових районів сільськогосподарські робітники почали організовуватися в спілки в червні-серпні 1917 р. [3]. Розвиток профспілкового руху в країні відбувався в умовах гострої боротьби політичних сил, які виражали протилежні погляди на його завдання і цілі. Зокрема, більшовики розглядали профспілки як знаряддя у боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату. Керівництво профспілкового руху України, дотримуючись теорії самостійності і нейтральності профспілок, виступало за їх незалежність від держави.

Протягом 1917 р. в Україні виникло ряд профспілок, які головним чином об'єднували спеціалістів сільського та лісового господарства. Так, в 1917 р. створюється Київська спілка лісоводів, реорганізована в 1919 р. у Всеукраїнську спілку, яка була відділенням Всеросійської. Наприкінці 1918 р. в Києві існувало профспілкове об'єднання робітників і службовців всіх галузей сільського господарства [4].

Посиленню впливу більшовиків на селі повинні були сприяти створені в 1919 р. Всеросійська спілка робітників землі та Всеросійська спілка робітників лісу, які в грудні 1920р. об'єдналися в спілку робітників землі та лісу – Всеробітземліс [5].

Розгромивши в Україні політичних противників, більшовики підпорядкували профспілки своєму впливу та здійснювали їх одержавлення. Правління спілок спеціалістів, які дотримувалися лінії нейтральності, розпускалися, а керівництво профспілковим рухом переходило до представників правлячої партії.

IV конференція КП(б)У (17-23 березня 1920 р.) вказала на необхідність створення класових організацій, які б об'єднували пролетарські та напівпролетарські елементи села [6]. У травні 1920 р. при Південбюро ЦК ВЦРПС було створено Південбюро ЦК Всеробітзем-лісу, яке виконувало роль організаційного центру по роботі серед сільськогосподарського пролетаріату в Україні [7]. На 1 січня 1921 р. були проведені з'їзди і вибори постійних правлінь спілки у 8 губерніях УСРР. Якщо на 1 травня 1920 р. профспілка об'єднувала 930 членів, то на 1 жовтня 1920 р. - вже 24 тис. чоловік [8].

Таким чином, протягом 1920 р. в Україні завершився процес організаційного оформлення профспілки робітників землі та лісу, яка об'єднала наймитів, робітників радгоспів і лісництв, спеціалістів сільського та лісового господарства, її діяльність будувалася на засадах "демократичного централізму" і підпорядковувалася партійним органам.

За визначенням правлячої партії, головна функція профспілок в умовах диктатури пролетаріату полягала в залученні трудящих до виробництва. В зв'язку з цим одним із напрямків діяльності Робітземлісу була участь у створенні радгоспів.

Профспілкові органи залучались до проведення весняної посівної кампанії. 21 січня 1921р. при Південбюро ЦК Всеробітзему було створено бюро виробничої пропаганди, у віданні якого знаходилася агітаційно-пропагандистська робота по проведенню посівної кампанії [9].

У 1922-1923 рр. органи профспілки брали участь у створенні Укррадгосптресту, що повинно було сприяти ліквідації роз'єднаності радгоспів. В умовах непу, коли головний акцент робився на власні можливості радгоспів, важливе значення мало їх переведення на госпрозрахунок. З осені 1922 р. при участі Робітземлісу розпочався перехід на госпрозрахунок радгоспів Укррадгосптресту, підприємств Центрального управління лісами, тресту технічного забезпечення Наркомзему [10].

Підвищенню продуктивності праці в радгоспах і лісництвах повинні були сприяти виробничі наради, створення яких профспілка розпочала в 1923 р. Однак коефіцієнт корисної дії виробничих нарад був невисокий, бо для значної частини радгоспів характерною була організаційна невлаштованість.

При участі профспілки також створювалися перші колективні господарства. В 1924 р. частка колишніх наймитів у колективних господарствах УСРР становила 11,7% [11].

Діяльність профспілки також спрямовувалася на відбудову та зміцнення лісового господарства, чому сприяло проведення "днів лісу". Так, у квітні 1932 р. в Катеринославі членами профспілки разом з працівниками гублісуправління було посаджено 4850 дерев [12]. Органи профспілки брали участь у складанні та обговоренні виробничих планів Всеукраїнського управління лісами.

Враховуючи те, що в умовах непу зростає чисельність наймитів, які працювали в приватновласницьких господарствах, профспілка провадила серед них роботу. На початку 1923 р. в УСРР її проводили 353 волосні секретаріати та 121 сільський комітет Робітземлісу [13]. Захисту соціально-економічних інтересів наймитів повинно було сприяти укладення трудових договорів з наймитами. На 1 липня 1924 р. в Україні їх було підписано 74215[14]. Іншим напрямком діяльності Робітземлісу було охоплення наймитів спілковим членством. На 17 квітня 1925 р. профспілка об'єднувала понад 29 тис. наймитів [15]. Всього на кінець 1925 р. вона нараховувала 155,3 тис. членів [16].

Здійснюючи керівництво Робітземлісом, партія посилювала вплив на всіх його ланках. На квітень 1925 р. серед виборних членів низових осередків профспілки партійний прошарок становив 24,9%, окружних правлінь - 60,7%, губернських правлінь - 70,8%, а в складі відповідальних працівників ЦП, губвідділів і окрвідділів члени КП(б)У становили 71%, кандидати в члени партії - 10,5% і члени ЛКСМУ - 4% [17].

Згортання непу та утвердження адміністративно-командної системи в країні означало подальше одержавлення профспілок. Виконуючи рішення партії, профспілка сільськогосподарських та лісових робітників залучала своїх членів до участі в хлібозаготівельних кампаніях, проведенні колективізації. В червні-жовтні 1929 р. під керівництвом профспілкових органів відбувся ряд страйків в приватновласницьких господарствах на полях зрошення під Одесою, в Куренівці під Києвом, на огіркових плантаціях поблизу Ніжина, в селі Майському Харківського округу, селах Британи, Основа, Ключові, Малі Судаки і Лугова Херсонського округу. Страйки закінчилися перемогою наймитів, в результаті чого на цих землях були створені колгоспи.

Організовані за участю профспілки бригади по колективізації спрямовували свою діяльність на насадження колгоспів. Особливу увагу спілкові органи звертали на залучення наймитів у колгоспи. В результаті проведеної роботи на 1 березня 1931 р. в колгоспах УСРР працювало 130000 колишніх наймитів[18].

Профспілка спрямовувала свої зусилля на підвищення продуктивності праці в колгоспах та радгоспах, чому повинні були сприяти соціалістичне змагання та ударництво, які, однак, мали формальний характер.

Профспілкові органи здійснювали вербування наймитів на роботу у вугільній

промисловості. Однак прибулі на шахти Донбасу наймити не отримали необхідних умов для життя і масово залишали роботу.

Важливим напрямком діяльності профспілки була участь у ліквідації неписемності, культурно-освітній роботі на селі, створені мережі курсів спеціалістів масових радгоспних професій. Так, згідно даних 31 округу УСРР на 10 квітня 1930 р. з числа колишніх наймитів було підготовлено 4031 трактористів, механіків, рахівників [19].

Помітна роль у піднесенні культурного рівня сільськогосподарських робітників належала органам профспілки - газеті "Наймит" (з 8 лютого 1930 р. виходила під назвою "Сільськогосподарський пролетар"), журналам "Український агроном", "Український лісовод", "Український землевпорядник" (з 1 січня 1930 р. замість них видавався журнал "Спеціаліст сільського господарства України"), "Сільськогосподарський пролетар".

Свідченням політизації в діяльності профспілки було залучення наймитів в партію, комсомол, ради.

Досвід профспілки сільськогосподарських робітників України свідчить про наявність об'єктивних передумов її створення. Однак, будучи складовою частиною політичної системи радянського суспільства 20-х - початку 30-х років, профспілка діяла відповідно до особливостей її розвитку. Невиправданою була її реорганізація, здійснена в березні 1931 р., що призвело до розпорошеності в роботі профспілкових організацій.

Література:

1. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму.-Київ, 1965.-С. 112.
2. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф.6873, оп.1, спр.41, арк.72.
3. Матеріали з історії професійного руху на Україні. – Харків, 1928. - С. 116.
4. ДАРФ, ф.6873, оп. 1, спр.49, арк.22; спр. 119, арк.85 зв.
5. Профсоюз рабочих сельского хозяйства. Краткий исторический очерк. – Москва, 1961.- С.8,16.
6. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. –К., 1976. -Т.1. - С.73.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦЦАВОУкраїни), ф.2841, оп. 1, спр.25, арк.2.
8. Профсоюзы после Октября на Украине. – Харьков, 1923. - С.34.
9. ЦЦАВО України, ф.2841, оп.1, спр.22, арк.21.
10. Там же, спр.85, арк.70.
11. Колхозное движение на Украине. –Харьков, 1924. -С.141.
12. ЦЦАВО України, ф.2841, оп.1, спр. 154, арк.14.
13. Сільський господар. - 1923. - №6. - С.32.
14. Всеробітземліс на Україні. – Харків, 1924. - С.85.
15. Вісті ВУЦВК. - 1925. - 17 квітня.
16. Профсоюзы Украины в цифрах. – Харьков, 1926. - С.24.
17. ЦЦАВО України, ф.2841,оп.1,спр.455, арк.38, 38зв, 39.
18. ДАРФ, ф.5466, оп.3, спр.528, арк.1.
19. ЦЦАВО України, ф.559, оп.2, спр. 19, арк. 126-131.

А. А. Непомнящий

Почему исчез «золотой фонд» крымской библиографии 1920-х – 1930-х годов?

История библиографии является частью библиографоведения, которая изучает ход развития библиографии и служит познанию ее закономерностей. История библиографии является вместе с тем и частью историографии, компонентом истории духовной культуры общества. Она непосредственно связана с историей библиотечного дела, издательского дела, журналистики, науки, просвещения. Предмет историко-библиографических исследований определяется как библиографическая деятельность с ее основными характеристиками: субъектом, предметом, способами, целями, процессами и результатами.

История опубликованного библиографического наследия (библиография библиографии) сравнительно недавно стала объектом внимания специалистов, так как в досоветское время оно практически не изучалось. Еще менее известными для исследователей остаются регионоведческие работы, в нашем случае – связанные с изучением Крыма, сохранившиеся только в рукописном виде. Наши многолетние исследования в области библиографической эвристики позволили вернуть в научный оборот ряд ценных справочно-библиографических разработок по крымоведению. В их числе библиографические справочники I трети XX века.

Время «золотого десятилетия» советского краеведения – 1920-е годы – справедливо признается пиком послереволюционного развития регионоведческих исследований, когда вместе с представителями «старой» школы продуктивно трудилось новое поколение краеведов, когда можно было констатировать невиданный пик изданий краеведной литературы и говорить о действительно массовом движении. В это же время был создан уникальный по своей информативности корпус библиографического указателей по истории и этнографии народов Крыма, значительная часть которых на протяжении с 1930-х – до конца столетия оставалась неизвестной крымоведам и до сих пор недоступной для исследований [1].

Среди крымских библиографов в 1920-х гг. своей многогранностью выделяется творчество Ефима Ефимовича Гопштейна (1885-1960) – составителя справочника «Библиография библиографических указателей литературы о Крыме» [2]. Однако мало кому известно, что библиограф подготовил и ряд других пособий. Это «Библиография периодической печати в годы революции»; «Печать в Крыму в годы революции», включавшая издание на семи языках народов Крыма; уникальный по трудоемкости справочник «Библиография печати в Крыму за 150 лет», указатели «Библиография антисемитизма в Крыму» и «Библиография еврейских земледельческих колоний» [3]. Исследователь привлек при этом все доступные ему каталоги архивов и библиотек Крыма (общественных, краеведческих, ведомственных, личных собраний). Перечисленные научно-справочные издания исчезли в начале 1930-х годов. Пока выявить их не удается. Установлено, что работа Е. Е. Гопштейна «Библиография периодической печати в Крыму в годы революции» должна была в 1930 году быть опубликована в Москве. Однако затем не было получено разрешение на печать, а рукопись исчезла. На данный момент нами установлено, что часть трудов Е. Е. Гопштейна попала в собрание Еврейского этнографического музея в Ленинграде [4]. Изыскания, проведенные нами в Центральном государственном историческом архиве города С.-Петербурга, где хранится фонд Еврейского историко-этнографического общества не привели к положительным результатам.

Обзор библиографической работы в Крыму за 1920-е гг., подготовленный В. В.

Симоновским, сообщает о составленном Н. Н. Ромадиной (впоследствии: Симоновская-Ромадина Н. Н.) "Библиографическом обзоре литературы о Сакской грязелечебнице" [5]. Выявить его не удалось. Интересно, что "Перечень печатных и рукописных работ Н. Н. Симоновской-Ромадиной", составленный ею в послевоенные годы, также не содержит упоминания этого сочинения [6].

В связи с разговором об уникальных библиографических собраниях той эпохи особо хочется выделить библиографическую деятельность главного библиотекаря (заведующего библиотекой) Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе Василия Михайловича Маркова (1881 – 1962). Краевед родился в Симферополе в семье священника. После обучения на юридическом факультете столичного университета, юноша выдерживает выпускные испытания и в 1909 году получает диплом об окончании Харьковского университета [7]. Вся служебная карьера В. М. Маркова связана с Симферополем. В 1910-1913 годах он кандидат на судебную должность, а в 1913-1920 годах – мировой судья мирового съезда. Одновременно с этим Василий Михайлович начал заниматься преподавательской и краеведческой деятельностью. В 1916-1919 годах он работал преподавателем на курсах бухгалтеров, а в 1919-1932 годах – библиотекарем Таврического университете (Крымского университета), переименованного затем в Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе. На протяжении 1922-1932 годов он также работал и преподавателем социально-экономического отделения этого ведущего высшего учебного заведения Крымской АССР. В 1930-1932 гг. – заведовал курсами по подготовке в пединститут [8]. В этот период им был составлен уникальный библиографический каталог, получивший известность среди краеведов под названием "Востоковедение" [9]. Картотека была посвящена истории и этнографии тюркских народов Крыма и охватывала публикации на славянских, западноевропейских и восточных языках. В 1932 году В. М. Маркову приходится оставить библиографические исследования. Закат «золотого десятилетия» советского краеведения, волна репрессий по отношению к историкам и этнографам Крыма, изъятие из научного оборота ряда этнографических разработок, прекращение публикации библиографических указателей, увольнения с работы по различным предлогам ведущих краеведов – все это непосредственно коснулось Василия Михайловича. В 1932-1933 годах он служил научным сотрудником Госплана, в 1933-1934 годах – старший референт-экономист Наркомхоза Крыма, в 1934-1936 годах – экономист-плановик Наркомата тяжелой промышленности. Только в 1936 году В. М. Маркову удалось устроиться преподавателем в сельскохозяйственный институт, где он проработал до 1939 года. Одновременно он сотрудничал в учебном комбинате Союзоргучета (до 1941 г.). В 1939-1941 гг. основным местом работы библиографа становится 7-я полная средняя школа. Только в годы немецкой оккупации Крыма Василий Михайлович смог вернуться к работе в библиотеке. В 1942-1944 годах он заведовал научным отделом центральной библиотеки и одновременно был хранителем библиотеки пединститута, состоял также преподавателем в ремесленной школе швейного производства, а после освобождения Крыма смог вернуться в Крымский пединститут на должность заведующего библиотекой [10]. Однако к этому времени его библиографическое собрание «востоковедение» было уже изъято. В связи с состоявшейся депортацией народов из Крыма продолжать исследования в этом направлении было невозможно. Уникальная картотека до сих пор не найдена.

Сохранилась информация и о других утраченных библиографических памятниках. Так, краевед Н. Я. Нейман подготовил в конце 1920-х гг. "Систематический указатель литературы о караимах", который стоял в планах на издание в 1930 году. Поиски данной работы пока не принесли каких-либо

положительных результатов.

Остаётся неизвестным для специалистов и подготовленный к 1919 году феодосийским краеведом Вениамином Давыдовичем Гейманом (1887 – после 1970) "Библиографический указатель книг и статей по Феодосии и её окрестностям". Работа была представлена в Таврическую учёную архивную комиссию для публикации. Однако к тому времени Таврическая ученая архивная комиссия не располагала возможностями для осуществления этого проекта [11]. Судьба указателя неизвестна.

Неопубликованной осталась также подготовленная Н. П. Зиминым "Библиография по практике туризма и экскурсий в Крыму" [12]. Вполне возможно, что рукописи этой и вышеназванных работ сохранились в архивах. Они и сегодня представляют несомненный интерес для составления капитальной библиографии по истории и этнографии народов Крыма дореволюционного периода.

Среди библиографов Крыма советского периода крупный вклад в дальнейшее развитие систематизации опубликованного наследия по истории и этнографии народов Крыма внес Виктор Васильевич Симоновский (1869-1933). Он родился в местечке Сорочинцы, Полтавской губернии в семье священника. После окончания духовной семинарии с августа 1893 до мая 1894 года учился на медицинском факультете Томского университета, который оставил, не окончив курс, из-за болезни и отсутствия средств. Резко поменяв направление своей карьеры, Виктор Васильевич работал учителем в местечке Хорол под Полтавой. Стремясь все-таки получить университетское образование, молодой педагог в 1900 году стал студентом юридического факультета Юрьевского университета, который также вынужден был оставить в 1901 году из-за отсутствия средств для оплаты обучения [13]. В 1913 г. он приступил к работе в отделе народного образования Таврической губернии. В период 1914-1918 гг. – время деятельности В. В. Симоновского на ниве народного образования – он неоднократно выступал в периодической печати с интересными публикациями, часть из которых была посвящена проблеме украинизации школы в Таврической губернии.

В 1919 г. В. В. Симоновский был назначен экспертом по народному образованию и заведующим Музеем наглядных и учебных пособий, руководителем Центральной педагогической библиотеки Крымского отдела народного образования [14]. Начало работы в библиотеке значительно меняет сферу общественных интересов педагога. С этого периода он активно включился в библиографическую работу, вел учет публикаций современной ему местной печати. Первые историко-краеведческие отраслевые библиографии В. В. Симоновского относятся к 1926 г., когда в "Бюллетене Крымского центрального статистического управления" была помещена "Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности" и увидел свет наиболее известный его указатель – "Библиография по крымоведению" [15]. В справочник вошли наиболее значительные труды о Крыме, изданные в 1917-1926 годы (720 названий). При учете книжных изданий значительное место занимают публикации на русском и крымскотатарском языках. В последующие годы В. В. Симоновский дополнил свой указатель, подготовив к печати новое издание. Сохранилась рукопись этого справочника объемом 20 печатных листов, в которой насчитывается 1828 наименований работ, в том числе и на национальных языках. Охвачена литература с 1900 по 1926 год [16].

Работая библиотекарем в различных научных и учебных заведениях, В. В. Симоновский стал составителем ряда систематизаций местных краеведческих изданий [17]. В его личном фонде, хранящемся в Государственном архиве при Совете Министров Автономной Республики Крым, выявлен также оставшийся в рукописи

"Перечень краеведческой литературы, выходящей в Крыму 1930-1931 гг." (датирован 1931 г.) [18]. В 1929 г. В. В. Симоновский выступил с идеей создания при Крымском педагогическом институте первого в Крыму библиографического общества, задачи которого он видел в том, чтобы объединить библиографическую работу на полуострове, выяснить судьбу, характер и содержание тех известных книжных собраний, которые не попали после установления Советской власти в общественные библиотеки, составить сводный указатель крымоведческой литературы по всем отраслям знания, собрать материалы для биобиблиографического словаря крымских авторов [19]. Виктор Васильевич вошел в историю украинской библиографии как первый летописец истории развития библиографии крымоведения. В 1929 году он отмечал в специальном очерке, что «Крым издавна привлекает к себе внимание многих выдающихся ученых <...> Наследство, оставленное различными научными ассоциациями и отдельные исследования в области изучения Крыма громадно <...> Многие ценные труды по изучению края до сих пор остаются неизвестными широкому кругу читателей и не могут быть использованы» [20]. Впервые библиограф дал в одном очерке сжатую оценку библиографического наследия досоветской эпохи и подробно остановился на развитии библиографических изысканий в Крыму в конце 1920-х годов. Статья, написанная в преддверии заката «золотого десятилетия» советского краеведения, является уникальным источником о развитии библиографии в Крымской АССР. Из нее явствует о наличии к этому времени готовой к печати рукописи четвертого выпуска «TAURICI» патриарха крымской библиографии Арсения Ивановича Маркевича объемом 16 печатных листов, включавшего крымоведческие статьи и книги по истории, археологии, этнографии, географии и социологии; рукописи собрания библиотеки "Крым" Центрального музея Тавриды (подготовил Д. С. Спиридонов), подборки крымоведческих изданий на крымскотатарском языке вышедших за 10 лет (составитель О. Акчокраклы) [21]. Все эти уникальные материалы были утрачены в годы репрессий. Поиски в государственных архивах, личных фондах крымоведов не принесли пока никаких результатов.

Смерть застала Виктора Васильевича за работой над проектом создания крымоведческой энциклопедии [22]. Характеризуя творческое наследие педагога и библиографа В. В. Симоновского, современник краеведа профессор Крымского пединститута Н. А. Троицкий отмечал: "Даже только перечень печатных работ В. В. Симоновского показывает, что автор положил немало трудов на служение любимому делу, делу, которому он <...> отдавался с большой любовью и энтузиазмом" [23].

Выявление и привлечение репрессированных библиографических сводов, введение их в научный оборот существенно будет способствовать составлению как можно более полной библиографии научного наследия краеведов Крыма советского периода. Это, в свою очередь, дает возможность представить более объективную картину изучения Крыма в то время. Подобную же задачу ставили перед собой краеведы Крыма в 1929 году, когда задумывали создать в Симферополе библиографическое общество [24]. Тогда одну из первостепенных задач местного краеведения они видели в выяснении судьбы и содержания тех собраний, посвященных Крыму, которые отсутствуют в библиотеках. Закат «золотого десятилетия» советского краеведения помешал тогда местным ученым осуществить данную задачу, а начавшаяся война, разгул политического беззакония в стране, депортация части населения из Крыма надолго наложили вето на объективные библиографические исследования. Важной задачей развития краеведческой библиографии Крыма сегодня является составление полного перечня печатных и рукописных разработок,

появившихся в последней в 20-е годы XX века на всех языках его многочисленных народов; сбор материалов для биобиблиографического словаря крымских авторов.

Литература:

1. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века).– Симферополь: Доля, 2001.– 816 с.
2. Гопштейн Е.Е. Библиография библиографических указателей литературы о Крыме. – Симферополь: Изд-во ОПИК, 1930. – 15 с.
3. Симоновский В.В. Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография. –1929.– № 4.– С.119.
4. Умирающий быт. Еврейский этнографический музей // Красная панорама.– 1924.– № 8 (26).– С.1-2.; Лукин В. Фонд Еврейского историко-этнографического общества в Центральном государственном историческом архиве Ленинграда // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога: Сб. статей.– М., 1992.– С. 245-261.
5. Симоновский В.В. Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография. –1929.– № 4.– С.119.
6. Государственный архив при Совете Министров Автономной Республики Крым (ГАРК), ф. Р-3318, оп. 1, д. 30.
7. ГАРК, ф. Р-21, оп. 6, д. 2 А., л.5.
8. ГАРК, ф. Р-21, оп. 6, д. 2 А., л.1об.
9. Непомнящий А. А. Малоизвестные библиографические собрания по истории и этнографии народов Крыма – важный источник для подготовки капитальной крымоведческой библиографии (конец XVIII – 1920 г.) // Библиотечное дело и краеведение: Сб. научн. трудов.– Киев; Симферополь, 1999.– С.73.
10. ГАРК, ф. Р-21, оп. 6, д. 2 А., л.3 об.
11. Известия Таврической ученой архивной комиссии.– Симферополь, 1920.– № 57, прил.С.33,37.
12. Максименко Ф. П. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847-1929 р.: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бессарабії й Криму.– Київ: Вид-во Всенародної б-ки України при Всеукраїнській АН, 1930.– С.159.;Зимин Н.П. Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. Ч.1: Путеводители // Крым.– 1928.– №1 (5), вып.1.– С. 112.
13. ГАРК, ф. Р-3318, оп. 1, д. 22.,л.1 об.
14. ГАРК, ф. Р-3318, оп. 1, д. 21.,л.2-4.
15. Симоновский В. В. Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности // Бюллетень Крымского центрального статистического управления.– 1926.– № 6.– С. 124-134; Его же. Библиография по крымоведению // Весь Крым, 1920-1925: Юбилейный сборник.– Симферополь: Изд-во КрымЦИКа, 1926.– С. 517-534.
16. ГАРК, ф. Р-3318, оп. 1, д. 14, л. 1-224; д. 15, л. 1-205.
17. Симоновский В. В. Систематический указатель статей, помещенных в "Бюллетене Крымского центрального статистического управления", №№ 1-10 (1923-1928) // Бюллетень Крымского центрального статистического управления.– 1929.– № 10.– С. 52-60; Его же. Книги, посвященные десятилетию советизации Крыма // Экономика и культура Крыма.– 1931.– № 2.– С. 102-106; Его же. Материалы по библиографии литературы, выходящей в Крымской АССР или касающейся Крыма // Экономика и культура Крыма.– 1931.– № 4 (3).– С. 110-113.
18. ГАРК, ф. Р-3318, оп. 1, д. 13.,л.1-14.
19. Симоновский В. В. В Крыму нужно создать Библиографическое общество //

Красный Крым.– 1929.– 16 мая.
20. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография.– 1929.– № 4.– С. 118.
21. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму // Библиография.– 1929.– № 4.– С. 119-120.
22. Симоновский В. В. Очерки работы краевых энциклопедий // Экономика и культура Крыма.– 1934.– № 9/12.– С. 173.
23. ГАРК, ф. Р-3318, оп. 1, д. 22.,л.2.
24. Симоновский В. В. В Крыму нужно создать Библиографическое общество // Красный Крым.– 1929.– 16 мая.

Ю. С. Степанчук

Робітники України в період побудови соціалізму: герої трудового фронту чи жертви більшовицького ідеологічного міфу?

З перших днів встановлення радянської влади більшовики розпочинають втілення теоретичних засад комуністичної доктрини на практиці. Господарча розруха та голод, що охопив південні губернії України на початку 20-х рр. XX ст., не лише не стали на заваді пропагандистським заходам по укоріненню більшовицької влади, а й були використані для її зміцнення. Згідно з марксистсько-ленінською теорією класової боротьби, виключне місце у системі нових соціальних відносин отримали робітники. Розпочалася політика тотальної пролетаризації суспільства, мета якої – повна диктатура пролетаріату.

В першу чергу, за рахунок робітничого класу, передбачалось поповнення поріділих за роки революції та громадянської війни лав КП(б)У. У березні 1922 р. на з'їзді РКП(б) були вироблені нові умови та порядок прийому до партії. При вступі до парторганізації встановлювалися три категорії осіб:

1) робітники та червоноармійці; 2) селяни, кустарі та ремісники (лише ті, які не користуються найманою працею); 3) інші. Також для осіб першої та другої категорій була необхідна рекомендація трьох членів партії з трирічним стажем, а для осіб третьої категорії – п'яти членів партії з п'ятирічним стажем [1]. Лише одні умови вступу до партії відносили робітництво у розряд особливої соціальної групи населення.

З цього часу розпочинається швидке чисельне зростання партійної організації в Україні, що налічувала 54.837 чол., з яких робітники становили 54.8%. На 1926 р. в рядах КП(б)У перебувало майже 170 тис. членів, серед яких відсоток робітників становив – 67.2% [2].

Масове залучення робітників до комуністичної партії відбулося на кінець 20-х рр. – періоду широкої індустріалізації та складних урбанізаційних процесів, зумовлених політикою суцільної колективізації у сільському господарстві. Так чисельність КП(б)У на початок 1929 р. вже становила 231.360 чол., серед яких робітників налічувалося 160.321 чол., або 69.4%[3].

Упродовж 20-х рр.. пролетаризація охопила всі сфери суспільно-політичного життя республіки. Показовим є соціальний склад органів місцевого самоврядування – сільських та міських рад. На середину 20-х рр. на всій території України працювало 42 міськради, що нараховували у своєму складі 10.606 членів. Найбільшими з них за кількістю членів були: Київська – 1056 чол., Харківська – 1260 чол., Одеська – 1439 чол., Катеринославська – 814 чол. та Житомирська – 697 чол. Соціальний склад

міськрад загалом відповідав основним групам виборців. У всіх міськрадах, в середньому, робітників було – 65,5%, службовців – 22,4%, кустарів – 1,55, червоноармійців – 8,5%, задіяних у домашньому господарстві – 3,55%, інших – 2,8% [4]. У подальші роки питома вага робітників у складі міськрад збільшувалася, досягнувши на кінець 20-х рр. 75%. Основна маса робітників – членів міськрад, припадала на промислові райони. У Донецькій міській раді вони становили 75,5%, Катеринославській – 64,3%, Одеській – 64,75, Харківській – 66,5% [5].

У виборчій кампанії 1926 – 1927 рр. на Україні було переобрано 10.766 сільських рад, до яких було обрано 250 тис. депутатів. Соціальний склад нових сільрад характеризують такі дані: селяни – 85,1%, робітники – 3,8%, службовці – 10%, червоноармійці – 0,2%, ремісники та кустарі – 0,7%, інші – 0,2%[6]. Позбавлені можливості забезпечити чисельну перевагу робітників у сільрадах, влада домагалася висунути на посади голів сільських та селищних рад осіб пролетарського походження, часто відкомандированих на радянську роботу під різним приводом з районних чи окружних центрів. Очолюючи таким чином виконавчу владу та органи місцевого самоврядування, представники диктатури пролетаріату проводили й відповідну політику, спрямовану на загострення економічних конфронтацій між різними соціальними групами сільських жителів.

Закономірним для того часу було й те, що представники робітничого класу мали значну чисельну перевагу і у вертикалі виконавчої влади в Україні, що тісно переплелася з партійними органами. У1927 р. з 395 членів Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету майже 50% становили робітники та наймити. Окружні виконкоми мали такий соціальний склад: робітники – 38,5%, селяни – 25,3%, службовці – 32,4%, червоноармійці – 2,8%, ремісники та кустарі – 0,3%, інші – 0,8%. Проте у райвиконкомах питома вага робітників становила лише 13,6%, тоді як селяни нараховували 55,4%, службовці – 29,3%, червоноармійці – 0,9%, ремісники і кустарі – 0,7%, інші – 0,1% [7].

Для забезпечення диктатури пролетаріату та встановлення повного контролю над суспільством однієї участі робітників у державно – партійних структурах було недостатньо. Новими формами піднесення ідеологічної ролі робітничого класу у радянському суспільстві стали масові громадські організації та інші непартійні об'єднання громадян. Прикладом цьому є профспілковий рух, що був направлений на об'єднання працівників виключно найманої праці. Стрімке зростання профспілкових організацій України припадає на середину 20-х рр.. Влада всіляко сприяла цьому, особливо за допомогою преси. Вступ до профспілки не був чітко обумовленим, що давало керівникам спілки можливість приймати до організації навіть цілі трудові колективи без особистої згоди на те їх членів. На 1 квітня 1925 р. в Україні нараховувалось 24 профспілкові організації, що об'єднували 1.287.855 працівників. Найчисельнішим з них були спілки: металістів – 144.794 чол., працівників гірничо-видобувної галузі – 114.794 чол., харчової промисловості – 70.541 чол., цукровиків – 61.194 чол., будівельників – 61.239 чол. Найбільше робітників-металістів нараховувала Донецька губернія – 68.291 чол., цукровиків – Київська – 19.740 чол., Харківська – 12.348 чол., Подільська – 12.322 чол., харчовиків – Одеська – 14.135 чол., Київська – 10.371 чол., Катеринославська – 9.622 чол.[9] Зазначимо, що профспілковий рух у середині 20-х рр.[10] лише набував потрібних владі обертів. Уже на 1 жовтня 1928 р. кількість членів профспілкових організацій України збільшилася удвічі і становила 2.270.940 осіб.

Протягом 20-х рр., використавши пролетаріат як ідеологічно консолідуюче ядро, було закладено підвалини іншої, згодом всеохоплюючої громадської організації – Ленінської комуністичної спілки молоді (ЛКСМ). На 1929 р. в рядах ЛКСМ України

перебувало майже 400 тис. членів, 50% яких становили робітники та представники інших злюмпенізованих прошарків населення.

Фактично все доросле населення України було залучене у сферу діяльності громадських організацій та різноманітних товариств. Крім вищезгаданих спілок, в Україні діяли: МОДР (міжнародна організація допомоги борцям революції), Аерохім (товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву), товариство «Геть неписемність», «Приятелі дітей», товариство Червоного хреста, «Добровільне шефське товариство», «Безбожник», технічні товариства «Радіолюбителів», «Винахідників» та багато ін. Соціальна структура цих організацій повністю відповідала політиці радянської влади – забезпечення пролетаріатом у союзі з селянством чисельної переваги серед членів об'єднань. У свою чергу, засоби масової інформації, аналізуючи соціальну структуру того чи іншого об'єднання, з оптимізмом повідомляли про зменшення за певний проміжок часу відсотка службовців, інтелігенції, підприємців, словом – інших. Звичайно, у цій безглуздій класовій дискримінації не потрібно звинувачувати робітників чи селян. Викривати потрібно систему, що відверто використовувала у своїх політичних цілях трудові маси, поклавши на них непосильний тягар ідеологічного лідерства.

Перед "іншими" закривались двері не лише державно-партійних установ та окремих громадських організацій. Класові пересуди поширилися і на систему середньо-професійної та вищої освіти. У 1926-1927 рр. в Україні працювало 37 інститутів, 143 технікуми та 30 робфаків, де навчалося 62377 студентів. Згідно з політикою партії, переважна більшість студентів була вихідцями з робітничо-селянських родин. Паралельно з цим зелене світло від держави отримала галузь масової професійної освіти, що у 1926-1927 рр. нараховувала 730 профшкіл та шкіл ФЗУ, де навчалося 387182 учні[1].

Односторонне сприяння влади "панівним класам" призвело й до однобічного висвітлення їх діяльності у засобах масової інформації, зокрема пресі. Більш того, саме з цією метою скрізь були створені відділи робітничо-селянських кореспондентів. На кінець 1929 р. армія робсількорів України становила 300 тисяч чол. Кількість газет, що видавали в цей час, збільшилася до 102, а їх разовий тираж становив 2,6 млн. примірників[12].

У подальші роки вищезазначені тенденції стали нормою суспільно-політичного життя республіки. Незважаючи на скрутне матеріальне становище та тяжкі умови праці, радянський робітничий клас продовжував виконувати покладені на нього ідеологічні функції.

Література:

1. КПСС в резолюциях... - М., 1970. – Т. 2. – С. 329.
2. Л.Перчик. Внутрипартийные вопросы на первой всеукраинской конференции // Агитатор. – 1926. - № 22.
3. Україна. Статистичний щорічник. – Х., 1929. – С. 16.
4. Состав горсоветов Украины. По материалам ЦК КП(б)У // Коммунист. – 1925. – 28 ноября.
5. Там же.
6. Підсумки виборчої кампанії 1926-1927 рр. – Х., 1927. – С. 31.
7. Там же. – С. 59.
8. Вестник профдвижения Украины. – Х., 1925. - № 13. – С. 23.
9. Україна. Статистичний щорічник. – Х., 1929. – С. 241.
10. Там же. – С. 399.
11. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925-1926

рр. – Х., 1927. – С. 48.
12. Гринюк П.Ф. Партійне керівництво пресою та робсількорівським рухом на Україні в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926-1929 рр.) // УЖ. – 1966. - № 1. – С. 75.

В. Лазаренко

Історичні джерела до вивчення стану індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України 1920-30-х рр.: інформаційна забезпеченість чи ілюстративність?

Розробляючи методику пошуку джерел, ми йшли шляхом вилучення інформації, незалежно від місця зберігання її носіїв: у наукових бібліотеках, центральних державних архівах, обласних та їх відділах, періодичній пресі тощо. Звідси цілком логічно класифікувати джерела у тому порядку, як вони історично сформувались, оскільки публікації та архівні матеріали відбили організаційну структуру партійних, державних і статистичних органів, які здійснювали розробку матеріалів по своєму профілю. Такий підхід дозволяє об'єднати однотипні джерела з метою комплексного їх аналізу, в залежності від змісту та значимості по кожному конкретному сюжету, який характеризує індивідуальне селянське господарство.

У досліджуваний період склався цілий комплекс масових статистичних джерел, як опублікованих, так і архівних. Вони для дослідника є джерелом первинного порядку, оскільки наведені у них дані зведені до загальних показників та об'єднані в групові та комбінаційні таблиці. Варто зауважити, що публікація статистичних матеріалів, присвячених індивідуальному селянському господарству, здійснювалась вкрай нерівномірно. Зокрема, публікації 20-х рр. характеризуються універсальним змістом та жанровою різноманітністю.

На початку 30-х рр. скорочується кількість публікацій, присвячених одноосібному сектору, що пов'язано зі згортанням НЕПу. До того ж статистичні публікації цього періоду почали базуватися на узагальнених даних, підданих попередній обробці. В умовах формування тоталітарної держави статистика відбирала для публікацій, головним чином, те, що відповідало потребам цієї системи. У той же час показники, які характеризували її з негативного боку, вилучалися, що ускладнювало об'єктивний аналіз історичного процесу.

Провідне місце серед джерел з названої проблеми посідають матеріали статистики: поточної суцільної та вибіркової. Діапазон репрезентативності джерел достатній: від 100 % генеральної сукупності в загальних переписах до 10 % у весняних вибіркових опитуваннях.

Для вивчення соціально-демографічних процесів на селі найбільш представницькими вважаються матеріали переписів населення 1920, 1926, 1937 та 1939 рр. Коротко зупинимось на методологічній стороні їх проведення.

Програма переписів мала однакову структуру, яка включала низку загальнодемографічних питань. Кожен з блоків питань відповідав за характеристику населення за конкретним колом соціально-демографічних ознак: стать, вік, національність, сімейний стан тощо. Подібна постановка програмових питань давала можливість з'ясувати основні напрямки демографічного розвитку краю у досліджуваний період.

Слід зазначити, що в демографічній науці не існує універсальної класифікації розподілу населення за віком. Типовою є класифікація за одно- або п'ятирічними віковими групами. Поєднанням названих варіантів класифікації характеризуються

групування за віковою ознакою, наведені у підсумкових таблицях переписів в 1920 та 1926 рр.[1]. У той же час у матеріалах перепису населення 1939 р. групування по вікових категоріях не відповідає жодній з наведених класифікацій. Вікова градація за цим обстеженням набула таке: до 7-и років, 8-11, 12-14, 15-19, 20-29, 30-39, 40-49, 50-59, 60 років і більше [2]. Подібна комбінація варіантів дозволяла встановити можливий потенціал поповнення людських ресурсів та перспективи соціально-економічного розвитку суспільства.

В усіх переписах, окрім перепису 1926 р., фігурує питання про національність. Перепис 1926 р. з'ясовував не "національність", а "народність" опитуваного, що відображає етнічний склад населення. Через цю обставину неможливе пряме співставлення даних про національний склад населення за різними демографічними переписами.

Водночас дані про національний склад населення мали неоднаковий ступінь розробки. Так, за переписом 1926 р. по округах Північного Лівобережжя України виділялися чотири етнічні групи [3], а матеріали перепису 1939 р. по Чернігівській області дають інформацію про п'ять національних груп [4].

Під час аналізу статистичних даних необхідно мати на увазі адміністративно-територіальні зміни, що ускладнює пряме співставлення, особливо абсолютних показників. Незважаючи на відмінність групувань (по губерніях, округах, економічних районах, областях) порівняння відносних величин дозволяє виявити загальні тенденції. Зокрема, за демографічним переписом 1926 р. об'єктом дослідження були округи Північного Лівобережжя України. Так, Глухівській, Конотопській та Чернігівській округи було віднесено до Поліського регіону, а Ніжинській – до Лівобережжя. Подібний підхід до розробки матеріалів перепису дозволяв встановити характер та напрямки міграційних потоків, особливості соціально-економічної структури регіону. Таким чином, без залучення у науковий обіг матеріалів демографічних переписів картина соціально-економічного розвитку села буде неповною.

Іншим не менш важливим джерелом для дослідника є матеріали сільськогосподарських переписів, зумовлених необхідністю визначення стану сільськогосподарського виробництва. Цьому завданню відповідав суцільний сільськогосподарський перепис, проведений у 1920 р. Його програма передбачала визначення кількості населення у робочому віці, худоби, реманенту та обсягів посівних площ. Об'єктом перепису стали не лише індивідуальні селянські господарства, а й колгоспи, радгоспи та окремі агломерації об'єктів [5].

Перепис охопив усі 12 повітів Чернігівської губернії, де було опитано 307 тис. господарств[6]. Незважаючи на завантаженість другорядними питаннями та відсутність групувань селянських господарств, матеріали сільськогосподарського перепису є репрезентативним джерелом з історії селянства 20-х рр.[7].

З метою економії часу та коштів, замість суцільних сільськогосподарських переписів, ЦСУ УСРР з 1922 до 1929 рр. щорічно почало проводити весняні вибіркові опитування [8]. Надзвичайно важливою при цьому була проблема відбору одиниць для статистичного спостереження. Застосовувалась така їх вибірковість, яка мала забезпечити репрезентативність одержаних даних. Належної повноти під час проведення весняних переписів вдавалося досягти, використовуючи метод правильного механічного відбору господарств з рівномірним їх розподілом по всій території.

Відбір селянських господарств проводився за податковими списками фінансових органів. Відібрані господарства заносилися до "контрольних списків". Їх функція полягала у встановленні повноти обслідування та репрезентативності вибірки [9].

Репрезентативність весняних вибіркових опитувань встановлювалась шляхом порівнянь з даними динамічних переписів, бюджетних обслідувань тощо [10].

На початку 20-х рр. представницькою вважалася двох-трьох відсоткова вибірка господарств. Так, під час проведення весняного вибіркового перепису 1922 р. опитуванням було охоплено 3,3% селянських господарств [11]. У наступні роки місцеві органи ЦСУ УСРР вдалися до збільшення відсотку вибірки. Зокрема, у Чернігівському окрузі у 1923 р. було опитано 9,8% селянських господарств [12]. Зростання кількості опитаних господарств призвело до отримання цілком надійних даних. Урахувавши позитивний досвід регіонів, ЦСУ УСРР вирішило поширити його на всю територію республіки. Протягом наступних років ЦСУ УСРР, під час проведення весняних переписів, дотримувалося цього виміру. Зокрема, у 1929 р. відсоток вибірки по республіці склав 9,9% [13].

Підрахунок загальних підсумків обслідування проводився шляхом екстраполяції середніх величин вибірки на всю сукупність наявних селянських дворів, чисельність яких визначалася за допомогою податкових списків [14]. У такий спосіб одержано цілком репрезентативні дані стосовно усіх селянських господарств. З 1923 р. ЦСУ УСРР запровадило груповий підрахунок в основу якого було покладено розмір посіву селянського господарства [15].

Ставлячи за мету визначення обсягу виробництва продукції землеробства і тваринництва, автори програми доповнили її питаннями про кількість населення, земельні площі з розподілом їх за угіддями, обсяг і структуру посівів, кількість худоби та реманенту. Крім цього, формуляр опитування включав інформацію про оренду землі, худоби та реманенту [16].

Як бачимо, інформація досить об'ємна і суттєва, і тому вимагала ретельної перевірки. Щоб пересвідчитись у достовірності даних про посівні площі влітку 1926 р. було проведено їх вибірковий геодезичний обмір, який підтвердив достовірність підсумків весняних вибіркових переписів[17].

Слід враховувати, що первинні статистичні матеріали сільськогосподарських обслідувань зберігаються у державних архівах. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, Ф.582 – ЦСУ УСРР) та Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО, Ф. Р- 942 – Губстатбюро, Ф. Р- 944 – окрстатбюро). Особливий інтерес являють бланки опитування, які характеризують господарський стан не лише окремих губерній та округів, а навіть сіл та родин.

Найчисельнішу групу видань складають публікації статистичних матеріалів зведеного характеру – довідники, щорічники, збірники. Оперативну статистичну інформацію порівняльного порядку містять у собі довідники. Перші публікації цих видань, здійснених ЦСУ УСРР, базувалися на матеріалах відомчої статистики і мали характер загальних звітів [18]. Названі публікації містять фрагментарну інформацію про стан сільського господарства регіонів. До того ж в них не виділено показники стосовно індивідуального селянського господарства. Цей же недолік характерний для відомчих публікацій Держплану, Раднаргоспу та Наркомфіну УСРР [19].

У 30-і рр. Держплан та Раднарком УСРР видали кілька довідників, де наведено дані про посівні площі та худобу одноосібників, порівняно з усуспільненим сектором, у розрізі районів Чернігівської області [20]. Складність аналізу наведених у них даних полягає у калейдоскопічності змін, викликаних шаленими темпами колективізації та перманентними перетвореннями в адміністративно-територіальному поділі краю. Оперування цими даними неможливе без зведення їх до єдиної метричної системи та адміністративно-територіальної структури.

Невід'ємним джерелом для вивчення проблеми є матеріали щорічників.

Особливість їх полягає у компактності подання статистичного матеріалу, наявності методологічних та методичних приміток. Окремо варто виділити статистичні описи округів України [21] та щорічники з серії "Україна"[22]. Серед поданого у них статистичного матеріалу найбільший інтерес являють показники продуктивності селянського господарства: пересічна врожайність та валові збори. У той же час частині їх показників властиві розбіжності, що змушує віддати перевагу даним публікацій із серії "Статистика України" [23].

На відміну від щорічників статистичні збірники, як правило, насичені простими статистичними групуваннями, які не супроводжуються методологічними і методичними коментарями та примітками [24]. Головні показники у них нерідко заокруглені, що вимагає обережного підходу до їх відбору. Чи не єдиний виняток у цьому відношенні становить збірник, підготовлений ЦСУ УСРР [25]. У ньому поряд з матеріалами сільськогосподарських обслідувань подано інформацію про розподіл земель між користувачами, чисельність кооперативів та тракторів, мережу сільськогосподарських установ. Показники продуктивності селянського господарства, наведені у цьому джерелі, вважаються найбільш повними щодо досліджуваного періоду.

Таким чином, зведені статистичні публікації дають системну характеристику кількісного і якісного складу одноосібного господарства Північного Лівобережжя України. Проте можливості комплексних видань по ряду характеристик одноосібного сектора обмежуються початком 30-х рр. До того ж деякі статистичні матеріали непорівнювані внаслідок різних методик їх отримання. Через це варто враховувати не лише програму обслідування, а й методику його проведення, що дозволить здійснити порівняльний аналіз статистичних показників.

Великий інтерес для дослідника становлять документи і матеріали центральних та місцевих партійних організацій: постанови з господарських питань, звіти губернських, окружних, обласних та районних партійних комітетів, стенограми пленумів та партконференцій. Частину з них опубліковано[26], але більшість, перебуваючи під грифом секретності, збереглася у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України, Ф. 1 – ЦК КП(б)У) та у колишніх партархівах, у тому числі ДАЧО (Ф. П-8477 – Губком КП(б)У, Ф. П-10, Ф. П-11– Окрпарткоми КП(б)У, Ф. П-470 – Обком КП(б)У). Партійні організації, перебираючи всі важелі державного управління, як видно з цих джерел, багато уваги приділяли розвитку сільського господарства. Відповідно до резолюцій та рішень партійних установ готувалися спеціальні матеріали про хід посівних робіт, ситуацію у тваринництві тощо.

Особливе місце посідають звіти партійних установ про економічне та політичне становище краю, адресовані ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б). Аналогічна інформація подавалася з низових партійних організацій до губкому (обкому) КП(б)У. У них без прикрас аналізується стан сільського господарства регіону та його потреби. Великий інтерес для дослідника являють матеріали обстеження партійними комісіями ситуації в одноосібному господарстві сіл краю. На базі цих джерел можна уявити суть політики більшовиків стосовно селянського господарства.

У фондах партійних комітетів збереглися доповідні обласних, окружних та районних відділів ОДПУ. Маючи розгалужену агентурну мережу, ОДПУ збирало інформацію про політичні настрої селянства, реагування його на ті чи інші заходи партії (хлібозаготівлі, колективізація, розкуркулення). Саме у звітах ОДПУ міститься найбільш детальна інформація про кількість розкуркулених та померлих від голоду 1932-1933 рр. Однак дані названого джерела, перш ніж ввести їх у науковий обіг, потребують ретельної зовнішньої і внутрішньої критики.

Науково-інформаційну цінність у дослідженні основних напрямків аграрної політики мають постанови та рішення державних органів влади 20-30-х рр. [27]. Насамперед йдеться про сконцентровані у ЦДАВО України документи ВУЦВК (Ф. 1). Лише незначна частина з них продубльована у збірниках законодавчих актів. До рішень з'їздів Рад додавалася різноманітна статистична інформація про стан розвитку сільського господарства республіки [28]. Назване джерело містить інформацію про розподіл земельного фонду, конфіскацію худоби та реманенту, показники продуктивності сільськогосподарського виробництва тощо. Матеріали місцевих органів влади, за рідким винятком, досі зберігаються в архівосховищах (ДАЧО, Ф. Р-15 – Губвиконком). Залучення до наукового обігу названого кола джерел дозволяє з'ясувати специфіку формування аграрної політики у регіоні.

Складний процес впровадження законодавчих норм у житті села можна прослідкувати за опублікованими та архівними матеріалами звітів і перевірок органів робітничо-селянської інспекції (РСІ), які зберігаються в ЦДАВО України (Ф. 539 – Наркомат РСІ УСРР) та ДАЧО (Ф. Р-305 – Губернська КК РСІ, Ф. Р-323 – Обласна КК РСІ). Органи РСІ, наглядаючи за дотриманням законності, одержували інформацію про порушення земельного законодавства, стан тваринництва тощо[29].

Детальну інформацію про процеси розшарування на селі, державну допомогу бідноті розкривають архівні фонди КНС (ЦДАВО України, Ф. 257- ВЦКНС та ДАЧО, Ф. Р-1597 – Окружна КНС). Для дослідника інтерес являють матеріали вибіркового обслідування КНС сіл республіки, які глибше розкривають проблеми доколгоспного села [30].

Величезний масив інформації стосовно стану розвитку одноосібного сектора містять матеріали Наркомзему УСРР та Особливої колегії контролю по земельних суперечках (ЦДАВО України, Ф. 27 та 12), а також місцевих земельних органів (ДАЧО, Ф. Р-503 – Губземуправління, Ф. Р-508, Р-509, Р-510 – окружні земельні управління, Ф. Р-526 – Обласне управління сільського господарства). Протоколи, циркуляри, постанови названих установ дають уявлення про хід реалізації аграрної політики на місцях, адже приймалися вони з метою роз'яснення рішень вищих органів влади. У звітах земельних органів аналізувався стан проведених робіт, накреслювалися плани щодо запровадження аграрної політики. Матеріали судово-земельних справ поглиблюють картину поземельних відносин у селі 20-30-х рр. Інформація з низових земельних органів стікалась до Наркомзему УСРР, який виступав у ролі генератора аграрної політики в республіці. Для дослідника інтерес являють опубліковані матеріали про розподіл земельного фонду республіки, форми землекористування тощо[31].

Незамінним джерелом вивчення історії індивідуального селянського господарства досліджуваного регіону є матеріали періодичної преси 20-30-х рр. Цілком логічно, що найбільший обсяг інформації містять сторінки регіональних видань: губернських ("Знамя Советов", "Известия", "Красное Знамя"), обласних ("Більшовик") окружних ("Червоний Стяг", "Червоне село") та районних ("Червоний стяг на селі"). При нагоді залучалися також і матеріали республіканської преси: "Вісті ВУЦВК", "Комуніст", "Український економіст". Незважаючи на те, що правляча партія монополізувала вплив на пресу, до кінця 20-х рр. на її сторінках містилася відносно об'єктивна інформація про ситуацію на селі. Зокрема, газети друкували звіти про роботу з'їздів та нарад, виступи партійних та радянських керівників, присвячені селянському господарству. Періодичні видання здійснювали публікацію звітів земельних органів та КНС. Неупереджену інформацію про життя села давали матеріали селянських безпартійних конференцій, листи селян та добровільних кореспондентів. У зв'язку зі здійсненням суцільної колективізації тональність преси щодо одноосібного сектора змінилась на негативну. З початку 30-х рр. пріоритет віддавався висвітленню

соціалістичних перетворень на селі і матеріали про одноосібне господарство зникають зі сторінок преси. Матеріали преси дозволяють вилучити необхідну інформацію та зберегти колорит епохи .

Окрему групу джерел складають документальні збірники з історії колективізації та соціалістичної перебудови села, оприлюднені у другій половині 50-80-х рр.[32]. Для них характерна однобокість у добиранні документів, які мали підкреслювати успіхи колгоспної системи. Однозначно негативну оцінку давати їм не можна через те, що вони несли на собі сліди впливу тоталітарного режиму.

На початку 90-х рр. вихід низки документальних збірників сприяв розкриттю "білих плям" вітчизняної історії: голоду 1921-1922 рр., 1932-1933 рр., суцільної колективізації та розкуркулення [33]. Незважаючи на те, що ці події знайшли своє відображення у документальних публікаціях, їх регіональний аспект ще потребує глибокого вивчення.

Отже, дослідження соціально-економічної проблематики може бути успішним лише шляхом багатомірного системного комплексного аналізу відповідного кола історичних джерел, ядром яких є матеріали поточної, державної і відомчої статистики, підсумки суцільних демографічних та вибіркових сільськогосподарських переписів. Натомість значення архівних матеріалів та публікацій періодичної преси зростає в силу їх наративного характеру. Суттєвий аналіз комплексу історичних джерел підтвердив високий рівень їх репрезентативності, а реалізація джерельного потенціалу дозволяє прийти до відповідних висновків і положень з конкретних історичних сюжетів.

Література:

1. Статистика Украины. Серия 1. Демография. – Х., 1922. - №28. – С.14-19; Всесоюзная перепись 1926 г.: В 56-и томах. – М., 1929. – Т. XI: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – С.124-147.
2. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С.34 .
3. Всесоюзная перепись 1926 г. – М., 1929. – Т.XI. – С.27, 29.
4. Всесоюзная перепись 1939 г... – С.68.
5. Статистика Украины. Серия II. Сельскохозяйственная статистика. – Х., 1922. - №21. – С.1.
6. ДАЧО, ф. Р–942, оп.1, спр.4616, арк.25.
7. Христич А.Г. Сельскохозяйственные переписи СССР: Автореф. дис... канд. экон. наук / Харьков. с.х. ин-т им.В.В.Докучаева. – Х., 1958. – С.8.
8. Овсиенко В.Г. Выборочное статистическое наблюдение // Выборочное наблюдение в статистике СССР. – М., 1966. – С.5-6.
9. Статистика України. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Х., 1925. - №59. – С.VIII.
10. Меринов И.Ф. Выборочный метод в сельскохозяйственной статистике // Выборочное наблюдение в статистике СССР. – М., 1966. – С.126-127.
11. Статистика Украины. Серия II. Сельскохозяйственная статистика. – Х., 1922. - №20. – С.III.
12. ДАЧО, ф.Р–944, оп.3, спр.1, арк.72.
13. Статистика України. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – 1930. - №191. – С.III.
14. Там же. – 1926. - №86. – С.VI.
15. Там же. – 1924. - №38. – С.X.
16. Там же. – 1927. - №94. – С.I-LI.

17. Там же. – 1927. - №94. – С.XXIII-XXIV.
18. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчёт УЭС Совету труда и обороны. Статистика Украины. Сводный изд. – Х., 1922. – Т.2. – Вып.1; Народное хозяйство Украины в 1921-22 гг. – Х., 1923 та ін.
19. Народное хозяйство Украины в 1924-25 гг. Труды Госплана УССР. – Х., 1925. – Кн.9; Обзор народного хозяйства Украины за 1923-24 г. – Х., 1924 та ін.
20. Нові адміністративні райони УСРР. – Х., 1930 ; Чернігівська область. Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. – Чернігів, 1932 та ін.
21. Матеріали до опису округ УСРР. Глухівська округа. – Х., 1926; Там же. Конотопська округа. – Х., 1926; Там же. Ніжинська округа. – Х., 1926; Там же. Чернігівська округа. – Х., 1926.
22. Україна. Статистичний щорічник. 1925 рік. – Х., 1925; Україна. Статистичний щорічник. 1926 рік. – Х., 1926 та ін.
23. Машихин Е.А., Симчера В.М. Статистические публикации в СССР (1918-1972).- М., 1975.- С. 199-201.
24. Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917-1927. – М., 1927 та ін.
25. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х., 1929. – Вип.1.
26. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.: В 14-и томах. – Т.3, 4. – К., 1979-1980; Звіт окрпарткому та ОКК КП(б)У Ніжинщини до IX Окрпартконференції з XII 1928 до V 1930. – Ніжин, 1930; Резолюції IX Окрпартконференції Чернігівщини 22-23 травня 1930 р. – Чернігів, 1930 та ін.
27. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду УСРР - Х., 1920-1930.
28. Отчёт Губернского исполнительного комитета губернскому съезду Советов Черниговщины IX созыва за 1924 год. – Чернигов, 1925; Звіт Чернігівського обласного виконавчого комітету за 1933-1934 роки. Делегатові II Обласного з'їзду Рад. – Чернігів, 1935 та ін.
29. Отчёт ГКК – РКИ к XV Губернской партийной конференции. – Чернигов, 1925 ; Звіт за роботу Ніжинської ОКК – РСІ від VIII до IX Окрпартконференції (грудень 1928 – по 1 квітня 1930 рр.). – Ніжин, 1930.
30. Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (По данным обследования в июне 1925 г.). – Х., 1925.
31. НКЗС УСРР. Революція та землеустрій. Делегатам VIII Всеукраїнського з'їзду Рад. – Х., 1924 ; НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні – Х., 1923 та ін.
32. Історія колективізації сільського господарства Української РСР: В 3-х томах – К., 1962-1965 ; Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921-1941: Сборник документов и материалов. – К., 1983 ; Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 – июнь 1941: Сборник документов и материалов. – Х., 1983 та ін.
33. Голод на Україні (1931-1933 рр.) // УІЖ. – 1987. - №7. – С.99–111; №8. – С.105–117; №9. – С.110–121; Розкуркулення в УСРР // УІЖ. – 1992. - №4. – С.77-95; Колективізація і голод на Україні 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992; Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993 ; Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Документы и материалы: В 4-х томах – М., 1998. - Т.1; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы: В 5-и томах – М., 1999. – Т. 1 та ін.

В. М. Ємельянов

Трагедія українського есера – Юхима Гаврилея

Доля цієї легендарної особи трагічна так само, як і певні сторінки минулого XX століття. Час багато що стирав безповоротно, та пам'ять про цю людину жива. Ким же він був цей "Буруля", як його називали земляки?

Юхим Гаврилей народився у Вертіївці у 1868 році [1]. Його рідні були простими селянами, а він з дитинства мав особливу тягу до знань, проявляючи при цьому неабиякі здібності . Обдарованого юнака примітив земський вчитель Гужовський, бібліотека якого ненаситно поглиналася допитливим юнаком. Сам же Гужовський, який мав сильний вплив на Гаврилея, відіграв головну роль у вихованні майбутнього національно свідомого патріота. Вже набагато пізніше земській вчитель згадував про нього? "...Коли Гаврилей починав розповідати друзям зміст прочитаної книги, то всі дивувалися, як вміло він це робив. Не гірше гарного вчителя"[2].

Не дивно, що закінчивши сільську школу, він сам захотів стати вчителем.

Гужовський, щоправда, відмовляв його від цього:"... вчителів багато, а грамотних селян мало, і ти більше користі принесеш саме в цій ролі [3]. Безумовно, що останній аргумент був дуже важливим, та Гаврилей зупинився на своєму виборі. Час показав, що він вчинив правильно.

Початок нового життєвого етапу сільського хлопця був пов'язаний з Києвом. Тут він не лише отримав освіту, а й опинився в гущі політичних подій XX століття, які прокотилися Україною. Саме тоді доля звела його з багатьма видатними діячами українського національновизвольного руху. На зміну старій інтелігенції тоді прийшла молодь. Вона поважав діяльність своїх попередників у напівлегальних "Громадах", які багато зробили в умовах постійного переслідування царською охороною у справі збереження української культури та історії. Та настали нові часи і свідома молодь іде далі своїх вчителів - вступив у боротьбу з імперією за національне відродження України. Створюються підпільні організації і Гаврилей опиняється там. Він співпрацює з композитором М. Лисенком, істориками В.Антоновичем та М.Грушевським, який став тоді першим президентом незалежної України. Нові наставники у молодого сільського вчителя були гідними, і він їх намагався не підвести.

Гаврилей стає членом Українською революційної партії /РУП/, і починає свою боротьбу за Україну (за образним виразом Лисяк-Рудницького з "...Комуністичним маніфестом в одній кишені і з Кобзарем в другій").

Тим часом політична ситуація в Україні стала загострюватися. У 1902 р. політичні страйки охоплюють Південь України, і під їх впливом постало селянство з своїм одвічним лозунгом "Земля і свобода". Саме з цього часу Вертіївка перетворюється в порохову бочку, що здатна вибухнути селянськими виступами. Місцеві селяни практично всі були безземельними, зате магнату Терещенку у Вертіївці належало 5968 десятин землі [4]. Ось як половинчата реформа 1861 р. розв`язала аграрне питання.

Гаврилей починав вчителювати у себе на батьківщині і одночасно веде активну революційну пропаганду серед селян, що пробуджує їх сві домість. На загальному сході 1904 року вертіївці заявили, що:"...грошей на російсько-японську війну не дадуть, бо потрібно вчити дітей і будувати школу" [5]. У тому ж році місцевий охоронник доніс на Гаврилея і своєму начальству в Ніжині: "...Іваненко, колишній учень, розповідав, що Гаврилей під час занять заявив, що у нас царя треба вибирати з розумніх людей. Обирати також треба старосту общини і що святі Феодосія І та Микола не мощі нетлінні, а лише зліпки" [6].

Цей документ потрапив у Чернігівське жандармське управління, де на Гаврилея було заведено першу справу, але далеко не останню у його житті. На той час в охоронців не вистачало доказів, щоб засадити земського вчителя за грати, через рік їм /блакитним мундирам/ випала така нагода.

Перша загальноросійська народно-демократична революція 1905-1907рр. бурею пройшла на Ніжинщині. На міські вулиці вихлюпувалися масові демонстрації, в селах запалали маєтки поміщиків. Юхим Гаврилей опинився в центрі цих подій, прийшов його зоряний час! Будинок вертіївського бунтаря перетворився у справжній комітет революційної української партії, де відбувалися масові збори. Усі подібні заходи були ретельно продумані самим Ю. Гаврилеєм, який надавав їм напівлегальних форм. Наприклад, збори присвячувалися масовим народним гулянням або ж занятям з бджільництва. Під цією маркою читалися та обговорювалися революційні газети і прокламації. Поступово у Вертіївці було організовано досить сильну організацію РУП, здатну до активних дій. Уже пізніше, коли Гаврилея було заарештовано, жандарми так і не змогли дебитися правди про ці зібрання, наштовхнувшись на глуху стіну селянського мовчання.

Весною 1905 року класове протистояння загострюється: палають господарства заможних селян Вертіївки, і все наполегливіше піднімаються лозунги про справедливий переділ землі, проводиться багатолюдний мітинг, який закінчується тим, що селяни заспівали революційні пісні.

Поки жандарми шукали доказів проти Гаврилея, той ще більші розгорнув свою діяльність, але уже лише підпільну. Він організував друкарню і революційні прокламації широким потоком ринули у навкалишні села..

. Жандарми вживають термінових заходів щодо арешту Гаврилея. Повітовий пристав Скоблін складає список неблагонадійних, які проживають у Вертіївці і підлягають арешту. Першим у ньому був Гаврилей – його ж і заарештували.

Не встиг небезпечний вчитель зійти на перон ніжинського вокзалу, як на нього накинулися поліцейські і вилучили цілу партію революційних прокламацій, привезених з Москви. Ще більше доказів проти Гаврилея зібрали жандарми під час обшуку його будинку у Вертіївці, і за ним зачинилися ворота ніжинською в'язниці.

Почалося слідство, що контролювалася самим начальникам жандармського губернського управління Рудовим, який вимагав від своїх підлеглих "...звернути особливо серйозну увагу щодо затриманого. У "справі" Гаврилея було допитано аж тридцять свідків, які дружно зізналися лише в одному:..,взимку на квартирі у Гаврилея збиралася сільська молодь, а про що вони говорили, ніхто не знає"[6].

Для слідчого цих фактів було замало, щоб віддати Гаврилея під суд, але арештанта врятувала інше - нова хвиля революційного піднесення восени 1905 року.

Тоді , в жовтні, почався знаменитий Всеросійський політичний страйк в результаті якого Микола II змушений був дарувати імперії "Маніфест 17 жовтня 1905 року. Монарх пообіцяв народу політичні свободи і зміни, що викликало в Україні потужну хвилю демократичних мітингів. У Ніжині все почалося із звільнення політв'язнів. Так, Гаврилей опинився на волі. Наступного дня в місті почався єврейський погром, під час якого його ледь не вбили місцеві чорносотенці. У Вертіївці його будинок було повністю розграбовано і з цього моменту Ю.Гаврилей переходить на нелегальне становище.

У 1906 році вертіївський революціонер ще раз круто змінює своє життя - покидає ряди РУП і стає вже до кінця життя українським есером. Пішовши у підпілля, Гаврилей розгорнув наполегливу діяльність з мід-готовки селянського повстання на Ніжинщині. Жандармерія, яка була в курсі цих подій, одразу ж забила тривогу. Той же Рудов доповідав Чернігівському губернатору про те, що в районі сіл Вертіївки, Вересочі,

Дрімайлівки та Хибалівки проходять багатолюдні мітинги, на яких під виливом Гаврилея та Треня приймаються рішення про підтримку майбутнього повстання. Озброєні селяни повинні були вирушити до Ніжина і захопити державні установи і заклади, а потім відібрати у місцевих поміщиків землю. Завершувалося це послання досить похмурим прогнозом: "...якшо зараз не покласти край злочинній агітації... це викличе в недалекому майбутньому досить серйозні безпорядки" [7].

На Гаврилея і його товаришів було влаштоване сиравжне полювання, але він постійно уникав жандармів і продовжує політичну діяльність.

Востанпс перед своєю довгою еміграцією з'явився Гаврилей у Вертіївці 25 травня 1906 року на волосних зборах. Його промова була лаконічна і цілком зрозуміла для всіх. Він закликав селян продовжувати боротьбу за земле, вчити дітей лише рідною українською мовою, не обійшов також і проблеми військової служби:"...солдати повинні служити у себе на батьківщині, оскільки у чужій країні люди псуються морально" [8]. У відповідь вертіївці обирають його своїм волосним старшиною, але оратору необхідно було покидати рідні місця.

У 1907 році жандарми розшукують Гаврилея у Києві, в Богодухові, а через рік натрапляють на його слід в селі Кунашівка, але він знову уника арешту. Зрештою член ЦК партії українських есерів був змушений поїхати в еміграцію, котра розтягнулася до 1918 року,,

Йшов буремний 1917 рік. Політична амністія Тимчасового уряду відкрила таким, як Ю.Гаврилей, шлях на батьківщину, куди він повернувся лише навесні 1918 року. Наші міста, як і вся Україна, були охоплені громадянською війною. Гаврилей не бере усасті в цих подіях. Далися взнаки багато факторів і в тому числі втома. Адже йому вже 50 років, десять з яких він провів у еміграції. За час його відутності багато що змінилося і найголовніше - громадянська війна розвела його друзів по різні боки барикад. Потрібен був час, шоб у всьому розібратися, хоча тимчасова політична бездіяльність зовсім не позначилася на світогляді Ю.Гаврилея. Звідси й не прийняття більшовицької теорії і практики. Він прямо говорить Миколі Кропив'янському перед початком серпневого повстання 1918 року "..«Сам у темряві блукаєш і інших ведеш. Загинете всі [9]. Пророцтво старого українського революціонера збулася.

Наприкінці липня Гаврилій на деякий час вийшов з тіні, очоливши Ніжинський повстанський комітет. На той час українська армія на чолі з Симоном Петлюрою вела важкі бої на два фронти: проти білих/деникінців/ та червоних. Повстанські комітети повинні були встановити українську владу на місцях, але поразка петлюрівців звела всі зусилля нанівець. Для Ю.Гаврилея це означало відхід від активної політичної діяльності, бо вже восени 1919 року на Ніжинщині остаточно укріпилася Радянська влада.

Але і в умовах нової влади він не міг сидіти, склавши руки. Він став головою Ніжинської кооперативної спілки. Тепер вся його енергія спрямувалася на допомогу і навчання селян, які отримали Іземлю. Та недарма в нараді кажуть:1'.. .Добрими намірами вимощено дорогу в пекло"

Початок 20-х років вже минулого століття ознаменувався в Україні початком перших сфабрикованих справ. "Сирава київських меншовиків", "Справа Голубовича" /колишній прем'єр-міністр Української народної республіки/ зачепили Гаврилея, але за грати він потрапив ще раніше.

Старого есера підвів одвічний потяг до справедливості і він публічно викрив махінації начальника Вертіївського продовольчого комітету, внаслідек яких місцеві комуністи «тримали подвійний пайок продуктів. Реакція не забарилася. На Ю.Гаврилея було відправлена донесення до Ніжинського НК: "...Він запеклий самостійник. За гетьмана вів відкриту пропаганду і,зараз не приховує власних

переконань... Він проти Радянської влади" [10]. Одразу ж після цього його заарештували, а потім етапували спочатку до Чернігова, а згодом до Харкова.

Але на захист свого опального земляка піднялася вся Вертіївка, загальний схід якої одноголосно прийняв резолюцію:"... Просимо відновити владу визволити з-під варти Гаврилея, який всім своїм життям належить до захисників Соціалістичної революції" [11]. Не піпов проти власного сумління і авторитетний червоний партизан Ніжинщини М.Кропив'янський, який приголомшив чекістів досить лаконічною телеграмою:"За громадянином Гаврилеєм якихось революційних дій не визнано" [12]. І все ж чекісти пішли на нікчемну політичну провокацію.

За рік до описаних вище подій у Гаврилея померла дружина, залишивши йому чотирьох дітей:Оксану, Василя, Сергія та Миколу, Останній був старшим і саме він став жертвою чекістів. Все було зроблено досить просто. До Миколи було заслано провокатора, який під виглядом дезертира знайшов притулок у будинку Гаврилея. Підлітка заарештували і відправили у концтабір. Під час останнього обшуку у цієї родини люди з "добрими" серцями і, найголовніше, "чистими руками" розкрали все майно, не обійшли увагою навіть чоботи, а хліб просто вивезли у невідомому напрямку. Рятували ж дітей Гаврилея його односельці. Ця істерія з сином його глибоко обурила. Український романтик першої російської революції з великим сумом поставив лише одне риторичне питання у листі до голови Чернігівського Губчека Басюка: "Чому тепер соціалісти, взявши владу, повторюють всі мерзоти царської влади?" [13].

Відповідь, звичайно, не надійшла. Син Микола повернувся додому через рік, а до цього часу відпусти-ли і батька.

Наступні сім років Ю.Гаврилей прожив відносно спокійно. Успішно організовуючи кооперацію, він і його товариші неодмінно повинні були зіткнутися з владою. У цьому була своя злісна послідовність: насувалася колективізація, в яку та ж кооперація не вписувалася.

Настав важкий 1929 рік, коли переламали хребет українському селянству, - почалася колективізація. У Вертіївці чинили їй опір.

Зеленська, голова Ніжинського міськвиконкому в той час, через десятиліття згадувала: "...Окремі села чинили опір. Особливо це було видно у Вертіївці. Селяни заяв до колгоспу не подавали. Середняки відмовилися брати участь у посівній. Спеціальна команда під охороною солдат виїхала в село. Коли ми під'їхали до центру, то побачили на деревах розвішані посівні завдання, які рвздавали у сільраді. Це був куркульський "опір", але наша робота не принесла успіхів" [14].

Пізніше Зеленська знайшла спосіб загнати нескорених на колгоспний лан. За її наказом вночі всі наділи односібників були зорані і єдине колгоспне поле. Подібне свавілля зламало частину вертіївців. У такій драматичній ситуації біда не могла пройти повз Гаврилея тому, що він не боявся давати оцінку подіям, що відбувалися. Але Гаврилей не потрапив під першу хвилю репресій. Чекісти підготували йому роль в іншій "сіраві". Мова йде про чергову судову фальсифікацію під гучною назвою "Український національний центр".

Головну роль тут відвели знаменитому історику, першому президенту України М.Грушевському і його старим побратимам по Українській партії соціалістів - революціонерів [15]. Серед них впинився і Гаврилей, якого 2 вересня 1930 року заарештували. Зламати людину похилого віку було легко, тим більше, що він переживав за своїх рідних. Тільки цим можна пояснити його свідчення про те, що "...на Україні існує центр, який складається з колишніх членів ЦК УПСР на чолі з Грушевським, Петриком і Чепелою"[16].

Плани чекістів разбив головний "винуватець" М.Грушевський. Він своєю

аргументованою позицією переконав слідчих в тему, що вони з цього не зроблять покірного винуватця і на суді відомий історик доведе усю абсурдність справи.

Намагаючись уникнути скандалу, влада "тихо" дала різні терміни всім, хто проходив у ній. Отримав свою "перцію" і Гаврилей - шість років таборів та на цьому його трагедія не закінчилася. Вона лише розпочиналася.

Доки походили всі ці "справи" у Харкові, у нас, на Ніжинщині, місцеві чекісти розкручували грандіозну провокацію. Її зміст полягав у тому, щоб прибрати з сіл потенційних ворогів колективізації. Так народився план ліквідації неіснуючої військової організації "Народна самооборона", з центром у Вертіївці. Гаврилей, як ніхто інший, підхидив на роль її керівника. А почалося все з чуток провокаторів про вищезгадану організацію, яка ставить собі за мету скинути Радянську владу.

Через деякий час у Вертіївці з'явилися її "представники", котрих слухали, розмовляли з ними. Хто це був наспраді - з'ясувалася лише тоді, коли почалися масові арешти. У заарештованих були взяти свідчення:"У нас відбулася двоє зборів організації. Одні під Ніжином, другі в саду Півторацького." [17].

Завершувалося свідченням наступним: "...Повстання почнеться увечорі, а вранці польські війська нападуть на СРСР" [18].

Так було вирішено долю Гаврилея - його розстріляли 30 грудня 1931 року в Києві. У посмертній реабілітації вказано "Місце поховання невідвме".

Йшли роки, які складалися в десятиріччя. Ровесники та соратники Гаврилея йшли з життя, а разом з ними і правда ире цю чудвіу людину. Залишалися лише легенди, одну з яких автор чув у Вертіїві років п'ятнадцять тому:"Гаврилей залишився живим. Його в останній момент врятував сам Петровський".

Не хотіла людська пам'ять ховати свого героя. У чому ж смисл і значення його життя? Відповідь на це питання дав сучасна історія незалежної України.

Література:

1. М. Дроздов Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой русской революции.-М.,1925.- С. 24.
2. Там же.- С.26.
3. Там же.- С.28.
4. Там же.- С.30.
5. ЧОДА, ф.-147,оп-1,спр.4, арк.6.
6. М. Дроздов Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой русской революции.-М.,1925.- С. 26.
7. ЧОДА, ф.-147,оп-1,спр.4, арк.10.
8. Там же, арк. 16.
9. Ніжинський краєзнавчий музей, фонд М.Г. Кропив'янський.
10. ЧОДА, ф.-342, оп-1, спр. 432, арк 4.
11. Там же, арк. 10.
12. Там же, арк. 12.
13. Там же, арк. 16.
14. Філія ЧОДА в м. Ніжині, ф.-16, оп-1, спр.5, арк.10.
15. Архів Київського управління СБУ, спр. 67093, арк. 24.
16. Там же, арк. 18.
17. Там же, арк.36.
18. Там же, арк.56.

К. Д. Гринь

Особливості організації та проведення переписів населення 1930-х рр.

Дослідження соціальної історії неможливе без вивчення історії народонаселення. У такому контексті найважливішу роль набувають підсумки демографічних переписів 1937 та 1939 рр.

Хоча період 1930-х рр. був мирним в історії України, його аж ніяк не можна назвати сприятливим для демографічного розвитку. Очевидно саме тому, понад півстоліття матеріали Всесоюзного перепису населення 1937 р. були закриті не тільки для широкого загалу, але й для вузького кола дослідників. Донедавна серед істориків існувала точка зору, що матеріали цього обстеження були повністю знищені [1], але, як з'ясувалося, частина основних показників перепису збереглася в архівах Москви [2]. До кінця 1980-х рр. в історичній літературі навіть сам факт проведення цього обстеження не згадувався або воно характеризувалося як "забраковане" [3]. Винятком є кілька спеціальних робіт, в яких дуже стисло висвітлюються деякі програмні положення, але не піддається сумніву офіційна оцінка перепису як "дефективного" [4]. Уперше питання про реабілітацію перепису 1937 р., хоча і в публіцистичному плані, було поставлене М. Тольцем [5]. Насьогодні матеріали перепису 1937 р. слугують об'єктом дослідження для досить широкого загалу дослідників. Наприклад, крім з'ясування організації та проведення перепису, В.Б. Жиромська вивчає матеріали даного обстеження з огляду на більш детальні питання, зокрема, створення демографічного портрету радянської бюрократії у 1930-х рр.[6]. Підсумки згадуваного перепису привернули увагу й зарубіжних науковців, у зв'язку з чим у січні 1995 р. в університеті Торонто було проведено семінар "Населення Радянського Союзу у 20-30-х рр. у світлі нових документальних свідчень". У його роботі брали участь вчені з Австралії, Ізраїлю, Італії, Канади, Росії, США, України [7].

На відміну від 20-х рр., переписи 30-х рр. проводилися за абсолютно інших умов, коли всупереч науковим принципам проведення було нав'язано заздалегідь намічені результати [8].

За переписом 1937 р. особливість обліку населення полягала в одноденному обстеженні, внаслідок чого перепису підлягало лише наявне населення. Уже перші підсумки перепису не задовольнили керівництво країни. Насамперед вони не виправдали сталінський прогноз щодо чисельності населення [9]. Далися взнаки наслідки голоду 1932-1933 рр., політичних репресій, переселення розкуркулених та цілих народів. На думку дослідників, навіть якщо б демографічні процеси розвивались нормально, то прогнозована політичним керівництвом загальна кількість населення неодмінно була завищеною. Суть ситуації, що склалася, полягала у переході до нового типу відтворення населення, який пов'язаний із зниженням народжуваності, що було певною закономірністю країн, котрі стали на шлях урбанізації [10]. Проте керівники та організатори перепису зазнали репресій, а "недооблік" населення було кваліфіковано як акт шкідництва.

Оскільки перепис 1937 р. було забраковано, питання підтвердження сталінського прогнозу лишилося відкритим. Тому на 1939 р. було призначено новий перепис населення. Головною проблемою стало недопущення недообліку населення. Девізом перепису був лозунг: "Не пропустити жодної людини", який повторювався в усіх популярних брошурах і став лозунгом соціалістичного змагання за проведення перепису на "відмінно" [11]. При проведенні перепису потрібно було "виявити максимум пильності, усунути всяку можливість ворожих вилазок і спроб перешкодити цьому найважливішому заходу" [12]. Крім того, вперше встановлювалася кримінальна

відповідальність обліковців за порушення інструкції проведення перепису, а також осіб, що ухилялися давати відомості або подавали їх неправдиво. Перепис 1939 р. дав можливість отримати дані як про постійне, так і про наявне населення. У відповідності до лозунгу перепису він відрізнявся від попередніх системою контрольних заходів (спеціальний контрольний бланк, контрольний обхід всіх житлових приміщень). Але намагання "не пропустити жодної людини" заходило надто далеко навіть у прямому розумінні. Так, РНК СРСР наказував обліковцям та контролерам "всебічно вивчити місця можливого скупчення бездомних, жебраків, бездоглядних". Обліковці повинні були обстежити "горища, підвали, котли для варки асфальту, громадські туалети та ін." Були відправлені експедиції на пошуки місць мешкання людей в необжиті та маловідомі місця – аж до Кара-Кумів[13]. У результаті "надзвичайних" зусиль підсумкова цифра загальної чисельності населення СРСР була здобута - 170 мільйонів чоловік [14].

Підхід до визначення категорій населення, що підлягали переписам у 1930-х рр., було підпорядковано не стільки науковим нормам чи господарським потребам, скільки політичним вимогам (максимальне наближення до прогнозованої чисельності населення). Натомість позитивною є практика віднесення населених пунктів до міської та сільської категорій. Лише у 1939 р. внаслідок проведення значного обсягу робіт вперше у переписній практиці список населених пунктів відповідних категорій складався виключно із затверджених такими адміністративно, внаслідок чого переписні і адміністративні межі поселень співпадали.

Внаслідок урбанізаційних процесів значних змін зазнав національний склад населення. За переписами 30-х рр. фіксація національної приналежності біла ідентичною програмовим настановам міського перепису 1923 р., коли опитуваному надавалася цілковита свобода національного самовизначення. Проте розробка матеріалів за даною ознакою значно відрізнялася. Так, в опублікованих підсумках перепису 1937 р. зафіксовано 13 національностей [15], а відомості перепису 1939 р. подають дані про 56 найчисельніших національностей, з яких тільки десять потрапили до публікацій [16].

У переписній практиці 1920-30-х рр. найбільший комплекс питань стосувався зайнятості населення, що давало характеристику виробничої, галузевої та професійної структури у поєднанні з демографічними ознаками. Кардинальні зміни у соціальній структурі відбилися вже у програмі Обліку міської людності УСРР 1931 р., коли було запроваджено "номенклатуру соціально-класової структури", що була затверджена Держпланом СРСР [17]. Це позначилося й на програмі перепису 1937 р., коли у переписному листку, крім робітників, службовців та колгоспників, зазначалися лише одноосібники, кустарі, особи вільних професій та служителі культу й "інші нетрудящі елементи". Програма перепису 1939 р. була більш широкою. Кустарі розподілялися на кооперованих тп некооперованих; окремо фіксувалися робітники та службовці, які були членами колгоспів; серед колгоспників були ті, що мали сільськогосподарське заняття та "інші".

Ліквідації "білих плям" в історії народонаселення 30-х р. слугуватиме залучення до джерельної бази підсумків перепису 1937 р. шляхом систематизації архівних матеріалів, встановлення їх репрезентативності та публікації, що зробить можливим застосування статистичних методів для дослідження соціально-демографічних процесів.

У 1931 р. в УСРР було проведено Облік міської людності, який за програмою та розробкою матеріалів відповідав критеріям перепису (детальніше про історію підготовки, проведення та розробку матеріалів див.: Гринь Д.К. Облік міської людності УСРР 1931 р. як історичне джерело // Література та культура Полісся. – Вип. 17. –

Ніжин, 2002. – С.204-207).

Література:

1. "Круглый стол" советских и американских историков // Вопросы истории. - 1989. - №4. - С.107.
2. Див. напр.: РДАЕ,ф.1562 (ЦУНГО Держплану СРСР), оп.329, спр.142. Предварительные итоги Всесрюзной переписи населения 1937 г. Численность городского и сельского населения СССР на 17.XII.1926. и 6.I.1937.; спр.143. Предварительные итоги Всесоюзной переписи населения 1937 г. (по срочным донесениям) та ін.
3. Див. напр.: Гозулов А.И. Переписи населения Земного шара.- М.,1970; Ежов А.И. Организация статистики в СССР. - М., 1968 та ін.
4. Див. напр.: История советской государственной статистики. - М., 1969. - С.372; Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). - М., 1972. - С.28 та ін.
5. Тольц М.С. Сколько же нас тогда было? // Огонек. - 1987. - №51. - С.10-12; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. - 1989. - №11. - С.56-61.
6. Отечественная история. - 1995. - №5. - С.207.
7. Кульчицький С.В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932-1933 років в Україні // Український історичний журнал. - 1995. - №5. -С.137.
8. Правда. - 29 квітня. - 1936; Кустолян Є.О., Вейцбліт І.І. Всесоюзний перепис населення 1937 року. - К., 1936. - С.5; Перепис населення (історія підготовки, методологія та організація переписів в СРСР та капіталістичних країнах). - К., 1936. - С.3.
9. Сталин И.В. Речь на совещании передовых комбайнеров и комбайнерок 1 декабря 1935 г. - М., 1937. - С.9.
10. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. - М., 1991. – С.67.
11. Див., напр.: Ваганов А. Перепись населения - всенародное дело.-М., 1939; Всесоюзная перепись населения 1939 года (Сборник материалов). - Харьков, 1938; Про Всесоюзний перепис населення 1939 року. - К., 1938;
12. Саутін І .Всесоюзний перепис населення 1939 року. - К., 1938. - С.7.
13. Всесоюзний перепис населення 1939 р. - К., 1938. - С.47.
14. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. - М., 1992. - С.124.
15. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С.94.
16. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. - М., 1992. - С.68.
17. Підсумки Обліку міської людності УСРР 1931 року. – Харків,1933. – С.XI.

П. І. Соболь

Голод 1932-1933 років і крах українізації

Одним з найбільш трагічних, руйнівних явищ геноцидного типу є голод 1932-1933 рр. Це були роки не лише катастрофи, штучного голоду, не тільки роки масового вимирання українського селянства, а також знищення радянської політики українізації. На цей період якраз припадають розгул войовничого шовінізму, відверті розмови про "шкідливість" українізації, натяки на "насильницьку" українізацію і необхідність початку тотальної русифікації. Все це здійснювалося під ідеологічною завісою боротьби з так званим "націоналістичним ухилом". Навіть сама Комуністична партія України за тим звинуваченням зазнала дошкульного морального і фізичного погрому. Це були роки масового фізичного і морального терору супроти української

інтелігенції взагалі і "нової" радянської та комуністичної, але національно свідомої української інтелігенції, зокрема, це були роки розстрілів і самогубств, українських письменників, діячів української культури, це було лихоліття приниження й засудження українізації та початку нещадної русифікації, початку усунення з України самої української мови, так би мовити, "розукраїнення України як нації".

Комунобільшовизм як різновид тоталітаризму 30-х рр. здійснював чергову етнічну чистку голодомором (етноцидом). Її мета щодо українців була очевидною. По-перше, винищивши фізично кращих представників нації, підвести остаточну риску під українізацією. Згадаймо улюблений людожерський принцип вождя – "немає людини – немає й проблем". Цей принцип у тій чи іншій мірі лежав в основі всіх радянських голодоморів. По-друге, розчистити географічний і етнічний простір на Україні для панівної нації і комуністичних олігархів. Уцілілих від голодоморів українців нескладно було переселити у віддалені райони Півночі і Далекого Сходу, остаточно асимілювавши їх там.

У зв'язку з чим не досить переконливими є твердження багатьох істориків про те, що голодомори являли собою помсту диктатора українському селянству за його непокору під час колективізації та, особливо, за його національний менталітет.

Можливо, якийсь сенс в цьому був. Однак помсту скоріше слід розглядати як примітивний захід влади щодо непокори українського народу сталінському (тоталітарному) режиму.

Більш слушною, на наш погляд, є думка історика С.Кульчицького про те, що "голодомор був одним із засобів комуністичного будівництва"[1]. Звісно, будівництва казарменого комунізму для тих, хто уцілів.

Як відомо, безпосередньою причиною голоду 1932-1933 рр. стала примусова, з широким застосуванням репресій, колективізація. Її витвором був колгосп, який по суті моделював на селі табірну форму організації праці, притаманну комунорадянській тоталітарній системі. Його характерними рисами були: відчуження селянина від землі і інших засобів виробництва, нівелювання результатів трудової діяльності і людської особистості, згасання потягу до сумлінної праці. При відсутності будь-якого економічного інтересу у працівників, колгоспна організація праці могла базуватися лише на адміністративному примусі. Для здійснення цієї функції створювався численний апарат наглядачів: ланкових, бригадирів, завідділами, спеціалістів, головів колгоспу, районних начальників. Крім того, не маючи паспортів, селяни міцно були прикріплені до села, до колгоспу.

Подібна табірна модель організації селянської праці дозволяла майже безперешкодно вилучати із колгоспів хліб, інші сільськогосподарські продукти на користь державі, мінімізувати прояви протестів селян. Формою викачування хліба з колгоспів були надмірні плани хлібозаготівель, які не зменшувалися навіть при падінні сільськогосподарського виробництва (хліба та ін. продуктів), що ставило селян на межу голодної смерті.

Влада знала, що селяни виявлятимуть протест, а відтак вживала додаткових репресивних заходів. Для забезпечення "успішного" проведення колективізації і прискорення темпів хлібозаготівель з'явився цілий комплекс репресивно-каральних заходів: масове розкуркулювання, конфіскація майна, арешти, ув'язнення, розстріли.

Виселення заможних селян, які належали до кращих хліборобів, нищення ремаенту, худоби самими селянами, які не бажали віддавати своє добро, - не могло не вплинути на збір урожаю. Проте плани хлібозаготівель не було зменшено, оскільки партійне керівництво вважало, що колективні господарства повинні дати більший урожай, ніж давали індивідуальні. Тому для виконання плану хлібозаготівель забирали не лише "надлишки", але й ту частину, що повинна годувати селянина та його сім'ю.

Становище погіршувалось у зв'язку з тим, що селянам не дозволялося перетинати не лише межі республіки, а й залишати свої господарства.

Отже, селяни опинялися у мертвецькому мішку, з якого був відхід лише у потойбічний світ...

Але для комунобільшовицької влади важливим було знищити не тільки селянина-господаря, а й викорінити український етнос в особі селянського населення.

Щоб посилити репресивні заходи щодо селянства України, комунобільшовицьке керівництво все частіше пов'язує невиконання планів хлібозаготівель з протестом "буржуазно-націоналістичних" елементів. Якраз у цей період особливий акцент робився на твердженні, що "головною небезпекою в Україні є місцевий націоналізм". І це не було чимось випадковим. Компартійне керівництво СРСР завжди пов'язувало національне питання з селянським. Сталін ще в 1925 р. наголошував на тому, що національне питання по суті є питання селянське [2]. З такої постановки питання неминуче випливала взаємопов'язаність національної і селянської політики радянської влади в союзних республіках. Тому колективізація і перетворилася на розгром приватних селянських господарств на Україні, а голод – на етноцид проти селянства.

Слід відзначити, що українське селянство було лише етнічним джерелом національного відродження, його каталізатором і генератором завжди виступала інтелігенція. Вона відігравала провідну роль у творенні національних форм державного життя, розвитку національної духовної культури, була безпосереднім провідником і реалізатором політики українізації.

Найвідчутніше потерпала від голоду освітянська інтелігенція, наступ на яку розпочався ще в 1931 році. Так, у листі Фастівського райкому партії на Київщині від 13.04.1931 р. до Наркомосу УСРР повідомлялось: "Харчові продукти учителі та учні не одержують зовсім. У багатьох селах не видано хліба навіть за січень та лютий поточного року" [3]. У Драбівському, Яготинському, Золочівському районах більшість учителів не одержували борошна по 2-3 місяці, часто по два-три дні сиділи без хліба та картоплі, бо купити їх було нізащо. З інших продуктів, крім цукру, майже нічого не одержували. Мило давали лише в обмін на яйця.

Частими були випадки брутального ставлення до учителів з боку працівників споживчої кооперації, нацьковування на них населення. "Все, що одержуємо, - заявляли кооператори, - забирають учителі" (Золочів). У Драбові на заяву про те, що вчителі не одержують два місяці борошна, відповідали: "Учителі народ свідомий, хай потерпить". Були випадки, коли вчителі одержували пріле борошно або з піском [4].

В останньому кварталі 1931 року постачання продуктами учителів не тільки не поліпшилося, а значно погіршало. Так, із 211 учителів Новомиргородського району одержували хліб лише 19 чоловік, переважно відповідальні працівники. Учителі не мали взуття, а тому деякі з них на чотири місяці не виїжджали з села, по кілька днів не виходили на роботу [5].

Не покращилось постачання продуктами учителів і в 1932 році. Про що свідчать численні факти з більшості регіонів, охоплених голодом, в тому числі Миколаївщини.

Відмовляв учителям у постачанні продуктів харчування колгосп ім. К.Маркса у Богоявленську. Тут замість борошна видавали вчителям фураж (часто і його бракувало). Деякі надто заповзятливі більшовицькі активісти взагалі пропонували зачинити школу, щоб "учителі не набридали своїми пайками"[6].

Не було створено фондів для постачання учителів продуктами харчування зимою 1932 р. в Калинівській артілі "Вільний степ", Ново-Георгієвській, Воскресенській сільрадах, у Михайло-Ларинській школі [7]. Зрозуміло, що це поставило вчителів на грань голоду, а то й голодної смерті. Часто траплялося, коли вчителі непритомніли

прямо на уроках, а деякі через фізичне виснаження взагалі не могли ходити на роботу.

Сталінський тоталітарний режим розраховував, що, балансуючи на межі життя і смерті, вчитель більше усього пойматиметься куснем хліба, ніж українізацією (тобто з'явиться відраза до українізації). До того ж, відвертало педагогів від українізації їх матеріальне зубожіння: неспроможність оплачувати навчання на курсах українознавства, купувати українські посібники, підручники, методичну й іншу літературу. Нарешті, голод просто фізично винищував найбільш активну і національно свідому частину українських вчителів-носіїв і провідників українізації.

Це був один бік проблеми знищення українізації голодом. Другий – знищення майбутнього української нації – підростаючого покоління. Діти є найбільш вразливими і найменш захищеними від голоду верствами населення.

Дитячий голод, як і голод взагалі, влада створила штучно, навмисно (хоча невідомо чим завинили діти перед владою). Про що свідчить директива Наркомпостачання УСРР 1931 р. про заборону постачання хлібом дитячих інтернатних установ, учителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків з централізованого фонду для 180 районів, що не виконали планів хлібозаготівель [8].

Смертність дітей від голоду сягала, за деякими неповними підрахунками, 50% і більше до загальної кількості померлих. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Наприклад, якщо взяти до уваги загальну кількість голодуючих селян Київської області у квітні 1933 р., то діти серед них становили понад 50% [9].

Через голод у багатьох школах була неповна явка учнів на заняття, діти запізнювалися на уроки, або залишали навчальні заклади. Ось що повідомляв інспектор соцвиху із Златопільського району на Київщині: "Діти – учні шкіл, що мешкають в інтернаті, зняті з харчування при студентській (агрозоотехнікум) їдальні зовсім; видача гарячих сніданків по обох семирічках Златополля припинена. Умову на харчування коопхарчем розірвано. Внаслідок цього діти бідноти цілком залишають школи, спізнення прийняло масовий характер. Успішність дітей знизилась і далі знижується. Єдиний засіб полагодити справу – це за всяку ціну налагодити харчування" [10].

У селах Кисляцівці та Свято-Троїцькому, що на Миколаївщині, 35-40% учнів не відвідували школу з тієї причини, що сільрада вчасно не забезпечила школи гарячими сніданками. А у Галицинівській школі відвідування становило лише 3-5% від загальної кількості учнів. Причина та ж – незабезпечення учнів гарячими сніданками. Учителі скаржилися на відверту тяганину при вирішенні цього питання: шлях бюрократичного кола починався від сільради до колгоспу, потім до райспоживспілки, ті ж відсилали знову "шукати харчі на місці" [11]. У Матвіївці, коли справа забезпечення учнів гарячими сніданками постала перед колгоспами, ті зовсім відмовилися допомагати. А голова колгоспу "Єднання" Білий заявив, що організація гарячих сніданків не турбує його, бо в нього самого немає чого їсти [12].

Навіть з небагатьох наведених фактів цілком очевидно прослідкувався зв'язок фізичного голоду-геноциду з духовним. Подібний зв'язок не давав ніяких шансів на продовження політики українізації, бо спричиняв відлучення дітей від джерела їх духовності – школи і кидав у вир жорстокого, з проявами канібалізму, тваринного виживання.

У роки голодомору 1932-1933 рр. значно звужувалися матеріально-фінансові можливості впровадження політики українізації. Це пояснювалося рядом чинників. По-перше, раз державна партія поставила за мету знищити за допомогою голоду-геноциду принаймні половину українського народу, то який був сенс будувати й

відкривати нові школи для мертвих душ. По-друге, надто заклопотаним викачуванням хліба і іншої сільськогосподарської продукції з колгоспів і селян комуністам ніколи було займатися культурно-освітньою сферою. По-третє, українізація загалом з самого початку здійснювалася "малими коштами", які у роки голодомору майже зовсім сплинули. По-четверте, ті фінансові й матеріальні ресурси, що знаходились в державі, були майже цілком кинуті на більшовицькі експерименти (індустріалізація, колективізація тощо). Щодо освіти – провідної галузі у справі здійснення українізації, - то вона в усі роки радянської влади знаходилася на голодному пайку. А в критичні періоди цей пайок був зовсім мізерний. Взяти хоча б книжкову справу.

На початку 30-х років для шкіл соціального виховання було заплановано видати 96 назв підручників (16800 тис. примірників), здано до друку лише 31 назву (30,6% - приблизно 7700 тис. примірників). А взагалі плани видання підручників українське видавництво в 1931 році виконало лише наполовину, всіляко посилаючись на брак паперу [13].

Не покращилася ситуація у цій справі в подальшому. Школи Миколаївщини, наприклад, на початку серпня 1933 р. одержали від Укркнигоцентру 14 тис. підручників, з яких для російських шкіл поставлено 35 назв замість 78 за планом. Для українських шкіл постачання було ще гіршим: зі 109 назв за планом одержано лише 20 (12 тис. примірників) [14]. Це були явні симптоми до згортання українізації та наступу русифікації.

На середину серпня в Миколаївському районі не одержано жодного підручника для болгарської школи, для 8-х та 9-х груп українських шкіл [15]. Не кращою була матеріальна база навчальних закладів.

У багатьох школах не було елементарних умов для проведення навчальної та виховної роботи. Наприклад, школам Миколаївщини бракувало десь близько половини необхідних площ для розміщення учнів за санітарними нормами. Приміщення деяких сільських шкіл були надто убогими і жалюгідними. Ось як описує одну з таких шкіл газета "Шлях індустріалізації": "Тернівська семирічна школа досі міститься у семи будинках, розташованих по всьому селу. В одній з хат є дві класні кімнати по 40 кубометрів кожна. В кімнаті 18 парт, а навчається в ній 74 учні. Хоч заняття проводяться в дві зміни, проте задуха тут страшенна. В цих приміщеннях дорослій людині доводиться нагинатися, бо стеля буквально висить над партами. Кілька вікон по 1 кв. аршину слабо освітлюють цю конуру. Таке становище і в другій кімнаті, а в обох змушенні навчатися 20 шкільних груп" [16]. В 14 приміщеннях (сільських хатах) розташовувалася семирічна школа Куйбишевської сільради Єланецького району [17]. І, безумовно, в цих школах дуже бракувало вчителів болгарської, російської та української мов – хто нормальний міг працювати в приміщеннях, що нагадували каторжну буду. Спровоковані більшовицьким голодомором погіршення матеріального стану освіти і культури, знищення великого прошарку учительства і учнів довели українізацію до межі повного колапсу.

Які ж наслідки страшного голодомору 1932-1933 рр.? За неповними даними, лише кількість учнів у початкових, неповних середніх і професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодні роки зменшилася на 1 млн. 71 тис. чоловік [18]. Через відсутність учнів і вчителів багато шкіл було зовсім зачинено. Наприклад, у Скадовському районі на Херсонщині з 46 шкіл припинили існування 8 [19].

Отже, голодомор був жахливою складовою загальної більшовицької політики етноциду стосовно українського народу. Це були не тільки роки штучно організованого голоду, внаслідок якого масово вимирало українське селянство – надійний охоронець культурної спадщини народу, а також роки згортання й повного краху українського ренесансу (українізації 20-х років).

Література:
1. Кульчицький С. Проблема голоду 1932-1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічні, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998р.: Матеріали. – Київ - Нью-Йорк. С.34.
2. Див.: Сталін Й. Марксизм і національно-колоніальне питання. – К., 1940. – С.157.
3. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С.332.
4. Там же. – С.334.
5. Там же. – С.338.
6. Шлях індустріалізації. – 1932. – 16 травня.
7. Там же. – 21 листопада.
8. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С.306-307.
9. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С.129-130.
10. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1161, арк.1.
11. Шлях індустріалізації. – 1932. – 27 травня.
12. Там же. – 28 вересня.
13. Комуністична освіта. – 1931. - №4. – С.139.
14. Шлях індустріалізації. – 1933. – 10 серпня.
15. Там же. – 16 серпня.
16. Там же.
17. ДАМО, ф.7, оп.1, спр.3, арк.159.
18. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Вказ. праця. – С.130.
19. Чорноморська комуна. – 1932. – 14 червня.

Ю. В. Зоценко

Суцільна колективізація на Ніжинщині: конкретні особи

Так розпорядилася доля, що з дідом я зустрівся натрапивши на його особову справу в ДПУ УРСР. Зі сторінок цього документу війнуло епохою сталінських репресій, які розгорнулися на початку 30-х років у Радянському Союзі.

Рідні довгий час приховували правду про справжні події, які відбулися у Вертіївці наприкінці 20-х років. Жах репресій змушував мовчати про долю Зоценка Зіновія Савича. Знайомлячись з протоколами допиту я розумів, що трагічна історія тридцятих – це була історія сповнена героїзму маленької людини.

Людини, котра протиставила свою честь ідіотизмові епохи.

Мій дід народився у 1891 році в с. Вертіївці. Походив з козаків. На момент арешту був середняком. Землі мав 3,5 десятини. Мав коня, корову, хату, надвірні будівлі. Сільхозподатку сплачував 18 карбованців. Одружений. Мав трьох дітей.

З протоколів допиту я довідався, що Зіновій Савич у 1913 році був призваний до армії і направлений у Волинський лейб-гвардії полк, який був сформований ще у 1817 році. Частка "лейб" свідчила, що шефом полку був імператор Микола II.

У складі Волинського лейб-гвардії полку Зіновій Савич приймає участь у боях першої світової війни на Західному фронті. За бойові заслуги отримав звання старшого

унтер-офіцера та був нагороджений Георгіївським хрестом.

Маршал Георгій Жуков у своїх "Спогадах" писав, що роль унтер-офіцерів у царській армії була дуже велика. По суті на унтер – офіцерів було покладено все навчання солдатів і чимала частина повсякденного керівництва солдатами, у тому числі і керівництво ними у бою. Більшість царських офіцерів перекладали чорнову роботу на унтер-офіцерів, покладаючись на них.

Це визначало становище унтер-офіцерів у царській армії. Вони були гарно підготовлені, служили серйозно і являли собою велику силу.

Після поранення старший унтер-офіцер Зоценко був переведений до запасного полку у Петроград. Як нам відомо, Волинський полк 27 лютого 1917 року першим серед частин петроградського гарнізону підтримав боротьбу робітників під час Лютневої революції. Чотириста озброєних солдатів учбової команди Волинського полку заявили своєму начальнику, що вони більше не виступатимуть проти народу. Офіцерів солдати вигнали з приміщення казарми. При цьому начальника команди було вбито. Невдовзі повстав увесь полк. Волинців підтримали солдати Преображенського і Литовського полків. На вечір 27 лютого кількість солдатів, які перейшли на бік революції, перевершила 66 тисяч чоловік. Як визнання заслуг волинців Петроградська Рада затвердила іменний знак солдата Волинського полку. Це був бронзовий овал, де в обрамленні золотих колосків та пальмової гілки (символ миру) зображено солдата з червоним прапором у руках. Під прапором розташована жінка у національному костюмі, яка символізувала матір – батьківщину. Вона спиралася рукою на щит-символ захисту. На щиті дата: 27 лютого 1917рік. Унизу колосся перехоплені стрічкою, на якій вичеканено прізвище солдата. Такий знак мав і Зіновій Савич – учасник тих подій.

Згідно з протоколом допиту після Лютневої революції Зоценко Зіновій Савич як українець разом з іншими бійцями був направлений до міста Києва для формування українських полків. Ми знаємо, що лідери Центральної Ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії. Тому усі прибулі волинці були розпущені по домівках. Зіновій Савич повертається до села Вертіївки і разом з батьком займається сільським господарством. Але історичні події розгортаються так, що про мирну працю на землі думати було рано. Як пише Орест Субтельний у своїй книзі "Україна. Історія": "У 1919 році Україну поглинув цілковитий хаос. У новітній історії Європи жодна країна не переживала такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська".

У 1919 році Зоценко Зіновій Савич був мобілізований до Червоної Армії і був направлений до Чернігова у розпорядження Губполітпросвіту в якості робітника сцени українських театрів (мав гарний голос). В армії пробув недовго, лише декілька місяців. Коли Чернігівщина відійшла під контроль білогвардійських військ Зіновій Савич повертається до Вертіївки.

У 1920 році, як свідчать протоколи допиту, господарство батька, де проживав Зіновій Савич і яке налічувало сорок десятин землі, було розкуркулено виконавчими органами Радянської влади. Не маючи засобів до існування Зіновій Савич став працювати у кооперативі бухгалтером, а у 1922 році займав виборчу посаду завідуючого відділом праці при Вертіївському виконкомі. Після смерті батька, у тіж роки, Зіновій Савич відокремлюється від господарства брата Івана і на 3,5 десятинах землі починає вести своє господарство.

У 1929 році у Вертіївці створюється артіль по вирощуванню огірків та їх засолюванню. Зоценко Зіновій Савич входить до керівництва артілі. Він як бухгалтер

неодноразово здійснював поїздки до Ленінграда у справах кооперативу. Після розширення артілі його обирають членом правління. Старший науковий співробітник краєзнавчого музею Віктор Смельянов у своїй монографії "Колективізація на Ніжинщині (Хроніка подій)" зазначає, що зима 1930 року принесла велику трагедію до Вертіївки. У роки громадянської війни більшість вертіївців боролася на боці більшовиків "за землю та волю", а за роки непу розбагатіли і колективізацію зустріли вороже. Зеленська, голова Окрвиконкому, на той час з особливою жорстокістю проводила колективізацію на Ніжинщині. Вона у своїх мемуарах пригадувала: "... окремі села здійснювали опір, зокрема, Вертіївка. Селяни до колгоспу заяв не подавали. Середняки відмовлялися приймати участь у посівній. Спеціальна команда під охороною солдатів виїхала до села. Коли ми під'їхали до центру села, то побачили, що на деревах були розвішані роздані сільрадою посівні завдання. Це був куланький опір".

З особової справи Зоценка Зіновія Савича довідуємося, що у 1930 році він був під судом за агітацію проти створення колгоспу, засуджений до штрафу.

Орест Субтельний характеризуючи події кінця 20-х – початку 30-х років пише, що ДПУ, фабрикуючи "таємні антирадянські організації", застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушувало свої жертви визнавати своє членство в них.

Віктор Смельянов у своїй монографії пише, як ДПУ сфабриковує вертіївський варіант знаменитої операції "Трест", наслідком якої більш як двісті чоловік було заарештовано, а "керівники" були розстріляні у 1931 році.

Співробітники ДПУ головну ставку зробили на вчителя Єфима Гаврилея. У минулому есер, він почав політичну діяльність ще у 1905 році, ведучи боротьбу з самодержавством. Приймаючи участь у кооперативному русі після громадянської війни, Гаврилей вороже зустрів колективізацію. Таких у Вертіївці було багато, тому розгром чергової "підпільної контрреволюційної організації" тут був не випадковим. Гаврилей, як ніхто інший підходив на роль "керівника організації" вигаданої службовцями ДПУ. Все почалося з розповсюдження чуток про існування організації "Народна самооборона", яка готує повстання проти Радянської влади. Зі справи Зоценка Зіновія Савича довідуємось при яких обставинах він почув про контрреволюційну організацію. Буваючи у справах у Ніжині Зоценко відвідує родича по дружині судового лікаря Іваненка Андрія Опанасовича. У квітні 1930 року на квартирі Іваненка Зіновій Савич зустрів вчителя села Вертіївки Єфима Гаврилея. Під час зустрічі Гаврилей веде бесіду намагаючись довідатись про відношення до колективізації. У протоколі допиту зазначається, що під час розмови антирадянського спрямування Іваненко вийшов у спарвах до суміжної кімнати. Ви розумієте, що всі ці відомості слідчі ДПУ отримували за допомогою тортур, і кожний рядок справи був написаний кров'ю ув'язненого.

Далі з протоколу допиту Зоценка довідуємось, що спілкуючись з сусідами він почув про появу якихось банд. По чуткам це були будьонівці, які втекли з армії й готували збройне повстання проти Радянської влади: що були проведені збори членів організації у Зрубі, Смоляжі, хуторі Тітовка. Бездіяльність організації пояснювалась її малочисельністю та тим, що ще не прийшов час для збройного повстання.

Зі свідчення Гаврилея від 13 грудня 1930 року дізнаємося, що вертіївська організація "Народна самооборона" виникла внаслідок невмілого керівництва райвиконкому у проведенні суцільної колективізації. Селянство стає ворожим по відношенню до Радянської влади. У будь-який час могло розпочатися стихійне збройне повстання. Гаврилей стає засновником створеної ДПУ контрреволюційної організації.

На допиті Карпенко Степан Кононович сказав, що у Вертіївці існує організація, яка поставила собі за мету повалення Радянської влади.

На зборах під Ніжином, на старому цегельному заводі, взяла участь велика кількість людей, як представників Вертіївки, так і навколишніх сіл і самого Ніжина. Далі з протоколу допиту ми довідуємось, що початок повстання повинен співпасти з початком війни з Польщею. Повстання почнеться увечері, а на ранок польські війська нападуть на СРСР, що вдійсності було близьке до абсурду.

Співробітники ДПУ у своїй справі використали поїздку Зоценка Зіновія Савича у травні 1930 року до району Мурманської залізниці на станцію Мінгуба. Метою поїздки була передача посилки родичу по дружині Митрофану Опанасовичу Іваненку, який був висланий у адміністративному порядку із Вертіївки.

Із зізнання на допиті Івана Андрійовича Легейди ми довідуємося, що поїздка Зоценка була потрібна для доставлення політичних в'язнів із Соловецького концентраційного табору до Вертіївки з метою поповенення організації "Народна самооборона"; що для перевезення в'язнів здійснювався збір коштів серед членів контрреволюційної організації; що остання планувала добути забраклу частину фондів шляхом вилучення їх із Вертіївської пошти. Усе це також не відповідало дійсності.

Вражає в особовій справі Зіновія Савича Зоценка остання сторінка. Вона свідчить про те беззаконня, яке чинилося на теренах України і всього Радянського Союзу в 30-х роках.

"Выписка з протоколу №9/194. Засідання Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 23 січня 1931 року. Слухали справу №4161/ав Чернігівської Оперативної слідчої групи ДПУ УРСР щодо звинувачення громадянина Зоценка Зіновія Савича 39-ти років, уродженця с. Вертіївки, за ст.ст 54-11, 54-2 УК УРСР. Постановили: Зоценка Зіновія Савича – розстріляти. Справу здати в архів".

Наостанок процетую ще один документ. Він свідчить про повернення чесного імені: "Довідка Комітету державної безпеки УРСР за вересень 1989 року. Зоценко Зіновій Савич, 1891 року народження, репресований по постанові трійки при колегії ДПУ УРСР від 23 січня 1931 року за ст.ст.54-11 і 54-2 УК УРСР у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року "Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню жертв репресій, які мали місце у період 30-40-х і початку 50-х років "25 липня 1989 року Прокуратурою УРСР реабілітований".

Література:

1. Відділ ДАЧО у м. Ніжині, ф.-р- 867, оп.1, спр.22, - Стор.1-6.
2. Жуков Г.К. Спогади і роздуми. – К., 1985.
3. Історія Української РСР : В 10-ти т.-Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900-1917).- К:1978.
4. Субтельний О. Україна. Історія.- К., 1993.
5. Емельянов В.Н. Коллективизация на Нежинщине (Хроника событий).- Нежин, 2001.

О. Г. Самойленко

Справа М. П. Загрецького- черговий акт сталінського "правосуддя"

30-ті рр. XX ст. стали часом тяжких випробувань для всієї інтелігенції України. Не обминули вони і викладачів Ніжинського педагогічного інституту, в якому за це страшне десятиріччя прокотилося кілька хвиль репресій.

1937-1938 роки належать до списку найтрагічніших у багатовіковій історії

Ніжина. Саме на ці два роки припало розгортання однієї з найгучніших "справ" у місті проведених органами НКВС - справа "Литвинова - Загрецького", яка була реакцією на рішення серпневого (1937р.) Пленуму ЦК КП(б)У про подальше розгортання пошуку учасників "антирадянської української націоналістичної організації" *(29-30 серпня 1937р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив питання "Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів та про зв'язок з цією організацією т.Любченка П.П." О.С.)*. Серед звинувачених за цією справою однією з ключових діючих осіб був директор Ніжинського педагогічного інституту М.П.Загрецький.

Микола Павлович Загрецький (1897-1938) - був призначений на посаду директора НПІ наказом заступника наркома освіти від 4.01.1935 року. До цього, він очолював культурно-освітній відділ Чернігівського обкому КП(б)У. Стати керівником вузу йому довелося в досить скрутні часи. За попередній рік змінилося три директори інституту (С.С.Порада, В.І.Лазукевич та Г.М.Мельчанин); репресій та переслідувань із боку органів НКВС зазнали десятки викладачів і студентів, що призвело до значних кадрових проблем і дестабілізації навчального процесу в освітньому закладі. Здолавши всі об'єктивні і суб'єктивні перепони та використавши власні зв'язки, за досить короткий час М.П.Загрецький значно поліпшив становище, запросивши на роботу до інституту в 1935-1936 рр. випускників навчальних закладів Києва, Дніпропетровська, Полтави, Умані, Кам'янця-Подільського тощо. (К.Т.Клименка, М.І.Повода, В.П.Руденка, М.П.Сайка, О.Г.Сидоренка та ін.), але, в цілому, він продовжив упроваджувати політику своїх попередників, рішуче реагуючи навіть на дрібні натяки щодо нелояльність членів свого колективу до влади, за чим слідували безпідставні звільнення викладачів і співробітників та відраховування студентів з інституту. Такі дії керівництва сприяли лише погіршенню морально-психологічного клімату в колективі, стимулювали подальше процвітання наклепів, цькувань і викриття нових "ворогів народу".

За два років, протягом яких М.П.Загрецький перебував на посаді ректора інституту, на нього та його заступників надходили численні "свідчення", які викривали всю "ворожість" їх дій у напрямку підриву соціалістичного процесу виховання майбутніх учителів (про це свідчать десятки листів-доносів викладачів і студентів НПІ до місцевих партійних органів та органів НКВС із метою прояву власної лояльності, але, як свідчить розгортання подальших подій, це стало для більшості з них незначним порятунком).

Яскравим прикладом прояву "відданості" є лист одного з колишніх викладачів пединституту Я.Гончаренка:

"В ЦК КП(б)У. Отдел школ.

Заявление

Сообщаю о следующем: 2 июня 1937 года я поставил в известность Нежинский райотдел НКВД и районный партийный комитет о некоторых фактах, имеющих местов педагогическом институте.

На мой взгляд директор института Загрецкий реализует контрреволюционные установки в практике руководства института , который выражается в подборе кадров. В отношении подбора кадров следует отметить:

1. Зав.учебнойчастью Даденков, бывший директор Радомыслинской гимназии (о нем может сообщить тов. Лозинский, работающий в колонии НКВД в Броварах).
2. Руководитель кафедры литературы Сайко был членом "Плуга", руководимого Пилипенко. В книге "10 років української літератури" - редакция Пилипенко, помещен портрет Сайко.

Сайко имел личные связи с врагами народа Шаблиовским, Колесниковым, Костенко,

Дорошкевичем *(українські літературні діячі, репресовані влітку 1937 р. О.С.)* и катировался в этих кругах очень высоко (известно это мне лично по работе в Институте литературоведения в 1931 - 1933 гг.).

3. Асистент украинской литературы Дубина был связан с врагом народа Йосипчуком.
4. Файт - преподаватель истории, был также связан с врагом народа Йосипчуком еще с 1920 г.
5. Повод - декан литературного факультета был в хороших отношениях с троцкистом Левченко (Никополь), Сарадтаевым и директором Нежинского агротехникума (фамилия мне не известна), о котором мне сообщил директор нежинского ресторана Титаренко, что он - директор агротехникума недавно арестован органами НКВД как польский шпион.
6. Абрамович работал в Житомирском институте преподавателем украинского языка. Знающие утверждают, что он был в свое время изолирован органами НКВД.
7. Чередник - арестован в этом году, сообщили мне об этом сотрудники института. Под руководством Чередника работал Руденко, принятый в институт по рекомендации Повода.

Политическая линия этих людей в практике работы института выразилась в том, что руководство литературного факультета Повод - Сайко систематически игнорирует борьбу с контрреволюционным троцкистско-национализмом.

Факты по этому пункту такие:

1. Не был составлен и проработан вопрос о 5-летии постановления ЦК ВКП(б) от 23.IV.1932 г., небыларозоблачена контрреволюционная практика авербаховцев против этого постановления.
2. Не проработан вопрос борьбы с контрреволюционным троцкизмом и национализмом в истории украинской литературы, при постановке этой темы возражали против Повод, Сайко и Дубина.
3. Преподаватель украинской литературы Сайко придерживается ефремовских установок в оценке Коцюбинского, конкретно в расшифровке символов "Фатаморгана", нераскрывает контрреволюционной концепции "Першихкоробрих" - националистически оценивает творчество Элана.
4. Ассистент Дубина придерживается меньшевистско-троцкистской постановки вопроса о взаимоотношении базиса и надстройки, националистически оценивает творчество Шевченко, идеализирует фашиста Винниченко (за идиализацию Винниченко Дубина получил от месткома выговор).
5. Библиотека, директор Файт, выдает националистическую литературу студентам, например, работы Сенченко, журнал "Під марксистсько-ленінським прапором".
6. Некоторые студенты литературного факультета пишут контр -революционные стихотворения и распространяют середи студентов (об этом детально может информировать Ясковец).
7. Сайко организовал научный кружок, но вызывает удивление тот факт, что состав этого кружка - студенты второго курса, когда разрабатывать научные вопросы могут преимущественно студенты старших курсов, члены этого кружка практикуют раздачу нацио - налистической литературы - студент Стеценко, распространяют националистические установки о том, что фашистская наука имеет положительное значение - студент Михальский.
8. Среди студенчества широко практикуется использование контр-революционной литературы.

Деловая сторона вопроса:

Люди, о которых идет речь, со стороны деловой, стоят на низком уровне,

отсюда, качество продукции низкое, отсюда, дискридитация советского вуза и установка на подготовку кадров низкой квалификации.

ДиректориститутаЗагрецкий работал раньше в Черниговском обкоме партии и в свое время был в близких отношениях с троцкистом Сенченко, кроме этого, на должности преподавателя истории Украины работает Сатановский, он председатель месткома, который был в ИЧП (г.Киев) и был в хороших отношениях со шпионом Рителем.

Кроме того, Загрецкий культивирует групповщину, зажимает критику и принимает в институт работников за принципом семейственности.

Сотрудник Нежинского института Гончаренко Яков Кузьмич."[1].

Гортаємо пожовклі сторінки давно минулих справ і стає дійсно моторошно від усієї незрозумілої розгубленості і жорстокості, якою було охоплене покоління тридцятників, і від їхнього страху за своє завтра, від неприречного переконання в правильності своїх дій щодо викриття приховавшихся і ще не викритих ворогів Радянської влади.

Свідчення Я.Гончаренка були не поодинокими. Особа ректора ыституту не могла не привернути уваги місцевих силових органів. Його робота в обласному центрі та його знайомство з низкою українських партійних і державних функціонерів лише підсилювали інтерес до нього.

Із цього моменту розпочалася «боротьба» директора за власне виживання, що, зрозуміло, не могло принести користі ні навчальному закладу, яким він керував, ні українській науці й освіті в цілому. Але доля М.П.Загрецького вже, практично була вирішеною.

5 вересня 1937 року відбулося засідання партійного комітету пединституту, на якому було розглянуто справу директора НПІ М.П.Загрецького і прийнято рішення про виключення його з лав КП(б)У, а 7-8 вересня 1937 року відбулися розширені партійні збори Ніжинського пединституту, на які була запрошена комісія районного партійного комітету в складі Куськала, Шевченка та Терещенка.

Згідно з протоколом, на зборах були присутні – 12 членів партії та 14 кандидатів у члени партії. До президії увійшли– Самошевский, Терещенко, Пляшечник. А на порядок денний винесено обговорення матеріалів: що вміщені в "Більшовику" за 4/ IX/1937р. ("Націоналістичне кубло"), висновків із газети "Нове село" і рішення партійного комітету від 5/IX/1937 р.

Участники зборів були не багатослівними, а рішення - одностайним:

"Чухрій: Приєднуюсь до постанови парткомітету про виключення Загрецького з партії.

Бородавка: Моя пропозиція – винести Загрецькому партійне недовір'я і просити відповідні органи прибрати його.

Самошевский: В райпарткомі сиділи друзі Загрецького- колишні секретарі Талалай і Литвиненко. Безумовно, важко було і не під силу вести боротьбу з цією зграєю" [2].

Партійні збори підтримали виключення М.П.Загрецького з рядів партії як ворожої для неї людини, а вже через кілька днів (11/XI/1937р.) В.П.Затонский *(- Затонський Володимир Петрович (1888- 1938) - в 1922-1923 та 1933-1938 – нарком освіти УСРР, у 1925-1927- секретар ЦК КП(б)У, 1927-1933 - голова ЦК КП(б)У; репресований і розстріляний у 1938р. - О.С.).* Наказом №1635 звільнив Загрецького з посади директора НПІ.

Правоохоронні органи міста "на прохання трудящих" відкрили чергову справу проти діячів націоналістичного контрреволюційного руху, які нібито, прагнули ліквідувати органи Радянської влади в області.

23 вересня 1937 року Миколу Павловича Загрецького було заарешовано і звинувачено в організації контрреволюційної діяльності. Згідно з постановою про арешт:

«Загрецкий Николай Павлович, 1897 года рождения, нац.- белорус, служащий, искл. из рядов ВКП(б), образов./ высшее.

Загрецкий является членом контрреволюционной организации.

Жена: Ващенко Евгения Афанасьевна, 34 года, ассистент Нежинского пединститута»[3].

На момент арешту Загрецького Ніжинський навчальний заклад уже очолювала інший директор *(Самошевський. - О.С.)*, який був вимушений дати характеристику своєму попереднику, «необхідну» слідчим органам:

« … Засмітив професорсько-викладацький склад ворожими націоналістичними елементами, створив сімейственність в роботі інституту, по-ворожому проводив, провів набір викладачів на 1937/1938 роки, внаслідок чого жодний викладач не приїхав на роботу в інститут. На основі постанови парторганізації звільнив частину буржуазних націоналістів з роботи. Провів їх звільнення на основі конкурсу, чим дав можливість ворогам проводити шкідництво в інших учбових закладах…»[4].

Загрецького заарештували, у його будинку провели обшуки, конфіскували всі гроші, залишивши рідних без засобів існування, але допитів підозрюваного не проводили майже місяць, збираючи необхідні докази для доведення його провини.

На перших допитах, що розпочалися в середині жовтня, Микола Павлович тримався досить мужньо і відхиляв всі звинувачення в антирадянській діяльності:

«Вопрос следователя: Вы арестованы и обвиняетесь в принадлежности к контрреволюционно-националистическим организациям. Дайте …чистосердечные показания.

Ответ Загрецкого: В контрреволюционных организациях я не состоял…»[5].

Упертість арештованого, його небажання співпрацювати і допомагати слідству дратувало слідчих, приводячи їх в ярість, тому для проведення подальшого дізнання вони залучалили різні методи роботи: залякування свідків, шантаж і навіть пряме насильство, і це не дивно, адже в 1937 році було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на осіб, яких підозрювали у ворожих діях. У наш час важко судити яким саме чином і під впливом яких обставин давали свої свідчення люди, здебільшого колишні колеги по інституту, залучені до розкриття «справи» Загрецького, але необхідні показання здобуті. Ось деякі з них:

Із протоколу допиту Миколи Яковича Ясуковського дізнаємося, « что Загрецкий проводил организационную работу по скалачиванию в учебных заведениях контрреволюционно-националистических кадров, был тесно связан с разоблаченными врагами народа: шпионами, националистами, покровительствовал троцкистам, а также, в замаскированой форме проводил подрывную работу в Нежинском пединституте. Выдвигал националистов Сайка, Гончаренко. …Загрецкий принимал участие в редактировании учебника истории КП(б)У… книга изъята как вредительская… покровительствовал троцкистам…сохранял у себя различную националистическую литературу…».

Олександр Михайлович Файт, викладач історії Ніжинского пединституту *(працював з 14 вересня 1934р. - О.С.)*, додає: «Загрецкий все время работы в Нежинском пединституте скалачивал троцкистско- националистические кадры…хранил у себя запрещенную литературу…ранее принимал участие в редактировании истории КП(б)У, которая в последствии изъята, а лица редактировавшие ее вместе с Загрецким, разоблачены как враги народа. Загрецкий проводил и прямое вредительство…были сокращены программы по ботанике, в

результате чего, из них, была выпущена суть марксистско- ленинского толкования... умышленно задерживал стипендию».

Інший викладач, Віктор Георгійович Галета, на допиті від 20 листопада 1937 року свідчив: «Мне известно , что Загрецкий поддерживал тесную связь с Литвиненко и Талалаем *(Талалай Корній Якович (1902р.н.) - слухач курсів парторгів при ЦК КП(б)У, заарештований в 1937р. за "справою боротьбистів"(антирадянська українська націоналістична організація) і засуджений до розстрілу. - О.С.)*, ныне разоблаченные как враги народа, а также с рядом лиц в пединституте, часть из которых ныне разоблаченные как враги народа... В 1936 году я проводил обследование кафедры языка, где было установлено, что работа кафедры развалена, что в практике работы преподавания протаскивается национализм. Загрецкому об этом было доложено, но он не принял надлежащих мер, а наоборот прикрывал это, и всякие замечания по этому поводу не хотел и слышать. В результате действия Загрецкого в институте все время орудовала группа националистов, а именно Сайко, Дубина, Забарыло. В 1935 году историю партии преподавал махровый троцкист Федин, когда последний был разоблачен, то Загрецкий не только не выгнал его с работы, а наоборот устроил его преподавателем экономики».

Ці ж звинувачення підтверджував Іван Дем'янович Шуст 20 листопада 1937 р.: «Вел работу по скалачиванию контрреволюционно-националистического подполья, путем комплектования преподавательских кадров... под его защитой в институте орудовала группа националистов, особенно проявившие себя по кафедре языка и литературы. Здесь систематически протаскивались националистические идеи... вовремя не выдал стипендию студентам, рассчитывая на вызов недовольства среди студенчества».

Але не лише викладачі вузу свідчили проти свого колишнього директора. Так, Яків Мойсейович Савченко, службовець міськради (служив у білій армії, за що був виключений з лав ВКП(б)), стверджував, що «Загрецкий в честь приезда Маркитана *(П.П.Маркітан-секретар Чернігівського обкому КП(б)У, заарештований в 1937р. за "справою боротьбистів"(антирадянська українська націоналістична організація)і засуджений до розстрілу. - О.С.)* устроил ему парад студентов...вел себя как бюрократ, зажимал критику, сколачивал контрреволюционное подполье».

Із протоколу допиту Марка Івановича Повода *(працював в НПІ з 1935р.-по 1963р. - О.С.)*: «Когда Загрецкому было подано заявление о систематической контрреволюционной деятельности Сайко, Загрецкий поручил мне расследовать это, притом дал мне указание не только не разоблачать деятельность Сайко, а все скрыть...»[6].

Підтвердили попередні звинувачення Загрецького в націоналізмі також викладачі інституту Гамила і Папунов.

Уже на перший погляд стає очевидним і викликає подив той факт, на скільки свідчення допитаних осіб схожі між собою за змістом і навіть за лексично-термінологічною структурою, а якщо врахувати й те, що серед свідків була також студентка І-го курсу Євгенія Павлівна Галагенко, показання якої здебільшого збігаються із попередніми і викликають запитання, звідки вона за такий короткий термін навчання могла дізнатися про такі подробиці, - то це все підсилює сумнів у їх достовірності.

Зібравши необхідну інформацію, слідчі продовжили роботу з підслідним. 21 листопада М.П.Загрецького було викликано на додатковий допит:

"Вопрос следователя: Признаете ли Вы себя виновным в контрреволюционной деятельности?

Загрецкий: Не признаю, так как участником контрреволюционной организации

я не являюсь и работы по сколачиванию контрреволюционной организации не проводил.

Вопр.: Вы были связаны с врагами народа - националистами Маркитаном, Сенченко, Литвиненко, преподавателями института Рындычем, Богдановым?..

Отв.: Эти связи носили чисто деловой характер.

Вопр.: ... Вы совместно с рядом националистически настроенных принимали участие в редактировании истории Украины и истории КП(б)У. Они были изъяты в последствии как идеологически вредные. Сообщите следствию о Вашей контрреволюционной деятельности при проведении этой работы.

Отв.: Контрреволюционной деятельности я при этом не проводил, хотя констатирую, что мной могли быть допущены отдельные ошибки... Я действительно хранил дома различную троцкистско-националистическую литературу... но эту литературу не популяризировал.

Вопр.: Вы допустили сокращение учебных программ по Ботанике, в результате чего из нее выпало цело марксистско-ленинское содержание.

Отв.: Программы я сокращал на основании указания наркомпроса...»[7].

Всі подальші звинувачення підслідний також відхиляв і винним себе не визнав.

Незважаючи на всі беззаконня, свавілля і порушення прав людини, які стали характерними для того часу, докази вини М.П.Загрецького виявилися навіть для карних органів очевидь зшитими білими нитками, тому в 1938 році справу було повернуто на дослідування.

Слідству необхідно було уточнити:

«1. Связь с шпионом Скарбеком *(Б.В.Скарбек-Шацький -директор інституту польської пролетарської культури, репресований в 1933р. як один з членів керівної групи «Польської військової організації». - О.С.);*
2. Устройство на роботу националистов Мельниченко, Завального;
3. Выживание с работы Пирогова *(Олександр Олександрович Пирогов - із 1929 викладач, а потым і доцент із курсу діамату та ленінізму. - О.С.);*
4. Кому именно Загрецький разрешил пользоваться контрреволюционной литературой...

Приобщить к делу документы на Сайко, Дубинина, Забарыло, Абрамовича, Земнова. Допросить Загрецкого на очной ставке.

2.04.1938г. Диковский»[8].

Проте перша невдача у викритті діяльності "ворога народу" не могла зупинити наполегливості органів НКВС, які навесні 1938 року зуміли звинуватити колишнього директора в ще більш тяжкому злочині - участі в контрреволюційній організації. Уже з початку березня повним ходом ішло слідство, допитувалися свідки, арештовувалися підозрювані.

Одним із перших став Ф.Г.Литвинов, якого органи НКВС затримали 10 березня 1938 року. Згідно зі справою, «Литвинов Федор Григорьевич, 1891г.р., уроженец г.Нежина, из крестьян, бывший офицер старой и деникинской армии, зав.пед. 10-й школы г.Нежина.

Обвинения: антисоветски настроен, является членом контрреволюционной националистической повстанческой организации, становящей своей целью свержение Советской власти вооруженным путем.

Был арестован в 1930 г. - находился под стражей 28 месяцев.

Жена - Мария Николаевна - работает учительницей в 4-й школе"[9].

На першому допиті від 29 березня 1938 року Ф.Г.Литвинов дав свідчення лише про своє минуле, але визнавати себе членом контрреволюційної організації відмовився: "В царскую армию я был призван в 1914 г. и до 1915г. служил рядовым.

Потом закончил школу прапорщиков и был отправлен на Зап.фронт, где и находился до 1917 г. После ранения вернулся в Нежин, где и учительствовал до конца 1918 г. Потом работал в Наробразе. Петлюре и Гетьману не служил. Служил в армии Деникина в Нежине в офицерской роте».

Проте вже на додатковому допиті від 5 квітня, не витримавши тортур і знущань, Литвинов почав давати «свідчення» (і не лише проти себе), які цікавили слідство:

«Вопрос следователя: Вы находитесь арестованным с 10 марта с.г., и до сего времени Вы не рассказали о своей контрреволюционной деятельности. Намерены ли вы сейчас дать правдивые показания?

Ответ Литвинова: Видя бесполезность дальнейшей борьбы на следствии я решил дать правдивые показания о своей антисоветской националистической деятельности и признаю себя виновным в том, что я на день моего ареста был активнейшим участником антисоветской Украинской военно-националистической организации, существующей в Нежине, куда я был вовлечен в 1933 г. учителем Полевым Николаем Николаевичем. Его я знал хорошо, так как он же женат на сестре моей жены.

Он мне рассказал, что цель организации - отторжение Украины, свержение существующего строя вооруженным путем, при помощи интервенции со стороны Польши и Германии... создание самостоятельного украинского государства... членом этой организации является преподаватель военной подготовки института Масик Александр Дмитриевич.

Я начал деятельность по насаждению националистических кадров и созданию повстанческих ячеек по Нежинскому р-ну...завербовал следующих лиц:

Подлобко Петра Ивановича - бывший офицер... Подлобко дал согласие и приступил к вербовке надежных лиц в организацию.

Костюченко, имени и отч.не помню. 47 лет, проживает в Нежине, имеет дом, пасеку, состоит в колхозе Петровского... летом 1934 г. идя вместе с ним из колхоза, я посвятил его в существовании нашей организации... и предложил примкнуть... получив его согласие, дал ему задание приступить к вербовке новых членов...» і т.д. Всього –26 осіб *(переважно вчителі, колгоспники, колишні офіцери і кулаки. - О.С.)*.

«Вопр.: Кто возглавлял организацию?

Ответ: Районный центр в составе 5 человек:

Я - Литвинов Федор Григорьевич;

Масик Александр Дмитревич - преподаватель Нежинского Пединститута;

Загрецкий – директор Нежинского пединститута;

Казута - директор 5-й школы;

Молчановский Иван Михайлович - завед. 2-й школы.

Вопрос: Кем возглавлялся районный центр?

Ответ: Загрецким, которому и принадлежало руководство ... организацией на Нежинщине. Приблизительно с августа месяца 1935 года Загрецкий прибыл на должность директора института.

Масик мне сообщил, что он является представителем Центрального центра Украинской военно-националистической повстанческой организации, и последний принимает на себя руководство организации на Нежинщине.

Были распределены обязанности:

Загрецкий - общее руководство, связь по делам организации с центром Украины;

Масик - связь с военными госпиталями г.Нежина, вербовка;

Казута - командир запаса. Вербовал запасников.

Молчановский и я занимались вербовкой среди учителей и колхозников, создавали повстанческие ячейки.

Разрабатывался план вооруженного восстания в районе, Масик сообщил, что готовится общее восстание на Украине в июне 1937 года.

Вопрос: Каким оружием располагала организация?

Ответ: По словам Масика, организация оружием располагала, и в момент восстания оружие будет, но где оно хранится я не знаю.

Вопрос: Назовите остальных членов организации?

Ответ: Шимко Иван - работает сторожем.

Гармаш Михаил Николаевич - учитель 7 – й школы.

Реминько - учитель 4 – й школы.

Галайда Павел - учитель 4 – й школы.

Каламбет Иван Иванович - работает фельдшером»[10].

Після таких свідчень гірка доля очікувала й інших «контрреволюціонерів», які були заарештовані органами НКВС. Масик, Майборода і Казута на допитах визнали свою участь в організації. Інші "члени" організації теж були змушені давати свідчення про свою участь в антирадянській діяльності. Микола Михайлович Гармаш:

"Вопрос следователя: Назовите всех членов организации.

Ответ: Литвинов, Колесник Ф.П., Герасименко Ефим Григорьевич, которым я был вовлечен в организацию, последний уже умер в 1929 году.

Вопрос: Кто возглавлял организацию?

Ответ: Мне известно от Герасименко, что организацию возглавлял он, а в последствии Литвинов Федор Григорьевич».

Виписка з протоколу допиту Петра Івановича Подлобка від 23 березня 1938 р.:«Мне подлинно известно о причастности к этой контрреволюционной военно-националистической организации таких лиц: Литвинова Федора Григорьевича, Масика - военрука Нежинского пединститута; Масик все время упоминал Загрецкого..." [11].

10 квітня 1938 року був заарештований Семен Федорович Сиволожський , з 1923 до 1928 рр. – священник київської автокефальной церкви; 20 квітня - Петро Юхимович Гриневський, 21 квітня - Михайло Іванович Подлобко, а 22 квітня - останній активний учасник організації Володимир Миколайович Пінчук.

У цей же час продовжувалося слідство в "справі Загрецького".

На останньому допиті Микола Павлович дав свідчення, хоча не визнав себе винним:

"Вопр.: Изложенные подробно обстоятельства при которых Вы были вовлечены Талалаем в контррев.повстанческую организацию.

Отв.: В антисоветскую Украинскую националистич. повстанческ. организацию Талалаем я был вовлечен при таких обстоятельствах. В 1934 году в декабре месяце, я прибыл в город Нежин на должность директора Нежинского пед. ин-та. Работая директором Пед. ин-та, мне часто приходилось по делам службы бывать в Чернигове в обкоме КП(б)У, где мне приходилось неоднократно встречаться с Талалаем, куда он также приезжал, будучи секретарем Новгород-Северского райнаркома. В конце 1935 г. Талалай был прислан обкомом партии в г. Нежин, на должность секретаря райнаркома, где мы и познакомились с ним гораздо ближе.

...Весной 1936 года Талалай ... в разговоре со мной стал высказывать свое недовольство политикой ЦК ВКП(б) по вопросу национальной политики на Украине, а также он высказывал недовольство на действующий режим внутри партии...

Летом 1936 года он... меня в действовавшей на Украине антисоветской националистической повстанческой организации... дал мне установку на приобретение новых членов в нашу организацию из среды преподавательского состава.

Я завербовал таких лиц:

Рындыч - заместитель института по заочному обучению;

Богдан Иван Анисимович - руководитель кафедры биологии;

Локоть Александр Васильевич - преподаватель анатомии и физиологии человека.

... Мне известно, что членом организации был Литвиненко - бывший секретарь РПК» [12].

10 квітня 1938 року було відправлено доленосний документ на розгляд трійки при обласному НКВС:

"Анкета Загрецкого Николая Павловича,

Родился 1897 г. Гомель, белорус

По следственному делу № 35793

Загрецкий Николай Павлович

Обвинительное заключение:

«на идеологическом фронте проводил контрреволюционную националистическую и вредительскую деятельность направленую на подрыв политики партии и Сов. власти... был арестован 23 сентября 1937 года...

Обвиняется :

Работая культпросном Черниговского обкома КП(б)У в 1932 году

Загрецкий насаждал в высших учебн. заведеннях области буржуазных националистов, им же в Нежинский пединститут на должность директора был послан Мельничин, впоследствии разоблачен как шпион...рецензируя в 1931-1932 совместно с рядом лиц историю Украины и КП(б)У, протаскивал в этих произведениях контрреволюционно-националистические концепции, в результате эта литература, как идеологически вредная, изъята, а рецензировавшие участники арестованы как враги народа.

По переходу на руководящую работу в Нежинский пединститут Загрецкий проводил там организационную деятельность по сколачиванию там контрреволюционно-националистического подполья, ...преподавательские кадры за счет националистически настроенной части преподавателей, причем был... тесно связан с участниками антисоветской националистической организации: Маркитаном, Сенченком, Литвиненком, Богдан, Рындыч - все арестованы. Под покровительством Загрецкого в пединституте, особенно на кафедре укр. языка и литературы националисты Сайко, Абрамович, Дубина, Гончаренко систематически протаскивали буржуазный национализм...он выдвигал их в должностях... защищал троцкистов Богданова, Косицкую, и др. ... студента троцкиста Омерды защищал на суде... хранил националистическую литературу... высмеивал обстановку в сельсоветах... заявлял, что "по-сельсоветовски" проводил вредительскую деятельность, задерживая стипендию...

Допрошенный Загрецкий виновным себя не признал...однако вина доказана Файтом, Шустом, Галаганом, Савченко и др."[13].

Справу прагнули завершити до чергової річниці з дня народження В.І.Леніна, і 23 квітня 1938 року за нею були засуджені 14 чоловік:

"1. Литвинов Федор Григорьевич.

2. **Загрецкий Николай Павлович.**

3. Сиволожский Семен Федорович - бывший священник автокефальной церкви.

4. Подлобко Михаил Иванович - бухгалтер.

5. Гриневский Петр Ефимович - бухгалтер.

6. Пинчук Владимир Николаевич

7. Серый Николай Данилович - учитель.

8. Гринь Алексей Самойлович - учитель.

9. Тичина Иван Павлович - телеграфист.
10. Плациндер Сергей Николаевич - бухгалтер.
11. Негреев Кирилл Гаврилович - в прошлом красный партизан.
12. Власенко Федосий Григорьевич.
13. Ковтун Иван Васильевич.
14. Ледовый Игнат Васильевич» [14].

Останні двоє, як і М.П.Загрецький, винними себе не визнали. Усім засудженим було винесено вищу міру покарання.

23 квітня 1939 року вирок було приведено в дію, і Миколи Павловича Загрецького не стало. Так закінчилося життя одного з тисяч представників української інтелігенції, яка потрапила в горнило сталінського "правосуддя".

Література:

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету.-Ніжин, 2000.-С.164-166.
2. Чернігівський державний обласний архів (далі- ЧДОА), ф.П-11408, оп.І, спр.4694. - Арк.7.
3. Там же. - Арк.3.
4. Там же. -Арк.10.
5. Там же. - Арк.12.
6. Там же. - Арк.23-27.
7. Там же. - Арк.14-15.
8. Там же. - Арк.94-95.
9. Там же. - Арк.204.
10. Там же. - Арк.206-207.
11. Там же. - Арк.221-223.
12. Там же. - Арк.81.
13. Там же. - Арк.104.
14. Там же. - Арк.302.

Н. В. Горло

Спорудження Дніпровського гідрокаскаду: історична необхідність чи химери гігантоманії?

У XX столітті в Україні з'явився Дніпровський гідрокаскад із шести гідровузлів. Його будівництво розпочалося у 20-х роках, а завершилося у 70-х. Спорудження гідрокаскаду здійснювалося згідно з державною програмою гідробудівництва, що утвердилася в СРСР. Одностайності поглядів в оцінці практичного значення його появи ніколи не існувало. На сьогодні переважає негативна оцінка будівництва Дніпровського гідрокаскаду, у першу чергу з огляду його руйнівного впливу на екологію Наддніпрянщини. Підкреслюється, що економічна ефективність гідростанцій є невеликою порівняно з іншими енергетичними підприємствами. Певною мірою відповідальність за це несуть проектні організації, що діяли на замовлення державних органів влади. У свою чергу постає питання про історію формування державної концепції гідробудівництва, якому надавали значення найважливішого народногосподарського заходу. Чи дійсно спорудження гідрокаскаду було нагальною справою, а чи це був черговий авантюрний захід радянського керівництва? До відповідей на ці запитання може наблизити погляд на історію використання водних ресурсів Дніпра.

Уперше думка про будівництво кількох гідровузлів на одній річці у вигляді каскаду з'являється у 30-х роках XX століття. Практика каскадного спорудження гідроелектростанцій в СРСР остаточно утвердилася в повоєнний період. Каскадне розташування гідроелектростанцій та водосховищ збільшує ефективність їхньої роботи. Попередницею ідеї каскаду була концепція комплексного використання водних ресурсів, сутність якої полягала в застосуванні водного багатства річок для потреб різних галузей народного господарства: гідроенергетики, зрошення, судноплавства, водопостачання тощо. Становлення концепції комплексного використання водних ресурсів Дніпра відбувалося протягом тривалого часу. Ядром ідеї стала транспортна проблема, яка визначилася найпершою, бо здавна Дніпро використовували переважно для потреб судноплавства. Транспортне питання загострювалося існуванням порогів у нижній течії Дніпра. У кінці XVIII-XIX століттях були проведені роботи щодо подолання транспортної проблеми, але напівзаходи не дали результатів. Енергетичної проблеми як такої навіть не існувало, і тільки на початку XX століття Міністерство шляхів сполучення, розглядаючи проекти з'єднання Чорного і Балтійського морів, зазначило, що всі попередні проекти "повинні бути переглянуті неодмінно в зв'язку з використанням гідравлічної сили падіння води в порогах, які мають величезне економічне значення" [1]. Із часом складовою частиною проблеми комплексного використання Дніпра стало зрошення. Проте в царській Росії за відсутності загальнодержавного інтересу в галузі гідробудівництва поодинокі заходи не могли бути ефективними.

У державних масштабах питання комплексного використання водних ресурсів Дніпра почали вирішувати після 1917 року. У Державному плані електрифікацій Росії (ГОЕЛРО) були позначені основи нового підходу до використання водних ресурсів перш за все для потреб гідроенергетики, а також для інших галузей народного господарства, які при цьому пропорційно розподіляють вартість гідротехнічних споруд. З того часу все водогосподарське будівництво в країні здійснювалося відповідно з принципами, закладеними в плані ГОЕЛРО, бо при такому підході підвищувалася сумарна економічна ефективність усіх складових частин водогосподарського комплексу.

Першим кроком щодо використання водних ресурсів Дніпра стало спорудження Дніпровської ГЕС ім. В.І.Леніна. Вона була зведена в такому районі, де наявність порогів не могла викликати сумніву відносно першочергового значення цього будівництва, а тому її спорудження могло бути здійснене без розробки загальної схеми використання Дніпра. Таку схему склало в 1932 році Бюро Нижнього Дніпра Ленінградського відділу Дніпроводу СРСР. У проекті під назвою "Робоча гіпотеза Нижнього Дніпра" були визначені вузлові пункти проблеми: побудова транспортного шляху, енергетичне освоєння Дніпра та реконструкція сільськогосподарського виробництва на основі зрошення. Значення проблеми Нижнього Дніпра було величезним, автори проекту зазначали, що Нижній Дніпро має стати другою чергою Дніпровського будівництва, і та загальна увага, яка в першій п'ятирічці була зосереджена на Дніпробуд, у другій повинна бути спрямована на Нижній Дніпро [2].

Однак використання низової ділянки не може бути ізольованим від використання всього Дніпра вже хоча б тому, що покращення судноплавства на Нижньому Дніпрі залишається малоефективним за старих транспортних умов у середній і верхній течіях. На вимогу часу на початку 30-х років група вчених-енергетиків на чолі з О.В.Вінтером висунула "ідею Великого Дніпра", яка передбачала вирішити в центральній європейській частині СРСР цілий комплекс завдань транспортних, енергетичних, водогосподарських та інших через створення по всій довжині Дніпра

каскаду гідровузлів. У квітні 1932 року Техніко-економічна рада з реконструкції Дніпра при Держплані СРСР доручила Українському відділу інституту "Гідроенергопроект" (Укргідеп) скласти новий проект комплексного використання Дніпра [3]. Результатом проектно-пошукових робіт , здійснених у 1932-1936 роках, стала "Робоча гіпотеза Великого Дніпра". На Нижньому Дніпрі передбачалося збудувати каскад гідроелектростанцій із Дніпровської (вже існувала), Кременчуцької, Дніпродзержинської та низової ГЕС, місце для якої ще не визначили. З водосховища низової електростанції планувалося зрошити землі Південної України та Криму на площі близько одного мільйона гектарів [4]. На Верхньому Дніпрі (вище м. Києва) з метою регулювання стоку річки та для потреб судноплавтсва було заплановано збудувати ряд водосховищ, залежно від потрібних глибин їхня кількість визначалася від 8 до 11 [5]. У 1936 році "Робочу гіпотезу Великого Дніпра" розглянула Експертна комісія Держплану СРСР. Було запропоновано під час подальшого проектування орієнтуватися в основному на гідроенергетичне використання Дніпра з одночасним покращенням транспортних умов. Енергетичне використання мало більше значення у нижній та середній течіях Дніпра, де зосереджувалося 85-90 % енергоресурсів і де енергія швидше знаходила застосування в народному господарстві Придніпров'я, Донбасу і Криворіжжя [6].

У подальшому дослідження визначалися потребою покращити роботу Дніпрогес, тому що за перші роки експлуатації гідровузла були помічені недоліки в його роботі. Через природні умови водосховище має незначний об'єм, а тому під час повені не може увібрати всю масу води і перекидає її через греблю без будь-якої користі, що зменшує виробничу потужність ГЕС. Щоб виправити ситуацію, необхідно було спорудити вище Дніпрогесу одне чи декілька регулюючих водосховищ.

Науковці Укргідепу продовжили проектно-пошукові роботи і розробили ще два важливі проекти – "Попередню схему реконструкції Дніпра" (1937 р.) та "Схему реконструкції Нижнього Дніпра" (1937 - 1940 рр.). У "Попередній схемі реконструкції Дніпра" з'ясовувалося, як упливатимуть регулюючі водосховища на Верхньому Дніпрі і Десні на вибір напору на Кременчуцькому водосховищі, та чи можна роботи стосовно Верхнього Дніпра зробити другорядними. Першочерговим визнали спорудження Кременчуцького гідровузла. "Схема реконструкції Нижнього Дніпра" мала за мету відшукати таке водосховище на Нижньому Дніпрі (крім Кременчуцького), яке могло б покращити роботу Дніпрогесу, врегулювати стік і дати високий виробіток власної енергії при відносно невеликих затопленнях. Цим вимогам відповідало водосховище Дніпродзержинської ГЕС [7]. Обидва проекти у 1941 році надійшли на розгляд в "Гідроенергопроект" СРСР, але їхній розгляд був перерваний війною.

Отже, наприкінці 30-х років ідея Великого Дніпра вже в основних рисах була сформована, у документах були обґрунтовані переваги каскадного розташування гідровузлів та названо кілька майбутніх гідровузлів.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни ідея Великого Дніпра отримала можливість подальшого розвитку. Вона була поєднана з потребами відновлення зруйнованого господарства країни, а тому цілком вписувалася в державний план реконструкції народного господарства. У першому повоєнному законі про п'ятирічний план відродження і розвитку народного господарства на 1946 – 1950-ті роки передбачалися заходи з відновлення зруйнованих гідровузлів та будівництва нових, у тому числі на Дніпрі [8].

На наукову та суспільну думку цього періоду великий вплив мала промова Й.В.Сталіна, виголошена ним 9 лютого 1946 року на зустрічі з виборцями Сталінського виборчого округу м. Москви, у якій він сформулював програму

створення матеріальної основи комуністичного суспільства на найближчі 15 років. Важливою частиною програми була думка про "перетворення природи", під якою розуміли створення мережі зрошувальних систем та лісопосадок у посушливих регіонах СРСР. До таких віднесли й степові області України, де, дійсно, траплялися посушливі роки. Проте зовсім не зважили на те, що чорноземи степу сформувалися в умовах посухи, і зрошення їм могло лише зашкодити. В Україні планувалося здійснити докорінну реконструкцію сільського господарства на базі зрошення з великих водосховищ Дніпровського гідрокаскаду. Розмах цього задуму був величезний. Такі ж грандіозні заходи проводили і в перші роки радянської влади, але "п'ятдесяті роки вже набувають якісно нових, яскраво виражених ознак подальшого наступу гігантоманства. Воно навальним кроком, без якихось надмірних суперечностей, широким фронтом активно наступало передусім в галузях індустрії, а також будівництва, на транспорті тощо" [9].

Проектні організації продовжили дослідження з проблеми Великого Дніпра. У 1949 році Укргідеп розпочав уточнення схеми комплексного використання Дніпра. Необхідність цих робіт визначалася тим, що в схемі 1940 року першочерговою була названа Дніпродзержинська ГЕС, а за останніми дослідженнями, до будівництва першою запланували Кременчуцьку гідроелектростанцію. Однак, згідно зі сталінським планом перетворення природи, на перший план вийшли питання зрошення земель Південної України та Криму. Постановою Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 року питання про першочергове будівництво Каховської ГЕС було вирішене (це та сама низова гідроелектростанція, яку називали в довоєнних проектах). Передбачалося збудувати зрошувальну систему для зрошення 1,5 млн. га і обводнення, крім цього, 1,7 млн. га, а також створити гідроенергетичну базу для постачання струмом сільського господарства і промисловості [10]. Однак Каховська ГЕС ніяк не впливала на роботу Дніпрогесу, тому потрібно було знайти інші варіанти покращення її роботи. Тим часом на початку 50-х років проектування Кременчуцької ГЕС було призупинене з огляду на великі збитки від затоплення. Усі зазначені вище зміни сформували новий підхід до проблеми використання Дніпра.

Протягом 1949-1952 рр. Укргідеп склав Техніко-економічну доповідь за схемою комплексного використання Дніпра (ТЕД), яка узагальнила попередні проекти та виявилася найповнішою за колом розглянутих питань. Завданням цього проекту стали вибір регулювального водосховища на Дніпрі і обґрунтування першої черги будівництва. На Дніпрі було заплановано спорудити каскад із чотирнадцяти гідровузлів: вісім на Верхньому Дніпрі і шість – на Нижньому. У той же час Дніпро у верхній течії визнавався не досить ефективним для енергетичного використання, і будівництво восьми гідровузлів могло бути економічно обґрунтованим тільки за умови включення цієї ділянки в склад глибоководного наскрізного шляху між Чорним і Балтійським морями. До реалізації рекомендували варіант каскаду в складі Дніпродзержинської, Кременчуцької, Київської і Канівської ГЕС. Найбільш ефективними називали Дніпродзержинську і Кременчуцьку ГЕС, бо за умови проведення захисних робіт термін їхньої окупності склав відповідно 13 і 19,5 років. У межах прийнятного терміну окупності (20 років) знаходилась Канівська ГЕС, і тільки Київська ГЕС повністю виправдовувала своє будівництво через 31 рік [11]. У той же час зазначалося, що "всі розглянуті водосховища на Нижньому Дніпрі, і особливо регулюючі стік, характеризуються досить високими показниками збитків від затоплення, які складають в ціновому вираженні до 50% капіталовкладень в гідровузли, що значною мірою погіршує їхні енерго-економічні показники" [12]. Уперше в проекті окремий розділ було присвячено економіці затоплень, в якому пропонувалися заходи щодо відшкодування втрачених сільськогосподарських угідь.

У травні 1952 року доповідь була обговорена на спільній сесії Академії наук УРСР та СРСР і схвалена нею. Наступні проекти доповнювали ТЕД 1952 року та вносили в неї певні корективи, обумовлені специфікою тих чи інших частин водогосподарського комплексу країни. Розпочався етап реалізації окремих положень ідеї Великого Дніпра.

На Верхньому Дніпрі було заплановано побудувати вісім гідровузлів, проте енергетична ефективність експлуатації Дніпра на цій ділянці ставилася під сумнів. У квітні 1958 року в Академії Наук УРСР була проведена конференція з питань комплексного використання водних ресурсів України, на якій визнали незадовільними стан питань, пов'язаних з освоєнням Верхнього Дніпра. Учасники конференції дійшли висновку, що в басейні Верхнього Дніпра має домінувати розвиток водного транспорту, який треба покращувати спорудженням ряду каналів, а не зведенням гідровузлів [13]. Згодом Росія і Білорусь відмовилися від будівництва гідровузлів на Дніпрі у своїх республіках, але гідротехнічне будівництво в Україні "компенсувало" цю відмову.

Під час будівництва гідрокаскаду виникали суперечки і розбіжності з різних питань. Завдання на будівництво кожного об'єкту неодноразово переглядалося з метою з'ясування доцільності будівництва або його здешевлення. Позитивним моментом була відмова від спорудження Молочанського водосховища на шляху Південно-Українського каналу. Декілька разів знижували кошториси на будівництво Кременчуцького та Дніпродзержинського гідровузлів. Питання про спорудження Канівської та Київської ГЕС довгий час залишалося відкритим через великі терміни окупності. Проте на це не надто зважали, будівництво продовжувалося ніби за інерцією, коли головними стали вже такі аргументи, як ліквідація останніх мілководних ділянок та перетворення Дніпра в наскрізний водний шлях.

Таким чином, гідробудівництво в Україні мало серйозні історичні передумови. Однак реалізація окремих ідей повністю залежала від курсу радянського уряду. Це означає, що гідробудівництво в Україні могло принести значно більше користі, якби в проектних завданнях кожного гідровузла були ретельніше продумані ефективність і економічна вартість будівництва, цінність земель, розміри затоплень тощо. Дніпровський гідрокаскад, який з'явився у XX столітті, був одним із варіантів утілення ідеї Великого Дніпра, на реалізацію якого значно вплинуло тяжіння керівних кіл СРСР до великомасштабного та грандіозного за розмахом будівництва.

Література:

1. Днепровская гидроэлектрическая станция и использование её энергии. Материалы комиссии по разработке генерального плана потребителей днепровской энергии при президиуме ВСНХ СССР. – М., 1929.-С.18.
2. Зузик Д.Т. Проблема Нижнего Днепра. - М. – Л., 1932.-С.18.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України,ф.2,оп.8,спр.3695. - Арк.-129.
4. Дідковський М.М. Проблема Великого Дніпра. – К., 1957.-С.9.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України,ф.2,оп.8,спр.750. - Арк.136.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України,ф.1,оп.30,спр.3098. - Арк. 10-11.
7. Куземин И.К. Днепровский каскад гидроэлектростанций. - К., 1981.-С.198.
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.3.-С.216.
9. Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття (Українське село: поступ,

сподівання, тривоги). – К., 1995.-С. 30.
10. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т. 4.-С.684.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України,ф.4,оп.30,спр.3098. - Арк.170.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України,ф.1,оп.30,спр.3098. - Арк.5.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України,ф.2,оп.9,спр.4459. - Арк.27-28 .

Ю. І. Поп

Українська політична еміграція в Чехословаччині у 30-х роках: вороги чи патріоти України?

У 30-х роках в Чехословацькій республіці була дуже активною українська політична еміграція, що заслуговує на посилену увагу істориків незалежної України. Раніше цією темою не займалися із суто політичних причин, тому що в СРСР російські та українські емігранти розглядалися як ворожий радянській владі елемент. Якщо іноді про цю еміграцію і згадували, то тільки в такому дусі. Про об'єктивний підхід до проблеми не могло бути й мови. У Чехословаччині ця тема теж була табуїзована. Це проявлялося не тільки в тому, що було практично неможливо вести дослідження в цьому напрямку, але і в тому, що доступ до відповідних фондів, як бібліотечних, так і архівних був практично закритий. У зв'язку з цим була утруднена, а то й зовсім неможлива наукова робота чехословацьких і українських дослідників. Сьогодні чехословацькі архіви, які стали доступними, дають нам багато цінної інформації про політичну, наукову і культурну діяльність української еміграції в 30-х роках в ЧСР. Свідченням активізації роботи чехословацьких істориків у цьому напрямку є публікація в 1998 році в Празі книги "Документи до історії російської і української еміграції в Чехословацькій Республіці (1918 - 1939 рр.)" та ряду документів, опублікованих на сторінках журналу "Slovansky prehled" у 90-х роках і статей.

Українське співтовариство у Чехословаччині нараховувало близько 6000 чоловік (дані 1925 р.), з яких одна третина були вихідцями зі Східної Галичини. Соціальний склад еміграції був такий: 52% селяни, 15% робітники і 25% інтелігенція (близько половини сільської). Українці в еміграції являли собою строкатий спектр приналежності до різних політичних течій і організацій. До того же кожна із партій і груп мали різні уявлення про те, що потрібно зробити для звільнення України і як це взагалі зробити. Проблема стала очевидною на кінець 30-х років, коли різним партіям і громадським організаціям, політичним лідерам довелося формулювати своє ставлення до змін у Європі. Частина емігрантів, переважно націоналістично налаштованих, відкрито виражала підтримку Гітлеру, вбачаючи в ньому потенційну загрозу "Совітам". Хоча більшість українських емігрантських лідерів залишалася осторонь глобального політичного вибору і була зайнята внутрішніми проблемами в середовищі української еміграції.

Основою для написання даного повідомлення став документ із Празького архіву, опублікований чеським істориком С. Тейхмансдаою в журналі "Slovansky prehled".

Виходячи із своїх політичних переконань, уся українська еміграція була об'єднана в ряд політичних груп, які нараховували різну кількість членів. І серед них головним об'єднанням була Українська народна республіка (УНР), або так званий Петлюрівський рух, започаткований С. Петлюрою якій і був його керівником до

трагічної загибелі в травні 1926 р. Після його вбивства рух очолили Др. Андрій Левицький та колишній генерал російської армії Володимир Сальський, котрі мешкали у Варшаві. Орієнтація на Польщу, яку відкрито пропагували керівники, викликала гострі протиріччя в керівництві. Фінансова допомога польського уряду (близько 100000 крон щомісяця, фінансування поїздки по країнах Західної Європи проф. Др. Олександра Шульгіна) надавалася нерегулярно і залежала від того, наскільки польським урядовим колам була вигідна діяльність служб УНР. Невдоволення ряду керівників слід шукати і в історії взаємин поляків та українців.

Крім Польщі, УНР отримувала допомогу з Англії - 35000 ф. ст. у 1931 році. Її меценатом був і Якуб Макогон, на кошти якого було проведено II Український науковий з'їзд у Празі в 1931 році та видано ряд політичних брошур [1]. Але фінансова криза організації на середину 30-х років була очевидною, свідченням чого є перебої у виданні в Парижі її друкованого органу – журналу "Тризуб".

Головним ідейним противником УНР була Організація українських націоналістів (ОУН) Євгена Коновальця, який звинувачував опонентів у полонофільській орієнтації і стверджував, що ОУН єдина стоїть на принципах Петлюри і продовжує його справу. У цьому протистоянні УНР підтримувала українська соціал-демократична партія.

Під впливом УНР в ЧСР працював ряд українських емігрантських організацій: "Республікансько-демократичний клуб у Празі", "Українське об'єднання в ЧСР", "Союз українських журналістів і письменників на чужині", "Союз українських старшин в ЧСР", "Український жіночий союз в ЧСР". Активістами цих об'єднань були відомі діячі культури і науки проф. О. Безпалько, доц. Бочковський, доц. Феденко, професор і письменник Максим Антонович Славінський, проф. Андрій Яковлів, Іван Мирний, полковник-інженер Василь Прохода, інженер К. Подоляк, Сінайгс Мирнійова та ін. Частим гостем "Республікансько-демократичного клубу у Празі" був відомий професор Дмитро Дорошенко. Головне завдання ці об'єднання вбачали в об'єднанні української еміграції як у Празі, так і на всій території ЧСР на національно-культурних принципах. Із цією метою вони організовували лекції, вечірки, друкували книги та брошури, організовували курси української мови, працювали серед жінок-емігранток [2].

Важливе місце в середовищі української еміграції в ЧСР займав Рух Скоропадського, названий за іменем його керівника - колишнього гетьмана України Павла Скоропадського, який тримав курс на створення сильної монархістської, тобто гетьманської, партії, за допомогою якої прагнув відновити свою владу в Україні, - відзначено в документі.

Мешкаючи постійно на своїй віллі у Ванзее, що під Берліном, фінансово добре забезпечений Скоропадський встановив добрі стосунки з групою письменника Розенберга та групою військових наближених до особи імперського президента Гінденбурга. Разом із тим у Польщі його центром керував зять граф Монтрезор, через якого рух встановив дружні стосунки з відомими шляхетськими політиками, насамперед із князем Радзивілом, князем Сапегою та ін. У Львові видавався гетьманський часопис „Хліборобський шлях", який до Польщі ставився більш ніж лояльно.

Скоропадський підтримував зв'язки і з російськими монархістськими колами, з якими обговорювалося питання щодо створення спільного російсько-українського антибільшовицького фронту та проблеми майбутньої російсько-української державної федерації. Проте головні свої зусилля Скоропадський спрямовував на Англію, прагнучи досягти угоди між Німеччиною та Англією щодо українського питання - відродження Великої Соборної України. У цьому його підтримували представники як німецького, так і англійського капіталу. Значна увага українському питанню

приділялася і в Лондоні функціонерами "Англо-українського товариства за незалежність України" та в політичному салоні леді Асквіт.

Особливо багато прихильників Рух Скоропадського мав в Америці й Канаді, свідченням чого є створення організації "Січ" з українських емігрантів та переселенців (50000 членів). Фінансово добре забезпечено, вона видає в Чикаго власний часопис "Січ", який розсилається до всіх центрів української еміграції і насамперед до Східної Галичини, - підкреслюється в документі. Ідейним прихильником Скоропадського в ЧСР був генерал Іван Омельянович-Павленко.

У ЧСР прихильники Руху Скоропадського були об'єднані в таких організаціях: "Союз хліборобів гетьманців", "Товариство Запорожців", "Українське національне козацьке товариство", "Клуб українських старшин у Празі", "Товариство Святого Василя Великого". Активними функціонерами цих організацій були інженер Павло Зос, полковник Росшевич, полковник-інженер Василь Мурашко, генерал Омельянович-Павленко, генерал М. Орлов, Гулей Руленко, священник Василь Гопко, Степан Росоха та інші. В основних рисах програма і дії цих товариств перегукувалися з програмою П. Скоропадського [3].

Важливе місце в спектрі української еміграції займала Організація українських націоналістів (ОУН), сформована на базі колишньої Легії українських націоналістів (ЛУН). Її членами були колишні офіцери українських армій. Організація мала відділення у всіх європейських країнах та в Америці, керівництво її в особах Євгена Коновальця, інж. Миколи Сціборського, інж. Андрієвського, Бойкова, інж. Володимира Мартинеця (редактор і видавець часопису "Розбудова Нації") утворюють так званий "Провід ОУН". У ЧСР, зазначено в документі, група Коновальця не мала ніякої організаційної структури, її прихильники проживають в різних містах як окремі представники цього руху. Найбільше прихильників мав Коновалець в середовищі української еміграції в Німеччині, де його представники прагнули об'єднати українців різних політичних течій і груп, але ці прагнення не здійснилися. Рух Коновальця користувався значною популярністю серед молоді Східної Галичини. ОУН прагнула на суто націоналістичній основі досягти незалежності України.

У ЧСР під впливом ОУН були такі організації: "Центральний Союз Українського студенства", "Союз Українських емігрантських організацій в ЧСР", "Українська громада в ЧСР", культурний союз "Єдність", "Український всепрофесійний робітничий союз", "Союз українських пластунів-емігрантів", "Українсько-литовське студентське товариство", "Український сокіл у Празі". Активними функціонерами цих організацій та почесними членами були Ярослав Барановський, В. Колодій, Д. Козицький, П. Міровіц, В. Орелецький, син професора Антоновича, сини письменника Олеся Кандиби, журналіста Мухіна, Якуб Моралевич, Микола Ніцкевич, Омелян Грабець, д-р Северин Левицький, д-р О. Лісовський, митрополит А. Шептицький, генерал Клецанда та ін. Вони займалися культурно-освітницькою та видавничою діяльністю, мали свої періодичні видання "Студентський вісник", "Студентський шлях", "Вісті" "Союзу українських пластунів-емігрантів", "Молоде життя", збирали кошти для "Українського дому" в Празі [4].

Своє місце в середовищі української еміграції в ЧСР займали Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична партія. Найбільш відомим діячем першої був Микита Шаповал, який керував партією диктаторськими методами. Серед керівництва організації часто виникали суперечки і навіть розкол, поки в 1933 р. на спільному зібранні „Головного комітету партії СР" та „Закордонного комітету партії СР" було прийнято рішення про створення нового, єдиного комітету, куди увійшли Никифор Григор'єв як голова, Л. Шрамченко і П. Богацький як його заступники, а Жиротко і Скидан як секретарі. Партія СР має свій періодичний орган

- часопис "Трудова Україна", який гостро засуджував антиукраїнську політику в Східній Галичині, Буковині, Підкарпатській Русі, а партія прагнула бути незалежною як від властей ЧСР, так і від Польщі та Румунії.

Під ідейним впливом Партії СР в ЧСР були "Український всепрофесійний робітничий союз", "Український соціологічний інститут", "Українська жіноча національна рада", "Український громадський видавничий фонд", "Український комітет в ЧСР", Українська селянська спілка, соціалістичний клуб, Союз "Українська просвіта". Союз українських журналістів і письменників. На ниві культури, освіти та видавничої справи чимало зробили активні діячі цих об'єднань та союзів, а саме проф. Іван Паливода, д-р. Василь Фришчин, проф. Софія Русова, Михайло Скидан, проф. і директор Українського педагогічного інституту в Празі Леонід Білецький, Павло Богатський, др. Борис Володимирович Гомзин та ін.

Українська соціал-демократична партія стояла на платформі II Інтернаціоналу, її політичною метою було утворення незалежної української держави з соціалістичною більшістю при владі, зазначено в документі. Виступаючи самостійно, керівництво підтримувало зв'язки зі своїми членами в інших європейських країнах, а також із західноєвропейськими соціал-демократичними партіями. Через професора українського університету в Празі д-ра Володоніна Старосольського, члена Товариства друзів української академії в Чехословаччині, УСДП підтримувала тісні контакти з галицькою соціал-демократичною партією. Керівниками партії були: Ісак Мазепа, професор, доцент української господарської академії в Подебрадах, д-р Фанас Феденко, доцент цієї ж академії, університетський професор, д-р Борис Матушенко, професор вищеназваної академії Йосип Безпалько, доцент і журналіст Іполіт Бочковський. Періодичним органом партії був часопис "Соціалдемократ орган закордонної організації УСДП".

Українська радикально-демократична партія за програмою близька до чехословацької народної партії, хоча вплив її незначний через малу кількість членів. Це єдина з українських політичних партій, яка підтримувала уряд УНР, а її керівники одночасно були відомими діячами в уряді УНР. Виконавчий комітет партії знаходився в Польщі, у Львові виходило її ревю "Вісник", який редагував відомий український журналіст, прихильник єднання України та її культури з Західною Європою Дмитро Донцов.

Впливовою в середовищі української політичної еміграції в ЧСР була Директорія УНР, три члени якої жили в Чехословаччині - Андрій Макаренко, професор Федір Петрович Швець та професор Анастас Андрієвський. Усі троє були тієї думки, що уряд (Директорія УНР) повинен почати свою діяльність під керівництвом А. Макаренка і тільки він може репрезентувати за кордоном законний уряд України і при цьому посилались на рішення так званого трудового конгресу 19 січня 1919 р. в Києві. При Директорії тривалий час функціонувала так звана "Військова рада", головою якої був український генерал Валентин Максимович Трутенко, заступником український генерал Іван Володимирович Омелянович-Павленко, а секретарем Єпифан Камінський. Вірними Директорії є генерал Осецький, який живе у Бельгії та генерал Микола Шаповал, який мешкає у Франції, - відмічено в документі.

Крім вище охарактеризованих груп, які вважалися найупливовішими в середовищі української політичної еміграції в ЧСР, було ще декілька малих незалежних політичних груп, які помітної ролі не грали. Це насамперед Орден українських націоналістів, група незалежних українських монархістів, організація Макогона та ін.

Певне місце в середовищі української політичної еміграції в ЧСР займало Українське військове наукове товариство, яке очолював відомий уже Омелянович-Павленко, а разом з ним ще 12 українських і козацьких генералів, серед яких генерали

Сидорін, Петрів, Базілювський, генерал-князь Масальський (росіянин, прихильник українців), співпрацювали з УВНТ генерал Пресовський, який мешкав у Франції, та Українське військово-історичне товариство, штаб якого знаходився в Польщі. Деякі члени Українського військового наукового товариства виношували ідею перетворення УВНТ в тимчасовий український генеральний штаб, але ця ідея так і залишилась нереалізованою.

Виходячи зі своїх політичних інтересів, польські урядові кола фінансово підтримували деякі українські емігрантські організації, насамперед, Рух УНР і так звану організацію "Вільне козацтво", програма якої полягала у створенні на території козацьких країв колишньої Російської імперії власної незалежної держави. Рух видавав два часописи – "Вільне козацтво" російською, українською і французькою мовами та "Козацтво" (редактор Ігнат Вільній). Останній призначався для українських емігрантів у Болгарії та Югославії.

Крім вищеназваних часописів, у Празі з 1933 року виходив як неполітичний щотижневик українською мовою "Український тиждень", планувалося відомим політичним діячем зі Східної Галичини Юлієм Бачинським видавати часопис "Вільна Трибуна" та Філановичем - журнал "Гуртуймося". Але за браком коштів ці часописи не були видрукувані, хіба що по одному номеру [5].

Слід відзначити, що українська еміграція, як і російська, в ЧСР, при всіх її зв'язках із країною, яка її прийняла, яка надала їй широкі можливості для самореалізації в області освіти, науки, культури, господарського життя і управлінських структурах, не була ізольована від решти емігрантської діаспори. Між ними продовжували існувати численні політичні, наукові, культурні і особисті контакти. Як видно із повідомлення, українська, як і російська, еміграція в ЧСР не була однорідною. Вона розмежовувалась політично, національно за професійною і віковою ознаками. В основі цих відмінностей лежали і міжнародні контакти, які часом поширювались за межі європейського континенту. Ці зв'язки здійснювалися не тільки шляхом переписки, а й через живі особисті контакти, особливо з головними центрами еміграції, такими, як Париж, Белград, Берлін, Варшава, далекий Американський континент.

Так само, як і міжнародні контакти української еміграції, розвивались її зв'язки з чехословацькою громадськістю. І не тільки політичний профіль окремих течій еміграції обумовлював їх зближення з відповідними колами чехословацького суспільства. У нашій науковій розвідці мова йшла про професійну і духовну діяльність видатних представників еміграції, яка зближувала їх із чехословацькими організаціями й установами, з їхніми представниками і в різних сферах вела до плідної, активної спільної роботи. Контакти поглиблювали взаєморозуміння і збагачували обидві сторони. Українська еміграція робила вагомий внесок у розвиток чехословацької науки і культури, залишаючись при цьому вірною українській національній ідеї. Як істинні патріоти свого народу українці шукали шляхів відновлення незалежної української держави.

Література:

1. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigraci v mezivalecnem Ceskoslovensku./ /Slovansky prehled.-1992.-e.2.- s.185.
2. Там же. -s. 186-187.
3. Там же. -s. 187-189.
4. Там же. -s. 189-191.
5. Там же. -s. 191 - 195.

І. М. Спудка

Пропагандистська діяльність німецько-фашистських загарбників на окупованій території України в 1941-1944 роках

Друга світова війна була жорстоким випробуванням для українського народу. У вітчизняній історіографії "новий порядок", запроваджений німецько-фашистськими загарбниками, розглядався через призму боротьби комуністичного підпілля і партизанських загонів із нацизмом. Дослідники свідомо перекручували факти з метою приховування "білих плям" в історії Другої світової війни. Цій темі присвячені сотні досліджень, опублікована величезна кількість документів і спогадів людей, так чи інакше пов'язаних із війною.

Розробляючи плани завоювання "життєвого простору" і встановлення гегемонії Німеччини у Європі, вище керівництво Третього рейху розраховувало здійснювати супроти окупованих східноєвропейських областей політику максимально ефективної їх експлуатації.

Окуповані території Сходу було поділено на дві основні зони: військова зона, що сама поділялася на три зони – зона боїв (зона воюючої армії), зона військ (тилова) і зона політичної адміністрації. Військова зона в політико-адміністративному відношенні підпорядковувалась імперському міністерству в справах окупованих східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Коли фронт і зона бойових дій достатньо віддалялися, зону тилу передавали цивільній адміністрації, яка, за винятком спеціальних питань економічного грабунку, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту[1].

Рейхсміністром окупованих східних областей було призначено А.Розенберга. Особливим пунктом наказу від 17 липня 1941 року було передбачено, що всі питання керівництва новими областями повинні бути співзвучні інтересам рейха. "При розходженні в думках", - повідомлялося у наказі, - " які неможливо буде урегулювати безпосередньо, не питаючи мене (тобто А.Гітлера), вирішувати через рейхсміністра або шефа рейхсканцелярії"[2].

20 серпня було створено рейхскомісаріат "Україна", який поділявся на шість генеральних округів: Волинь –Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Крим, на чолі яких стояли генеральні комісари, що їх призначав А.Гітлер.

Крім німецького окупаційного апарату на території рейхскомісаріату "Україна"(РКУ) існували й органи місцевого управління (самоврядування). Їх організація в РКУ, як і у військовій адміністративній зоні, спиралась насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, громадою (сільською і міською) і районом. У РУ до адміністрації округів та районів також входили відділення поліції безпеки і СД, що були незалежні від цивільної адміністрації і підпорядковані безпосередньо Гіммлеру. Поліція, яка займалася громадським порядком, складалася з українців і називалась "Допоміжна українська поліція на службі німецького вермахту"[3].

Сільські, громадські, районні і міські управи (управління) організовувались одразу по всій зоні військової адміністрації до самої лінії фронту. На чолі районів стояли начальники райуправ, громадами управляли бургомістри.

Органом місцевої влади й управління була міська управа. Вона зосереджувала у своїх руках керівництво всіма діючими підприємствами місцевої промисловості, міського житлового комунального господарства і транспорту, торгівельними і медичними закладами, закладами народної освіти та іншими справами[4].

Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією польової

комендатури, командувача оперативного тилового району армій чи групи армій, а в рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. Цю посаду займали здебільшого люди, які вже зарекомендували себе "політично надійними" і активними прибічниками окупантів [5].

У Німеччині пропагандистська машина нацистів була запущена значно пізніше ніж у СРСР. Характерною особливістю нацистської пропаганди було звеличення успіху, чи то успіх на виборах або успішний вихід із "великої депресії", чи скасування виплати репарацій або успішне відродження військової могутності та міжнародного престижу країни. Таким чином, успіх ставав фактором, не тільки надихаючим, а також і таким, що примушує створювати ілюзію безглуздості та неможливості будь-якого опору. Механізм гітлерівської пропаганди – це механізм зваби мас, які живуть у часи втрати світом та суспільством релігійної аури. "Головні заповіти пропаганди: простота, розмах та концентрація", - писав офіційний історіограф нацизму Г. Рюле [6]. Ці заповіти і використовували німецько-фашистські загарбники на окупованій території України.

Міська управа складалась у середньому з 10-15 відділів, серед яких особливе місце посідав відділ пропаганди. Наприклад, метою відділу пропаганди при Київській міській управі було: контроль суспільного та громадського життя, виховання на нових зразках дисциплінованих людей, які жорстоко знищать більшовизм в усіх його проявах і відбудують на нових основах країну. Найголовнішою метою відділу стало, крім розширення національної свідомості (що є провідною зброєю проти більшовицьких впливів), популяризування та ширення між населенням любові до культури німецького народу, який звільнив населення і цілу Європу від жидо-московського більшовизму.

Схема та організація відділу пропаганди :

1. Нагляд за репертуаром усіх українських театрів, кіно, концертів та мюзик-холів.
2. Нагляд та контроль всієї клубної роботи, що проводять українські організації, і відповідне спрямування всіх цих заходів.
3. Нагляд, контроль та узгодження всіх прилюдних доповідей, лекцій, рефератів та інших виступів, що проводять українські організації або окремі особи.
4. Керівництво українським радіомовленням.
5. Нагляд, контроль та керівництво за українськими торгівельними закладами, що розповсюджують книжки та друковані твори.
6. Керівництво та контроль за діяльністю українських публічних бібліотек, а також відомчих бібліотек, розташованих в українських установах та організаціях [7].

При відділі пропаганди Київської міської управи працював жіночий підвідділ, метою якого було пропагування і виховування здорових кадрів громадян, пов'язаних однією ідеєю, які будуть жити активно для батьківщини. Ця ідея передбачала достатньою мірою у дітей молодшого віку прищеплювати любов до українських традицій, проводити лекції за темами: визвольні змагання, націократія, історія української культури, комунізм і методи боротьби з ним, засади доброї поведінки, виховання почуття обов'язку, українська національна традиція. Особлива увага приділялася вихованню жіноцтва на селі, зокрема розвивалися ідеї культурного рівня жінки на селі, поширення писемності, підготовка міських жінок для пропагандистської діяльності на селі. Щодо роботи в пресі, то першочерговим завданням для жінок було створення робочих сторінок у часописах, підбір кадрів для роботи в пресі, популяризація брошур для українського народу, видання альбомів, книжок тощо [8].

Відділ пропаганди при управі м. Києва мав такі повноваження:

- для узгодження та контролю пропаганди, зокрема, опіки й розбудови пропаганди на селі, відділ мав право видавати дозвіл на друкування відповідних загальних інструкцій, різних відозв до населення м. Києва та України;

- негайно надавати відповідні повноваження щодо організації та контролю всіх національних та інших свят, видовищ, театру, лекцій, прилодних виступів, преси, друкованого чи оголошеного слова і маніфестацій;
- цензура та право забороняти старі видання;
- дозвіл на видання та ствердження печаток;
- контроль самодіяльності по школах;
- видання довідників про українську культуру та життя німецькою мовою, а про німецьке життя та його організацію – українською.

Пропаганда повинна існувати у двох напрямках: позитивному та негативному. Позитивна пропаганда мусить просвіщати широкі верстви населення, а передовій інтелігенції та молоді пояснювати наступні проблеми: етнічне обличчя України, органічність національної ідеології, культура творчої праці, україно-німецька співпраця, добробут у новій Україні і всебічний розвиток її природних сил. Негативна пропаганда повинна намагатись усувати всі залишки більшовицького режиму у сучасній ментальності серед населення, щоб цією роботою створити поживний грунт для позитивної пропаганди, а саме критикувати теорію комунізму, історичний матеріалізм, класовий принцип, усунення приватної власності та ініціативи та інше [9].

За повідомленням Служби безпеки м. Києва від лютого 1942 року, німецька пропаганда в Україні, складається з 4 пунктів:

1. Радіо. Передачі, які транслювалися з Берліна та Белграда українською мовою дуже добрі, але, на превеликий жаль, населення не має можливості слухати ці передачі. Радіоприймачів в Україні немає. Гучномовці, які є в кожній квартирі, не можуть передавати ці передачі (за винятком Києва, Житомира, Білої Церкви). Ця радіо-пропаганда розповсюджується лише на емігрантів, які мають обмежене право на радіоприймачі. Таким чином, у бюро пропаганди в Берліні та Белгороді знаходиться більше людей, які мають можливість слухати ці передачі. У Києві гучномовці використовуються для прослуховування російських романсів, а не як засоби пропаганди.
2. Веселі газети вермахту. Ці газети редагуються в Берліні. Своїми малюнками вони показують становище на фронті, дружній прийом німецьких військ населенням окупованих областей, агітують поїхати працювати до Німеччини, показують життя німецьких робітників та селян.
3. Кінопропаганда. Кінопропаганда ще не дуже розповсюджена, але фільми роблять позитивний вплив на населення. Комедії та драми сприймаються із замилуванням, бо вони показують переваги європейського життя в Німеччині.
4. Преса. Газета є одним з найважливіших засобів пропаганди. Газети випускалися українською мовою, редагувалися та друкувалися в окремих містах. Вони посідали в секторі пропаганди головне місце та були найбільш розповсюджені серед населення, тому що вміщені в них матеріали показували внутрішнє життя місцевого населення. Керували випуском газет люди, добре настроєні до росіян. Це було на користь місцевій адміністрації, з одного боку, тому, що вони не були націоналістами , а з іншого, вони – "добрі росіяни", що не дуже подобалося німцям, бо вони можуть впливати на маси [10].

На населення впливало дві пропаганди: німецька та більшовицька. Фашистські керівники самі визнавали, що більшовицька пропаганда має більший вплив на населення, ніж їхня.

Більшовицька пропаганда грунтувалася на недоліках продовольчого постачання, на використанні помилок німецької пропаганди та своєчасно "кидала" у народ свої ідеї.

Німецька пропаганда виражалася тільки у великій кількості слів, але про її ідейність не могло йти й мови. Якщо з'являлися будь-які ідеологічні статті, то їх зміст був

далеким населенню. Недолік статей: перед війною населення не приймало ніякої участі в європейському житті, не було інформоване про окремі форми державного управління та режими, не розбиралося у фінансових та економічних питаннях, і не мало можливості орієнтуватися в політичному житті в Європі. Тому статті могли лише інформувати, а не розповсюджувати політичну пропаганду. Таким чином, німецька пропаганда кує зброю проти самих себе.

Щоб боротися з більшовицькою пропагандою, необхідна осмислена пропаганда, а саме: дати народу єдиний напрямок в його розумовій діяльності, що стало б засобом боротьби з комуністичною пропагандою [11].

Наприкінці серпня 1942 року в Рівному відбулося засідання головного відділу, на якому було прийнято рішення виправити недоліки німецької пропаганди. Кожному з 25 генеральних комісарів буде надано типографію, і кожний обласний комісаріат повинен випускати два рази на тиждень газету у розмірі 4 сторінок. Письмова пропаганда повинна розширюватися, крім газет, книжками, журналами, брошурами. Великим недоліком вважається відсутність словесної пропаганди, до якої звик радянський народ. Люди звикли більше довіряти плітках, ніж офіційним повідомленням.

Щодо радіо-пропаганди, то слід зауважити, що радіо взагалі не використовується з метою пропаганди. Для раціонального використання радіо необхідно врахувати такі моменти:

1. Українські передачі необхідно розширювати та збільшувати;
2. Антибільшовицькі матеріали необхідно подавати у формі доповідей із якісним та фактичним обґрунтуванням;
3. Усі позитивні моменти сучасного життя українського народу (господарство та культуру) необхідно популяризувати;
4. Систематично робити повідомлення про господарський стан рад та населення по той бік фронту.

Недоліки кіновиробництва: хроніка демонструється із запізненням, розрахована на німецького глядача, демонструє картини, які показують бої, руйнування, що викликає в населення поганий настрій, а іноді й фальшиве уявлення [12].

Повідомлення на такий зразок свідчать про те, що пропаганда фашистських загарбників на окупованій території України не виправдала сподівань німецького керівництва щодо впливу на населення. Вона заздалегідь була приречена на поразку, серед головних причин якої можна назвати наступні:

1. Не було враховано особливості українського менталітету.
2. Фашисти не змогли залучити на свій бік населення окупованих територій.
3. Не було досягнуто відповідних успіхів в економіці, господарстві, культурному житті на окупованій території України.

Література:

1. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. -Париж–Нью- Йорк–Львів,1993.- С.147.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО), ф.4620, оп.3, спр.239. - Арк.10.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. -Париж–Нью- Йорк–Львів,1993.-С.176.
4. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.)//Український історичний журнал.-1997.-№3.-С.92.
5. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна. Коротка історія. -К.: Наукова думка,1995.-С.128.
6. Иванов С.Г. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма: философско-

эстетический анализ.-К., 2001.- 167с.
7. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф.2356, оп.3, спр.6. - Арк.6-7.
8. ДАКО, ф.Р-2412, оп.2, спр.52. - Арк.1-5.
9. Там же. - Арк. 9,19.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО), ф.57, оп.-4, спр.132. - Арк.33-35.
11. Там же. - Арк.37-39.
12. Там же. - Арк.70-75.

А. І. Курас

До питання про історію Поліської Січі

Тривалий час визначення ролі та місця унікального явища української історії доби II Світової війни, яке отримало назву "Поліська Січ", належало до "білих плям" в історії України буремного XX ст. Через політичну кон'юнктуру та ідеологічні нашарування. Його всебічне висвітлення передбачає розкриття політичної опозиції руху, його ідеології, аналіз комплексу причин, які призвели до виникнення, розвитку та завершення цієї сторінки нашої історії періоду 1941-45 рр. У пропонованій розвідці порушуються конкретні аспекти, а саме:

1. Початок: формування збройних загонів Тараса Бульби-Боровиця.
2. Особистість лідера.
3. Характеристика соціально-політичних передумов виникнення руху.
4. Мета руху, аналіз розмаїття політичних течій, які об'єднувалися в русі.
5. Поліська Січ та ОУН-УПА.
6. Історична паралель між даним рухом та іншими подібними формуваннями у роки II Світової війни.
7. Історична роль Поліської Січі і сучасний стан вивчення теми.

Особлива увага приділяється військовому аспекту вивчення історії Поліської Січі та розгляду військових дій, у яких брали участь ті чи інші загони формування партизан або регулярні збройні сили.

Перші українські збройні загони з'явилися майже відразу після початку війни між СРСР та Німеччиною. Це трапилося в червні 1941 р. на Поліссі, в районі міста Олевськ та на Рівненщині. Вони мали від самого початку ту назву, під якою і залишилися в історії України – Українська повстанська армія – Поліська Січ (УПА-ПС). Ними командував Тарас Боровець (псевдонім – "Бульба"). Ці загони розпочали боротьбу проти радянських військ, що відступали. На цьому початковому етапі чисельність УПА-ПС складала декілька тисяч чоловік. Можна зустріти різні цифри в історичній літературі – від однієї до десяти тисяч. Однак найбільш достовірним видається підрахунок, зроблений російським військовим істориком А.Ю.Тарасом – від 4 до 6 тисяч вояків. Що зумовило такий вибух (по-іншому не можна сказати) повстанського руху в Україні?

Тут слід враховувати цілий комплекс причин. Пам'ять про роки громадянської війни, про лихоліття 1932-1933 рр., особливо в лісистих районах Житомирщини, яка утримувалася в першій п'ятірці найбільш постраждалих від голоду областей та районів України (близько 900 тис. померлих за ас колективізації).

Друга причина суто військова. Радянська армія (офіційна назва – Робітничо-селянська Червона армія існувала до 1943 р.) зразка літа 1941 р. – це велич подвигів та нищість паніки й дезорганізації. Кадри кінохроніки, фонографії доносять до нас цю причину жахливих поразок 1941 р. Це виходить за межі даної роботи, але без цього дуже важко оцінити причини такого швидкого військового становлення УПА-

ПС. Їх декілька: 1) слабка підготовка або невміння та неспроможність радянських військ організувати оборону в перші години та дні війни; 2) відсутність високоякісної індивідуальної підготовки червоноармійців та молодших командирів через велику чисельність збройних сил, їх арсеналів, атмосферу впевненості в майбутньому та страху перед безкінечними репресіями; 3) зосередження безлічі (до 2,5 млн.) одиниць стрілецької зброї, вибухівки, боєприпасів у Центральній та Західній Україні; 4) масове дезертирство радянських солдатів у перші 3-4 місяці війни; 5) на Поліссі влітку – на початку осені діяло багато радянських військових частин, які намагалися вирватися з оточення, налагодити зв'язок зі своїми, а можливо, якщо дозволить обстановка, створити в цьому районі радянську партизанську базу, як було заплановано у 20-х - на початку 30-х років. Як відомо, такої бази не було створено, бо тодішні плани керівництва СРСР дуже добре висловлює відоме гасло: "Будемо бити ворога на його території малою кров'ю".

Отже, події літа 1941р. (саме їх військова сторона) призвели до того, що партизанське формування УПА-ПС дістало у своє розпорядження достатню кількість засобів високої якості, які дозволили створити боєздатну силу. Але ця сила була з усіма притаманними подібним рухам вадами: 1) відсутністю потужної тилової бази; 2) катастрофічною нестачею професійних вояків та офіцерів; 3) повною правовою незахищеністю перед супротивником (добре знаємо, яке ставлення до партизанів було в усі часи, а особливо під час Другої світової війни; 4) специфічною вадою всіх повстанських рухів України цієї доби – регіоналізацією та дуже високою залежністю від центрів – політичних, економічних, військових. Для ОУН-УПА – це Галичина та Волинь, для радянських партизанів – це великі східні та південні міста України. Переваги партизанського способу ведення бойових дій загальновідомі. Це миттєвість проведення операцій, невелике (порівняно з регулярною армією) коло відданих бійців, готових померти за свою справу. Головна запорука успіху будь-якої повстанської армії має два аспекти. Це підтримка народу та поступовий, у ході війни, перехід від партизанських засобів до регулярних збройних сил, які спираються на власну державу та національний уряд. Звичайно, подібний якісний ріст неможливий без існування політичної складової та наявності і дії факторів професійної, я б сказав, фахової підготовки армії. Саме армії, адже на початковому етапі державотворення армія є запорукою й гарантом незалежності, миру й стабільності країни, держави, суспільства. Це довела й доводить історія сучасної України. Ще слід додати, що у своїй бойовій діяльності "Поліська Січ" користувалася планами Генерального штабу УНР в еміграції, тобто досвідом національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Також діяльність УПА-ПС – це шлях перемог та поразок, спроб та помилок. "Поліська Січ" не мала розгалуженої мережі ОУН-УПА, належної підтримки з Центру, з "Великої Землі" як радянські партизани, підпільники, розвідники тощо.

Наведу на останок характеристики військового обличчя УПА-ПС слова її командувача Т.Бульби-Боровця. Вони дуже чітко визначають суть, форми та мету руху: "Революційна армія повинна еволюціонувати від партизанки до радянської армії; підпорядкованій певній державній концепції". Слова "революційна армія" слід розуміти як повстанську армію, котра поєднує і стихійні, і цілком впорядковані військові, чітко організовані дії, підходи, джерела виникнення, фінансування та формування.

Політичний аспект діяльності "Поліської Січі" та ОУН-УПА. Програма УПА-ПС своїми коріннями сягає 1917-1921 рр. Як бачимо, ця спорідненість стосувалася не тільки сутності військових доктрин. Політичні ідеї руху свідчать саме про ліберально-республіканський принцип. У ньому були відсутні відверто ортодоксально-націоналістичні праві погляди ОУН, містилися положення про республіканський лад, не було жодної згадки про "особливу роль лідера" (як в ОУН),

декларувалася виборність керівництва, повернення землі селянам (ліквідація колгоспів). Щодо кордонів майбутньої української держави, то на перше місце вставали національний та історичний підходи до формування території. Взагалі в тій ситуації 1941-1943 рр. це питання обговорювалися як теоретичне та питання майбутньої перспективи вирішення тих завдань, які постануть перед Україною після її звільнення від окупантів та здобуття повної незалежності. Єдиний принцип вирішення цієї проблеми залишався непохитним: акт злуки ЗУНР та УНР січня 1919 р. Ще раз хочу наголосити на тому, що райони Полісся, Волині, Рівненщини зовсім невипадково стали центром спочатку "ПС", а згодом УПА. До економічних причин додається фактор релігійного протистояння з тими силами, які уособлювали крайній атеїзм: СРСР та гітлерівської Німеччини.

Поглянемо на дуже умовну мету діяльності УПА-ПС: містечко Олевськ, Любомльський район Рівненської області, околиці міста Рівне, Костопіль, Сарни та, звичайно, лісові масиви вздовж річки Случ. Це не тільки місця розташування заможних сіл, вікових землеробських традицій, місця традиційного впливу трьох гілок християнства – православ'я, греко-католицької церкви, католицизму. Додайте до цього безперестанні каральні операції німців, їх боротьбу з радянськими партизанами (відомий радянський розвідник Микола Кузнєцов діяв саме в Рівному та його околицях), намагання німців забезпечити безпеку стратегічних залізниць та шляхів, установ окупаційної адміністрації, "рейхкомісаріату Україна зі столицею в Рівному, - і ми отримаємо відповіді на питання про соціальну базу руху та чому саме так, а не по-іншому склалися відносини між ОУН-УПА та УПА-ПС, а з липня 1943 р. – УНРА (Українська Народно-революційна армія). Із середини 1943 р. Бульба-Боровець віддає своїм загонам наказ діяти спільно з найбільш впливовою фракцією ОУН – ОУН "Б" та її збройними формування – УПА. Саме в цьому причина зміни назви руху. Була спроба створити не політичну, а суто військову форму співпраці – до штабу УНРА було призначено представника УПА О.Ждановича. Можна висловити припущення, що декілька років найжорстокішої війни в історії людства змінили або скоригували погляди Бульби-Боровця та його прибічників на бік ОУН-УПА. Про це свідчить кінець славетної історії УПА-ПС, УНРА.

Наприкінці 1943 р., після взяття Червоною армією Житомира, штаб УНРА розпочав переговори (а скоріш за все – це був відвертий ультиматум) з німцями, які потрапили в скрутне становище. Велися переговори про залишення ними озброєння, боєприпасів, засобів зв'язку та т.ін. для всіх українських частин у німецькому тилу. Одночасно штаб підняв питання про визволення українських політв'язнів, зокрема С.Бандери та його прибічників. Під час переговорів німці заарештували Боровця та помістили його до концтабору Заксенхаузен. Командування УНРА перейшло до рук найбільш впливової та довіреної особи Т.Бульби-Боровця – отамана Л.Щербатюка ("Зелений"), але незабаром армія припинила своє існування внаслідок руйнівних дій загонів ОУН-УПА.

Проте на цьому не скінчилася історія УНРА. За дослідженнями історика Б.Соколова, близько 500 офіцерів перейшло до УПА, що дозволило розгорнути боротьбу за українську державу на більш об'ємному та класовому рівнях. 500 командирів для партизанської армії – це як мінімум 1500 офіцерів для регулярної. Не припинив свою діяльність і Тарас Бульба-Боровець. Доля вберегла його від ворожих куль задля духовної праці на благо України. В еміграції колишній лідер УПА-ПС-УНРА організував політико-культурну організацію Українську національну гвардію, видав часопис "Меч і воля", написав унікальні за своїм значенням спогади "Армія без держави, слава і трагедія українського повстанського руху". Помер 1981 р. Микола Плав'юк у своїх мемуарах назвав його "справжнім лицарем України" золотого XX століття".

Важливість вивчення цієї сторінки історії України доводити вже не треба.

Усвідомлення величезної незробленої важливої праці із закриття подібних "білих плям" у наших науковців, студентів, представників громадськості є. Треба лише посилювати роботу, а стрижнем власної патріотичної свідомості, без якої важко уявити морально здорового громадянина, і науковця, мають стати вічні закличні слова, які б були зіркою, маяком для всіх поколінь борців за волю України: "УКРАЇНА Є. УКРАЇНА БУДЕ!!!"

Література:
1. О.Д.Бойко. Історія України.-К.,2001.
2. М.Плав'юк .Україна – життя моє: В 3 томах.-К.,2002.
3. В. Слюсаренко. Новітня історія України: XX ст.-К,2001.
4. С.В.Кульчицький. Історія України: В 15 томах. -Т.11.-К.,2001.
5. М.В.Коваль. Історія України: В 15 томах.- Т.12.-К,2001.
6. www.ng.ru
7. www.isvestia.ru
8. А.Е.Тарас. Повстанская армия: тактика борьбы. – Москва: изд-во АСТ, 2000.

Г. Г. Гринченко

Устная история остарбайтеров: реконструкция события или смысла?

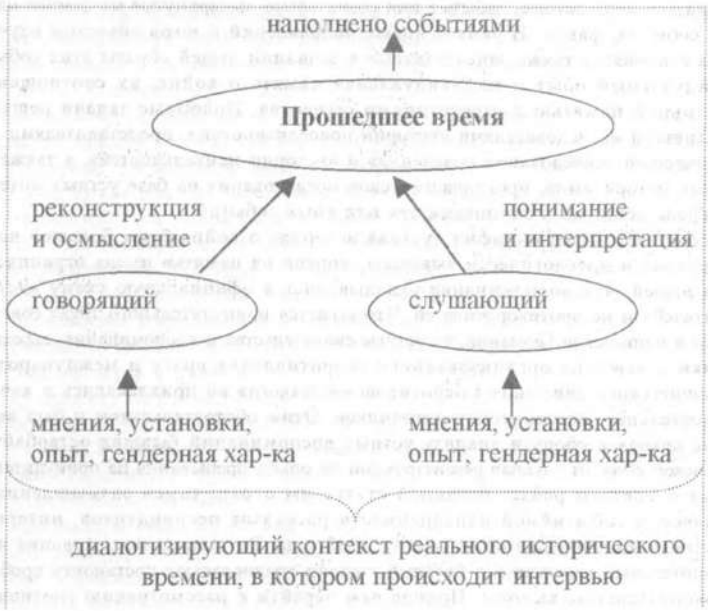
В истории Второй мировой войны – безусловно, самого трагического, сложного, многопланового и противоречивого события XX века – еще долгое время будут существовать «знаки вопроса», «белые пятна», смысловые и событийные лакуны. Сегодня, спустя без малого 60 лет после ее окончания, истории продолжают возвращаться неизвестные, забытые или сознательно вычеркнутые из памяти народа имена, события, факты. В рамках новых направлений и школ объектом научного анализа становятся также запечатленные в сознании людей образы этих событий, индивидуальный опыт и индивидуальная память о войне, их соотношение с коллективной памятью и стереотипами общества. Подобные задачи решаются современными исследователями «истории повседневности», представителями школ «исторического исследования поведения» и «истории ментальностей», а также т. н. «устными историками», проводящими свои исследования на базе устных интервью с непосредственными участниками тех или иных событий.

В советской историографии «устная история» о войне была большей частью нормирована и идеологически выверена, «право на память» имела ограниченная группа людей, чьи воспоминания укладывались в официальную схему «истории победителей» и не противоречили ей. Что касается принудительного труда советских граждан в нацистской Германии, то устные свидетельства и воспоминания, выходящие за рамки освещения организованного сопротивления врагу и международного антифашистского движения Сопротивления, никогда не привлекались в качестве самостоятельных исторических источников. Этим обстоятельством и был вызван интерес автора к сбору и анализу устных воспоминаний бывших остарбайтеров Харьковской области с целью реконструкции их опыта пребывания на принудительных работах в Третьем рейхе. В данной статье мы ограничимся размышлениями о смысловой и событийной наполненности рассказов респондентов, интервью с которыми были записаны весной-летом 2002 года. Результаты исследования имеют предварительный характер и в большей степени предполагают постановку проблемы, а не окончательные выводы. Прежде чем перейти к рассмотрению соотношения

события и смысла в устных рассказах бывших принудительных рабочих, в краткой тезисной форме остановимся на применяемой автором методике анализа устного интервью в целом.

При анализе любого устного свидетельства следует, на наш взгляд, учитывать следующие положения. Первое (известную триаду): устная история показывает нам 1) что люди помнят, 2) почему они это помнят и 3) как они это помнят. Эта триада предопределила выбор типа проводимых интервью как «проблемных», то есть посвященных одному определенному отрезку времени из жизни респондентов – опыту их пребывания на принудительных работах в нацистской Германии. В отличие от традиционной схемы подготовки и проведения интервью, устные свидетельства записывались в их эмоциональном аффективном виде, не ограниченном узкими рамками конкретного вопросника. В результате стали возможными вычленение смысловых блоков устных свидетельств, то есть ответ на вопрос «что и как» помнят бывшие остарбайтеры, а также попытка осмысления положения «почему они это помнят». Помимо этого при отсутствии конкретного «вопросника» мы смогли а) проанализировать сюжет рассказа, то есть ту последовательность, в которой рассказчик организует материал своего повествования, б) проследить изменение «скорости повествования», то есть соотношение между тем, сколько длились сами события в реальности и сколько времени занял рассказ о них, в) определить жанр повествования – героический, лирический, эпический и т. д., а также степень обобщения или индивидуализации собственного опыта респондента.

Вторая концептуальная посылка исследования базируется на положении, суть которого сводится к следующему: в процессе устного интервью в одной точке времени происходит пересечение говорящего и слушающего, а также пересказываемого времени, прожитого и осмысленного говорящим.

По отношению к прошедшему времени говорящий осуществляет акт реконструкции и осмысления, основанный на его мнениях, установках, опыте и гендерных характеристиках. В это же время слушающий по отношению к этому «воспроизводимому» прошедшему времени осуществляет акт понимания и интерпретации, аккумулируя собственный опыт, мнения, установки, «ситуационные модели». Весь этот процесс происходит в диалогическом контексте реального исторического времени, где понимающий (он же слушающий) составляет часть понимаемого им высказывания – рассказа респондента.

В этой связи третьей составляющей исследования является анализ устного свидетельства как текста в его (текста) широком значении как всякого связного знакового комплекса. Анализ устного интервью может происходить в рамках анализа дискурсивной практики, где дискурс понимается как сложное коммуникативное явление, включающее 1) помимо текста, некие экстралингвистические факторы, а именно: знание о мире, мнения, установки, цели адресата, и 2) воздействие высказывания на его получателя и его (получателя) внесение в «ситуацию высказывания».

Возвращаясь к вопросу реконструкции события и смысла в «устных историях» остарбайтеров, автору показалось возможным выделить следующее:

1) Главной событийной составляющей в реконструкции опыта пребывания на принудительных работах является воспроизведение хода насильственной депортации. Эта часть интервью изобилует множеством событийных подробностей, не стершихся из памяти респондента, на наш взгляд, по двум причинам. Во-первых, насильственный угон как явление экстраординарное не имело аналога ни в жизненной практике, ни в модели поведения респондента – «нетипичное» событие зафиксировало в памяти большое количество подробностей и эпизодов. Во-вторых, именно в подробном рассказе о депортации сконцентрировано осознание совершенного насилия над волей и личностью – принудительной разлуки с родными и близкими, страха перед неизвестностью, бесчеловечного обращения.
2) Принуждение к труду как таковому воспроизводится с меньшим количеством событийных и фактических подробностей, по степени вовлечения в эмоциональный контекст интервью рассказ о подневольном труде менее драматичен, он – составляющая, но далеко не главная часть воспроизводимого опыта пребывания на принудительных работах.
3) Учитывая тот факт, что интерпретация событий человеком испытывает воздействие психологического и социального процесса старения, следует отметить, что событийный ряд принудительной депортации не подвергается переосмыслению во времени. Здесь можно говорить о наличии в устных историях остарбайтеров двух главных смысловых составляющих: 1) депортации – единожды осмысленной и не меняющей своего значения в течении всей жизни респондента (резко негативный опыт, насилие и преступление) и 2) непосредственного пребывания на принудительных работах как эпизода, интегрированного в последующий жизненный опыт информанта. В этой второй составляющей нет единства оценок, наименее фактологически насыщенная она представляет собой попытку самоопределения и самоидентификации остарбайтера как в конкретном прошедшем времени, так и во времени реальном.
4) При анализе этой второй «самоидентифицирующей» составляющей автору показалось возможным разделить все собранные устные свидетельства остарбайтеров на две группы, поместив в основу деления критерий «безопасности» воспоминаний. В данном случае речь идет о следующем.

«Безопасными» мы определяем те воспоминания, которые а) дают человеку возможность чувствовать себя комфортно в жизни настоящей при осознании единства этого настоящего, прошлого и будущего и б) они соответствуют общепринятым представлениям о прошлом. В основе «небезопасного» воспоминания лежит разрыв между тем, кем человек осознает себя сейчас и неким событием в прошлом, несущим в себе неразрешимое противоречие, следы душевной травмы и т. д. Эти «неудобные» воспоминания подавляются и как результат – устное свидетельство строится по формуле «нечего вспоминать, ничего хорошего там не было». Если же пережитый опыт укладывается в схему осмысления прошлого, детерминируя его единство с настоящим и будущим, если бывшие остарбайтеры из этого опыта могут вычленить моменты (эпизоды, ситуации, отношения), позволяющие вписать этот опыт в индивидуальную, внутренне согласованную схему осмысления мира и своего места в нем – тогда устный рассказ представляет собой динамичную, яркую, осмысленную «панорамную картину» прошлого.

5) В этой второй группе основным вычлененным и осознанным самоидентифицирующим компонентом является реконструкция «нормальных», «человеческих» взаимоотношений как между самими принудительными рабочими (одной или разных национальностей), так и между ними и рядовым немецким населением. В реконструкции и осмыслении этих взаимоотношений обращает на себя внимание несоответствие биологического возраста и психологического опыта респондентов (14-16 лет на момент депортации), сумевших уже тогда оценить значение этих взаимоотношений и определить их стержнем своего выживания.

«Мы называли их мамами», - говорит о пожилых немецких работницах Мария Б. В устном интервью (июнь 2002 г.) она рассказывала о том, как их, 40 молодых украинских девушек, старались опекать работницы фабрики в Гамбурге, подкармливая принесенными из дому бутербродами или передавая кое-какую одежду. «Я часто даже не знала, кто положил мне в ящик кусок бутерброда. Очень боялась, когда прятала его в карман и сразу же старалась выйти как-будто в туалет, чтобы там его съесть. Но они боялись еще больше, мне-то что, хуже уже не будет, а им запрещалось».

Полина М. (устное интервью, май 2002 г.), работавшая в селе у хозяина, вспоминает: «Дексель – большое село. Я знала, где девчата живут, вот мы и ходили друг к другу в гости. Сегодня у одной, завтра у другой, послезавтра у третей. Сидим, балакаем, кто, откуда, как забирали. На день рождения отпускали, каравай пекли, подарки давали. Летом можно было до 9, а зимой до 8 часов».

6) При реконструкции межличностных взаимоотношений происходит изменение схемы структурирования действующих лиц повествования. В начале интервью – это жесткие бескомпромиссные рамки схемы «друг-враг», где образ врага однозначно негативен и перманентно отчуждаем. В дальнейшем люди, вовлеченные в процесс осмысления взаимоотношений, оцениваются в рамках противопоставления «свой-чужой» (в значении «не такой»). Отсюда – интерес к их быту, культуре, особенностям поведения.

«Ела вместе с хозяевами, варила им. Они вареников не едят, борща у них нет. Так я им делала вареники с вишней, а они удивлялись, как я их леплю. Просили руссе зуппе. А так супы ели, картошку очень ели. Хлеб сами пекли, сало солили и коптили. Есть было что, ели вместе, не обижали. Нет, я не голодала, корову доишь – можно ведь и молока попить» - устное интервью, май 2002 г.

7) Реконструкция и осмысление опыта межличностных отношений в устных свидетельствах бывших остарбайтеров часто приводит к переосмыслению в ходе

интервью собственных поступков.

Леонид Г., бывший остарбайтер и узник Бухенвальда, устное интервью, июнь 2002 г.: «Я всю жизнь думал, что совершил подвиг, испортив станок на заводе – навредил врагу. А теперь понимаю, что это была подлость по отношению к тем людям, кто работал со мной. Они относились ко мне хорошо. Какая их вина? Я потом в Бухенвальд, а мастера не знаю, куда дели…Других тоже наказали».

Определение соотношения события и смысла в устных интервью бывших остарбайтеров является лишь небольшой частью исследования памяти о принудительном труде наших сограждан в нацистской Германии – темы, которая представляет собой прекрасный повод для поиска возможностей концентрированного объединения интеллектуального потенциала отечественных и европейских ученых в изучении нацистской системы принуждения к труду как одной из наименее изученных проблем в истории XX века.

Ю. Щур

УПА і Червона армія: протиборство чи взаємодія?

Довгий час радянська історіографія формувала різні міфи, пов'язані з боротьбою Української повстанської армії (УПА). Одним із таких міфів було нібито вороже ставлення повстанців до червоноармійців. Ця теза культивується й зараз. Тому є актуальним з'ясувати, які насправді були відносини між УПА і Червоною армією (ЧА).

Потрібно відразу наголосити на тому, що не завжди Червона армія виступала як єдиний моноліт. З одного боку, ЧА була армією тоталітарного Радянського союзу. З іншого, – у ЧА служили представники простого народу, які не завжди були симпатиками політичного ладу, якій існував уСРСР.

Бойові дії УПА і ЧА були обумовлені військово-політичною ситуацією. Наступ ЧА на Правобережній Україні, де діяла група УПА-Південь, поставив перед Головною командою УПА завдання перевести свої бойові загони через лінію німецько-радянського фронту, щоб опинитися в радянському запіллі. Перші спроби зробити це відкрито закінчилися невдачею. У кількаденних боях було майже повністю знищено вже згадувану вище групу УПА-Південь [1], а залишки цієї групи були приєднані до УПА – Захід і УПА – Північ [2].

Та ж сама проблема спіткала УПА на Волині і в Галичині. У цих умовах ГК УПА наказала своїм загонам не вступати у відкриті бої з Червоною армією. Доцільнішим уважалося замаскуватися в лісах, поповнювати свої лави, створювати запаси зброї та продуктів харчування. Перечекати, доки радянські війська відійдуть на захід [3]. В. Бугаєнко зазначає, що ГК УПА дала своїм відділам наказ добре зустрічати війська Червоної армії, щоб послабити їхню пильність, а потім завдавати ударів по штабах, складах, базах й окремих невеликих підрозділах для поповнення свого озброєння й продуктів [4]. Не аналізуючи акції УПА проти ЧА (про це мова йтиме нижче), варто навести один із документів повстанської армії, що стосується відносин з Червоною армією. 6 січня 1944р. з'явився наказ № 29 "Командирам груп і командантам воєнних округ, їх референтам" про методи діяльності в підрадянській дійсності від імені УПА-Північ. У пункті 10-му цього документу зазначається: "Не дати себе спровокувати на боротьбу з Червоною Армією. НКВД уже таку роботу пропонує. НКВД створює поняття у бійців Червоної Армії, що ми вислужники німців, хоче, щоб бійці Червоної Армії зударились з нами, як з німецькими частинами. Протиставитись цьому. Скинути німецькі одностроі. Замінити їх радянськими або

цивільними. Широко розказувати за що бореться УПА" [5]. Як видно із цього документа, УПА не ставила собі за мету боротьбу з Червоною армією. І всі акції повстанської армії, що так чи інакше зачіпали Червону армію, знову-таки були зумовлені військово-політичною ситуацією. Дослідник військового будівництва в УРСР В.Гриневич виокремлює такі протиармійські заходи УПА:

1. Напади на радянські військові колони з боєприпасами та іншими військовими вантажами.
2. Диверсії на дорогах.
3. Бої, здебільшого оборонні, проти частин Червоної армії та НКВС.
4. Терористичні акти проти офіцерів і рядових.
5. Напади на штаби, склади та бази ЧА.
6. Протидія військово-політичним заходам ЧА (мобілізація, заготівля продуктів харчування, відновлення радянської влади, радянська пропаганда тощо).
7. Передача розвідданих про ЧА німцям в обмін на зброю, допомога розвідці й диверсійним групам вермахту за лінією фронту, а також допомога німецьким полоненим, оточенцям при переході лінії фронту.
8. Агітаційно-пропагандистські заходи УПА серед бійців ЧА [6].

П.п 1-3 і 5-6 не викликають жодних заперечень. Усі ці акції УПА проводила й проти німецької армії. Будучи армією партизанською, УПА отримувала зброю і усе військове устаткування лише в разі відбиття його у ворога. А Червона армія, як збройні сили ворожої держави (СРСР), розцінювалася, власне, із цієї точки зору, як ворог. Відновлення радянської влади, мобілізаційні заходи і т.п. були заходами, які проводила (згідно з програмними засадами УПА) держава-окупант. Тому й боротьба проти цих заходів не повинна викликати здивування чи обурення. Щодо п.4, то Гриневич сам собі суперечить. Аналізуючи напади упівців на червоноармійців, він підкреслює, що немає точних даних, хто ці теракти робив, і що у пропагандистських цілях усі злочини, скоєні проти військових, військові політорганн приписували українським націоналістам [7].

П.7, на думку автора, не відповідає правді. Так, відомо, що німці відступаючи, намагалися увійти в контакт з українською партизанкою. Але ГК УПА суворо заборонила будь-які переговори з німецькою окупаційною владою. Одного з командирів із УПА-Північ за вироком військового трибуналу УПА було розстріляно саме за те, що він вів переговори з німцями [8].

Отже, з вищевикладеного матеріалу видно, що боротьба між УПА й ЧА була викликана лише військово-політичною ситуацією. І в даному випадку ЧА виступала як збройні сили держави-окупанта.

Дуже цікавими є відносини між УПА і ЧА як армією, де служили представники народів, які входили до СРСР, і, перш за все, українці із східних областей. Власне, тут доцільно говорити про пропагандистську роботу, яку проводила повстанська армія серед червоноармійців і про наслідки тієї роботи.

Пропагандистська робота УПА серед червоноармійців може бути поділена на два періоди:

1. 1942-кін.1943 р.: від створення УПА до повернення Червоної армії. Коли створювалася повстанська армія, бойових частин ЧА на Західній Україні не було, але були червоноармійці, які з різних причин залишились на ЗУЗ. Наприклад, у курені "Рена" були бійці Червоної армії, які на початку німецько-радянської війни здезертирували з ЧА і, щоб не потрапити в полон, крилися по селах. Під впливом самостійницької пропаганди вони приєдналися до українського підпілля. Були також такі, які втекли з німецького полону або здезертирували під впливом агітації УПА з різних німецьких допоміжних частин [9].

УПА під час організації й початку своєї діяльності бракувало кваліфікованих бійців. Також відчувався брак інструкторів і викладачів для вишкільних шкіл. Тих, хто служив у польській або німецькій армії, було мало, і вони не могли повністю взяти на себе вишкіл повстанців.

Завдяки пропагандистській роботі серед колишніх бійців та офіцерів ЧА, багато з них приєдналися до УПА. Повстанська армія отримала значну кількість першокласних інструкторів і досвідчених бойових командирів. Не називаючи усіх, варто відмітити кількох: у старшинських школах на Волині викладали колишні офіцери ЧА капітан Бондаренко і лейтенант Дніпровий [10]. У Юнацькій школі "Грегіт" також викладали колишні офіцери ЧА: поручники Омельченко (тактика), Степовий (топографія), Лісовий (польова служба, зброєзнавство) [11].

Серед найбільш визначних командирів УПА, які до того були офіцерами ЧА, варто відзначити Д.Карпенка - Яструба (лейтенант ЧА) з Полтавщини, командира куреня "Сіроманці", організатора інтернаціональних відділів УПА, першого, хто був нагороджений Золотим хрестом бойової заслуги [12]; П.Миколенка - Байду (лейтенант ЧА) з Полтавщини, командира куреня "Східняки", який складався виняткова з колишніх червоноармійців із східних регіонів України, пізніше очолював Перемиський курінь, командира рейдуючих частин [13].

2. Кін. 1943-1952 р.: від повернення ЧА до згасання боротьби. Цей період суттєво відрізняється від попереднього. Червона армія наступала, і вже не було сумнівів у тому, що Третій рейх війну програє. УПА не була зацікавлена у війні із сильнішою від неї ЧА. Але для червоноармійців перед приходом на терена дій УПА політруками проводились збори, на яких українські повстанці зображувались як "бандити", "гітлерівські запроданці", "вороги українського народу" тощо. Акцентували увагу на тому, що націоналісти знищували всіх полонених червоноармійців під час німецької окупації і влаштовували засідки на бійців ЧА [14]. Щоб змінити ставлення червоноармійців до українського національно – визвольного руху, УПА вдалася до пропагування своїх ідей серед бійців ЧА. Уже з жовтня 1943р. з'являються листівки й звернення, у яких бійцям ЧА розповідалося про цілі боротьби Української повстанської армії. Зокрема, червоноармійці дізнавалися, що УПА бореться за свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду, проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм тощо [15].Особливу увагу приділяла повстанська армія українцям-червоноармійцям. Так, у грудні 1943 року з'явилася листівка із зверненням ГК УПА "Українці-бійці і командири Червоної армії! Брати наші рідні!" Головна Команда закликала українців-червоноармійців, які звільнили Україну від нацистської окупації, повернути зброю проти більшовицької і приєднуватися до боротьби, яку веде УПА. Повстанці закликали не забувати про героїчні сторінки української історії і пам'ятати про злочини радянської влади проти українського народу [16].

Важливим аспектом було те, що у своїх листівках УПА наголошувало, що не має на меті боротися з ЧА. Українські повстанці зазначали, що їх ворогами (й одночасно ворогами українського народу) є НКВС і комуністичний партапарат [17].

У своїй пропаганді УПА не використовувало антиросійських гасел, а навпаки, закликала росіян-червоноармійців приєднуватися до протикомуністичної боротьби (про що і йшла мова у відозві УПА "Товариші росіяни, червоноармійці і командири!", що з'явилася в листопаді 1943 р.) [18]. Це не дало значних наслідків. Так, в УПА служили росіяни, але їх було мало. Причину цього можна пояснити, навівши уривок із показань лейтенанта ЧА Шевельова, який потрапив у полон до німців. Так, він зазначав, що "наставлення повстанців... відокремитись назавжди від Росії є причиною того, чому російські солдати, хоча й самі антибільшовицьки наставлені, б'ються

проти українців із великим завзяттям та ворожнечею" [19]. Як бачимо, імперські настрої червоноармійців-росіян були дуже шкідливими для справи порозуміння між УПА і ЧА.

Зрештою, згідно з Інструкцією Головного осередку пропаганди (ГОСП) УПА від 25 серпня 1945р., серед червоноармійців мала вестися пропаганда не лише шляхом поширення чи підкладання листівок, закликів, гасел. В Інструкції зверталася велика увага на засоби поширення повстанських ідей через розмови українських повстанців й українського населення з червоноармійцями й надавалися різні вказівки про хід бесід і напрямок інформування співрозмовників. Ще перед приходом ЧА на терени, охоплені діяльністю УПА, з'явилася інструкція "Про що червоноармійці мусять від нас довідатися". Згідно із згаданими інструкціями, бійців ЧА мусили переконувати, що:

а) мир доти неможливий у світі, доки існують ще поневолені народи;
б) трудящі маси не отримають користі з програшу Гітлера, бо існує ще диктатор Сталін;
в) криваві війни далі загрожуватимуть людству, бо у світі накопичуються нові протиріччя між імперіалістами;
г) життя є тяжким, незважаючи на перемогу над Німеччиною, бо важко жити в місті й селі через нестачу продуктів, високі податки й позики, заготівлі, каторжну роботу на фабриках, брак одягу й мануфактури;
д) усі негаразди зникнуть, коли владу посправжньому візьмуть у руки трудящі маси, тоді буде мир, порядок, справедливість [20].

Закінчення німецько-радянської війни дещо вплинуло на настрій червоноармійців. Пройшовши через країни Західної Європи і побачивши, що у капіталістичних країнах рівень життя набагато кращий, ніж про те розказувала комуністична пропаганда, бійці ЧА зрозуміли, що державний лад в СРСР є дуже недосконалим і що його треба змінювати. Серед червоноармійців росли антикомуністичні настрої, які постійно "підігрівалися" упівською пропагандою [21]. У цей час траплялися випадки переходу червоноармійців до УПА [22], але лише незначна кількість червоноармійців ставала бійцями УПА. Повстанська армія саме проходила період демобілізації та пристосування до нових умов, що вимагало звуження дій та переключення на підпільні форми боротьби власними перевіреними кадрами[11;с.619]. Частішими були випадки, коли бійці ЧА допомагали УПА своєю пасивністю. Мається на увазі те, що червоноармійці саботували накази свого командування, відмовлялися боротися проти УПА, до того ж ще й поширювали підпільну літературу [23].

Значну вагу для червоноармійців мало ставлення УПА до полонених. Як правило, червоноармійців, які потрапляли у полон до УПА, після проведення з ними пропагандистської роботи відпускали [24]. Для бійців УПА була обов'язковою для виконання "Інструкція в справі полонених ". Перша її редакція з'явилася 5 серпня 1944 року, а друга – 26 квітня 1946р [25]. Згідно із цим документом (він, власне, доповнював і узагальнював попередні приписи) усіх військовополонених після проведення з ними пропагандивної бесіди і реквізиції військового майна наказували відпускати. Виняток становили лише ті, що були винні в злочинах проти українського населення. На цю категорію поширювалась дія революційного трибуналу. У своїх діях УПА посилалася на норми міжнародного військового права [26]. Парадоксально, але керівництво армії, яка не була державною, користувалось міжнародним правом. Уряд СРСР у ставленні до полонених повстанців гуманністю похвалитися не міг.

Варто звернути увагу й на те, яким було ставлення УПА до демобілізованих червоноармійців. Багатьох із них радянська влада намагалася залучити до боротьби з УПА в складі винищувальних батальйонів. У грудні 1945р УПА видала листівку

"До демобілізованих вояків Червоної Армії", у якій зазначалося, що українці не повинні ставати яничарами, за допомогою яких радянська влада боротиметься проти українського національно – визвольного руху[27].

Таким чином, проаналізувавши викладений матеріал, можна зробити такі висновки:

1. Протиборство УПА й ЧА мало місце, але викликане було, у першу чергу, військово-політичною ситуацією. До того ж у даному випадку про ЧА варто говорити як про армію тоталітарного Радянського Союзу, тобто армію, яка представляла державу-окупанта. Тут варто погодитися з В. Бугаєнко, який вважає, що в протистоянні між УПА й ЧА перш за все був винен режим, якій існував у СРСР, який робив усе щоб спаплюжити національно-визвольну боротьбу й показати УПА як агентуру чужих ворожих сил [28].
2. Чільне місце в історії УПА посідає взаємодія з ЧА. Власне, це краще б назвати своєрідним договором про ненапад. У цій ситуації ЧА виступає як армія, у якій служили представники простого народу, які не завжди були прихильниками політичного устрою СРСР.

Українська повстанська армія значну увагу приділяла червоноармійцям. Не вважаючи їх ворогами, УПА намагалася (і їй це часто вдавалося) через пропаганду змінити ставлення бійців ЧА до української національно-визвольної боротьби. І, зрештою, пасивність бійців ЧА у бойових операціях проти УПА призвела до того, що до кінця 1945р фронтові дивізії ЧА за наказом радянського військового командування залишили західноукраїнські землі, а на їх місце почали прибувати з Сибіру і Центральної Росії дивізії НКВС. До того ж частини ЧА в Західній Україні тепер складалися з призовників, які не брали участі в бойових діях німецько-радянської війни і легше піддавались антиупівській пропаганді [29]. Але не варто недооцінювати роботу ГОСП УПА. Після згаданих вище подій, керівництво повстанської армії не зменшило обертів пропагандистської роботи. Серед післявоєнних призовників були такі, що під час німецько-радянської війни були знайомі з діяльністю самостійницького підпілля і мали деяке уявлення про український рух Опору. Пункт VI-й "Додатку до інформаційного звіту регіонального проводу ОУН на Буковині за перший квартал 1948-го року" аналізує настрої червоноармійців. Так, зазначається, що багато бійців ЧА висловлюються протн радянської влади, у розмовах схвально відгукуються про УПА, дехто переконаний, що скоро мусила розпочатися нова війна, у ході якої "бандери" здобудуть незалежність України [30].

Зрештою, у колах самостійницького підпілля було сподівання на те, що холодна війна між країнами Заходу й СРСР переросте в Третю світову, що допоможе Україні стати незалежною державою. А державі потрібна армія. Керівництво українського визвольного руху сподівалася, що об'єднання УПА і ЧА приведе до створення такої армії (про що, зокрема, йшлося у листівці УПА "Українці-бійці і командири т.зв. Радянської армії", що була випущена в 1950 р.) [31].

Вварто зауважити, що питання взаємозв'язків УПА і ЧА заслуговує детального дослідження. Бо тим самим розвінчується один із міфів, створений радянською історіографією. Тим самим історія позбавляється ще однієї "білої плями".

Література:

1. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952р. – Мюнхен, 1953.-С.89-90.
2. Бугаєнко В. З історії протистояння між Червоною армією і УПА (січень-червень 1944року) // Трибуна. – 1999. – №11-12.-С.29.
3. Гриневич В. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х-80-ті рр.

ХХ ст.) // Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я.Дашкевич. – Львів, 1996.-С.396-397.
4. Бугаєнко В. З історії протистояння між Червоною армією і УПА...С.29.
5. Літопис УПА: нова серія, Т.2: Волинь і Полісся. УПА та запілля. 1943-1944 (Документи і матеріали). – К.-Торонто, 1999.-С.50.
6. Гриневич В. Військове будівництво в Радянській Україні...С.397-398.
7. Там же.-С.398.
8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.-Париж-Нью Йорк-Львів,1993.-С.430.
9. Ріпецький М.-"Гориславъ". Історія куреня "Рена". // Літопис УПА т.33: Тактичний відтинок УПА 26-й "Лемко": Лемківщина і Перемищина .(Документи і матеріали)-Торонто-Львів, 2001.-С.111.
10. Лопатинський Ю. УПА – збройна сила українського народу. // "Сучасність".-№1-2.-1983.-С.135.
11. Андрусяк М. Брати грому. (Художньо-документальна повість)-Коломия,2001.-С.141.
12. Карпенко Дмитро -"Яструб" // Довідник з історії України.-Т.2.-К.,1995.-С.19-20.
13. Содоль П. Українська повстанча армія 1943-1949. Довідник другий.-Нью Йорк,1995.-С.62-66.
14. Шанковський Л. Українська повстанча армія.// Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич.- Львів, 1996.-С.615-616.
15. Прокоп М. УПА з перспективи 35-річчя. // "Сучасність".-№ 12.-1977.-С.51.
16. Сергійчук В.ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.-К., 1996.-С.373-375.
17. Гончарук О. Українська повстанська армія – носій ідей визволення і дружби народів. // Україна проти Москви (Збірник статей).-Вид. ЗЧ ОУН,1955.-С.175.
18. УПА в світі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу.1942-1950рр.(Збірка документів).-Т.1.-Вид.ЗЧ ОУН,1957.-С.115-116.
19. Карпенко Дмитро -"Яструб"...-С.408.
20. Шанковський Л. Українська повстанча армія...-С.616-617.
21. В Червоній армії зростає протибольшевицьке наставлення. // Інформатор №1(11)1946. У кн.: Літопис УПА Т.16: Підпільні журнали Закерзонської України. 1945-1947-Торонто, 1987.-С.155.
22. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА.-Чернівці,1998.-С.150.
23. Шанковський Л. Українська повстанча армія...-С.619.
24. Гончарук О. Українська повстанська армія...-С.179.
25. Гриневич В. Військове будівництво в Радянській Україні...-С.399.
26. Шанковський Л. Українська повстанча армія...-С.617.
27. УПА в світі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу...-С.160-162.
28. Шанковський Л. Українська повстанча армія...-С.621.
29. Бугаєнко В. З історії протистояння між Червоною армією і УПА... -С.29.
30. Шанковський Л. Українська повстанча армія...-С.621.
31. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали.- К.,1998.-С.660-661.
32. Сергійчук В.ОУН-УПА в роки війни...-С.195-199.

Ю. М. Давиденко

Створення військової організації Гвардії Людова на території Польщі в 1942-1944 рр.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз внутрішня ситуація в Польщі кардинально змінилася. Улітку 1941 р. окупаційна влада провела комплекс репресивних заходів: масові арешти, розстріли громадських діячів, представників освіти, культури. Облави й убивства стали повсюдним явищем на вулицях польських міст і сіл. Недивлячись на вищеназвані обставини тактика військових організацій пов'язаних із лондонським урядом залишилась вичікувальною. Особовий склад і зброя перебували в стані бойової готовності, але активна збройна боротьба не велася. Тому закономірним є той факт, що на території окупованої Польщі поступово створюється альтетнатива "лондонському таборові" політична течія Руху опору, керована лівими силами, що репрезентує власні військові організації. У 1941 р. в різноманітних лівих та прокумуністичних організаціях налічувалось до 6 тисяч чоловік [1]. Спираючись на цю організаційну структуру 5 січня 1942 р. у Варшаві збори представників комуністичних та лівих сил прийняли рішення про утворення Польської партії робітничої (ППР) [2]. Саме вона і ініціювала процес розбудови військової організації Гвардії Людова.

На початковому етапі становлення ГЛ виникло ряд труднощів, що безпосередньо пов'язані з відношенням окупаційної влади до діяльності ППР. За період 1942-1944 рр. репресії торкнулися близько 5 тисяч активних її сторонників [3]. Фактично на той момент ГЛ знаходилась в більш скрутних умовах ніж інші підпільні групи й військові організації. На це були свої причини. Серед яких ми можемо назвати: організація не мала джерел матеріального фінансування, відсутність великої кількості досвідчених підпільних кадрів, недостатня соціальна база, протиставлення концепції збройної боротьби ГЛ іншим військовим організаціям Руху Опору, що вважали недоцільною збройну боротьбу на території Польщі. Національно-визвольний табір сприйняв утворення ГЛ вороже. Спеціальний указ коменданта АК закликав вести активну боротьбу з усіма, хто співробітничав із ППР [4]. Навіть ліві соціалісти вважали, що ППР та її збройні формування не зможуть реалізувати свої програмні цілі, бо орієнтація її керівництва на принципи марксизму-ленінізму приведе до майбутньої радянської окупації.

І тому організаційний період створення відповідних структур ГЛ затягувався, а його характерними рисами були скрупульозний добір кадрів, створення військових баз, конспіративна робота, збір зброї та боєприпасів. Тільки на кінець 1942 року ГЛ закінчила організаційний період і сформулювала концепцію власної збройної боротьби ЦК ППС вбачав у ГЛ одну із форм національного фронту й основний акцент робив на веденні партизанської боротьби. У подальшому керівництво ГЛ ставило за мету – захоплення влади у визволеній Польщі [5].

Починаючи з 1942 року, ППР і керівництво ГЛ взяли курс на консолідацію всіх лівих сил у країні та розпочали створення структур ГЛ. На початку року керівництво ППР на підпільному зібранні представників комуністичних груп й антифашистських організацій задекларувало основні програмні положення у відозві до "До робітників, селян та інтелігенції, до всіх польських патріотів", що були тісно переплетені з військовою діяльністю ГЛ [6]. Серед них назвемо таки: організація масової збройної боротьби, створення партизанських загонів, саботаж, диверсії проти німецьких окупантів.

Для практичної реалізації цих положень ППР розпочала розбудову структури

ГЛ. У травні 1942 року створюються головний та обласний штаби військової організації, проводиться мобілізація. Як правило до лав ГЛ вступала робітнича молодь, та представники лівих сил польського Руху Опору. До літа 1942 року ППР вдалося створити мережу підпільних організацій, у яких налічувалося близько 3 тисяч чоловік. Якщо проаналізувати соціальний склад ГЛ, то третиною членів становили колишні члени польської компартії, 30% – людовці, а решту – ліві соціалісти та безпартійні. Для розширення соціальної бази ГЛ керівництво ППР у вересні 1942 року вирішило провести ряд агітаційних заходів спрямованих на залучення селян до лав організації. Була надрукована відозва "До всіх селян і сільськогосподарських робітників" у якій лунали заклики: "створювати партизанські групи та з'єднання, ... вести боротьбу з фашистами" [7]. Але ці заходи не дали бажаного результату, тільки в декількох районах країни, зокрема в Мехувському уїзді були створені селянські загони ГЛ. В основному польське село на даному етапі перебувало під контролем та ідеологічним впливом БХ, котрі не допускали будь-якого впливу й агітації інших партій та військових організацій.

Із другої половини 1942 року розпочинається подальша розбудова організаційної структури ГЛ. Створюються відділи та підвідділи Головного штабу ГЛ. Одним із перших були започатковані операційний та інформаційний відділи. На кінець 1942 року Головний штаб ГЛ майже закінчив формування своєї організаційної структури. На той період він складався з 6 відділів, яким підпорядкувалися спеціалізовані підвідділи (комірки), бюро та групи зв'язкових, яка нараховувала від 172 до 193 гвардійців [8]. Розглянемо більш детальніше організаційну структуру Головного штабу ГЛ.

Загальне керівництво організацією проводив головний штаб, до якого входило 44 офіцери та 8 зв'язкових, йому підпорядковувалося 6 відділів, діяльність яких охоплювала всі сфери військової організації ГЛ. Так, відділ I - операційний планував і розробляв військові операції організації і один із всіх не мав підпорядкованих йому підвідділів. Відділ II – інформаційний – відповідав за збір інформації та розвідувальних даних і складався з 4 підвідділів, бюро, та секретного секретаріату "S" [9]. Найбільш вагомим із усіх відділів був безперечно відділ III, який займався збиранням та накопиченням зброї і складався з мінерського, картографічного, санітарного підвідділів та центральної лабораторії, де виготовляли вибухівку. IV відділ контролював та проводив організаційні заходи і включав у себе підвідділ мобілізації та військового навчання. V відділ -займався пропагандою і складався з підвідділів пропаганди, йому також були підпорядковані технічний підвідділ ГЛ, редакція газети "Гвардієць", друкарня. VI відділ – санітарний, складався з підвідділу санітарно – медичних матеріалів та аптеки.

Як правило, батальйон підпорядковувався керівництву округу. На терені обводу могло бути зорганізовано від 2 до 5 батальйонів, які об'єднувалися в бригади, і їх діяльність контролювалася керівництвом обводу.

Зазначимо, що в початковий період організації ГЛ використовувався поділ на польові загони й резервні, так звані випадкові групи. Польові загони являли собою невеликі групи озброєних людей, котрі займались диверсіями та саботажем. Цікавим є той факт, що вони на 80 % складалися з колишніх радянських військовополонених. Резервні групи так звані "випадковці" складалися переважно з польського населення й діяли на територіях де переважала більшість особового складу [10]. На червень 1943 року резервні групи нараховували близько 8-10 тис. чоловік [11]. Отже, в період 1942- 1943 рр. ГЛ, як військова організація в цілому створила та розбудувала свої структури, але залишалося ряд проблем внутрішнього плану, що не сприяли її повноцінному розвитку . Серед них можна зазначити недостатню кількість зброї та технічного спорядження, відсутність досвідчених офіцерських кадрів, незначний

бойовий досвід особового складу.

Для розв'язання вищеназваних проблем Головне командування ГЛ та відповідні відділи розпочали комплекс заходів, що були спрямовані на практичне навчання бійців і розробку навчальних бойових програм та створення мережі підпільних курсів та шкіл для підготовки командного складу [12]. Так, за період 1943-1944 рр. центральний та технічний відділи ГЛ започаткували підпільні курси для підготовки офіцерів, підофіцерів, саперів, випустили друком збірки інструкцій для проведення бойових акцій на території міста, диверсій на залізниці. До програми курсів входили лекції та семінари з тактики, картографії, мінерства. Майже за рік було підготовлено близько 275 офіцерів та фахівців різних технічних та саперних спеціальностей [13].

Важливим кроком для подальшої розбудови ГЛ як військової організації стало прийняття документів програмного характеру: резолюції "Організація гвардії та Статут гвардії Людової" [14].

Саме ці документи заклали основні засади військового функціонування ГЛ в період 1943-1944 рр., і згідно з ними організовувалася територіальна й тактично-операційна структура організації. Крім того, у статуті наголошувалось на дотриманні дисципліни та конспірації, урегульовувалися питання компетенції відділів організації.

Для розвитку та розширення структури організації керівництвом був узятий територіальний принцип. Уся територія окупованої країни ділилась на обводи та округи, якими керували повітові гарнізонні штаби ГЛ. На початок 1943 року ГЛ створила 8 обводів: Люблінський, Радомський, Кілецький, Краківський, Лодзький, Зоглебне-Сланський, Познанський, які об'єднували 21 округ [15]. Зазначимо, що вищеназвана організація територіальної структури була традиційною для більшості польських військових організацій того періоду й давала змогу контролювати та поширювати свій вплив на значній території. Протягом 1943 року керівництво ГЛ продовжувало поліпшувати територіальну структуру організації. Так, за наказом №18 від листопада 1943 року територіальна структура ГЛ зазнала деяких змін [16]. Перш за все було змінено кількість обводів та їх нумерацію, створювалися нові округи переважно у великих промислових центрах. На кінець 1943 року територіальна організація ГЛ виглядала слідуючим чином: 5 обводів, які включали 180 округів, окремо виділялись 3 варшавські округи та округ Ясло. Такий розподіл зберігся майже до середини 1944 року.

За Статутом, операційна структура ГЛ розбудовувалася з урахуванням партизанського характеру діяльності та концепції збройної боротьби організації. Найменшою бойовою одиницею ГЛ була секція (комірка), дві секції утворювали дружину, яка складалася з 11 бійців. Взвод об'єднував відповідно 2-3 дружини й налічував 24-25 вояків. Декілька взводів утворювали батальйон [17].

Зазначимо, що, не дивлячись на складні військово-політичні, економічні умови, на початок 1943 року керівництво ППР та ГЛ зуміло в цілому зорганізувати внутрішню організаційну структуру, але перед військовою організацією стояло ряд нерозв'язаних важливих проблем, що впливали на її діяльність. Серед них ми можемо назвати: недостатню кількість керівних досвідчених кадрів, нестача зброї та обмундирування, відсутність досвіду ведення бойових дій, а на місцях – слабка дисципліна, недотримання конспіративних принципів, що було характерно для партизанського руху.

Література:

1. Парсаданова В.С. Формирование национального фронта в Польше 1944-1946.- М., 1972.- С.46.
2. Kstaltowonie podstaw progra mowych Polski Partii Robotnicej w latach 1942 –

1944 // Wybor materialow i documentow. - Warczawa, 1958 – S. 223.
3. Materialy zrodlowe do historii polskoiego ruchu opory / Oprac. J. Nowak. – Warczawa, 1966-S. 265.
4. I. bid... – S.269.
5. Komunikaty Dowodztwo Glownego GLiAL. Documenty.- Warczawa, 1961. - S.156.
6. Dowodztwo glowne GLiAL. Zbior dokumentow z lat 1942-1944. Rozkazy, instrukcje, regulaminy. - Warczawa, 1967-S. 242.
7. I. bid... – S.244.
8. Dubrawski J. Geneza PPR i Gwavdij Ludowej. Problemy wojskowe // Wojskowy Przeglad Historyczny. – 1976. - № 4.- S. 6-8.
9. Stepniowski T. Powstanie armii Ludowej. // Mysl wojskowa – 1969 - № 1. - S.29.
10. Garas J. Czyniki decydujce o rozwoju ruchu partyzanskogo GLiAL // Wojskowy Przeglad Historyczny – 1965. - №.1 – S. 310.
11. Wieczorek S. Kadra armji Ludowej // Wojskowy Przeglad Historyczny – 1977. - №.1 – S. 103.
12. Ibid... – S.106.
13. Ibid... – S.108.
14. Kstaltowonie podstaw progra mowych Polski Partii Robotnicej w latach 1942 – 1944 // Wybor materialow i documentow. - Warczawa, 1958 – S. 228.
15. Кобушевский Б. Польское движение сопротивление 1939 – 1945 // История военного дела в Польше / Под ред. В. Беганского. Варшава. – 1970 – С. 435.
16. Kstaltowonie podstaw progra mowych Polski Partii Robotnicej w latach 1942 – 1944 // Wybor materialow i documentow. - Warczawa, 1958 – S. 228.
17. Ibid... – S.230.

П. М. Чернега

Суперечливий характер діяльності профспілок України щодо забезпечення охорони праці на виробництві в роки Другої світової війни

У червні 1933 р ліквідували Наркомат праці СРСР, а його функції передали ВЦРПС. Профспілки наділили правом державного контролю за виконанням радянського трудового законодавства.

Напередодні війни контроль за дотриманням трудового законодавства й правил техніки безпеки здійснювали штатні правові, санітарні і технічні інспекції праці, а також громадські комісії охорони праці фабрично-заводських, місцевих і цехових комітетів профспілок.

У підпорядкуванні ВЦРПС і центральних комітетів знаходилися у спеціалізовані науково-дослідні інститути охорони праці, три з яких працювали в Дніпропетровську, Макіївці й Харкові, а також 23 науково-практичні лабораторії, діяльність яких була пов'язана з підприємствами різних галузей народного господарства. Колектив Харківського інституту розробляв організаційно-технічні й санітарно-гігієнічні заходи, спрямовані на забезпечення сприятливих і безпечних умов праці на підприємствах, що випускали трактори, танки, паровози, вагони, Дніпропетровського – чорної металургії, коксохімії і вогнетривкої, Макіївський – кам'яновугільної і гірничорудної промисловості.

Інспекції та комісії з охорони праці профспілкових органів формувалися з інженерно-технічних працівників, службовців і кваліфікованих робітників. Підготовку правових, санітарних і технічних інспекторів здійснювали центральні комітети на

спеціальних курсах і семінарах. Напередодні війни профспілки провели атестацію та перепідготовку понад 5 тис інспекторів з охорони праці [1].

Основні зусилля профспілок були спрямовані на профілактику порушень трудового законодавства. Інспектори й комісії з охорони праці вимагали від адміністрації підприємств дотримання правил та норм охорони праці й техніки безпеки, забезпечення робітників спеціальним одягом, його прання й ремонту, слідкували за правильним використанням робочого часу, боролися з тими керівниками, які зловживали понаднормованими роботами без дозволу інспекції. Протягом 1939 – 1940 рр. ЦК профспілки металургів південних районів домігся перегляду старих норм забезпечення робітників спеціальним одягом відповідно до нових технологій і умов праці на металургійному виробництві. Інспектори й комісії з охорони праці ЦК профспілки робітників машинотракторних станцій південних районів вимагали від керівництва ефективно використовувати робочий час, організовувати роботу відповідно до трудового законодавства [2].

Відповідно до Кодексу законів про працю Української РСР, профспілки розробляли колективні угоди з керівництвом підприємств, у яких особливого значення надавали чіткому визнанню положень, умов, заходів з охорони праці і техніки безпеки на виробництві, здійснення нагляду й контролю за їх виконанням. ЦК профспілки робітників тракторної промисловості в 1940р. на спільному засіданні президії і завкому Харківського тракторного заводу висловив незадоволення станом охорони праці й техніки безпеки на підприємстві, пасивною бездіяльністю профспілкової організації, яка не контролювала та не вимагала від адміністрації виконання положень колективної угоди [3].

Напруженою була ситуація з охороною праці на шахтах Донбасу. Вугілля видобували на великій глибині в прямовисних пластах з понаднормовою наявністю газів у повітрі. У 1939 р на шахті "Кочегарка" тресту "Сніжне антрацит" із прямовисними пластами й високою золистістю вугілля систематично порушували технічні норми кріплення лави. Протягом року профспілковий комітет наклав штрафи на адміністрацію за порушення техніки безпеки на суму 1300 крб. Наполеглива робота профспілкової організації сприяла забезпеченню охорони праці й зростанню її продуктивності. У 1941р колектив шахти був нагороджений орденом Леніна [4].

Переведення трудящих на восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень, а також запровадження інших екстенсивних методів розвитку виробництва значно ускладнили забезпечення профспілками охорони праці й техніки безпеки на підприємствах. За умов адміністративного тиску профспілкові організації не могли здійснювати належного контролю за виконанням колективного договору в частині охорони праці, використання виділених коштів на забезпечення техніки безпеки тощо. Адміністрація підприємств Донбасу витратила в 1940р на охорону праці лише 20% виділених коштів [5]. Не кращою була ситуація в інших регіонах України.

Діяльність профспілок у напрямку забезпечення охорони праці й техніки безпеки на виробництві протягом 1939-1941рр. ускладнювалася різким зростанням чисельності робітників. У 1940р. в промисловому виробництві налічувалося 2213 тис робітників і службовців. А всього в народному господарстві Української РСР було зайнято 6202 тис. трудящих, на відміну від 4891 тис. на початку 1937р.[6] .

Прискорення темпів зростання промислового виробництва за всяку ціну, як і утвердження політичних основ сталінського режиму, призвели до масових порушень законності, репресій, свавілля, що перетворювало адміністративно-командне управління народним господарством в адміністративно-каральне. Намагання керівників наркоматів і підприємств достроково і за будь-якої ситуації виконати виробничий план, формальне ставлення профспілок до контролю за виконанням

трудового законодавства призводили до масових порушень техніки безпеки й охорони праці, а в результаті – до зростання аварій та чисельності робітників, які отримали травми на виробництві, щорічної втрати мільйонів робочих днів [7].

Напад Німеччини на Радянський Союз вніс значні зміни в роботу профспілок з організації охорони праці на виробництві. Згідно указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941р. "Про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час", на підприємствах та в установах було запроваджено обов'язкову понаднормову працю, скасовано чергові й додаткові відпустки, розширено використання праці жінок і підлітків.

Для забезпечення охорони праці і техніки безпеки фабрично-заводські й місцеві комітети залучали профспілковий актив, у тому числі громадських інспекторів. Наприкінці 1941р. їх було на підприємствах понад 560 тис, а кількість штатних технічних інспекторів зменшилася з 2,5 тис. до 565[8]. У наркоматах важливих оборонно-промислових галузей були створені спеціальні технічні інспекції та відділи охорони праці й техніки безпеки.

21 січня 1944р. Президія ВЦРПС схвалила "Положення про громадського інспектора з охорони праці й технічного інспектора центрального комітету профспілок". Громадський інспектор наділявся правами контролю за дотриманням законів про працю, інструкцій і правил з техніки безпеки, промислової санітарії, проведенням заходів щодо попередження нещасних випадків і зменшення захворювань на підприємстві.

Технічний інспектор здійснював нагляд за безпекою праці на підприємствах і в установах галузевої спілки. Він мав право залучати до перевірки стану техніки безпеки на виробництві фабрично-заводські й місцеві комітети , їх комісії і громадських інспекторів охорони праці, проводити розслідування випадків аварій і травмування трудящих, притягати винуватих до адміністративної, матеріальної (накладання штрафу на суму до 100 крб.) і судової відповідальності [9].

У жовтні 1944р за поданням ВЦРПС РНК СРСР схвалила штат технічних інспекторів центральних комітетів профспілок чисельністю 212 чоловік [10].

У-зв'язку з появою в роки війни нових видів виробництва, обладнання, механізмів і технологічних процесів профспілки домагалися щоб відповідно були розроблені нові інструкції та правила техніки безпеки, які б забезпечували безпечні умови для високопродуктивної праці. Постановою Секретаріату ВЦРПС від 23 жовтня 1944р. у центральних комітетах профспілок була введена посада головного технічного інспектора, який наділявся такими ж правами, як технічний інспектор, але мав ширші повноваження щодо покарань порушників правил та інструкцій техніки безпеки. Він міг накладати на господарських керівників, які порушували трудове законодавство, штрафи на суму до 500 крб.[11].

Суперечливий характер і наслідки мала постанова XII пленуму ВЦРПС (березень 1944р.) про обов'язкове врахування роботи господарських органів і профспілкових організацій з охорони праці і техніки безпеки при підведенні підсумків соціалістичного змагання. За рішенням керівних органів КПРС профспілки очолювали змагання і спільно з адміністрацією, з одного боку, відповідали за виконання соціалістичних зобов'язань і виробничих планів, з іншого – мали здійснювати контроль і створювати на підприємстві безпечні умови праці. Відповідно й покарання за невиконання умов змагання в частині охорони праці були незначними. За порушення трудового законодавства й техніки безпеки з травня 1944р. до червня 1945р лише 139 адміністративних працівників не отримали премій, а 190 були попереджені за підсумками соціалістичного змагання [12].

Профспілкам було надзвичайно важко виконувати свої захисні функції на

створених і реконструйованих підприємствах гилових районів СРСР. Непристосованість приміщень, старе обладнання й механізми, погана технологічна забезпеченість і все зростання виробничих норм і завдань, низький рівень кваліфікації робітничих кадрів і відсутність коштів на охорону праці й техніку безпеки були значною перешкодою на шляху ефективної праці трудящих. Перевірка Свердловським інститутом охорони праці ВЦРПС стану техніки безпеки на металургійних заводах Уралу й Західного Сибіру протягом липня 1941 – вересня 1942рр. виявила наявність застарілого обладнання, незадовільний стан повітря у вогнетривких цехах, відсутність спеціальних вентиляційних та аспіраційних механізмів відсмоктування пилу із забрудненних виробничих приміщень. У липні 1942р. завком Верх –Ісетського металургійного заводу, аналізуючи стан техніки безпеки на підприємстві, зазначив, що адміністрація не забезпечила робітників в повному обсязі спеціальним одягом і захисними пристроями, не встановила вентиляційного обладнання та не збудувала приміщення для сушіння одягу в термічному цеху, територія та залізничні колії завалені мотлохом.

Незадовільні умови праці спричинили значне зростання травматизму на підприємствах галузі. На Алапаєвському металургійному заводі він зріс на 48%, Північному – 45%, Златоустовському – 34%, Нижнє-Тагілівському – 19%. Понад 2 тис. робітників не працювали протягом місяця через травми. Колектив одного металургійного заводу не працював протягом місяця в результаті непрацездатності його членів. Виплати робітникам через втрату днів за тимчасовою непрацездатністю становили 2381 тис крб., що на 30 – 35% перевищувало ліміт [13].

Президія ВЦРПС у травні 1943р. піддала різкій критиці роботу профспілкових організацій з охорони праці на металургійних заводах і вжила ряд конкретних заходів для її поліпшення. Протягом першого року після визволення України ЦК профспілки металургів південних районів залучив до комісій з охорони праці понад 2,7 тис. профспілкових активістів, які організували огляд охорони праці й техніки безпеки на заводах, що поставали з руїн. Вони виявили байдуже ставлення адміністрації до вирішення проблем охорони праці й техніки безпеки, відсутність спеціального одягу, захисних пристроїв, значну забрудненість заводських приміщень. На вимогу ЦК профспілки наркомат чорної металургії СРСР виділив у 1945р. на поліпшення охорони праці 2910 тис. крб. Профспілковими організаціями й керівництвом підприємств протягом року було освоєно понад 7938 тис. крб. Завдяки вжитим заходам зменшилася чисельність робітників, травмованих на виробництві і поліпшилися санітарні умови праці. Коефіцієнт чистоти на металургійних заводах у першому кварталі 1945р. становив 0,015% у порівнянні з 0,019% відповідного періоду минулого року [14].

Збільшення тривалості робочого дня, виробничих планів і норм у гірничорудній, вогнетривкій та вугільній промисловості вимагали значних коштів для забезпечення безаварійної, безпечної праці трудящих. В умовах війни знайти їх було важко. Недостатнє фінансування заходів для поліпшення охорони праці й техніки безпеки на найбільшому на Уралі Гороблагодатському руднику, запаси якого становили 80 млн. т високоякісної залізної руди, стало однією з основних причин високої аварійності на підприємстві. Протягом 1942р. там трапилася 21 аварія.

Пошук адміністрацією та профспілковою організацією рудника внутрішніх резервів для створення нормальних умов праці приніс позитивні результати. Кращі раціоналізатори, гірники з Криворізького басейну Слесаревський і Бринських, налагодили виробництво й реставрацію гумового взуття. Упровадження інших раціоналізаторських пропозицій і винаходів, спрямованих на поліпшення умов праці, сприяли економії ресурсів підприємства в 1943р. на суму понад 84 тис. крб. [15].

Протягом 1941- 1943 рр. вдалося зменшити коефіцієнт нещасних випадків на

підприємствах залізорудної промисловості східних районів. Якщо в 1940р він становив на одну тисячу трудящих 8,5, то в 1941р. – 8,06, 1942р. – 6,29, 1943р. – 5,4. [16].

Занепокоєння профспілкових організацій викликав стан охорони праці й техніки безпеки на рудниках Криворізького басейну. Витрати на ці потреби в 1944р. понад 866 тис. крб., що становило 101% від запланованих коштів, умови праці гірників не поліпшили. На рудниках і шахтах були відсутні запасні виходи, підйомні машини працювали без автоматичних гальм, не вистачало вентиляційного обладнання, вимірювальної та контрольної апаратури, спеціального одягу та інших захисних пристроїв.

У 1945р. держава значно збільшила кошти на охорону праці гірників Кривбасу. Лише на перший квартал було виділено 746 тис. крб. Але байдужість господарських кадрів, відсутність належного контролю з боку профспілкових комітетів за їх діяльністю стали на перешкоді повного і ефективного використання коштів. У зазначений період було освоєно лише 405 тис. крб. Колективи рудників не отримали необхідного захисного обладнання й матеріалів, спеціального одягу, що призвело до зростання чисельності травмованих робітників [17].

Особливо гостро постала проблема техніки безпеки на підприємствах тих галузей, де переважала ручна праця. У 1944р. на рудниках і заводах вогнетривкої промисловості, де працювали 38,8 тис. трудящих, з 31,4 тис. робітників були травмовані 642. Втрата днів у результаті тимчасової непрацездатності становила понад 8,9 тис. днів [18].

Рудничні й заводські комітети спілки вжили в 1945р. ряд організаційно-технічних заходів, спрямованих на ліквідацію зсувів глини, упровадження більш безпечних двоступеневих розробок її потужних пластів висотою 5 –6 м, замість одноступеневих, приведення в задовільний стан огороджувального й захисного обладнання та механізмів, настилання помосту, ремонт естакад і поручнів. ЦК спілки робітників вогнетривкої промисловості витратив на охорону праці понад 163 тис. крб., замість запланованих 75 тис. крб. Але і цих коштів було недостатньо, щоб забезпечити належні умови праці на підприємствах. Стан охорони праці й техніки безпеки на рудниках і заводах залишався незадовільним. У 1945р. на Костянтинівському вогнетривкому заводі "Червоний Жовтень", Красногоровському - ім. Леніна, Часів-Ярівському – ім. Орджонікідзе Сталінської області, Первоуральському динасовому заводі й рудниках Волкінського управління Свердловської області, де з 15 тис. працюючих безпосередньо на виробництві були зайняті 11,9 тис. робітників, трапилося 941 нещасний випадок. Втрата робочих днів через тимчасову непрацездатність становила близько 13 тис. ЦК спілки спромігся накласти на адміністрацію підприємств лише штраф загальною сумою понад 47,5 тис. крб. [19].

У занедбаному стані перебувала охорона праці й техніка безпеки на підприємствах вугільної промисловості. Адміністрація та профспілкові організації шахт недостатньо уваги приділяли ремонту та своєчасній заміні зношеного обладнання, не боролися з порушниками правил підривних робіт, пило-газового режиму. На багатьох шахтах не було лазень, пралень та інших побутових приміщень. Більшість шахт не забезпечувалася спеціальним одягом та захисними пристроями. Президія ВЦРПС постановою від 27 червня 1944р. визнала роботу ЦК спілки робітників кам'яновугільної промисловості східних районів СРСР з охорони праці й техніки безпеки незадовільною [20].

Наприкінці 1944р. ВЦРПС здійснила масову перевірку стану техніки безпеки на вугільних підприємствах Донбасу й виявила значні недоліки в роботі профспілкових організацій з охорони праці гірників. На шахтах комбінату "Сталінвугілля" постійно порушувалися встановлені правила безпеки, що спричинило зростання кількості

травмованих гірників з смертельними наслідками. Не вистачало механізмів, лісу для кріплення лави, спеціального одягу та іншого захисного обладнання. Така ж ситуація була й на підприємствах інших вугільних комбінатів.

Президія ВЦРПС і ЦК спілки робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу вжили ряд організаційних заходів щодо посилення контролю профспілкових організацій за виконанням керівництвом шахт положень колективних угод, спрямованих на забезпечення охорони праці й техніки безпеки. ЦК профспілки збільшив штат технічних інспекторів з 23, що працювали в 1943р., до 34 в другому кварталі 1945р., громадських інспекторів з 4363 до 6869, сприяв організації роботи 525 комісій профспілкових комітетів шахт і заводів, до яких увійшли 2839 робітників та інженерно-технічних працівників [21].

Рада народних комісарів СРСР на прохання Президії ВЦРПС і ЦК спілки шахтарів Донбасу виділила кошти для фінансування охорони праці й техніки безпеки у вугільній промисловості України. Було відновлено діяльність Макіївського науково-дослідного інституту з безпеки праці в гірничій промисловості. Співробітники цієї установи допомогли шахтарям налагодити роботу 56 довоєнних і створити 8 нових гірничорятувальних станцій, установити нове обладнання на 60 шахтах, де наявність небезпечної кількості газів і вугільного пилу загрожувала вибухами, розпочати запровадження перфораторного буріння із зволожуванням повітря в лавах, в установленні технічно досконалих вентиляційних систем [22].

Заходи, вжиті радянськими, господарськими органами й профспілковими організаціями, сприяли зменшенню кількості травм, у тому числі зі смертельними наслідками: у 1945р. на шахтах комбінатів "Сталін-вугілля" – на 50%, "Ворошиловград-вугілля" – на 7%, у порівнянні з четвертим кварталом 1944р.[23].

Для забезпечення дійового й ефективного контролю за станом техніки безпеки та виконання трудового законодавства з ініціативи ВЦРПС і центральних комітетів галузевих спілок були створені відділи з охорони праці в наркоматах озброєння, боєприпасів, авіаційної, хімічної, нардової промисловості, чорної та кольорової металургії. Вони сприяли збільшенні державного фінансування охорони праці й посиленню діяльності профспілок для забезпечення нормальних умов праці мільйонів трудящих. Протягом 9 місяців 1945р. Харківському тракторному заводу було виділено на охорону праці понад 14 млн. крб. Реалізація коштів дала можливість встановити в цехах підприємства 160 вентиляційних пристроїв, збудувати й обладнати 28 побутових приміщень [24].

На підприємствах Української РСР у 1944-1945рр. профспілки намагалися різними організаційно-фінансовими заходами поліпшити охорону праці. Спілки робітників підприємств та установ промислового, комунального й житлового будівництва, лісної, скляної і фарфорової, взуттєвої, м'ясомолочної і холодильної, цукрової промисловості і радгоспів організували роботу понад 1 тис. комісій з охорони праці, що налічували 5,7 тис. членів, близько 3 тис. громадських інспекторів, які слідкували за дотриманням техніки безпеки. За рішенням Наркомату промислового будівництва УРСР від 10 серпня 1945р., робітникам особливо шкідливих професій щоденно видавали 0,5л молока[25]. Але виділених коштів (понад 5,6 млн. крб.) на забезпечення належних умов праці було недостатньо. Стан охорони праці й техніки безпеки на заводах і фабриках зазначених галузей промисловості залишався важким. На підприємствах Наркомату промисловості будівельних матеріалів у 1944р. для 16 тис. робітників виділили всього 2252 комплекти спеціального одягу й 40 пар рукавиць. Адміністрація скляних і фарфорових заводів витратила на забезпечення необхідних умов праці лише 157,8 тис. крб. із виділених державою 475 тис. крб. [26].

У надзвичайно важкі роки війни в умовах командно-адміністративного керівництва

економікою профспілки домоглися поліпшення умов праці й техніки безпеки на виробництві. Кількість травм, отриманих робітниками на підприємствах, зменшилися в 1944р. у порівнянні з 1943р. на 14,8%, а у 1945р. – ще на 8%.

Щорічно зростало державне фінансування охорони праці. Якщо в 1944р. воно становило 370 млн. крб., то в 1945р. – 560 млн. крб. [27]. Це були мізерні кошти. Вони становили в 1945р. близько 21 крб. з розрахунку на одного працівника [28]. А в попередні роки війни ще значно менше.

Величезні потреби армії та тилу в озброєнні, одязі, взутті, продуктах харчування вимагали напруженої безперервної праці десятків мільйонів робітників, більшість яких була низької кваліфікації. За умов переважання ручної праці, недостатнього рівня технологічних процесів у багатьох галузях виробництва, постійних перебоїв із постачанням сировини, матеріалів і комплектуючих частин та механізмів, адміністрація йшла на порушення техніки безпеки, щоб за будь-якої ціни виконати виробничий план.

Наділивши профспілки досить широкими владно-правовими повноваженнями у справі контролю за дотриманням трудового законодавства і техніки безпеки в народному господарстві, держава поклала на них і керівництво підприємств спільну відповідальність за виконання виробничих планів. Таким чином вона практично унеможливлювала дійсне й ефективне виконання профспілками переданих державою функцій.

Література:

1. История профсоюзов СССР.- Москва, 1979.- Ч. 2.- С. 14; ЦДАВО України, ф. 2848, оп. 1, спр. 14, арк. 85.
2. ЦДАВО України, ф. 2848, оп. 1, спр. 14, арк. 42-43.
3. Там же, ф. 2569, оп. 1, спр. 31, арк. 15.
4. Комуніст, 1941, 22 лютого.
5. Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября.- М., 1961.- С. 138.
6. История Украинской ССР.- Т. 7.- С. 572.
7. КПСС в резолюциях...- Т. 7.- С. 41.
8. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны.- М., 1970.- С. 129.
9. В помощь фабрично-заводским и местным комитетам.- 1944.- №1-2.- С. 38-39.
10. Гайсенюк Н. Тридцатилетие инспекции труда в СССР. – Профессиональные союзы.- 1948.- №6.-С. 20.
11. ЦДАВО України, ф. 2384, оп. 3, спр. 4, арк. 45.
12. Белоносов И.И., Русинов В.А. Победа ковалась в тылу.- М., 1985.- С. 198.
13. Державний архів Єкатеринбургської області (далі ДАЄО), ф. 841, оп. 1, спр. 154, арк. 152, 154; спр. 443, арк. 237; спр. 840, арк. 7.
14. ЦДАВО України, ф. 4957, оп. 1, спр. 17, арк. 141-142; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 18, спр. 415, арк. 88.
15. Центр зберігання і вивчення документів новітньої історії Екатеринбурзької області (далі ЦЗІВДНІЄ), ф. 4, оп. 37, спр. 125, арк. 2-3; ДАЄО, ф. 834, оп. 1, спр. 696, арк. 57.
16. ДАЄО, ф. 834, оп. 1, спр. 232, арк. 60.
17. ЦДАВО України, ф. 4957, оп. 1, спр. 13, арк. 102.
18. Там же, ф. 2759, оп. 1, спр. 43. арк. 83.
19. Там же, спр. 50, арк. 4,36,42-43, 48-49, 90-92.
20. Там же, ф. 2684, оп. 3, спр. 4, арк. 11.
21. Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 21, 126; оп. 27, спр. 169, арк. 18.

22. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны...- С. 130; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945).- К., 1987.-С. 143.
23. ДАРФ, ф. 5451, оп. 25, спр. 624, арк. 21; оп. 27, спр. 165, арк. 18.
24. ЦДАВО України, ф. 2597, оп. 1, спр. 100, арк.. 42, 46, 48.
25. Там же, ф. 2684, оп. 3, спр. 4, арк. 101.
26. Там же, ф. 4957, оп. 1, спр. 5, арк. 126; спр. 10, арк. 46; спр. 14, арк. 26, 38; спр. 17, арк. 45, 50; спр. 13, арк. 63; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 18, спр. 408, арк.. 169; спр. 410, арк. 109; спр. 413, арк. 66, 165; оп. 46, спр. 414, арк. 94.
27. Гайсенюк Н. Тридцатилетие инспекции труда в СССР. – Профессиональные союзы.- 1948.- №6.-С. 20.
28. Там же; Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны...- С.413.Підрахунки автора.

А. Русначенко

Український національно-визвольний рух середини XX століття як суспільний феномен.

Спробую глянути на явище українського визвольного руху з погляду його часових і просторових вимірів.

Український визвольний рух виникає в Європі в той час, коли вона вже завершила епоху національних самовизначень. На європейських просторах залишилася тільки одна імперія- СРСР, інші імперії є такими позаяк мали колонії деінде, але не в Європі. Зазнавши поразки в революції 1917-21 років, український організований рух формується в іншій, колишній уже на той час імперії, - Польщі, де перебуває на той час значна частина українських земель. Отже, українцям, одній із найбільших націй Європи за населенням і етнічною територією, належало вибороти власну державність у боротьбі проти насамперед СРСР, Польщі, а також проти Румунії, Чехословаччини, згодом-Угорщини. При цьому острівця якої-небудь малої української державності, як це трапилося в ході такого виборювання з Італією, Німеччиною, не існувало.Обсяг завдань, які стояли перед рухом був надзвичайно високим. Слід було надіятися виключно на власні сили. Можна ще, правда було спробувати використати стратегічну зацікавленість Німеччини й Литви в послабленні своїх супротивників: Польщі, СССР -об'єктивно - і головних - поневолювачів і супротивників української незалежності.

Український визвольний рух, на жаль, не здобувся на визнання і підтримку інших держав, а головне - великих до, у час і після II світової війни. Причини такого невизнання були різними. Тому всіляко протидіяли СССР і Польща, існувало чи не цілковите незнання України і українців як окремішності в політичних колах великих держав. Українські проблеми були в тіні російських, до того ж у ході Світової війни союзники потребували військової потуги чи гарматного м'яса з боку СРСР. США, Великобританія довго недооцінювали характер тоталітарних й імперських потуг СРСР. У цілому, така постанова сильних світу цього на міжнародній арені посприяла "закритості" української справи для світу [1]. Тим більше вражає на цьому фоні напруга українського визвольного руху.

Друга світова війна почалася для українців у березні 1939р. з подій навколо карпатської України-Руси. Визвольний рух із тих пір розгортається поступово на всіх етнічних українських землях, з різною інтенсивністю в кожній з них. Він стає масовим рухом. Чисельність тільки УПА на літо 1944р. визначалася від 40 000 осіб і більше, і це тільки збройних відділів. А ще ж були системи життєзабезпечення й підпілля які нараховували

сотні тисяч осіб в один і той же час. Рух користувався підтримкою мільйонів людей на Волині й Галичині, мав зростаючу прихильність і підтримку в інших частинах України під німецькою, румунською, угорською окупацією. Підпілля обох ОУН успішно існувало і в Донбасі, і в Криму. Місцеві відділи УПА діяли й у Центральній Україні, рейдуючі відділи доходили до Київщини включно, мешканці Східної України успішно поповнювали формування УПА на Волині і в Галичині. Опора на власні сили дала вражаючий результат. Ця установка в боротьбі проти окупантів у II світовій війні не була аксіомою: де Голль, лідер французького антинімецького руху опору, мислив спочатку про опір за межами Франції, а не у ній самій [2].

Взагалі-то тільки лише одну УПА можна вважати окремим феноменом серед подібних збройних формувань в час II Світової війни і після неї. За пів-року виникла дійсно армія, яка не дістала жодної підтримки в ході формування й бойових дій від інших держав. Український визвольний рух єдиний з-поміж усіх рухів Східної Європи (і рухів опору Європи Західної), який вів збройну боротьбу проти німецької збройної окупації і совітської. В останньому випадку- проти червоних партизан у Західній Україні. Ці партизани на всій окупованій території мали на меті підтримувати радянську присутність і демонструвати всіма засобами, що альтернативи їй нема [3]. Тому червоні партизани об"єктивно ставали ворогами УПА, вели проти неї бої. Операцію "Буржа" польська АК провела на початку 1944р. проти вермахту на Волині, не в Польщі. Із польською АК і польським підпіллям доводилося теж вести боротьбу за державну приналежність західноукраїнських земель, і то був третій, хоч і не вельми бажаний фронт українського руху. Розмах збройної боротьби того руху проти німецької окупації в час світової війни був безпрецедентним у Європі. Націоналізм постав єдиною реальною загрозою для німців в окупованій Європі. Недаремно ж за наказом Кейтеля від імені німецького верховного головного командування ще 28 вересня 1941 військові командири в числі обов'язкових заручників повинні були завжди мати найперше націоналістів, комуністи йшли там тільки третіми [4].

Український рух запропонував у цій боротьбі широку програму національного й соціального визволення уярмлених Москвою народів. Ця програма була альтернативою існуючого порядку речей в геополітичних вимірах не лише Європи, а й світу. Вона означала, помежи іншого, й падіння імперії СРСР з усіма наслідками, що з того випливають. Але цим альтернативи, що висував український рух, не обмежуються. Українська політична думка в підпіллі воєнного й повоєнного часу творами своїх видатних діячів, зокрема П.Полтави, Я.Старуха, О.Дяківа-Горнового та інших запропонував альтернативу існуючим комунізму, нацизму, почасти й капіталізму в соціально-економічному плані, шляхом переходу до господарської демократії, досить близької до тогочасної європейської (та української, зрозуміло) соціал-демократії [5]. Відомою і дуже вагомою є критика тоталітаризму й імперії в працях видатних діячів, публіцистів руху, яка не втратила своєї цінності й до сьогодні, а у свій час вплинула на критику тоталітаризму й на Заході.

Український рух порівняно з литовським, латвійським, естонським вирізнявся високим ступенем організованості, політичного представництва. В Україні виникла по суті революційна, паралельна до існуючих, влада - Українська головна визвольна рада. Вона залишалася єдиним законним представником народу, що боровся, перед світом. Уряд УРСР, як відомо, був накинутий українцям більшовиками й підпертий Москвою. Реально ця паралельна влада була першою і дієвою в західноукраїнському селі до 1949р., включно з цим роком - у багатьох населених пунктах.

Унікальною є тривалість даного періоду українського визвольного руху: до середини 1950-х років. Досвід цього руху показує, що навіть з тоталітарною імперією можна успішно боротися. Для порівняння: польське збройне підпілля припинило

існувати вже на 1948р.

Який характер цього руху? Національно-визвольний, а значить, - антиімперський, антитоталітарний. Метою цього руху була Українська самостійна соборна держава з демократичним і справедливим суспільним ладом. Гаслом руху були слова: "Свобода народам, свобода людині".

Чому цей рух був небезпечний для СРСР і залишається таким для багатьох політичних сил і державних структур сучасної Росії? Бо він заперечував легітимність постави й існування СРСР як союзної держави, ходом і суттю боротьби засвідчував її як імперію. Рух своєю спрямованістю, складом учасників, устами своїх публіцистів заперечував соціалістичний характер цього утворення. Безпосереднє ж сусідство України з іншими державами Східної і Центральної Європи, новонавернутих до комунізму, робили цей рух удвічі небезпечнішим для Москви. Росія визнала себе правоспадкоємницею колишнього СРСР. Заперечення цього руху в цій країні є підтвердженням її імперського минулого, а реально, значною мірою - і сьогоднішнього стану. Визнання того руху, як і в цілому суверенних прагнень українців протягом всього XX століття, підтверджувало б різні ідентичності росіян і українців, які влада намагалася зблизити й ототожнити. Цей рух і втілення його принципів в українській дійсності унеможливила б неоколоніальне гноблення України сьогодні.

Український визвольний рух середини минулого століття не здобувся на перемогу, зазнав збройної поразки. Та чи в принципі був він недоречний? Ні, він був потрібний і необхідний з огляду на те, що здобуває незалежність той, хто за неї бореться. Успішними були подібні національно-визвольні рухи в Азії, Африці в той же час, коли розпадалися інші європейські імперії. Тому з'ява незалежної України в 1991р. є теж одним із наслідків збройної та підпільної боротьби середини минулого століття. Питання визнання українського руху і його учасників залишається невирішеним в цій державі у зв'язку з тим, що українська революція межі 1980-90-х рр. є поки що не завершеною.

Література:

1. Анатолій Русначенко. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії в 1940-50-х роках.- Київ: Університетське видавництво "Пульсари",2002.- С.391-396.
2. Julian Jackson. France. The Dark Years. 1940-1944 (Oxford University Press, 2001).- P.386.
3. Soviet Partisans in World War II,ed. by John Armstrong. (The University of Wisconsin Press, Medison, 1964).- P.41.
4. Rab Bennett. *Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler "s Europe* .-New York , New York University Press, 1999.
5. Див.: Анатолій Русначенко. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-80-х років.- Київ: Видавничий дім "КМ Academia", 1999.- С.1.

В. В. Кононенко

Репатрійовані громадяни УРСР після Другої Світової Війни: носії західного чи Радянського світогляду?

Україна у повоєнну епоху у багатьох відношеннях була відмінною від тієї, якою вона була раніше. Велике занепокоєння у керівництва тоталітарної системи викликало те, що кілька десятків мільйонів радянських громадян жили на окупованих землях, мільйони були вивезені на примусові роботи до Німеччини, а інші перебували у

полоні. Усі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. Тому вже в останні дні війни сталінський режим за всяку ціну намагається відновити тотальний контроль над їхньою свідомістю, встановити певний бар'єр між радянською дійсністю й рештою світу.

Першими це відчули військовополонені та особи, які перебували на примусових роботах у ворогів СРСР. Мільйони радянських громадян, в тому числі й українці, що не по своїй волі опинилися в німецькому полоні чи на німецькій каторзі, після звільнення зазнали жорстоких репресій з боку радянської влади. Намагання обмежити впливи Заходу, впливи ворожої для країни капіталістичної системи, стали причинами нових політичних гонінь у радянському суспільстві. Не обминули ці процеси й Україну.

Достовірних даних про кількість військовополонених у 1941-1945 роках немає. Ще важче встановити цю кількість, з огляду на те, що українців Друга світова війна зачепила вже з перших днів її початку - 1939 року. Німецьке командування в офіційних документах щодо кількості радянських військовополонених вказує цифру 5,27 млн. чоловік. За даними Генштабу Збройних Сил Російської Федерації, втрати полоненими становили 4 млн. 59 тис. чоловік [1]. За оцінками істориків, кількість військовополонених Радянського Союзу тільки на грудень 1941 р. сягала 3,8 млн. осіб, із них близько 1,3 млн. були українцями [2].

Під час окупаційного режиму на примусові роботи до Німеччини було депортовано близько 2,4 млн. українських громадян (за деякими оцінками ця цифра сягала 2 503 тис. осіб) [3], що становило близько 48% загальної кількості депортованого населення з СРСР за 1941-1944 роки [4]. Лише з території Поділля було вивезено близько 181 тис. осіб, в тому числі з Вінницької області - 64,2 тис. чоловік, із Кам'янець-Подільської - 117 тис. чоловік [5]. Проте перші українці потрапили на територію Німеччини не з початком німецько-радянської війни, а на кілька років раніше, із теренів Польщі з початком Другої світової війни. Трудова повинність на населення генерал-губернаторства була накладена розпорядженням гауляйтера Ганса Франка від 25 жовтня 1939 року. За даними польського дослідника К.Поспєшальського, кількість вивезених до рейха громадян Польщі під час Другої світової війни склала від 1,3 до 1,5 мільйонів, серед них 400 тисяч були українцями [6].

Початком масового вивезення на примусові роботи громадян України можна вважати 21 березня 1942 року, коли задля централізованого управління та використання наявних трудових ресурсів рейха, включаючи чужоземців та військовополонених, Гітлер призначив генерального уповноваженого - гауляйтера Тюрингії, обергруппенфюрера СС Фріца Заукеля. Наприкінці 1944 року очолюваний Заукелем управлінський апарат нараховував 77 тисяч співробітників, з усієї Європи йому вдалося вивезти на примусові роботи 7,5 млн. осіб [7].

Заклик добровільно їхати на роботу більшість українців проігнорувала. З огляду на це Німеччина розпочала примусову депортацію працездатного українського населення.

Однозначно можна стверджувати, що більшість українців, які були депортовані до Німеччини, знаходились там у якості рабів. Там, у Німеччині, принижували їхню гідність, по-звірячому розправлялися з непокірними. Листи та листівки з чужини переповнені болем, тугою за рідним краєм. Лише у Хмельницькому обласному державному архіві зберігається понад 32 тис. листів остарбайтерів, свідків тяжкої долі наших співвітчизників [8]. Один із них у листі до батька Огородника Михайла в село Яківка Базалійського району Кам'янець-Подільської області писав: "...Дим з України нам солодкий і приємний. Україна сниться: широкий степ, тополі, ставок,

чисте повітря, українська золота ніч. Як забути ці дні? Це був вісімнадцятирічний сон, ранішній сон малої дитини, яка всмоктала з молоком рідної матері любов до цього степу, любов до цього аромату. Можливо, що більше не бачити нам своєї старенької, засмученої матері..." [9].

Проте, крім поневірянь та бідувань, на молодь з України капіталістична Європа з її культурою наклала свій відбиток. Якщо внутрішні зміни були помітні не зразу, то ззовні цей вплив проявлявся відчутно в зачісках, одязі, поведінці. Як згадує один з остарбайтерів, дуже часто зазнавали радянські громадяни побоїв і знущань від господарів за відсутність елементарної культури (сякання на підлогу, брудні руки чи шию), крадіжки, а його особисто дратувала пісня « Якщо завтра війна», оскільки вона не відповідала дійсності [10].

Радянська влада вела жорстоку і непримиримую війну з інакодумством. Першими зазнали репресій військовополонені. У зраді Батьківщини підозрювалися бійці, командири, що у важких умовах пробиралися з боями на з'єднання з Червоною Армією. Кожен, хто перейшов лінію фронту, попадав під фільтрацію, яку здійснювали особливі відділи НКВС. Для перевірки колишніх військовослужбовців Червоної Армії, котрі знаходились у полоні й оточенні, було створено сітку спеціальних таборів. Статті Кримінального кодексу, що стосувалися військових злочинів, носили в основному звинувачувальний характер. Військовослужбовців судили за статтями 193-7, 193-8, 193-9

Кримінального кодексу, тобто за самовільне залишення частини чи місця служби, за втечу з частини, самовільне залишення частини в бойовій обстановці, а офіцери підпадали під статтю 193-21 за "самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень, із метою сприяння ворогу". А 28 червня 1941 року вийшов спільний злочинний наказ НКДБ, НКВС і Прокурора СРСР, що передбачав притягнення до кримінальної відповідальності членів сімей заочно засудженого за зраду Батьківщини [12]. 27 грудня 1941 року Державний Комітет Оборони прийняв рішення про створення спецтаборів для перевірки й покарання тих, хто зумів утекти з ворожого полону. Таких було сотні тисяч. Замість зброї, яку вони розраховували отримати, - ганебні перевірки, в'язниці і табори, із яких був один шлях - у штрафні роти. Тільки на 1 жовтня 1944 р. через спецтабори пройшло 354592 чоловіка колишніх військовополонених [13]. Важкі фізичні умови утримання, які не відрізнялися від умов утримання кримінальних злочинців, важка праця часто посилювалися моральними знущаннями.

Повернення до СРСР радянських громадян, що в силу обставин опинилися на території Німеччини та Австрії, стало для керівництва держави справою честі, оскільки погодитись з тим, що якась частина населення не бажає повертатися назад, означало б визнати , що в Країні Рад не все гаразд. Влада намагалася не допустити другої хвилі еміграції з СРСР. Крім того, зазнавши значних демографічних втрат, радянське керівництво просто не могло собі дозволити втратити кілька мільйонів працездатного населення. У 1944 році газета "Нью-Йорк Геральд Трібюн" писала про те, що Росія здавна поставляла Європі біженців..."Але в той час, як царська Росія і навіть радянська Росія перед війною мирилася з наявністю біженців, то сучасна Росія хоче використати Об'єднані Нації, щоб винищити біженців як "фашистів" або "воєнних злочинців" [9, 10].

Враховуючи особливості тоталітарної системи в СРСР, яка звикла до повного контролю над людиною, влада не могла ставитись до цих громадян інакше, як із недовірою й підозрою. Тим більше, що настрої серед цієї категорії громадян були суттєво диференційованими.

Досить детальний аналіз настроїв радянських людей, що були у фашистській

неволі, зробив російський історик В.Земсков [14]. За його оцінкою, краще всіх розуміли, що їх не будуть зустрічати обіймами, колишні військовополонені. Усім було відомо, що військовослужбовців, що потрапили у полон, часто звинувачували у зраді батьківщини. На цьому наголошувала ще й німецька пропаганда. Цивільні ж особи мало знали про те, що їх чекає в СРСР. Більшість громадян, за оцінкою Земскова, мали твердий намір повернутися до Радянського Союзу, незалежно від того, будуть їх карати чи ні. За пояснювальними записками репатріантів Земсков установив, що серед "східних робітників" (так гітлерівці класифікували мешканців СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 року) тих, хто твердо вирішив повернутися у СРСР, було не менше 70 %, тих, хто вирішив не повертатися, - 5 %, інші 25 % складали ті, хто ще вагався (більшість із них були не проти повернутися, але відчували страх перед репресіями). Подібне співвідношення у настроях було і серед військовополонених. Колишні ж в'язні концтаборів, де більшість осіб утримувалась за політичними мотивами, майже всі бажали повернутися до СРСР.

Що стосується "західників" ("західних робітників" із районів, що увійшли до складу СРСР у 1939-1940 роках: Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Правобережної Молдавії, Північної Буковини), то за оцінкою Земскова, в їхніх настроях переважали мотиви націоналістичного характеру, а також страх, що в СРСР їх "усіх зрівняють", "відберуть власність", "заженуть у колгоспи", "виселять до Сибіру", "заборонять виконувати релігійні обряди". Серед них лише 15 % твердо вирішили повернутися на батьківщину, близькою до цієї цифри, була кількість тих, хто вирішив не повертатися, а тих, хто вагався, було близько 70 %.

4 жовтня 1944 року РНК СРСР прийняв рішення про повернення на Батьківщину радянських громадян. Добре вивчивши та проаналізувавши настрої серед них, радянське керівництво прийняло ряд організаційних заходів. Було утворене спеціальне відомство - Управління Уповноваженого РНК СРСР з справ репатріації. Уповноваженим РНК СРСР із справ репатріації був призначений генерал-полковник Ф.І.Голіков. Саме він у листопаді 1944 року, намагаючись переконати тих, хто вагався з прийняттям остаточного рішення щодо повернення, дав інтерв'ю кореспондентові ТАРС, в якому заявив, що "...Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Батьківщини. В радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок по поверненню на Батьківщину" [15].

За підрахунками дослідників, на кінець війни за кордоном залишалося живими 4 755 942 радянських громадян, яких необхідно було повернути додому [16]. Радянський уряд вирішив зробити це примусово. Уперше термін "примусова репатріація" з'явився у текстах договорів, що їх підписали США та Великобританія з СРСР 18 лютого 1945 року у Ялті [17]. За згодою союзників по антигітлерівській коаліції після війни в Радянський Союз було репатрійовано 3 млн. 582 тис. чоловік. Достовірних даних про кількість загиблих у німецькому полоні немає. За різними джерелами вона складає від 1,23 до 2 млн. осіб [18]. У неволі загинуло не менш 23,2 % від загальної кількості депортованих мирних громадян. У той же час як радянських військовополонених загинуло не менше 31 % [19].

Крім Управління Уповноваженого РНК з справ репатріації були організовані відділи репатріації також при РНК РРФСР, України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, на діючих фронтах, при виконкомах Рад, території яких знаходились під окупацією гітлерівських військ. Крім того, були створені закордонні відділи, офіцерські групи у справах репатріації [20]. Для прийому репатріантів, звільнених

союзниками, було створено при 1-2-му Білоруських та 1-4 Українських фронтах 100 таборів на 10 тис. осіб кожен, із них 39 таборів для перевірки цивільних громадян. На цих же фронтах також було утворено 46 збірно-пересильних пунктів для прийому радянських громадян, звільнених Червоною Армією. Для пропуску через демаркаційну лінію було встановлено 9 перевірочно-пропускних пунктів [21]. До літа 1945 року вже діяло 43 спецтабори, 26 перевірочно-фільтраційних таборів, 22 збірно-пересельних пункти - на території Німеччини і в країнах Європи [22]. По всіх областях України, як і інших республік СРСР, було розташовано чимало приймальних розподільчих пунктів по прийому репатрійованих радянських громадян.

Керівництво держави, яке відчувало недовіру до колишніх військовополонених та "остарбайтерів", більше турбувала проблема надійної ізоляції та ретельної перевірки цих людей. Але безпосередні виконавці з НКВД так ретельно виконували ці вказівки, що своїми діями іноді викликали нерозуміння навіть в органів влади. Так, наприклад, на збірно-пересильному пункті в Унгенах (Молдавія) в бесіді з керівником пропагандистської групи ЦК КП(б)У тов. Джелолі, майор Гарбузов, який відповідав за політичну роботу серед репатрійованих на пункті, заявив: "...здивований таким доброзичливим відношенням до репатрійованих зі сторони Вас, цивільних людей. Ви, мабуть, не знаєте, що не менше 50 % із них дали підписку гестапо працювати на його користь" [23].

До 1 грудня 1946 року через фільтраційні табори пройшло до 1 млн. 834 тис. полонених, серед яких не менш як третина були українцями [24].

З 1942 по 1950 роки в Україну повернулись 1 млн. 850 тис. колишніх остарбайтерів [25]. І не має сумніву, що, незважаючи на тугу за рідною домівкою, вони помітили багато відмінностей між тим і цим світом.

Про те, що відбулись певні зміни в суспільній свідомості репатрійованих громадян (влада називала це "політичною відсталістю"), свідчили питання, які часто задавали репатрійовані:"Чи є в СРСР приватна торгівля? Чи є індивідуальні господарства, чи, як раніше, тільки колгоспи? Чи існує безоплатне навчання в Радянському Союзі? Чи правда, що нас не будуть допускати проживати на відстані 150 км. до центральних міст ?.."[26]. В цьому ж документі наводяться слова громадянина А. Плаксина, що прибув із Берліну, колишнього кандидата в члени ВКП(б): "Дивіться, які з Німеччини повертаються люди, вирядженні, огрядні, культурні. Я чув, що в нашій країні колгоспи будуть розпущені і буде приватна власність на землю" і стверджується, що про подібні настрої репатріантів доповідають із Вінниці, Кам'янця-Подільського, Київської, Сталінської, Харківської, Львівської й інших областей УРСР.

Висновки істориків про кількість репатрійованих радянських громадян дещо розходяться, як і розходяться ці відомості в документах Управління Уповноваженого РНК СРСР із справ репатріації: на 1 лютого 1946 року таких громадян було 5229160 осіб, на 1 березня цього ж року 5352 754 осіб [27]. Ця цифра стосується усього радянського населення та військовополонених, що були в окупаційних зонах країн антигітлерівської коаліції.

Поставивши перед собою завдання якомога більше повернути радянських громадян, уряд широко застосовував пропагандистські заходи. Влада, застосовуючи жорстку цензуру, випускала з СРСР тільки ті листи, які описували добре життя в радянській країні і закликали повертатися громадян із чужини [28]. У країні знімалися документальні фільми про колишніх репатріантів, видавалися фотогазети. Герої цих сюжетів попередньо проходили спеціальну перевірку у відповідних органах. Тому й потрапляли за кордон листи, подібні до листа мешканця м. Бара Вінницької області Поталова І.І.: "Де є краща країна, ніж Росія? Ніде. Кому легше жити, ніж у Росії? Нікому! Тут люди такі прості, гарні, дуже веселі, дружні. Усюди чуються пісні щастя..."

[29]. Навіть в 1951 році влада не залишала спроб повернути своїх громадян. Напрямки цієї роботи чітко простежуються у Плані роботи відділу зі справ репатріації Виконкому Вінницької обласної Ради депутатів [30]. Керівництво відділу планувало провести облік осіб, що були вивезені в період німецької окупації і до цього часу не повернулися; через родичів і знайомих громадян, які не повернулися і в даний час знаходяться за кордоном, встановити їхні адреси і завести з ними листування з закликом повертатися на Батьківщину; провести бесіди з особами, що повернулися в 1951 році з Австрії, Німеччини, Італії та інших капіталістичних країн, і з числа цих осіб підібрати кандидатури для виступів по радіо, для фотогазет, фотожурналів; з'ясувати реальні адреси радянських громадян, які знаходяться за кордоном, і повідомити їх відділу репатріації при Раді Міністрів СРСР.

Як не намагалась влада повернути колишніх радянських громадян додому, а все ж таки велика частина з них проігнорувала цей заклик. Понад 600 тис. громадян СРСР уникли репатріації і склали нову хвилю еміграції, із них 250 тис. були українцями [31].Історик Кейданський К., аналізуючи соціальний зріз емігрантів, твердить, що політичні біженці становили близько 30-40 % [32]. Крім того, більшість переміщених осіб та біженців складали вихідці із Західної України. Лише влітку 1944 року близько 120 тис. західних українців подалися на Захід разом із частинами німецьких армій, що відступали [33].

Колишні репатрійовані громадяни довгий період знаходились під пильним наглядом спеціальних органів. Навіть підгромадяни, що уникнули спеціальних таборів, не користувалися довірою влади. Лише після смерті Й.Сталіна та початку десталінізації був відновлений їхній соціальний статус.

Література:

1. Судьба военнопленных и депортированных граждан СРСР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история.- 1996. - №2.; Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри - К.: Видавничий центр "Академія", 2001.
2. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри - К.: Видавничий центр "Академія", 2001.-С.351.
3. Кириченко В.М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946-1947 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запор. держ. у-т - Запоріжжя, 1996.-С.26.
4. М.В.Коваль. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). -Т.12.- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.-С.182.
5. Кириченко В.М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946-1947 рр....- С.26.
6. Я.Довгополий. Українці на примусових роботах у третьому рейху // Всесвіт. - 2001. -№3-4.-С.127.
7. Там же.-С.128
8. М.Слободян. Крик знедоленої душі. Листи з неволі. // Дзвін. - 1994. - №2/3.-С.60.
9. Там же.-С.204.
10. В.Баранов. Дневник остарбайтера // Знамя. - 1995. - №5.-С.136,141.
11. Судьба военнопленных й депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история.- 1996. - №2.-С.93.
12. Король В.Ю. Трагедія військовополонених // Трибуна.-1992.- №9.-С.36.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ) , ф.44-46, оп. 1, спр.182; В.Н.Земсков. К вопросу о репатриации советских граждан.

1944-1951 годы // История СССР. - 1990. - №4.
14. В.Н.Земсков. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944-1951 годы // История СССР. - 1990. - №4.-С.27.
15. Правда. - 1944. - 11 листопада.
16. Бетелл Н. Голгофа Лиенца // Родина, 1991. - №6-7.-С.56.
17. Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина ІІ. - Чернівці, 1995.-С.142.
18. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР...-С.95.
19. Там же.-С.96.
20. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1985.-С.608-609.
21. В.Н.Земсков. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944-1951 годы...-С.31-32.
22. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР...-С.-93.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.1478, арк.206.
24. М.В.Коваль. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах...-С.206.
25. Там же.-С.196.
26. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.1479.
27. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в окупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции. - М.,1994.- С.195-222.
28. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ), ф.2, оп.7, спр.4668, арк.1-230.
29. Там же, оп.8, спр.4685.
30. Там же, спр.4659.
31. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944-1952 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Випуск 1. - Київ-Чернівці, 1997.- С.169.
32. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру й діяльність // Українська діаспора. Число 1-2. - К.-Чикаго,1994.-С.111.
33. Там же .-С.110.

П. С. Григорчук, І. М. Романюк

Рух тридцятитисячників в Україні: союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія?

На початку 50-х рр. XX ст. в українському селі гострою залишалась проблема кваліфікованих спеціалістів, особливо керівників господарств.

Рівень освіченості і спеціальної підготовки керівних кадрів колгоспів, МТС був вкрай низьким. Незадовільним в цілому залишався і якісний склад голів правлінь колгоспів. Так, на кінець 1953 р. 76 % голів колгоспів республіки не мали ні вищої , ні навіть середньої освіти, а більшість з них взагалі були практиками [1].

Негативно позначилась на розвитку колгоспного виробництва часта зміна

керівних кадрів у колгоспах. Лише протягом 1952 р. змінилось 3 562 голів колгоспів, тобто кожний п'ятий.

Найбільша плинність кадрів була притаманна Волинській – 34,1 %, Житомирській – 31,3 %, Рівненській – 30,2 %, Ізмаїльській – 28,,6 %, Станіславській – 27,2 %, Тернопільській–25,5%, Миколаївській – 24,1 %, Ворошиловоградській – 23,2 %, Запорізькій – 23,1 %, Сумській – 22,8 % областям [2].

Об'єктивні економічні й політичні умови розвитку колгоспного ладу постійно вимагали підвищення рівня керівництва колгоспами. Особливо гостро постало питання кадрів голів колгоспів в економічно відсталих господарствах, яких була в республіці абсолютна більшість. Багатьох з них потрібно було негайно звільняти як таких, що "завалили" роботу.

Саме тому в програмі політичних, організаційних і господарських заходів, намічених для проведення в життя з метою зміцнення сільського господарства, першочергова увага приділялась забезпеченню села кваліфікованими кадрами.

Вирішити такі завдання за рахунок місцевих кадрів у короткий термін було неможливо, оскільки не було для цього умов і ресурсів. Держава пішла давно перевіреним шляхом – перекиданням кадрів з міста.

Визначаючи першочергові завдання на селі, командно – адміністративна система приймає рішення про направлення з міста "тридцятитисячників" на зразок моделі "двадцятип'ятитисячників" за часів колективізації. Це була чергова партійно-державна політична кампанія.

25 березня 1955 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР опублікували звернення до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, до робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу "Про надання допомоги колгоспному селу у зміцненні відстаючих колгоспів керівними кадрами". В цей же день була прийнята і відповідна постанова за № 577 "Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами" [3].

Цією постановою планувалося надіслати з міст для зміцнення керівництва економічно відсталих господарств 30 тисяч чоловік. Водночас встановлювалось, що головам колгоспів – тридцятитисячникам додатково до зарплати, отримуваної за рахунок колгоспу, щомісячно виплачувалась допомога за рахунок держави: за перший рік – 1 500 крб., за другий – 1 200 крб., за третій – 1 000 крб. З четвертого року роботи доплата відмінялась, оскільки припускалось, що за цей час колгоспи достатньо зміцніють і будуть самі в змозі оплачувати працю голови колгоспу. Видатки з державного бюджету лише на видачу щомісячної грошової допомоги тридцятитисячникам за 1955 – 1956 роки склали 1 млрд. 310 млн. крб. [4].

В Україні щомісячна заробітна плата без доплати становила у тридцятитисячників від 1 600 крб. до 850 – 500 крб. [5]. Додатково постановою передбачалось надання одноразових матеріальних пільг, пов'язаних з побутовим облаштуванням тридцятитисячників у колгоспах, зокрема збереження виплати їм протягом перших трьох місяців заробітної плати за попереднім місцем роботи, оплати навчання на курсах тощо.

Радянська історична наука замовчувала той факт, що такі нічим не обгрунтовані пільги для одних викликали рішучий протест і незадоволення з боку тих голів колгоспів, які не належали до категорії тридцятитисячників, хоча їхні господарства перебували у не набагато кращих економічних умовах.

Відбір кандидатів – тридцятитисячників мав характер масової політичної кампанії. В цілому по СРСР на кінець 1955 р. було подано понад 100 тисяч заяв, з них близько 22 тисяч в Україні при плані набору 4 100 [6]. Саме стільки колгоспів в республіці було визнано "економічно відсталими", хоча на початок 1955 р. керівництво

республіки вважало такими 1 603 господарства [7].

Подані заяви спочатку обговорювались на відкритих партійних зборах колективів підприємств і закладів. Потім кандидатури розглядались у райкомах, міськкомах і обкомах партії, де працювали спеціальні комісії відбору тридцятитисячників. Остаточне затвердження рекомендованих проходило в ЦК Компартії України.

Процес переміщення кадрів з міста на село мав цілий ряд організаційних труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Більшість партійних органів поставились до цієї важливої справи формально.

Частина організаційних труднощів була викликана об'єктивними причинами. Вони полягали, перш за все, у стислості строку відбору тридцятитисячників. За постановою від 25 березня 1955 р. цю роботу потрібно було завершити до 1 липня 1955 р. Причому за цей час кандидатів потрібно було не лише відібрати, але й навчити на курсах, і провести відповідне стажування.

Вся робота проходила як чергова ударна кампанія. Однак вкластись у визначений постановою термін не вдалося. Основна маса кадрів прибула в колгоспи восени 1955 р.

Поряд з власне організаційними були і складнощі внутрішнього характеру. Однією з них була вражаюча різниця у рівні життя міського і сільського населення.

В Україні, на жаль, лише кожний п'ятий з тридцятитисячників мав спеціальну сільськогосподарську освіту. Близько 700 чоловік, або 20 %, були партійними працівниками, з них 293 – секретарями райкомів і міськкомів партії, 61 - працівниками обкомів і 6 осіб із апарату ЦК. Серед відібраних було делеговано до села 125 голів міськвиконкомів і райвиконкомів, 1 028 працівників промисловості і транспорту [8].

"Зміцнення" відсталих колгоспів кадрами відбувалося в основному за рахунок внутрішніх обласних резервів, однак значна їх частина в порядку допомоги була направлена з інших областей. Так, в колгоспи західних областей України було направлено 1 042 тридцятитисячники [9], більшість яких походила зі східних областей.

Аналіз професійного складу тридцятитисячників показує, що на роботу в село направлялась значна частина людей, мало обізнаних з сільськогосподарським виробництвом. Враховуючи цю обставину, було передбачено проходження тридцятитисячниками трьохтижневих курсів і двомісячного стажування у передових колгоспах республіки.

Такі курси в Україні були організовані при 14 вищих навчальних закладах і 9 середніх сільськогосподарських школах для підготовки голів колгоспів, а у Вінницькій і Кіровоградській областях – при обласних партійних школах [10]. В основу їх роботи були покладені розроблені місцевими партійними органами спеціальні програми з урахуванням рекомендацій міністерства сільського господарства республіки.

Курси почали працювати на початку травня 1955 р. Після закінчення курсів багато тридцятитисячників проходили двомісячне стажування у передових господарствах для набуття на практиці досвіду керівництва господарствами. Всього таке стажування на кінець 1955 р. пройшли 1224 чол., продовжували набувати досвід – 1178, а 706 керівникам дозволялось працювати без проходження курсів і стажування. В Україні до осені 1955 р. 1712 тридцятитисячників було обрано головами колгоспів, 26 – заступниками голів [11].

У цілому колгоспники зустріли посланців міста доброзичливо. Окремі з прибульців дійсно намагались підняти економіку господарства, покращити життя колгоспів.

Одним з перших тридцяти тисячників став голова Кіровоградської

облспоживспілки М.І. Романов, який виявив бажання працювати головою колгоспу. Він був обраний на цю посаду в колгоспі ім. Кірова Новгородківського району. Люди відчули в ньому справжнього господаря. А от районне і обласне керівництво не могло йому вибачити небаченої зухвалості. Так, виступаючи на пленумі обкому партії, він вніс пропозицію щодо зміни 12 статті Статуту сільгоспартілі в частині того, щоб одержані за реалізацію продукції гроші не йшли до державного банку, а використовувались на цілі господарства. На думку Романова М.І., дія 12 статті стимулювала розвиток колгоспного виробництва. Він вимагав, щоб тракторні бригади, які розташовувались на території колгоспів, були підпорядковані не МТС, а колгоспам. Партійне керівництво дорікало йому за те, що він видавав колгоспникам без рішення правління і загальних зборів продукти харчування, а також купував їм одяг і взуття за гроші господарства [12].

Однак такі керівники були винятком, а не правилом. Недоліки у фінансуванні, бідність матеріально-технічної бази сільського господарства, незнання справи призвели до того, що тридцятитисячники здебільшого не впоралися з поставленими завданнями.

Агроном – економіст М.В. Радієнко, підсумовуючи роботу тридцяти -тисячників Вінницької області, писав міністрові сільського господарства: "Прихід до керівництва тридцятитисячників дав деяке покращення роботи колгоспів, однак для виведення їх у передові потрібні позиції, які сприяли б підвищенню трудової активності всіх колгоспників і всього сільського населення, незайнятого суспільнокорисною працею. Без підвищення вартості трудодня ніякі таланти керівників не ліквідують головних труднощів" [13].

Негативно позначилась на економічних показниках також велика плинність кадрів серед тридцяти тисячників. Її причини були різні. Одні з голів були звільнені як такі, що не впорались з роботою, і інші скомпрометували себе або "просто пішли". А це ж ті керівники, яких рекомендував на посаду сам Центральний Комітет Компартії України.

Лише протягом 1956 р. у Волинській області залишили посади 23 голови – тридцятитисячники як такі, що "завалили" роботу [14]. Частина вибула за станом здоров'я й за віком, інші – за сімейними обставинами тощо. В Сумській області у 1958 р. працювало 228 тридцятитисячників, з них – лише 158 третій рік, тобто фактично кожний третій учасник кампанії був звільнений протягом 1 – 2 років після прийняття постанови [15].

Отже, значна частина міських посланців, а серед них було чимало і випадкових людей, які не знали не лише специфіки роботи, але й менталітету самого селянства, займаючи керівні посади в колгоспах, виявилися необізнаними з сільським господарством. І, як правило, "наслідком" роботи таких "спеціалістів" було зубожіння господаретв. На наш погляд, це був черговий ідеологічний фарс державної політики стосовно села, розрахований нашвидкоруч вивести з провалу сільське господарство і забезпечити переважаючий вплив міста на село.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 24, спр. 2807, арк. 344;
2. Там же, спр. 2781, арк. 7.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1981. – Т. 7. - С. 58 – 64.
4. Тюрина А. Тридцатитысячники //От Октября к строительству коммунизма. - М.,

1967. – С. 372.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4720, арк. 57.
6. Там же, спр. 4143, арк.. 310.
7. Там же, арк. 343.
8. Там же, арк. 311.
9. Васильєв В. З історії руху тридцятитисячників на Україні (1945-1960 рр.)// Український історичний журнал. – 1986. - № 8. – С. 77.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4143, арк. 311-312.
11. Там же, арк. 312 – 313.
12. Там же, арк. 341.
13. Тюрина А. Вказана праця. – С. 383.
14. ЦДАГО України, ф. 1,оп.31, спр. 382, арк. 99.
15. Там же, оп. 24, спр. 4720, арк. 57.

В. В. Іванішина

Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 рр. В якій мірі є джерелом для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-ті рр. XX ст.?

Останні десятиріччя 20-го та початок 21 століття характеризуються зростанням уваги в галузі соціальних, економічних, історичних та інших суспільних наук до проблем соціально-демографічного розвитку України. Інтерес до цих проблем пов'язаний з новими явищами в розвитку українського суспільства, що виникли після набуття Україною незалежності в 1991р. Отже, вивчити закономірність цього процесу, визначити кількісні та якісні характеристики є завданням великої ваги.

Помітний внесок у дослідження цієї проблеми зробили вітчизняні історики, демографи, географи та економісти: Стешенко В.С., Хомра А.У., Пирожков С.И., Лакіза-Сачук Н.М., Запатріна І.В., Лібанова Е.М., Піскунов В.П., Чуйко Л.В., Стеценко С.Г., Швець В.Г., Жученко В.С., Бурлін В.Ф.

Знайомство з працями вищеназваних дослідників [1] приводить до висновку, що проблема має лише свій початок і далека від скільки-небудь остаточного її вирішення.

Вивчення вище названої спеціальної наукової літератури свідчить, що основною джерельною базою дослідження соціально-демографічних процесів в Україні в 60-і рр. 20-го ст. повинні стати статистичні програми і результати загальних переписів населення СРСР 1959, 1970рр. Ці переписи здійснювалися за аналогічними програмами, що дає гарантовану можливість їх порівняльного аналізу. Важливо те, що результат і підсумки переписів 1959, 1970 рр. були опубліковані [2].

Розгляд статистичних підсумків переписів населення шляхом багатомірного аналізу дає можливість прослідкувати динаміку загальної чисельності населення, його міських і сільських категорій за демографічними ознаками (стать, вік, національність, сімейний стан тощо). Оскільки програмні питання переписів містять у собі характеристики соціального порядку (зайнятість населення за галузями народного господарства, розподіл населення за соціальними групами, професіями та спеціальностями, набутими в результаті навчання, міграційні потоки тощо), то є широкі можливості структурного аналізу поставленої проблеми. Йдеться насамперед про поєднання соціальних і демографічних ознак шляхом створення простих, групових та комбінованих статистичних таблиць, що сприятиме пошуку відповідей на питання - в якому суспільному напрямку йшов та йде розвиток тієї чи іншої структурної групи населення. Застосування різних методів при вивченні

статистичних підрахунків переписів, при залученні поточної демографічної статистики, звітів різних підприємств, організацій та установ дає право на об'єктивно-наукове опрацювання джерел. Результати таких досліджень матимуть не тільки регіональне значення, а й сприятимуть подальшому розвитку історичних, соціальних та демографічних досліджень в Україні.

Зосередимо увагу на методологічних та методичних засадах програмних документів Всесоюзних переписів 1959, 1970 рр. Це дасть можливість здійснити наукову критику джерела і з'ясувати його значення для вивчення цих процесів в українському суспільстві в 60-ті рр. 20-го століття. З цією метою проаналізуємо деякі матеріали переписів для ілюстрації методики їх динамічного аналізу. Такий підхід має переконати в перспективності вивчення як самої проблеми, так і банку тих статистичних вимірів, які дозволяють досягти найбільш повної реалізації принципу історизму при вивченні соціально-демографічної проблематики.

Облік руху населення в Україні в радянський період здійснювався органами державної статистики за єдиною методикою та інструментарієм. Демографічні дані в історії розвитку України інколи ставали об'єктом політичних інсинуацій та боротьби, фальсифікувалися офіційною владою, використовувалися для приховування дійсної картини штучних втрат населення. Для приховування величезних демографічних втрат СРСР в роки Другої світової війни перший повоєнний перепис населення країни був проведений тільки в січні 1959 р.; тобто через 14 років після закінчення війни.

Починаючи від переписів населення 30-х років, в СРСР не раз фальсифікувалися дані щодо національного складу окремих республік і регіонів. Головною причиною зменшення чисельності українців в ряді регіонів є установка на фальсифікацію даних щодо національної приналежності для місцевих органів влади. Так, при проведені перепису в Брестській області Білоруської РСР - 1959 р. українців масово записували як білорусів, а в Криму ця практика деукраїнізації дожила до перепису 1989 року.

Але в переписах населення радянських часів було багато позитивних моментів щодо розробки методики і методології їх проведення. Переписи населення за своїми маштабами і складністю є одними з найоб'ємніших статистичних робіт, їх виконання пов'язано з вирішенням багатьох методологічних і організаційних питань, потребує активної участі великої кількості різних установ та організацій.

Переписи - не єдине джерело інформації про населення. Значну кількість даних надає поточна статистика: це записи актів громадянського стану, а також облік міграції за документами прописки та виписки населення. Однак цей облік не дає повних відомостей про склад, сімейний стан, рівень освіти, національність, розподіл за галузями господарства, заняттями, соціальними групами, джерелами доходів тощо. Весь комплекс точної інформації про населення може надати тільки загальний його перепис. Перепис включає організоване статистичне спостереження, обробку і публікацію даних про чисельність, розміщення і склад населення за статтю, віком, сімейним станом, національністю, рівнем освіти, заняттям, місцем роботи, житловими умовами та іншими демографічними та економічними ознаками.

Точність та достовірність даних переписів населення забезпечується рядом факторів і наукових вимог:

* всезагальність перепису, тобто охоплення всіх без виключення жителів країни, як за віком, так і за місцем проживання;
* одномоментність перепису, тобто запис відомостей про кожногожителя здійснюється за станом на один і той же день і час, що дозволяє уникнути помилок в зв'язку з безперервними змінами в чисельності та складі населення;
* єдність програм, методології і документації обліку населення;

* отриманням даних безпосередньо від населення за місцем проживання;
* короткими строками проведення.

Щоб отримувати демографічні показники в динаміці і забезпечувати найбільш якісну основу для розробки наукових і практичних завдань при вивченні населення, переписи проводяться через рівні інтервали часу і за співставимими програмами. У світовій статистичній практиці це вважається одним з основних питань планування переписів. У більшості країн світу вони проводяться регулярно через 5 або 10 років.

Спеціально вибирається і пора року, коли проводиться перепис. Проводити його рекомендується в період найменшої рухомості населення. В СРСР такою порою року вважалися зимові місяці, особливо середина січня, коли не було масових відпусток, зимові шкільні канікули уже закінчились, а студентські ще не почались. Незручні для проведення перепису дні - субота і неділя - коли населення найбільш рухоме. В зв'язку з цим критичними моментами переписів 1959, 1970 років була 24 година в ніч з 14 на 15 січня, - в обох випадках з середи на четвер.

Зрозуміло, що за один день практично неможливо переписати все населення. Тому фактична тривалість переписів 1959, 1970 рр. складала 8 днів як в містах, так і в селах. При цьому відомості про населення вказувалися в переписних листах за станом на критичний момент.

Для порівняння програм переписів цих років співставимо їх питання.

Програма перепису 1959 року вміщала всі ті питання, які були включені в програму перепису 1939 року за виключенням питання про грамотність (15 питань, а не 16, як в 1939 році). Це було пов'язано з тим, що на 1959 рік СРСР став країною суцільної грамотності. В 1959 році серед осіб з 9 до 49 років назвали себе неграмотними лише 1,5%. І це були особи, які не могли навчатися через хронічні захворювання або через фізичні вади. Тому питання про грамотність у програмах наступних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр. було знято.

У 1970 році був проведений черговий п'ятий Всесоюзний перепис завданнями якого було зібрати детальні відомості про чисельність і склад населення СРСР узагальнити зміни, що відбулися в його структурі за період з 1959 року. Програма перепису населення 1970 року було доволі широкою: вона передбачала заповнення 4-х форм. До них, крім питань, що складали основу попередніх переписів, були включені питання про ступінь розповсюдження серед населення країни мов народів СРСР, про тривалість роботи осіб, котрі в 1969 році були зайняті неповний рік; про чисельність та частку міграцій між окремими районами, її причини.

Окрема форма призначалась для отримання відомостей про склад працездатного населення, зайнятого в домашньому власному підсобному сільському господарстві, а також для з'ясування умов, при яких воно могло б брати участь в суспільному виробництві. Все це було необхідно для проведення заходів з подальшого вдосконалення використання трудових ресурсів.

З метою покращення роботи транспорту, визначення потоків і обсягів маятникової міграції заповнювалась спеціальна форма за заздалегідь затвердженим списком міст та їх приміської зони. Потрібні були відомості про розміри і потоки щоденного пересування людей від місця проживання до місця роботи і навчання. Тому було внесено три питання, присвячених міграції населення. Див. табл.1.

Як бачимо, більшість питань у переписах співпадає, хоча програми не завжди фіксували одні й ті ж позиції. Все ж для порівняльно-динамічного вивчення демографічної історії України Всесоюзні переписи населення, як джерела, дають повну можливість. У тих випадках, коли в переписах питання не повторюється, можна скористатися вибірково-ілюстративним методом для підтвердження змін, що відбулися в суспільстві.

Таблиця 1. Порівняння програм переписів 1959,1970 рр.[3].

Питання програм переписів	Роки переписів	
	1959 (15 п.)	1970 (18 п.)
1	2	3
1. Відношення до голови родини	+	+
2. Для постійно тут проживаючого, але тимчасово відсутнього записати:		
- причину відсутності	-	+
- час відсутності	+	+
3. Для тимчасово проживаючого вказати:		
- місце постійного проживання	+	+
- скільки часу відсутній в місці постійного проживання	+	+
4. Стать	+	+
5. Вік	+	+
6. Перебування у шлюбі	+	+
7. Національність	+	+
8. Рідна мова	+	+
9. Друга мова народів СРСР, якою вільно володіє	-	+
10. Громадянство	+	+
11. Грамотність	-	-
12. Освіта	+	+
13. Навчання	+	+
14. Джерело засобів існування	+	+
15. Місце роботи	+	+
16. Заняття	+	+
17. Суспільна група	+	+
18. Для працюючих неповний рік перед переписом вказати тривалість роботи	-	+
19. Тривалість безперервного проживання у вказаному населеному пункті	-	+
20. Для проживаючого тут менше двох років вказати місце попереднього постійного проживання	-	+
21. Причина зміни місця проживання	-	+
22. Для жінок вказати:		
- скільки дітей народила	-	-
- скільки з них живі	-	-
23. Місце народження	-	-
24. Чи закінчив ПТУ або інший навчальний заклад	-	-
25. Тип навчального закладу, в якому навчається	-	-
26. Період будівництва хати	-	-
27. Матеріал зовнішніх стін будинку	-	-
28. Приналежність будинку	-	-
29. Тип жилого приміщення	-	-
30. Благоустрій жилого приміщення	-	-
31. Скільки кімнат займає	-	-
32. Розмір площі	-	-

Аналізуючи статистичні дані переписів населення СРСР 1959, 1970 рр., можна відтворити динаміку демографічних змін в Україні цього періоду. Зокрема середньорічні темпи приросту чисельності населення в УРСР у 1959 - 1970 рр. дорівнювали 1,1%. В середньому за один рік у 1959 - 1970 рр. природний приріст складав 406 тис. чол. [4].

Швидкі темпи розвитку промисловості країни, розгортання НТР, різниця в рівнях життя і праці між містом і селом обумовили збільшення кількості міст і зростання чисельності міського населення в УРСР. Якщо загальна чисельність населення УРСР за період з 1959 р. до 1970 р. збільшилась з 41,9 млн. чол. до 47,1 млн.чол., або на 12,4%, то кількість міських жителів - на 33,8% (з 19,2 млн. до 25,7 млн. чол.), частка ж міських жителів у всьому населенні республіки збільшилась з 45,8 до 55,6 %. Динаміку цього процесу проілюстровано в таблиці 2 [5].

Таблиця 2. Зміни чисельності міського населення і сільського населення Української РСР в 1959 - 70 рр.

Роки	Все населення, млн. чол.	В тому числі		Питома вага в загальній кількості населення, %	
		Міське	Сільське	Міське	Сільське
1959	41,9	19,2	22,7	45,8	54,2
1970	47,1	25,7	21,4	55,6	45,4

Як бачимо, зростання міського населення супроводжувалось зменшенням абсолютної і відносної чисельності сільського населення. Протягом 1959 - 1970 рр. чисельність сільського населення в УРСР зменшилась з 22,7 млн. до 21,4 млн.чол. або на 5,7%, а частка сільських жителів - з 54,2% до 45,4%. Середньорічний темп зменшення сільського населення складав 0,5%.

При співставленні темпів приросту чисельності населення УРСР прослідковується їх загальне зниження. За досліджуваний період максимальний приріст населення зафіксований у Дніпропетровській області (в 1959 - 1970 рр. - 23,6%), Запорізькій області -21,2, у Кримській - 25,9%. Мінімальна величина даного показника була зафіксована у Вінницькій, Сумській, Чернігівській та Хмельницькій областях [6].

Відмінності у формуванні загальної чисельності населення в регіональному аспекті ще більш рельєфно проявляються в міських поселеннях УРСР. За досліджуваний період (1959 - 1970 рр.) темпи приросту міського населення перевищували середньореспубліканський показник у трьох демографічних зонах: Південно-Західній, Західній і Центральній. Саме в цих зонах спостерігалося найбільше зростання частки міського населення. Потрібно відзначити, що найвищий середньорічний приріст міського населення в 1959 - 1970 рр. був характерний для Південно-Західної зони - 3,6%.

Регіональні відмінності в республіці мав і процес формування сільського населення. Як свідчать наведені в табл.3 дані, у всіх демографічних зонах УРСР спостерігається зменшення сільського населення. Найвищі темпи зменшення його чисельності помітні у Центральній, Західній і Південно-Східній зонах. Так, середньорічний темп зниження чисельності населення складав в Центральній демографічній зоні в 1959 - 1970 рр. - 1,2%; в Західній - 0,2%; в Південно-Східній - 0,2%.

У 1959 - 1970 рр. на природний приріст населення в УРСР припадало 89%, а на механічний - 10,1%[7]. Тобто природний приріст населення залишався вирішальним

фактором відтворення загальної чисельності УРСР. Питома вага основних компонентів - природного і механічного приростів зберігала свою відповідну стабільність. Разом з тим потрібно вказати на домінуюче значення міграційних процесів у зміні співвідношення між міським та сільським населенням республіки. Міста УРСР зростали переважно за рахунок механічного приросту, на долю якого в 1959 - 1970 рр. припадало 47,8%, на 38,3 - за рахунок природного приросту і на 13,9 - за рахунок адміністративно-територіальних перетворень. Приплив мігрантів у міста УРСР був інтенсивнішим, ніж взагалі у міста СРСР [8]. Такими ж темпами в процесі міграцій зменшувалась кількість сільського населення республіки, тому що основним джерелом поповнення міських поселень було населення сільської місцевості. По УРСР воно скоротилось на 5,7%.[9] Чисельність сільського населення республіки зменшувалась як за рахунок міграційних процесів, так і переходу окремих сільських поселень до групи міст і поселень міського типу. Виняток складали Кримська та Херсонська області. Зниження його чисельності за рахунок територіально-адміністративних перетворень складало 22,0%, міграцій - 78,0% [10] .

Протягом 1959 - 1970 рр. число міських поселень в УРСР збільшилось на 166 одиниць, з них - міст на 53 одиниці, а поселень міського типу - на 113. Див. табл. 4 [11].

Таблиця 4. Чисельність населення міст та селищ міського типу УРСР в 1959, 1970рр.

	Число міських поселень		Число жителів в них	
	1959р.	1970р.	1959р.	1970р.
Всі міські поселення	1076	1242	19147419	25688560
Міста	332	385	15088772	21374726
Селища міського типу	744	857	4058647	4313834

Короткий огляд програм Всесоюзних переписів населення 1959-70 рр., знайомство з основними методологічними та організаційними принципами їх проведення свідчать про те, що матеріали переписів дають досить детальну характеристику населення країни за колонками цифр, які нерідко називають "сухими", можна побачити ті зміни, які відбулися в країні.

Переписи населення є дзеркалом суспільного розвитку країни, демографічною історією суспільства. Вони фіксують стан населення на конкретний період часу, дають серію послідовних фотокарток суспільства. По суті справи, порівняння результатів переписів за своєю ідеєю ілюструє такий же принцип підходу, як і співставлення характеристик населення, тобто суспільства в цілому, на той чи інший момент часу.

Зміни в суспільстві і населенні визначаються в першу чергу соціально-економічними факторами та особливостями історичного розвитку країни. З цих позицій населення може, як і конкретна особистість, принципово змінювати свій соціальний статус, а суспільство -соціальний склад та освітній рівень, тобто, по суті справи, переживати якісні зміни. Тому порівняння результатів Всесоюзних переписів

населення 1959, 1970 рр. створює картину соціальних і демографічних змін в Україні в 60-ті рр. 20-го ст.

Література:

1. Жученко В. С. Демографическое развитие УССР /1959-1970/. – К.,1977; Стешенко В. С. Демографическое развитие Украинской ССР /1970-1979гг./. –К.,1987; ЛібановаЕ.М. Особливості сучасних демографічних процесів в УССР. – К., 1984; Либанова З. М., Палий З.М.Демографическое развитие Украинской ССР в 70-80 годах й его перспективи. – К., 1988; Пирожков С. І., Лакіза-Сачук Н. М., Запатріна І.В. Україна в демографічному вимірі: минуле, сучасне, майбутнє. – К.,1995; Стешенко В. С. Демографічні перспективи України до 2026. – К.,1999.
2. Итоги Всесоюзной переписи населення 1959 года. Украинская ССР. -М.: Госстатиздат, 1963; Итоги Всесоюзной переписи населення 1970 года./В 7-ми томах/. - М.: Статистика, 1972; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: Стат. сб. /В 10-ти томах/. - М.: Информационно-издательский центр, 1989.
3. Киселева Г.П., Кваша А.Я. О чем рассказывают переписи населения. -М.,1983.-С.35.
4. Розраховано автором за даними: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-582, оп.20, спр.585., арк.22.
5. Розраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населення 1970г. Т.1. Численность населения СССР, союзних й автономних республик, краев й областей. - М.,1972. - С.7 ,9.
6. Розраховано автором за даними: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970г. Т.1. Численность населения СССР, союзних й автономних республик, краев й областей. - М.,1972. - С.63, 102-110, 160-163.
7. Стешенко В. С. й д. р. Демографическое развитие УССР (1970 - 1979гг.).-К, 1987.-С. 102.
8. Демографическое развитие УССР (1959 - 1970). Ред. кол.: Жученко В. С., Бурлин В. Ф., Стешенко В. С. - К, 1977. - С. 14 9.
9. Там же.-С.157-158.
10. Розраховано автором за даними таких джерел: Итоги Всесоюзной переписи 1959 г. Украинская ССР. - М.,1963. - С.11; О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1970г. Сообщение Центрального статистического управлення при Совете министров СССР. - М., 1970. -С.4,5,8; Вестник статистики. -М., 1971.-№2.
11. Демографическое развитие УССР (1959 - 1970). Ред. кол.: Жученко В.С., Бурлин В. Ф., Стешенко В. С. - К., 1977. - С. 159.
12. Итоги Всесоюзной переписи населення 1970г. (В 7-ми томах) .-Т.1.Численность населения СССР, союзных й автономных республик, краев и областей.-М., 1972.-С.63.

О. Д. Бойко

Чи існує протиріччя між результатами березневого та грудневого Референдумів 1991 р.?

Однією з центральних проблем реформаційного процесу 1985 – 1991 рр. в СРСР було визначення оптимальної моделі майбутнього Союзу та формування нового, відповідаючого реаліям часу, механізму взаємодії Центру та союзних республік, в основі якого б лежали принципи прагматичності, раціональності та

рівноправності. Тодішній радник, прес-секретар Президента СРСР М.Горбачова А.Грачов вказував, що завдання полягало в тому, щоб у формулі "Союз зберегти не можна розпустити !" вдало розставити розділові знаки [1]. Істина визрівала у ході гарячих суспільних дискусій, що виявили широкий спектр протиріч, продемонстрували високий рівень емоційної напруги взаємодіючих / протидіючих сторін та непоступливість позицій політичних суб'єктів під час прийняття кардинальних рішень.

Спробою Центру зрушити справу з мертвої точки стала публікація у пресі 24 листопада 1990 р. президентського варіанту проекту нового Союзного договору. При його розробці було використано сім проектів, підготовлених Білорусією, Казахстаном, Узбекистаном, Азербайджаном, Киргизією, Туркменією, Таджикистаном; два проекти, відпрацьовані в Інституті держави і права АН СРСР; три проекти, відзначені премією журі міжрегіональної депутатської групи, і ще один проект, представлений групою політичних партій [2]. Цей документ залишав подвійне враження: з одного боку, в ньому кожна республіка проголошувалася суверенною державою, яка має всю повноту влади на власній території, втім, з іншого боку, - майже всі пункти проекту, що визначали повноваження Союзу вступали в протиріччя з Декларацією про державний суверенітет України. Не випадково, оцінюючи проект нового Союзного договору, член комісії Верховної Ради УРСР по виробленню нової Конституції Республіки, доктор юридичних наук В.Василенко констатував: "Цей документ, який розроблявся без участі Української РСР та ряду інших республік, – результат апаратно-бюрократичної творчості. В його основу покладено віджилі дискредитовані самим життям унітарно-тоталітарні принципи." Характеризуючи суть проекту, вчений поставив такий діагноз: "Намагаючись зберегти унітарно-тоталітарні структури адміністративно-командної системи під приводом збереження Союзу, центр насправді захищає не інтереси республік, а вузькоегоїстичні, корпоративні інтереси бюрократії центральних відомств" [3].

Черговим намаганням вивести СРСР з глухого історичного кута і знайти компромісну формулу узгодження інтересів республік та центру стала гостра дискусія навколо проблеми проекту нового Союзного договору на Четвертому З'їзді народних депутатів (17-27 грудня 1990 р.). Хід дискурсу, а особливо результати цього форуму показали, що захисники імперії здавати своїх позицій не збирались. Більше того, намітилась чітка тенденція до намагання втримати в руках Центру всього, що можна було втримати. Поіменним голосуванням З'їзд приймає рішення про необхідність збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. (Цікаво і показово, що М.Горбачов, який спочатку схилявся до назви "Союз суверенних держав", під тиском консервативних кіл, вирішив врешті-решт нічого не змінювати і залишити стару назву). У прийнятій З'їздом постанові підкреслюється, що саме Союзний договір є найважливішим фактором стабілізації ситуації в країні. 24 грудня форум прийняв рішення провести всенародний референдум з приводу питання про збереження єдності оновленої радянської федерації. М.Горбачов ініціював ідею референдуму вірячи в те, що саме ця акція дозволить йому спертися нав пряме волевиявлення народу у здійсненні своїх планів. На думку дослідників, він розраховував, що позитивний результат (підтримка ідеї збереження Союзу) можуть забезпечити три фактори: по-перше, чисельна перевага росіян, які відрізняються державницьким патріотизмом; по-друге, існування етнічних меншини, що живуть на "чужих" національних територіях, і не мають ніяких ілюзій стосовно власних перспектив у майбутніх незалежнимх державах; по-третє, консолідуюча дія історичної пам'яті про спільне героїчне минуле – участь у Другій світовій війні, повоєнна відбудова, вирішення спільних господарських завдань, взаємодопомога в екстренних

ситуаціях тощо [4].

Події в Литві додали гостроти процесові обговорення долі майбутнього Союзу. Ще одного імпульсу йому надало рішення Верховної Ради СРСР від 16 січня 1991 р. про проведення референдуму на всій території Союзу 17 березня 1991 р. Питання, що виносилося на референдум, мало таке формулювання: "Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи людини будь-якої національності?"

Намагаючись з'ясувати політичні вектори громадської думки щодо майбутньої долі СРСР та напрями їх змін і динаміку, соціологічний центр ЦК КПУ провів у 13 областях України та м. Києві серію опитувань. Ці дослідження показали, що наприкінці 1990 р. – на початку 1991 р. намітилась тенденція до зростання кількості прихильників укладення нового Союзного договору. Так, якщо у листопаді 1990 р. "за" новий договір висловилися 54,5% респондентів, "проти" – 17, 5, а "не визначилися" – 28%, то вже в січні 1991 р. ситуація дещо змінилася: "за" виступили 59,6%, "проти" – 14,5, "не визначилися" – 25,9%. Аналізуючи причини цих зрушень у суспільній свідомості та загальний стан громадської думки в республіці, фахівці з ідеологічного відділу ЦК КПУ, резонно зазначали: "На результати опитування в січні у порівнянні з листопадом, безумовно вплинула певна зміна громадсько-політичної ситуації в країні. Загалом громадська думка сьогодні досить рухлива і чутливо реагує на найменші політичні зміни або навіть чутки. Такий непевний стан морально-психологічного самопочуття людей пов'язаний з кризовими явищами у суспільстві".

Відчуваючи, що настрої населення республіки в силу обставин знаходяться у стані нестабільності і дедалі більше починають формуватися та виявляти себе, підкорюючись коливанням політичного маятника, партійні аналітики наполягали на граничній концентрації та консолідації сил партійних організацій КПУ: "У боротьбі за громадську думку, котра може помітно змінюватися в короткі строки... потрібно використати всі наші можливості, досвід, форми та методи роботи. Виходячи з того, що підготовка до референдуму і його проведення – головна ділянка партійної роботи в найближчий період". Особливо робився наголос на необхідності роботи з молоддю та інтелігенцією, серед яких найбільший відсоток тих, хто висловлюється проти укладення нового Союзного договору, крім того підкреслювалося, що ті з опитаних , хто ще не визначився, - "наш значний резерв" [5].

Отже, всенародний референдум опинився в епіцентрі громадської уваги, оскільки мав вирішити не лише долю СРСР, а й по суті долю кожної з союзних республік, а також майбутнє та перспективи протидіючих політичних сил. За цих обставин до початку лютого три прибалтійські республіки, а також Вірменія, Молдавія та Грузія оголосили про своє рішення не брати участі у референдумі 17 березня. Надзвичайно гострі дискусії точилися навколо проблеми референдуму в Україні. Різкі оцінки та вислови прозвучали 4 лютого 1990 р. на прес-конференції представників Народної Ради та Руху. Л.Скорик назвала формулювання, запропоноване М.Горбачовим некоректним, оскільки, на її думку, у ньому фактично зведено п'ять питань. Д.Павличко та М.Горинь наполягали на тому, що оскільки "ковбасна свідомість" буде відігравати велику роль у цьому референдумі, доцільно замість всесоюзного референдуму провести республіканський і визначити ставлення народу до утворення незалежної Української держави. Більш поміркованою та прагматичною була позиція Л.Лук'яненка, який, вказавши на незаконність референдуму (питання є зверненням до народу через голови верховних органів республік; український закон про референдум відсутній), все ж запропонував вихід зі становища, що склалося: "Є ідея провести два референдуми – за бюлетенем М.Горбачова і за нашим... У Верховній

Раді будемо шукати формулу" [6].

Бурхливим було обговорення у другій половині лютого 1991 р. Верховною Радою УРСР питання "Про проведення на території Української РСР референдуму у питаннях збереження Союзу РСР та визначення засад та відносин з суверенними республіками та змісту бюлетеня для таємного голосування". Десятигодинна дискусія показала, що викристалізувалися дві точки зору: Президія Верховної Ради висунула ідею помістити у бюлетені не одне питання, а два, за допомогою яких з'ясувати не лише подальшу долю СРСР, а й місце та права України у процесі реформування Радянського Союзу; парламентська більшість підтримала "горбачовську" формулу питання, наполягала на здійсненні заходів щодо належного проведення референдуму, вважала неправомірним включення додаткових питань до бюлетеня Всесоюзного референдуму. Втім цілковитої єдності та сліпої підтримки союзного центру в лавах більшості не було. Так, голова Комісії з питань законодавства і законності О.Коцюба поділився з присутніми своїми тривогами та сумнівами: "Я комуніст, виступаю за договір, але я прошу, щоб ми задумалися над цими питаннями, тому що, яку основу закладемо, так потім і будемо вирішувати питання, розв'язувати суперечності". Надзвичайно не подобався народному депутатові юридичний бік справи, а саме те, що союзний центр одноосібно привласнив право, яке належить республікам [7].

Як бачимо, Декларація про суверенітет України зробила свою справу: у світобаченні частини комуністів дедалі більше місце почали займати національні інтереси, а у поведінці виявлятися національна гідність. До речі, саме на цьому грунті ще восени 1990 р. у Компартії України сформувалися два крила – "ортодоксальне", на чолі з С.Гуренком та "націонал-комуністичне", яке вів за собою Л.Кравчук. В основі появи феномену "націонал/суверен комуністів" лежали, з одного боку, пробудження національної свідомості, віра в державотворчі сили власного народу, з іншого - процес перегрупування сил в лавах КПУ, вихід на політичну авансцену другого та третього ешелону республіканського партійного керівництва, частина представників якого в силу обставин була менш консервативною та більш прагматичною і гнучко реагувала на послаблення позицій їх союзних патронів, на переміщення ядра політичної влади з партійних до державних органів.

Обстоюючи в ході дискурсу позицію Президії Верховної Ради УРСР, та висловлюючи ставлення до проблеми референдуму суверен-комуністів, Л.Кравчук з гідністю зазначив з парламентської трибуни: "Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право.., ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші суверенні права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна Рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України" [8]. В результаті зближення позицій націонал-демократів та суверен-комуністів на грунті обстоювання ідеї державної незалежності України в сесійній залі вдалося досягнути компромісу. 27 лютого український парламент ухвалив рішення про проведення 17 березня 1991 р. одночасно з загальносоюзним референдумом республіканського опитування населення для з'ясування думки громадян щодо суті майбутнього Союзу і включив до бюлетеня таке питання: "Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України ?"

В день референдуму в голосуванні взяло участь 83,5% внесених до списків. На перше питання (про збереження Союзу) "так" відповіли 70,2% (загалом по СРСР – 76,4%), на друге (про входження України до оновленого Союзу на основі Декларації про державний суверенітет республіки) – 80,2% громадян, які взяли участь у

референдумі. Як і після березневих виборів 1990 р. кожна з протидіючих сторін оцінила ці результати як свою перемогу. Причому, якщо в офіційних заявах та документах державно-комуністична номенклатура робила акцент на результатах по першому питанню, то опозиція стверджувала вирішальне значення волевиявлення українського народу по другому питанню опитування. Разом з тим, у таємних документах КПУ вказувалося на цілу низку негативних для неї тенденцій та процесів, викликаних або ж посилених волевиявленням народу. Зокрема Перший секретар ЦК Компартії України С. Гуренко у своєму листі на адресу перших секретарів обкомів та Київського міськкому КПУ від 18 березня 1991 р. зазначав: "Останні події вкрай загострили обстановку, по суті поставили на порядок денний питання "хто кого"...Депутати з так званої "Народної ради", керівники антикомуністичних партій і політичних формувань намагаються використати результати республіканського опитування 17 березня ц.р. для затягування, зриву підписання нового Союзного договору... Останнім часом знову активізуються розкольницькі сили і в самій КПРС. Нав'язується поділ комуністів на "консерваторів", "реформаторів" і "суверенних", відбувається групування навколо різних "платформ" [9].

На нашу думку, досить об'єктивно оцінив суть поточного моменту та політичні наслідки референдуму народний депутат УРСР О.Сугоняко, який стверджував: "Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як завгодно: і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука, і як підтримку незалежності. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національно-демократичні рухи і встановить "порядок", або має відбутися організований, узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині – хаос" [10].

Як же можна оцінювати результати референдуму з погляду сьогодення ? Як визначити основний вектор народних поглядів та устремлінь, що виявився у його ході ?

По-перше, слід зазначити, що сказавши "так" по першому питанню , громадяни не лише продемонстрували свою схильність до ідеї збереження Союзу, а й одночасно проголосували а) за його радикальне оновлення; б) рівноправність та суверенність республік; в)гарантування прав і свобод людини будь-якої національності.

По-друге, відповідаючи на друге питання, яке стосувалось входження України до оновленого Союзу на основі Декларації про державний суверенітет республіки, "за" проголосувало на 10% громадян більше, ніж позитивно відповіли на перше питання.

По-третє, за відсотком позитивних відповідей на перше питання Україна знаходилась на останньому місці серед республік, які брали участь у референдумі.

Отже, "комплексність" та інформаційна перевантаженість першого питання не дають змоги однозначно стверджувати який з чинників (бажання зберегти Союз чи намагання ствердити рівноправність та суверенність республік) був основним / спонукальним для тих учасників референдуму, які позитивно на нього відповіли . Разом з тим значна підтримка базових ідей Декларації про державний суверенітет республіки та по-суті найслабша серед республік-учасниць референдуму підтримка Україною ідеї збереження Союзу , на нашу думку, свідчили про те, що громадська думка в цей час, хоча й зберігала значне тяжіння до незмінності суспільних підвалин і несла на собі вантаж ідеологічних міфологем минулих часів все ж набула певної динаміки, основний вектор якої був націлений на радикальні зміни та потяг до незалежності. Політичну ситуацію після референдуму слід кваліфікувати як гранично невизначену, суспільна система вступила у стан динамічної рівноваги. Хід історії в

цей момент визначився з вектором, але не з темпами руху. Український народ стримано висловив своє бажання мати суверенну державу, але йти до цього можна було ще роки й десятиріччя. Своєрідною піковою точкою біфуркації (роздвоєння) стала серпнева криза 1991 р., яка порушила хиткий баланс сил у суспільстві і в режимі маятника вивела з рівноваги громадську свідомість та активізувала політичну дію. В цей момент розгортання суспільних процесів змусило діючу політичну систему досягнути межі свого "напруження". В результаті траєкторію її розвитку почав визначати інший комплекс чинників, домінуючим серед яких був потяг (як усвідомлений, так і не усвідомлений) значної частини суспільства до незалежності. За цих обставин прийняття вітчизняним парламентом Акту проголошення незалежності України та результати грудневого референдуму були по-суті логічним продовженням тих тенденцій та процесів, які віддзеркалив березневий референдум 1991 р.

Література:

1. Грачев А. Горбачев. – М., 2001. – С.256.
2. Див.: Горбачов М.С. Размышления о прошлом и будущем . – М., 1998.- С.117.
3. Оновлення. Але яке ? //Літературна Україна. – 1990. – 20 грудня. – С.3.
4. Див.:Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю. – М., 2002. – 193 – 194.
5. Центральний державний архів громадських об"єднань України (далі ЦДАГОУ), ф.1, оп.32, спр.2920 /Матеріали підготовлені ідеологічним відділом ЦК Компартії України в зв'язку з проведенням всенародного референдуму, б/д, арк.47, 48.
6. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2905 /Інформація "Про прес-конференцію Народної Ради і Руху", від 5 лютого 1991 р., арк..57, 58.
7. Цит. за: Кирилюк В. Референдум. Парламентські враження //Літературна Україна. – 1991. – 28 лютого. – С.1.
8. Там само.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2895/Лист С.Гуренка першим секретарям обкомів і Київського міськкому Компартії України, від 18 березня 1991 р., арк..214.
10. Сугоняко О. Від "перебудови" – до суверенної України //Літературна Україна. 1991. – 23 травня. – С.3.

О. Г. Баранков, Н. О. Баранкова

Програмні документи сучасних політичних партій та громадських організацій України про вирішення проблем міжетнічних стосунків: набір іміджових гасел чи реальний план дій?

Демократія не може функціонувати без політичних партій, які є суттєвим інститутом кожної демократичної системи. Ця думка підтвердилася в процесі політичних трансформацій в країнах Центральної та Східної Європи за минулі роки. Разом з тим сучасні політичні партії та громадські організації повині враховувати полікультурність існуючого суспільства , мати плани вирішення міжетнічних проблем. Це стосується і України.

Жодна з діючих в Україні політичних партій не заперечує факт багатокультурності сучасної України. Однак є істотні відмінності в баченні оптимальних шляхів майбутнього розвитку та в оцінці цієї багатокультурності та проблем міжетнічних

стосунків. Сучасні політичні партії вже не мають всеохоплюючих програм, але розрізняють основну програму, програму дій, Партії лівого спектру (КПУ, СПУ, ПСПУ та СелПУ) обстоюють "інтернаціоналізм" радянського зразка, що грунтується на теорії В.Леніна про «дві культури в кожній національній культурі», тим самим надаючи культурній сфері виразно ідеологічного спрямування. Водночас уся ця «четвірка» солідарна в мовному питанні виступає за надання державного статусу російській мові[1].

Однак численні заяви лідерів усіх цих партій про «дружбу народів» насправді часто-густо поєднуються з такими висловлюваннями їхніх відомих представників, що тхнуть ксенофобією цілком чорносотенного гатунку (зокрема, деякі виступи депутатів Верховної Ради 3-го скликання-комуніста П.Бауліна, голови фракції СелПУ С.Довганя, окремі публікації в газетах " Комуніст" , "Товариш "тощо). При цьому неодмінним компонентом "лівого дискурсу" є анти-західна риторика, розпалювання недовіри й ворожості до будь-якої економічної й політичної співпраці із країнами Заходу. Скажімо, традиційний антизахідний елемент у виступах О.О.Мороза притих лише тоді, коли він став потребувати підтримки європейських структур у боротьбі з Л.Кучмою.

Два питання , які в умовах сучасної України, є для лівих ключовими, - захист національних меншин і державна (або офіційна) двомовність.

Партії «ліберально-центристської» орієнтації (СДПУ,СДПУ(о), ЛПУ, "Трудова Україна", Партія регіонів України, Партія духовного, економічного і соціального прогресу тощо) притримуються поглядів, які можна б назвати "багатокультурністю без кордонів та ідеологічних обмежень ". Хоча деякі з партій та об'єднань цієї групи (наприклад, ПРУ, ПДЕСП та ін.) також ставлять на меті удержавлення російської мови в Україні, це не супроводжується орієнтацією на радянську систему цінностей та антизахідною риторикою (у цьому сенсі культурні орієнтації лібералів-центристів є більш "багатовекторними"). Багатокультурність, утім, слугує своєрідною ідейною легітимацією програмних (чи фактичних) політичних цілей. Щодо цього характерним є один з пунктів програми ПДЕСП: «Вільний розвиток культур і конфесій для всіх націй і національних груп, виховання взаємної поваги і дружби між громадянами нашого суспільства. Рівноправний розвиток мов усіх національностей, що проживають в Україні, надання російській мові офіційного статусу». Отже, й тут багатокультурність виглядає як синонім проросійської орієнтації.

Натомість майже всі партії національно-демократичного спрямування (НРУ, УНР, КУН, «Собор», РХП тощо) обстоюють свого роду мовно-культурний моноцентризм, із політичним пріоритетом української етнічної культури як інструменту національної консолідації української політичної нації при збереженні прав на розвиток інших етнокультур (представники яких теж мають стати членами згаданої політичної нації, "українізувавшись" принаймні частково - тією мірою, якою це необхідно для досягнення згаданої мети - політичної консолідації суспільства. Для них важливо не стільки те, якої національності конкретний громадянин, скільки те, якою мовою він розмовляє публічно (що є синонімом політичної орієнтації). Визнаючи право громадян на збереження й розвиток своєї етнолінгвістичної ідентичності, вони стоять на позиціях державної - української - одномовності. Варто зазначити явну "прозахідність" ідеології усіх цих партій, з неодмінним постулюванням у їхніх програмах політичного й культурного плюралізму, свобод і прав людини, сприяння розвитку структур громадянського суспільства тощо. Однак ставлення націонал-демократів до фактів пропаганди етнічної вищості українців, до політичних "проектів", які передбачають дискримінацію громадян за ознаками етнічної й мовно-культурної приналежності є здебільшого або кволокритичним, або й байдужим.

Скажімо, колишній редактор газети "Вечірній Київ" В.Карпенко, який регулярно вміщував у своєму часописі матеріали відверто ксенофобського штабу, без проблем опинився серед лідерів "Конгресу української інтелігенції" - організації, яка претендує на роль речника й охоронця всіх духовних чеснот нації. У відсутності чіткого розмежування питань мовно-культурних та політичних, на наш погляд, і виявляється ідейна слабкість української націонал-демократії. Натомість партії радикально-націоналістичного спрямування (СНПУ, ДСУ, Партія ідеалістів, ГО «Благо України») стоять, по суті, на засадах расово-етнічного моноцентризму, за яким на перший план виходить не лише культурно-лінгвістична ідентичність громадянина, але і його етнічна належність. Найбільш "етноцентрична" з націоналістичних партій - «Державна самостійність України» (ДСУ) - формулює свої офіційні програмні засади не відверто агресивно («джерелом влади в Україні може бути лише український народ, а безпосередніми керівниками української держави - українці»). Однак її лідер Р.Коваль у своїх текстах значно відвертіший. У брошурі «Підстави націократії» , він так формулює засади національної політики ДСУ: «Коли ДСУ прийде до влади, українська пропаганда наголошуватиме на почутті етнічної, кровної спільноти як основи української держави» [2]. На його погляд, сучасна українська політична еліта - це «сонмище російських і російськомовних волоцюг - корнєєвих, звягільських, масолів, йоффе, лобових, гурвіців, дворкісів, табачників, гриньових - і опозицію до них: зграю жидофільствуючих дисидентів» [3]. Крім суто українських націоналістичних партій, до подібної орієнтації належать і так звані «слов'янські» партії, які обстоюють ідею вже не українського, а панславістського націоналізму, їх головна ідеологічна підвалина - протистояння культурно-ідеологічній експансії західного світу та інших «неслов'янських» світів. Звідси й масштаби полікультурності звужуються лише взаємодією культур (східно-) слов'янських народів. При цьому ідеологія деяких із них (напр., «Слов'янської партії» під керівництвом В.Базилюка, яка в 1992-1998 рр. діяла під назвою «Громадянський конгрес України») носить фактично русофільсько-українофобський характер. Сам партійний лідер писав у передмові до перевидання великорусько-монархічної за змістом брошури князя О.Волконського «Историческая правда и украинофильская пропаганда» (1998): «...Следует обратить внимание на особенности так называемого украинского национализма. Это течение весьма разнородно, но его основная и самая влиятельная часть с национализмом имеет сугубо внешнее сношение. По сути, это подлог, некий эрзац, использующий фразеологию и взрывную энергию национализма для целей, лежащих за пределами украинской идеи как таковой. Ибо ядром данного течения является чужеродная и чужеземная идеология, а его адепты, от Мазепы до Чорновила, строят личную карьеру под крышей иностранных государств: Швеции или Польши, Германии или Австро-Венгрии, США или Канади и т.д.». Зрозуміло, Росія до числа «іноземних держав» автором не зарахована. Втім, не дано й відповіді на запитання, що таке українська ідея "как таковая" - адже насправді жодна українська ідея в жодному її вигляді йому не потрібна. Друга течія у "політичному слов'янстві" - інтегрально-антизахідна. І її, зокрема, репрезентує «Партія слов'янської єдності України», у програмній Декларації якої, зокрема, зазначено: «Слов'ян пробують зіштовхнути в братовбивчих конфліктах, а уцілілих перетворити на покірних тварин, що відкидають всі етнічні перепони на шляху до матеріального благополуччя. І в результаті - підлеглість іудео-протестантській цивілізації, яка спирається на політико-економічну могутність першої масонської псевдоімперії - США... Перемогти можна, якщо об'єднати сили слов'янських народів, відновити єдиний Слов'янський світ». Найбільш радикальною та відвертою у своїх етноцентричних слов'янофільських поглядах є ГО «Благо України». Воно може вважатися прецедентом (хоча й маргінальним - через

свою нечисельність) відродження «общеруської» чорносотенної ідеології зразка кінця 19 - поч. 20 ст. Об'єднання балансує на межі слов'янофільства та радикального українського етнонаціоналізму, про що свідчить його основне гасло: «Самостійній Україні - Українську столицю, Українську владу, антиокупаційну програму, національне та соціальне визволення народу, слов'янське братерство» Програмним документом цього об'єднання є «Маніфест прав корінних народів», де подаються конкретні приписи щодо національної політики, яка має бути чинною не лише для України, але й для всього світу, зокрема: «3. Корінний народ для звільнення своєї землі може вживати будь-які заходи для повного вигнання окупантів,. Окупантами визначаються зайди, включно й ті, що мімікрували під корінний народ..., захопили владу та керівні посади на чужій землі, заповнили фінансові, освітньо-культурні, юридичні, медичні та інформаційні заклади у кількості, яка перевищує їх відсоток у порівнянні з корінним народом або іншими національними групами...Уряд вважається маріонетково-окупаційним, якщо він допустив непропорційність провідної верстви за національною ознакою, застосувавши таким чином методи апартеїду до корінної нації. В Україні, наприклад, має бути 80% українців при владі в усіх сферах життя, 80% українських міністрів та депутатів, банкірів та власників. Відповідно до національного складу має бути рівність: руських при владі має бути 13%, поляків - 2%, білорусів - 1%, жидів - 1%, молдаван, болгарів, румунів, татарів та всіх інших - відповідно кількісному складу..." Можливо, згадане об'єднання не заслуговувало б на значну увагу, якби шпальти його друкованого органу не відвідували деякі відомі політики та діячі культури, які тут дозволяють собі «розкривати душу» в цілком суголосний духу «Блага України» спосіб: народні депутати Є.Смирнов, Ю.Кармазін, байкар П.Глазовий, лідери українських "лівих" О.Мороз, О.Ткаченко та ін. Ще сумніше те, що крізь мовно-етнічні окуляри дивляться на багато суспільних і навіть політичних проблем сучасної України навіть деякі ліберально-прозахідні інтелектуали, як от М.Рябчук (у книжці "Від Малоросії до України"), С.Грабовський (у численних публіцистичних та "наукових") статтях: вони вбачають корінь проблем України в тому, що при владі в ній опинилися не "справжні" українці, а російськомовні "креоли", тому й сама ця влада є "неукраїнською". Отака ідеологічна строкатість українського "політикуму" при певній аморфності національної політики діючої виконавчої влади є, вочевидь, однією з причин того, що різні групи опозиції звинувачують сучасне політичне керівництво України одночасно і у "примусовій українізації" (переважно представники "лівих" та "слов'янських" партій) і у "продовженні політики русифікації, яка проводилась російською та радянською імперіями", в "розбудові неукраїнської України" ("націонал-демократи" та "праві"). При цьому як "ліві", так і "праві" нерідко вдаються до звинувачень у "вестернізації" чи "американізації" України. Звинуваченні у "примусовій українізації" базуються переважно на даних про збільшення за роки незалежності частки учнів, що навчаються українською мовою з 49 до 67 відсотків і, відповідно, зменшення частки учнів, що навчаються російською, з 50 до 32 відсотків. Частка інших національних мов у системі освіти (практично незмінна - біля 1 відсотка) мало цікавить політиків. Як аргумент приводяться також відомості про ліквідацію, як обов'язкового окремого шкільного предмету, "російської літератури" та вивчення її (в скороченому вигляді) у рамках предмету "світова література". При цьому речники "російськомовного населення", які люблять висувати такі звинувачення (зокрема, колишні депутати Верховної Ради України В.Алексєєв та С.Кияшко), здебільшого не уточнюють, що російську мову перестали викладати не у всіх, а лише в україномовних школах, що важко кваліфікувати як ущемлення прав російської меншини. Звинувачення в "продовженні русифікації" чи принаймні "потуранні повзучій русифікації" базується на даних про зменшення частки

україномовних радіостанцій (особливо в РМ-діапазоні), телепрограм, друкованих видань і, особливо, книжок, аудіо- та відеопродукції. Звучать звинувачення у відсутності будь-якої підтримки на державному рівні української мови і культури (що несправедливо, хоча ця підтримка й досить слабка). Звинувачення в "американізації" базується на даних про домінування на телебаченні фільмів та серіалів, продукованих у США, країнах Латинської Америки і Західної Європи, на даних про "засилля" західних товарів культурного призначення тощо. Таким чином, прослідковується тенденція інтерпретувати національно-культурні проблеми переважно як мовні проблеми чи як проблеми західної або російської "експансії" та використовувати їх як засіб політичної боротьби. Реальні ж інтереси та прагнення нацменшин (окрім так званого "російськомовного населення" та ще, можливо, кримських татар) українських політиків цікавлять мало - вочевидь, через незначну кількість виборчих голосів, що їх може дати "заграбання з меншинами". Через це питання справжньої (а не удаваної) багатокультурності опиняються поза зоною уваги вітчизняних політиків. Єдиною культурною проблемою, яка справді має чималу політичну вагу, є проблема мовна. Власне, їх дві: проблема російської мови як державної, а також питання "українізації" деяких сфер суспільного життя.

Література:

1. Зеркало недели.-26 января 2002 года.- С. 3.
2. Коваль Р. Підстави націократії.- К.,1995.- С.17.
3. Там же.- С.10.

О. Д. Бойко

Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року ?

На початку вересня 1990 р. в епіцентрі громадської уваги та політичного життя України знаходилися дві проблеми – укладання нового Союзного договору та розклад сил у вітчизняному парламенті і перспективи його розвитку. Розгляд решти питань, які періодично піднімалися у ході мітингів, пікетувань та інших політичних акцій опозиції (створення власної української армії, демонтування пам'ятників В.Леніну тощо), та демонстрацій сили офіційною владою, як правило, були лише приводом для розмови "про головне".

Політична напруга у суспільстві наростала. 15 вересня нарада представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України прийняла рішення про проведення 1 жовтня Всеукраїнського попереджувального одноденного політичного страйку. Вже 30 вересня відбулася своєрідна проба сил. За даними опозиції, у грандіозній маніфестації взяло участь 100-120 тис. осіб, а за інформацією партійних органів, на мітинг та маніфестацію опозиції вдалося вивести лише до 15 тис. осіб, причому значна їх частина прибула із західних областей республіки [1].

У вирішальний для опозиції день – 1 жовтня 1990 р. у всеукраїнському страйкові в цілому по республіці взяло участь, за офіційними даними, 10 тис. осіб з 25 млн. працюючих . З огляду на таку статистику аналітики ЦК КПУ з оптимізмом констатували: "Це свідчить як про можливості активної роз"яснювальної роботи партійних комітетів, радянських органів, засобів масової інформації, так і про те, що здоровий глузд починає брати гору над мітинговими пристрастями" [2].

Слід визнати, що це справді була надзвичайно дошкульна поразка опозиції, яка показала, з одного боку, значну ступінь інерційності протікання політичних процесів

у республіці, збереження певного контролю владних структур за формуванням громадської думки та виявами суспільної активності, з іншого - організаційну слабкість демократичних сил, відсутність у неї широкої соціальної бази. Поразку жовтневого страйку змушений був визнати на II з'їзді НРУ і В.Чорновіл, який констатував: "це була величезна помилка" [3].

Втім, від справжнього політичного нокауту опозицію врятувала своєрідна студентська жовтнева революція (таку назву в подальшому отримала осіння акція студентського протесту 1990 р.). Вона розпочалась 2 жовтня, коли представники Української студентської спілки (УСС) та Студентського братства розпочали політичне голодування на столичній площі Жовтневої революції. У перший день цієї акції брали участь 119 студентів та 120 осіб обслуги. В основному це були львівські студенти, до яких приєдналися 37 київських [4]. Варто підкреслити, що цей акт громадянської непокори не був стихійним. Ще влітку 1990 р. Київська філія УСС під час святкування 500-річчя українського козацтва у Запоріжжі вперше публічно висловила ідею проведення політичного голодування в Києві. За задумом радикальної молоді, весь комплекс заходів (голодування було лише частиною широкомасштабної акції протесту, яка передбачала мітинги, страйки, демонстрації) мусив здетонувати загальностудентський страйк, що мав примусити владу провести політичні реформи [5].

Щоб виступ студентів був організованим, масштабним та мав республіканський резонанс необхідна була координація та узгодження виявів політичної активності різних молодіжних організацій. Основний план дій та принципові позиції (день початку акції, форми та методи її розгортання) були з'ясовані у ході переговорів між УСС (О.Доній, Ю.Зубко) та Студентським братством (О.Кузан, Т.Давидяк), що відбулися у рамках зустрічі молодіжних і студентських організацій СРСР у Вільнюсі (Литва) [6].

Напередодні голодування у поширеній Київська організація УСС листівці висувалися три вимоги:

* достроково припинити повноваження Верховної Ради України та призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 р.;
* прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ;
* не допустити підписання союзного договору.

Львівські студенти доповнили цей перелік ще двома:

* прийняти рішення про проходження військової служби громадянами України виключно в межах республіки;
* відставка Голови Ради Міністрів УРСР В.Масола.

Як бачимо, студентські вимоги стосувалися не виключно молодіжних проблем, а охоплювали широке коло питань, вирішення яких диктувало необхідність глибокого політичного реформування суспільства. Характерно, що у 1990 р. навіть прибалти вважали їх надто радикальними. Організатори акції мали на меті перетворити студентське голодування на своєрідну революцію, каталізатор суспільного розвитку, на фактор дестабілізуючий систему та пробуджуючий національну свідомість у народі, чинник, який мав підняти спочатку молодь, а потім широкі народні маси на масштабні дії громадської непокори. Саме у цьому контексті слід сприймати твердження одного з молодіжних лідерів М.Іващишина про те, що радикальність вимог передбачала від самого початку їх невиконання, і тому акція студентського голодування може підвести країну майже до революційної ситуації [7].

Студенти, які розпочали голодування, були переконані у тому, що в першу ж ніч влада вчинить рішучі заходи: наметове містечко буде знищено, а їх відправлять у слідчі ізолятори. Згадуючи про той час, учасник голодування Ю.Зубко підкреслював:

"Коли ми першого дня вийшли на майдан, то були певні: в черговий раз швидко нас звідти "знесуть". Бо вже траплялися арешти – і під час пікетування Київради 23 лютого, і після перших студентських мітингів 23 лютого..."[8]. Передбачаючи такий розвиток подій, організатори акції готувались до наступного її етапу - планувалося підняти страйкову хвилю у вузах республіки на захист ув'язнених студентів. Роль ініціаторів та лідерів цієї політичної дії на місцях відводилася членам УСС та Студентського братерства.

Втім події мали зовсім інший розвиток. У той час як центральна влада зайняла вичікувальну позицію, президія Київради (виконуючим обов'язки голови на той час був представник Демократичного блоку О.Мосінюк), о 23 годині 2 жовтня заднім числом прийняла рішення, у якому голодування не згадувалося, але яке давало формальний юридичний дозвіл на його проведення. У цьому документі, зокрема, зазначалося: "Засуджуючи провокаційні насильницькі дії до працівників міліції, що мають місце ... дозволити під час роботи другої сесії Верховної Ради Української РСР проведення в центральній частині міста масових заходів, що не заважають рухові транспорту" [9]. Варто підкреслити, що певною мірою таке рішення стало можливим завдяки тому, що 40% депутатського корпусу тодішньої міськради складали представники Демблоку.

За цих обставин 3 жовтня наметове містечко на площі Жовтневої революції нараховувало вже 49 наметів, а в голодуванні брало участь 137 осіб із Києва, Львова, Дніпропетровська, Івано-Франківська та інших міст республіки [10]. У центрі табору майорів прапор з медичним хрестом, декілька десятків жовто-блакитних, а також два чорно-малинових знамена. Голови голодуючих були пов'язані чорними стрічками. У різних кінцях висіли плакати "Голодують деструктивні елементи" Львівського сільгоспінституту, "Наше ярмо : 239, КДБ, КПУ", "Кравчук – персона нон-грата на Україні". Один із плакатів зображав пам"ятник В.Леніну на бульварі Т.Шевченка, а над ним руку з гачком від підйомного крана і підпис: "Бульвар Т.Шевченка, а не Леніна". Вже на цьому етапі голодування студентів сприймалося центральними партійними органами, не як ініціатива молоді, а як інспірована опозицією дія: "Не викликає сумніву, - зазначається в інформації про студентський виступ, що вищезгадана акція – одна із складових частин чітко спланованих дій антирадянських, антикомуністичних, антисоціалістичних сил (РУХ, УРП, СНУМ і т.п.), спрямованих на захоплення влади, розпуск парламенту республіки [11].

4 жовтня група народних депутатів СРСР від України (Ю.Щербак, В.Яворівський, О.Гончар, В.Черняк, С.Конєв, О.Ємець та ін.) виступила зі зверненням до громадян України, керівників та членів політичних партій, громадських рухів, у якому зазначала, що перед загрозою поглиблення загальної кризи в СРСР та Україні, необхідно негайного скликати "круглий стіл" політичних сил республіки. Цей документ був оцінений Секретаріатом ЦК Компартії України, як "спроба дестабілізувати ситуацію, спровокувати урядову кризу", що мала на меті "переглянути рішення Верховної Ради УРСР щодо формування уряду, протягнути до нього представників опозиції" [12].

Наступного дня Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук зустрівся з лідерами студентської акції – О. Донієм та М.Іващишиним. Хоча ця зустріч, як і слід було очікувати, завершилася безрезультатно і кожна зі сторін лишилася невдоволеною, але в її ході були з"ясовані позиції протидіючих сторін , що мало значний вплив на подальший розвиток подій. Зокрема, нові більш демократичні акценти з"явилися у поглядах Голови Верховної Ради. Під час зустрічі з керівниками студентської акції він заявив: "...я хочу бути над партіями. Я ніякої партії підтримувати не буду, я буду підтримувати народ. Я член КПРС, але це моя особиста позиція. Є вищі інтереси ніж

партія. Це повторюю інтереси народу"[13]. До речі саме тоді Леонід Макарович переконався, що студентське голодування не інспірована "дорослою" опозицією акція, а цілком самостійний вияв активності молодіжного руху. Згадуючи про той історичний момент, він зазначав: "Я хотів почути, чи це справді була їхня точка зору, чи за ними стоять старші сили, а їх просто використали...Дискусія була досить гострою. Адже в моїй особі студенти вбачали комуністичні сили України. А вони хотіли, щоб їх не було. Тоді я зрозумів, що це є люди переконані. І вони стоятимуть до кінця" [14].

Крім публічного задекларування своїх позицій, фактично ніяких позитивних наслідків не мав і круглий стіл, проведений 9 жовтня . У ході зустрічі керівництво Верховної Ради, депутати, представники міністерств так і не змогли знайти спільної мови та дійти згоди з лідерами студентської акції протесту О. Барковим, О.Донієм, М.Іващишиним, О.Кузаном, В.Кириленком, Ю.Герциком. Після гострої та тривалої дискусії І.Юхновський, який вів "круглий стіл", подякував студентам за мужність і активність та закликав припинити голодування якщо будуть позитивно вирішені дві вимоги – про Союзний договір і військову службу. Однак, голодуючі студенти вустами М.Іващишина повідомили, що не зважаючи на обставини залишаться на своїх позиціях [15].

Наступний день фактично проілюстрував, що кожна з протидіючих сторін діє за своїм сценарієм: у парламенті шляхом відкритого голосування було прийнято рішення не включати до порядку денного сесії обговорення вимог голодуючих студентів (лише 161 депутат висловився "за"), а студенти, порушуючи рішення Київради, організували десятитисячну маніфестацію, яка перекрила рух на Хрещатику та блокувала будинок Держтелерадіо УРСР. Основною вимогою демонстрантів було надання 10-хвилинного прямого ефіру для обнародування вимог голодуючих. За цих обставин влада змушена була піти на певні поступки – групі народних депутатів було дозволено виступити з заявою. Лейтмотивом цього виступу була теза про те, що нинішній парламент вичерпав свої можливості і заклик до громадянської непокори, страйків. Крім того, народні депутати УРСР заявили про своє приєднання до голодуючих. Голодування на знак підтримки вимог та дій молоді розпочали С.Хмара, Л.Горохівський, В. Колінець, О.Гудима, М.Куземко, Ф.Свідерській, Б.Ребрик, Я.Зайко, Я.Кензьор, В.Бедь, М.Горинь.

Подальші події - 100-тис. демонстрація у Києві – 11 жовтня, розгортання загального студентського страйку – 13- 15 жовтня, "окупаційний страйк" (захоплення студентами Червоного корпусу КДУ) - ввечері 15 жовтня; утворення біля стін Верховної Ради УРСР другого наметового "містечка свободи" – 16 жовтня (у цей день голодувало вже 298 студентів, 27 з них голодували з першого дня, 60% голодуючих були застуджені, почастішали приступи) свідчили про радикалізацію настроїв та дій студентів. За даними Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, у голодуванні та страйку з 85 тис. студентів стаціонару київських вузів взяло участь близько тридцяти тис. осіб. У Львові з 65 тис. – майже 59 тис. студентів. У Тернополі та Івано-Франківську – по десять тисяч, тобто фактично всі студенти. В цілому ж з 510 тис. студентів стаціонару вузів України у цій акції взяли участь майже 100 тис. осіб, тобто кожен п'ятий студент [16]. У цей час республікою прокотилася хвиля протесту проти позиції офіційної влади щодо голодуючої молоді. Такі акції пройшли у Тернополі, Рівному, Донецьку, Кременчуці, Горлівці, Херсоні, Хмельницькому, Дніпропетровську. На знак солідарності на київській площі Жовтневої революції у центрі Житомира, Донецька та Сум розгорнулися наметові містечка голодуючих...[17]. Ці та інші фактори переконливо свідчили про те, що детонована студентським голодуванням суспільно-політична ситуація в республіці з

прискоренням наближається до межі, за якою можуть розгорнутися неконтрольовані процеси. Не випадково, аналізуючи динаміку та можливі наслідки голодування, Секретаріат ЦК КПУ вже 13 жовтня констатував, що "Небезпеку цієї акції не можна недооцінювати"[18].

Під тиском обставин Верховна Рада УРСР змушена була прийняти 17 жовтня 1990 р. постанову, зміст та дух якої відбивав хиткий баланс сил. 18 жовтня 1990 р. студентське голодування була припинено. Оцінюючи наслідки студентської студентської жовтневої революції, М. Горинь підкреслив, що "те, чого не могла домогтися Народна Рада, досягла студентська молодь. Це наше найбільше завоювання". І.Драч особливо відзначив, що "молода кров зробила те, чого не могли зробити Верховна Рада. Наші тактичні, стратегічні ходи нічого не могли досягти. Про таку постанову (мова йде про рішення Верховної Ради УРСР від 17 жовтня 1990 р. – О.Б.) ми не могли думати ще декілька днів тому" [19].

Втім, парадоксально, але факт, десять років потому лідери протидіючих сторін оцінювали ситуацію майже однаково: втрачений шанс, більше того, одностайно прийшли до висновку, що студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи. Повертаючись думкою у минуле, один із організаторів акції голодування О.Доній з болем констатував: "Зараз , коли згадують про наші вимоги, здебільшого вимагає відставка прем"єр-міністра Масола. А там був дійсно комплекс вимог...Йшла мова про комплексність політичних та соціальних реформ... І саме тоді, у той невеличкий проміжок часу, у разі проведення виборів можна б було радикально "посунути" номенклатуру, і це був шанс якщо не центральноєвропейського, то принаймні прибалтійського шляху. Але фактично відбулась зрада з боку націонал-демократії. Я свідомо використовую це слово, бо якщо стара номенклатура була свідомим опонентом, проти якого ми знали, як боротися, то з боку націонал-демократії це був неочікуваний удар в спину, бо Народна Рада на час акції не усвідомила необхідності перевиборів. Її представники приходили до нас і просили скасувати одну вимогу – перевибори".

Згадуючи про події того часу, тодішній Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук акцентував: "Коли б ми послухали студентів і провели дострокові вибори до Верховної Ради, сценарій розвитку в Україні міг би бути зовсім інший, і політичний, і економічний. На хвилі піднесення ми могли б обрати до ВР справжніх патріотів, людей, які хочуть для України добра. А це означало, що ми прийняли б удвічі більше законів, потрібних для України... Тоді б на постах були інші люди" [20]. В іншому інтерв'ю він додав : "Прикро мені говорити, та націонал-патріоти, які повинні були підтримати студентів, були проти переобрання Верховної Ради [21].

Чому опозиційна група депутатів у парламенті не підтримала весь комплекс вимог студентів ? Чому Жовтнева революція 1990 р. не перемогла? На нашу думку, тут було кілька причин. По-перше, не було впевненості у власних силах. Після невдалих спроб наприкінці вересня – на початку жовтня підняти народ України на масові акції демократи не мали гарантії перемоги на майбутніх дострокових виборах. Ці домінуючі в контреліті погляди консервативного прагматизму досить красномовно висловив О.Смець: "Коли з 50-ти мільйонів народу у маніфестації 30 вересня і 1 жовтня приходить 100 тисяч – ще не настав час. У Болгарії з 10 млн. вийшло три – і то не все змінили" [22]. По-друге, із 190 депутатів, які працювали на постійній основі в комісіях Верховної Ради, майже 80 були представниками опозиції, що суттєво перевищувало відсоток опозиційних депутатів у загальному складі українського парламенту [23]. Стовідсоткова впевненості, що такий розклад сил після дострокових виборів вдасться покращити, у націонал-демократів не було. По-третє, існували серйозні протиріччя між старшим поколінням опозиції і її новою хвилею.

Характеризуючи суть проблеми, О.Доній резонно зазначав: "Студентський рух виник неочікувано не лише для компартії та КДБ, а й для націонал-демократів. Його сприйняли як політичного конкурента. І чинився тиск не лише з боку компартій та КДБ, а й з боку "політичних партнерів", з боку різних діаспорних центрів. Крапку поставили, коли ВР прийняла зміни і доповнення до Закону "Про вибори": раптово підвищили віковий ценз до 25 років. І всім студентським ватажкам просто закрили можливість перетворити студентський рух на політичне явище"[24].

Очевидно, певну роль у такому розвиткові подій зіграв і вкрай неоднорідний склад національної контреліти, яка з одного боку, складалася з колишніх дисидентів, ветеранів антирадянського руху, тобто радикалів, не схильних до компромісів, з іншого – формувалася на основі поміркованих опозиціонерів, тобто тих, хто звик ретельно виважувати кожен свій крок , оскільки тривалий час в силу обставин змушений був, співпрацюючи з Системою, приховувати свої справжні погляди . Сума надмірного радикалізму та поміркованої обережності у лавах опозиції дала невизначеність, яка і перекреслила на цьому етапі всі надії та шанси на кардинальні зміни у суспільстві.

Література:

1. Див.: Гарань О.В. Убити дракона.- К., 1993. – С.125; ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2768 / Інформація Секретаріату ЦК КПУ "Про розвиток політичної ситуації у республіці", від 13 жовтня 1990 р., арк. 30.
2. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2768 / Інформація Секретаріату ЦК КПУ "Про розвиток політичної ситуації у республіці", від 13 жовтня 1990 р., арк. 31.
3. Цит. за: Гарань О.В. Убити дракона.- К., 1993. – С.129.
4. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2772 / Інформація "Про голодування студентів в м.Києві 3 жовтня 1990 р.", б/д, арк.133.
5. Як все починалось ? //Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня . – С.2; Перші дні голодування /Там же.
6. Доній О., Синельников О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989 – 1999). – С.3.
7. Див.: Бондаренко К. Велика Жовтнева Студентська Революція //Політика і культура. – 2000. - № 37. – С.10.
8. Час хризантем: потому десять літ //Столиця. – 2000. – 7 жовтня. – С.4.
9. Цит. за: Свистович М. Не чіпайте святого ! Цієї реліквії не віддають чужим // Політика і культура. – 2000. - № 40. – С.39.
10. Див.: Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К., 2000. – С.159.
11. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2772 / Інформація "Про голодування студентів в м.Києві 3 жовтня 1990 р.", б/д, арк.133-134.
12. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2768 / Інформація Секретаріату ЦК КПУ "Про розвиток політичної ситуації у республіці", від 13 жовтня 1990 р., арк. 32.
13. Студенти і Кравчук //Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня . – С.3.
14. Леонід Кравчук //Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня . – С.3.
15. Круглий стіл //Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня . – С.6.
16. Тараненко В.Переможців не судять //Літературна Україна. – 2000. – 25 жовтня. – С.1.
17. Козак С. Ще в сутінках, та вже без ілюзій // Літературна Україна. – 2000. – 18 жовтня. – С.1.
18. ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2768 / Інформація Секретаріату ЦК КПУ "Про розвиток політичної ситуації у республіці", від 13 жовтня 1990 р., арк. 31.

19. ЦДАГОУ, ф.1., оп.32, спр.2768 /Довідка "Про прес-конференцію Руху", від 18 жовтня 1990 р., арк..44.
20. Студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи //Політика і культура. – 2000. - № 37. – С.12, 13.
21. Студенти і Кравчук //Українське студентство. – 2000. – 2 жовтня . – С.3.
22. Цит. за: Гарань О.В. Убити дракона.- К., 1993. – С.132.
23. Див.: Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. - К.,1994. - С.260.
24. Студентську революцію зрадили не комуністи, а націонал-демократи //Політика і культура. – 2000. - № 37. – С.13.

Р. А. Офіцинський

Україна пострадянська (1992—2002): революційні фази чи перехідний етап?

Скориставшись образним словом знаного історика Сергія Білоконя, зробимо помітку: в історичній науці здавна помічалась оптична ілюзія (те, що лежить ближче, здається більшим)[1]. Проте давніші часи опрацьовано капітально, а сучасні матеріали лежать просто облогом.

Отож, про **наш час як ще не відому, теоретично не прояснену добу** в розвитку світової, а не тільки суто посткомуністичної цивілізації, у спеціальному колективному дослідженні висловились провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці[2], зокрема, професор політології, екс-радник американського президента з питань національної безпеки (1977—1981) Збігнєв Бжезінський, його син — директор Програми національної безпеки Консультаційно-дорадчої ради при Верховній Раді України Ян Бжезінський, старший співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир Шерман Гарнет (США), професор Торонтського університету Анна Маколкін (Канада), директор Українського народного інституту дослідження геноциду Джеймс Мейс (США), директор Центру дослідження посткомуністичних суспільств при Національному центрі наукових досліджень Жорж Мінк (Франція) та ін.

Якихось теоретичних засад щодо перетворення одержавлених суспільств на демократичні країни з плюралістичним державним устроєм і економікою вільного ринку не існувало. Дифузія влади — колишньої комуністичної номенклатури і конформістської контреліти (опозиціонерів 1988—1991 рр.) — унеможливила здійснення реальних політичних та ринкових реформ у 1992—1995 рр. Окрім усього, трудність повноцінного коментаря історичного періоду створюють посткомуністичні симулякри, тобто смислова і буттєва реальність, яка виникає у вивільнених від державної цензури потоках масової інформації. Її практично неможливо поцінувати через брак об'єктивних критеріїв для відокремлення істини від нав'язаної інтерпретації.

Глобалізація і постсоціалістична трансформація – дві характерні риси сучасності (останнього десятиліття XX в. і перших років XXI ст.), що триває вже протягом половини життя одного покоління. Затяжний, більш як десятилітній трансформаційний процес в незалежній Україні (із кінця 1991 р., коли пройшло „цивілізоване розлучення" в умовах „системної кризи соціалізму")[3] — від командної до ринкової економіки, від тоталітарного до демократичного (громадянського) суспільства — виставив на передній рубіж проблемні лакуни мімікрізованого політичного самоствердження української еліти (за рахунок болісних конвульсій перелицьованої номенклатури) та непослідовного і спекулятивного економічного реформаторства (за рахунок соціальних чинників — зниження легалізованого

життєвого рівня і притлумлення трудових, житлових, пенсійних, решту першочергових гарантій).

Як зазначив процитований культуролог Марк Найдорф (Одеський державний політехнічний інститут), **Україна першого десятиліття незалежності була радянською за походженням**, детермінована „совєцьким періодом історії України, у т.ч. і нерівним за тривалістю совєцьким досвідом українських Заходу і Сходу": конфігурація кордонів, етнічний склад населення, господарська структура, соціальний досвід і економічні уявлення, системи охорони здоров'я і освіти та ін. Дане десятиліття можна трактувати, як історію безупинних спроб пристосувати радянський досвід до цілковито інших обставин. Причому „Київ, наскільки зумів, спробував стати „маленькою Москвою." А найдієвішими у свідомості українців стали три ключові поняття: антикомунізм, відродження і виживання. У підсумку адміністративно-правовий простір, виділений після розпаду СРСР — „держава Україна" — „нудиться невиразністю того, що відбувається, і вірить, що все буде добре", передусім на шляху від політичного і культурного радикалізму до демократичних механізмів самокерованого громадянського суспільства.

Економічна, фінансова, бюджетна, демографічна та інші кризи в Україні 1990-х рр. стали результатом кризи державної влади, основні ознаки якої — перманентне протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади; інституційована корумпованість щораз ширших чиновницьких прошарків і т. і. В Україні адміністративно-економічні клани відігравали найважливішу роль після державних елементів політичної системи. Відсутність фактичної багатопартійності призвела до інкорпорації неспроможних чинити опір партій у кланові структури. Відзначені риси є типовими проявами понятійної універсалії — **перехідний період**. Це — просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, в процесі якого відбувається трансформація одного його типу в інший за допомогою комплексу деструктивних конфліктів[4]. Як на українську специфіку, він має вигляд трьохрівневої моделі в хронологічних рамках 1991—1996 (депресивний етап), 1996—2002 (стабілізаційний етап), 2002 — до наших днів (етап зростання).

Після чотирьох років незалежності академічні дослідники Василь Ткаченко, Олександр Рент і Василь Головатюк визначили: неуспіх реформ в Україні (як суспільства перехідного типу, що стало на шлях модернізації) полягав у орієнтаціях на заморські моделі та рецепти. За умов тодішнього словоблуддя, світоглядного розброду і буяння дослідницького дилетантизму, зауважили вчені, моторошно за долю української загальнонаціональної ідеї, наріжний камінь якої самоорганізація українського народу, його здатність самостійно творити державу на рівні вимог сучасної доби. Вони спробували виокремити основні фази **"нинішньої української революції"** — розвитку України 1990-х рр.[5]: 1) романтичний період — 1991 р. (суспільна думка радо сприйняла злам старої системи); 2) фаза поляризації суспільних сил — 1992—1994 рр. (політичні амбіції беруть економіку в заручники, країна сповзає на грань катастрофи); 3) фаза радикальних реформ — 1994—1996 рр. (загострюється боротьба двох укладів — традиційно-патерналістського і ліберального, нове шукає консенсусу зі старим); 4) термідор — прогностично (для часу дослідження) 1996—2002 рр. (гальмування революційних процесів, закріплення базових рис нового економічного ладу, формування жорсткого політичного режиму).

З їхньої точки зору[6], на час приходу Л.Кучми до президентської влади у липні 1994 р. Україна була давно і грунтовно поділена на сфери впливу як відверто мафіозними групами, так і напівмафіозними об'єднаннями, тісно пов'язаних із тіньовиками і корумпованими чиновниками. Процес розкрадання та вивезення національного багатства і ошукування з боку трастових кампаній набув масовості.

Величезні грошові маси і товари йшли повз державний облік. Так, за офіційними українськими даними в 1993 р. країна експортувала у 12 держав Євросоюзу товарів на суму 624 млн. амер. дол., а за даними ЄС — 1,1 млрд. У державний бюджет не надійшла сума, рівна зарубіжними кредитам 1994 р. Державна власність ставала нерегульованою, відданою на відкуп відомчій та регіональній номенклатурі. Тому на порядок денний постало утвердження міцної виконавчої влади і ефективних важелів державного регулювання економічних процесів.

Послуговуючись теорією циклічності розвитку суспільного організму, у процесі виходу із стану перехідної цивілізації та подальшої інтеграції в світову спільноту ліберальної цивілізації, за В.Кременем і В.Ткаченком[7], сучасній Україні належить пройти **сім стадій попереднього імперського циклу**: Центральна Рада, воєнний комунізм, неп, сталінізм, хрущовська відлига, поміркований авторитаризм часів брежнєвського застою, горбачовська перебудова. В інерційному циклі „відлуння" версія розвитку подій набуває оригінального вигляду. Перший етап (1991—1994) нагадує соборно-вічовий ідеал 1917—1918 рр., коли на власний розсуд місцеві ради вирішували свої локальні справи, не піднімаючись до рівня загальнонаціонального інтересу. Другий етап (1995—1996) аналогічний періоду „воєнного комунізму" 1918—1921 рр. Функція — перерозподіл власності. Третій етап (1997—2002) близький до непу 1920-х рр., коли на базі приватизованих засобів виробництва підвищується ділова активність і рівень матеріального достатку. Четвертий етап мав би сягнути апогею в 2005—2008 рр., це — протекціоністські заходи задля пріоритетного розвитку національного капіталу. П'ятий етап — поворот до регіоналізму, а обриси шостого і сьомого прослідковуються невиразно. Бачимо тут 30-літній цикл — активне втілення в життя ідеалів одного покоління, котре 15 років здійснює революційні перетворення, а решту 15-ть — користується їх благами.

З точки зору американських аналітиків[8], Україна 1990-х рр. переживає **три радикальні трансформації** одночасно — від регіональної окраїни до держави, від авторитаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Там, де Радянський Союз підтримував порядок за рахунок авторитаризму, Україна мала здійснити соціально-культурну революцію, в якій порядок грунтується на поважанні закону і прав людей. І, власне, три реформи визначили економічне відродження України на десятому році незалежності: збалансований бюджет, який майже повністю виконувався на основі грошових розрахунків; грошові розрахунки як основа платежів у секторі енергетики; приватне виробництво в сільському господарстві. Тому вперше за десятиліття у 2000 р. внутрішній валовий продукт України зріс — майже на 6%, а врожай 2001 р. сягнув 38,5 млн. т зерна і перевищив ужинок попереднього року на 70%.

У багатьох країнах незахідного світу політичним контекстом модернізації є авторитарний режим, який іноді дозволяв поєднувати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу з вільною економікою, особистою безпекою та порівняно розвиненим соціальним, економічним, культурним, релігійним, і, частково, ідеологічним плюралізмом. Проте авторитарний режим, що не спирається на активну масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, не може бути інструментом успішної модернізації і здатний перетворитися на диктаторський режим особистої влади. Зрештою, залежно від мети та методів реалізації авторитарний режим поділяється на модернізаційний, стабілізаційний, тиранічний та деструктивний.

Особливості переходу від авторитарного режиму до демократичного зумовили в Україні становлення специфічного змішаного державного режиму [9]. Для значної частини населення багато декларованих прав і свобод ще не підкріплені економічними та організаційними заходами. Відсутній належний постійний контроль народу за

органами державної влади, за бюрократичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією.

Україна на межі XXI ст. переживає перехідний період, головним змістом якого є перетворення посттоталітарної політико-правової системи в соціальну, правову, демократичну державу. Інші — екстремальні — оцінки практично виключаються навіть у коментарях із революційним моделюванням, до яких спонукають непоодинокі факти кардинальних перетворень.

Література:

1. Див.: Білокінь С. Михайло Грушевський //Що залишимо у спадок? (Про наболіле): Нариси, статті, інтерв'ю /Упоряд. В.Князюк, В.Сидоренко. — Київ: Рад. письменник, 1990. — С.145-146.
2. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. автор. кол. В.Полохало. — Київ: Політ. думка, 1995. — С.31, 103, 159, 161.
3. Найдорф М. Простір „U" //І. — 2001. — Ч.22. — С.104-122.
4. Даніл'ян О. Соціальні процеси у перехідний період розвитку суспільства // Філософські обрії. — 2001. — Вип.6. — С.36-48.
5. Повторено також у: Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (Проблеми суспільної трансформації). — Київ: ДрУк, 1999. — С.292.
6. Ткаченко В., Реєнт О., Головатюк В. Україна: проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1996. — С.3-4, 26, 35, 60, 66.
7. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе... — С.393-399.
8. Pascual C., Pifer S. Ukraine's Bid for a Decisive Place in History //The Washington Quarterly. – 2002. — Vol.25. — №1 (Укр. вар.: Пайфер С., Паскуаль К. Заявка України на вирішальне місце в історії //Політична думка. — 2001. — №4. — С.25-46; Універсум. — 2002. — №1-2. — С.4-12).
9. Дет.: Сухонос В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Київ, 2000. — 18 с.

О. О. Гайдукевич

Забуті імена України

Сьогодні, в період відродження української державності в країні відбуваються значні демократичні перетворення в різних сферах національного буття: ідеології, політиці, економіці, науці, культурі тощо. Розсекречення внутрішніх архівів, злам "залізної завіси", постійні контакти з широкими колами української діаспори, врешті, INTERNET, - все це сприяє одержанню і швидкому обміну цінної наукової інформації, яка в тій чи іншій мірі впливає на розбудову нашої молодої держави. І повертаються до України з небуття невідомі або ледь знані імена визначних українських діячів [1].

Так, до нас повернувся сьогодні Михайло Грушевський зі своєю "Історією України-Руси". Сьогодні заново оцінюємо діяльність незаслужено забутих державних і військових діячів УНР і ЗУНР - Симона Петлюри, Миколи Скрипника, Мирона Тарнавського, Кирила Трильовського, Івана Боберського, Костя Левицького, Євгена Петрушевича, Дмитра Вітовського та багатьох інших.

Переосмислюємо і заново відкриваємо для себе героїчну боротьбу ОУН-УПА в роки II-ї Світової війни. Різноманітні документальні матеріали окремих краєзнавчих музеїв Прикарпаття (у м. Івано-Франківську, Надвірні, Верховині, с. Старий Угринів,

ін.), численні наукові публікації, що стосуються цього трагічного періоду нашого народу, несуть болючу правду героїки минулих днів і живим болем відгукуються в наших серцях. По-іншому осмислюємо постаті Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Степана Бандери, Степана Ленкавського, Романа Шухевича. Відкриваємо імена і багатьох інших патріотів та героїв української землі, як ось Кирила Осьмака - Голову Президії УГВР та Президента України [2].

Окремо варто згадати широкий пласт штучно вилучених із анналів історії вітчизняної науки талановитих імен і свідомо замовчуваних радянськими чиновниками українських діячів літератури, науки, культури, мистецтва тощо. Так, з ініціативи комісії "Меморіал" Спілки письменників України, творча група літераторів у 1989-1991 р.р. вивчила слідчі справи українських репресованих письменників і на основі виявлених документів і матеріалів підготувала довідник про замучених письменників України [3]. Ось лише кілька імен з цього довідника - Дмитро Бузько, Микола Булатович, Кость Буревій, Петро Ванченко, Олекса Слісаренко, Олександр Соколовський, Олесь Бердник, Мирослава Сопілка, Михайло Драй-Хмара, Михайло Дубовик, Володимир Зорін, Іван Калинник, Остап Вишня, Микола Вороний, Микола Хвильовий та багато інших.

Гортаючи сторінки багатотомної "Енциклопедії Українознавства", вирипає постать подвижника української науки Володимира Кубійовича - географа, антрополога, етнографа, історика. Зовсім мало відомі сьогодні наукові праці Степана Рудницького, що охоплюють географічні, геологічні, історичні, економічні, філософсько-соціологічні і політичні проблеми України. Вимагають глибокого вивчення і осмислення наукові доробки і багатьох інших українських вчених-природодослідників, як от Михайла Кравчука, Степана Тимошенка, Павла Тутковського, Володимира Липського і багатьох інших [4]. Маємо повернути Україні імена Костянтина Ціолковського, Миколи Міклухо-Маклая, Михайла Туган-Барановського, Бориса Грабовського, Володимира Вернадського та ін. А скільки національних Ліннеїв розтрощила сталінська репресивна машина! Микола Гавриленко, Михайло Полоз, Володимир Різниченко, Володимир Станчинський, Борис Фортунатов, Кирило Полоз, Олександр Яната та ін. - ось імена талановитих українських ботаніків, екологів, природоохоронців, яких безпідставно було репресовано і по-звірячому катовано у таборах ГУЛАГу [5].

Ще одне ім'я в пантеоні визначних українських науковців-лісівників, що згоріли на тернистій дорозі боротьби за волю - представник Львівської лісівничої школи, Міністр лісів в уряді Ярослава Стецька (1941 р.) - професор Андрій Пясецький, якого розстріляли фашисти в котрийсь із днів від 25 до 27 листопада 1942 р. на схилі Кортумової гори за Янівським цвинтарем у Львові [6]. Ще один лісівник - військовий, громадський та науковий діяч Галичини Микола Саєвич помер 30 березня 1944 р. у Кракові, згорівши в полум'ї фронтових доріг.

Сьогодні, згадуючи слова В'ячеслава Липинського "... ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути!" - повертаємо собі гірку історичну пам'ять і, водночас, плеяду імен геніальних синів і дочок благословенної нашої землі. Розстріляні, забуті, вилучені з анналів вітчизняної історії імена численних героїв, патріотів, талановитих синів і дочок України, визначних державних, військових діячів, що самовіддано в різні періоди боролися за українську державність, представників національної інтелігенції, визначних діячів науки, культури, мистецтва, які впродовж віків "будили" націю, сіяли зерна національної ідеї на теренах краю, сьогодні повертаються до нас одночасно з гірким присмаком драматичних, а здебільшого, трагічних обставин на стезі замовчуваних сторінок вітчизняної історії. І це повернення втрачених та

призабутих визначних імен України - чи не один із шляхів відродження нації та нашої держави?

Література:
1. Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. /Уп. О. Романчук. Збірник нарисів. - Львів: Меморіал, 1992. - 543 с.
2. Шаповал Ю. Забутий Президент. / Доп. на наук.-практ. конф. "Невідомі сторінки історії України. Четвертий крок до державності." Всеукраїнська Ліга Українських жінок - Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. 21 вересня 1999 р. - Івано-Франківськ, 1999. - 18с.
3. З порога смерті. Письменники України - жертви сталінських репресій. / За ред. О.Мусієнка. - К., 1991.
4. Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. /Уп. О. Романчук. Збірник нарисів. - Львів: Меморіал, 1992. - 543 с.
5. Борейко В.Є. Розстріляна екологія. Нариси про репресованих діячів охорони природи України. - К.: Зелений світ, 1994. - 32 с.
6. Фурдичко О., Бондаренко В. Першопостаті українського лісівництва. Нариси до лісової історії. - Львів, 2000. - С. 347-363.

Є. М. Стяряшко, С. М. Баранник

Кухня чи парламент: де ваше місце, жінки?

Вислів "У влади - не жіноче обличчя" відомий всім. Натомість, як засвідчила практика виборів до Верховної Ради України 1998-2002р.р., жінки взяли досить активну участь у політичному процесі. Передусім маємо на увазі появу жіночих політичних партій та організацій. Проте питання, де ж ваше місце, жінки, на кухні чи в парламенті, - не є риторичним.

На перший погляд, відповідь ніби лежить на поверхні: за Конституцією України усі громадяни мають рівні права і можливості, не зважаючи на стать. З іншого ж боку, численні гендерні дослідження, що з'явилися за останні п"ять років, засвідчують факт усунення жіночої частини від важелів управління державою. Нагадаємо, що гендер – це комплексне переплетіння відносин і процесів, а також фундаментальна соціальна складова, вкорінена у суспільну культуру, яка включає елементи стабільності і зміни, представляє одну з основ стратифікації суспільства за ознакою статі і у той самий час перебуває в нерозривному зв'язку з її біологічними функціями[1]. Отже, гендер визначає стать як соціальне поняття та явище, як все те соціальне, що утворюється над біологічною сутністю статі. Інакше кажучи, бути чоловіком чи жінкою – не є просто бути людиною з жіночою або чоловічою анатомією, бо саме цього не досить. Адже суспільство „наказує" індивідам відповідати визначеним соціокультурним запитам щодо прийнятих у ньому „зразків" поведінки та зовнішнього вигляду: чоловічого та жіночого[2].

Якби вся кількість проведених зустрічей, конференцій, прийнятих декларацій стосовно гендерної проблеми безпосередньо впливала на визначення ролі і місця жінок у політичному житті, то ми б уже були „попереду планети усієї". На жаль, попри всі обговорення даної теми у науковому колі та на державному рівні політичних зрушень в її розв'язані не відбувається. Більше того, гендерний погляд на сучасні процеси в українській науковій думці лише почав розроблятися і, переконано зауважимо, ще не набув широкого розповсюдження. Тому кожен дослідник, який долучається до розробки гендерної тематики, стикається з багатьма не аналізованими

проблемами, насамперед, відсутністю суспільного замовлення, науково-незрілою методологічною базою та категоріальним апаратом. Як наслідок, багато праць мають описовий характер, в яких фактично констатуються явища нерівноправного становища жінок у суспільстві, лише у деякій мірі з'ясовуються ті чинники, що це спричиняють. Дослідників, які пропонують конкретні шляхи вирішення гендерних проблем в Україні, не так і багато. Відмітимо колективну працю харківських науковців „Femina Postsovietika.Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике"[3]. У ній зібрані матеріали з проблем жіночих організацій України, участі жінок в сучасних політичних процесах, розглянуто можливість перенесення західноєвропейського феміністичного досвіду на український грунт. Насьогодні це чи не єдине фундаментальне дослідження гендерної проблематики в Україні. Спробу комплексного розгляду становища жіноцтва зробив колектив одеських дослідників. У книзі „Жіночі студії в Україні: жінки в історії та сьогодні"[4] на основі широкого кола історичних джерел та літератури аналізується становище українського жіноцтва, його громадянська активність у різні історичні періоди. Дослідження цінне тим, що тут подано широкий бібліографічний довідник вітчизняних наукових праць з гендерної проблематики. Отже, проблему відкрито. Які ж її основні показники?

Статистичний аналіз кількості державних службовців засвідчує фактичне існування своєрідної „гендерної піраміди" у середині всіх гілок влади: де більше влади, там менше жінок. Так, серед керівників першої категорії жінок - 8,3%, другої – 16,3%, третьої – 22,5%, четвертої – 36,9%, п"ятої – 46,7%, шостої – 65,5%[6]. І це все відбувається на фоні ніби то широкої законодавчої бази у захисті прав жінок, яка існує в нашій державі. Так, зокрема, 5 березня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Постанову про схвалення Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім"ї та жінок. 6 травня 2001 р. з"являється Постанова Кабінету Міністрів України „Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівноправності у суспільстві на 2001 – 2005 рр." Нагадаємо, що такий же план дій існував і в 1997 – 2000 рр.

Фактично ж усі ці постанови не виконуються через відсутність чітких механізмів їх втілення. Тому гендерна "піраміда" влади, що склалася історично, не відповідає реальним цінностям суспільства, насьогодні потребує докорінних змін. Новітні світові тенденції оновленого розвитку суспільства переконливо доводять, що залучення жінок до важелів управління державою є необхідною умовою подальшого прогресу нашої країни у бік людиноцентрованої демократії. Аналіз західноєвропейського досвіду включення жінок до активної політичної діяльності показує,що є декілька шляхів виконання даного завдання.

По-перше, це консолідація жіночого руху, створення парасолькового керівного органу, на який покладається обов"язок лобіювання жіночих інтересів у державних органах та політичних партіях. Однак сучасний український рух жінок, у силу свого свого розмаїття, неспроможний об"єднатися. Відповідно, рух не має можливості органічно співпрацювати з державою задля встановлення основних засад партнерської демократії в країні.

По-друге, „позитивні дії" з боку самих партій, як-то: заохочення жінок висувати своїх кандидатів у виборах на керівні посади, організація фінансової допомоги жінкам-кандидатам, проведення спеціальних курсів, семінарів, конференцій для жінок, котрі виявляють бажання розподілити з чоловіками владні функції. Досвід українського політичного життя переконує, що сучасні партії надто захоплені амбіціями своїх лідерів, щоб вирішувати "другорядні" гендерні питання. Так, Народний Рух України, Ліберальна партія України налічують усвоїх лавах близько 40% жінок. Соціалістична партія України, Партія зелених України до 45%, Комуністична партія України близько

50%[8]. Цілком зрозуміло, що подібне залучення жіноцтва до політичних утворень має на меті лише збільшення кількості їх членів.

По-третє, активність самих жінок, які входять до складу партій та жіночих організацій, що виступають їх структурними одиницями. Така діяльність спрямована у бік тиску на керівні органи відповідних структур з метою надання жінкам більших можливостей для партійного зростання. Хоча зауважимо, що і цей шлях повною мірою не використовується. Досвід діяльності Всеукраїнського жіночого народно-демократичного об"єднання „Дія" (співпрацює з Народно-демократичною партією), Міжнародної організації „Жіноча громада" (співпрацює з Народним Рухом України), Всеукраїнської громадської організації Союз жінок-трудівниць „ За майбутнє дітей України" (співпрацює з соціалістичною партією України) показує, що, не зважаючи на проведення ними численних конференцій, семінарів, тренінгів тощо, доля жінок у виборчих списках цих партій незначна. До слова, на виборах до Верховної Ради України 1998 р. у списках НДП було - 10,1% жінок, блоку Соціалістичної та Селянської партії – 10%, РУХу – 9,8%. Проте, серед перших кандидатів у списку, які мали найбільше шансів потрапити до парламенту, жінок в НДП не було зовсім, блоці Соціалістичної та Селянської партії – лише дві, у РУСі – три [9].

По-четверте, застосування на парламентському та державному рівнях політики так званої "позитивної дискримінації". Її інструмент – гендерні квоти, а саме мінімальні кількісні норми участі у владних структурах обох статей. У Західній Європі вони зазвичай встановлюються на рівні від 10% до 50%. В основному „позитивна дискримінація" розглядається як вимушений тимчасовий захід, розрахований на швидке усунення історичної несправедливості по відношенню до жінок. Зрозуміло знаходяться як прихильники квот, так і противники. А тому й не всі країни та партії пішли на цей крок, не без підставно вважаючи, що така модель знизить рівень професійності політиків.

То чи потрібно в Україні на державному рівні вводити подібну „позитивну дискримінацію"? Ще живі в пам"яті ті часи, коли існували квоти жінкам на виборах до Верховної Ради СРСР. Як наслідок, їх частка становила 33% від усієї чисельності парламенту, 90% з них обирались за соціальним походженням і формою трудової діяльності [10]. Тому вони складали 72% непартійних депутатів, до того ж переважно були робітниками здебільшого молодого віку та рідко переобирались на наступний термін [11]. У сучасних умовах перехідного періоду реалізовувати квотування, на нашу думку, потрібно дуже й дуже обережно. Хоча зрозуміло, що цим жінкам буде гарантовано без перешкод просуватися по щаблях системи влади, активізувати політичну діяльність жіночої частини суспільства, збалансувати правові реалії чоловіків і жінок у досягненні певних цілей і тим самим ширше репрезентувати на державному рівні інтереси всіх верств суспільства. З іншого боку, існує небезпека приходу до влади непрофесійних політиків. Партії можуть піти на запрошення у свої ряди жінок з числа знайомих, членів сімей, суспільних кланів тощо, з уціленням мати більш привабливий вигляд і формально виконати відповідну норму закону. В реальності ж переважно такі жінки політичною діяльністю займатися не будуть.

Отже, як ми бачимо, існують і плюси, і мінуси законодавчого закріплення гендерного квотування. На нашу думку, сучасна Україна ще не готова до такого кардинального заходу. Потрібно пам"ятати, що квоти – це не панацея, а швидше засіб, який гарно працює лише у комплексі системи умов, необхідних для руху жінок на політичний олімп і їхньої реальної участі у владі [11]. Покращення ситуації ми бачимо через внесення у виборче законодавство України норм, відповідно до яких буде здійснюватися символічна фінансова допомога державою тих виборчих об'єднань, котрі самі будуть використовувати гендерні квоти. Серед інших умов

виділимо: високу правову освіту населення в цілому та жінок, зокрема, готовність суспільства до сприйняття жінки-політика, поширення серед населення ідей рівноправ'я та гендерної демократії, створення структурованої партійної системи, активізація жіночих суспільних рухів. Переконані, що при подальшому зростанні виробництва в Україні, коли гендерна рівність стане фактором соціальної стабільності, до цієї проблеми будуть ще неодноразово звертатися.

Поряд з цим, безумовно, великого значення для збільшення представництва жінок у парламенті має і форма проведення виборів. Відповідно до західноєвропейського досвіду пропорційна виборча система, за якою вибори здійснюються за партійними списками кандидатів, більше сприятиме просуванню жінок до парламенту, ніж системи мажоритарні, коли в окремому округзі від кожної партії пропонується лише один кандидат. У такому випадку часто спрацьовує гендерний ценз, в основі якого лежить використання гендерних традиційних стереотипів проти жінок-кандидаток, фактична підтримка владою кандидатів-чоловіків і таке інше. І, навпаки, при складанні списку кандидатів партії, намагаючись досягнути прихильності жіночого електорату в цілому, зацікавлені у тому, щоб обидві статі були представлені більш-менш рівноправно та рівномірно.

Аналіз виборчих кампаній 1998 та 2002 р.р. в Україні засвідчив той факт, що усі політичні партії та блоки не виявили бажання використовувати принцип паритетності при формуванні списків своїх кандидатів у депутати в багатомандатних округах. До того ж у найбільш прохідних частинах списків – у перших десятках і двадцятках, часток жінок майже не було. Такі партії та виборчі блоки, як Народна партія вкладників та соціального захисту, Партія зелених України, Українська морська партія, Народний Рух України, Блок Демократична партія країни – партія „Демократичний союз", Українська Національна Асамблея загалом не включили жінок у перші двадцятки кандидатів.

Отже, на сьогодні проблема залучення жінок до активної політичної діяльності та їх просування на вищі сходинки державної драбини залишається відкритою. Практика засвідчує, що сучасне українське жіноцтво залишається на кухні, і лише окремим представницям прекрасної половини суспільства вдається прорватися в тісні чоловічі ряди політиків. Не звертати уваги на дану проблему ми не можемо, бо у такому разі демократичність перетворень, що відбуваються в Україні, можна упевнено поставити під сумнів.

Поява низки публікацій, досліджень, дискусій, що точаться стосовно гендерного аналізу політичного олімпу, все ж засвідчують про певні зрушення в даному напрямку. Цей факт підтверджує, що в майбутньому з подальшим створенням громадянського суспільства жінки займуть рівне з чоловіками місце в українському парламенті.

Література:

1. Пушкарева Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы // Вопросы истории. – 1998.- № 6.
2. Лавринеко Н. Гендерні (соціостатеві) ролі та нерівність / / Слово і час. – 1997.- № 2. – С. 74.
3. Femina Postsovietika. Украинская женщина в постсоветский период: от социальных движений к политике / И. Жеребкина. – Х.: Харьковский Центр Гендерных Исследований, 1999. – 335с.
4. Жіночі студії в Україні: жінки в історії та сьогодні / Смоляр Л. О. – О.: Астро Принт, 1999. – 440 с.
5. Жінки і чоловіки в Україні. Статистичний збірник / Качалова І. – К.: Держ. Ком. Стат. України, 1999. – С. 62.

6. Дармограй Н. М. Культура державотворення в Україні: гендерний аспект / / Статистика України. – 2002. - № 1. – С.33.
7. Покотило Н. Доповідь на загальнопартійній науково-практичній конференції „Жінки і влада" / / Вибір. – 2000. - № 1-2. – С.154.
8. Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / И. Жеребкина. – Х.: Харьковский Центр Гендерных Исследований, 1999. –
С. 120-121.
9. Іващенко О. Участь у політиці України // Слово і час. – 1997. - № 2. – С. 69.
10. Кочкина Е. В. Женщины в российских органах власти // Общественные науки и современность. – 1999. - № 1. – С.177.
11. Степанова Н. М. Опыт использования гендерных квот в странах Западной Европы // Общественные науки и современность. – 1999. - № 4. – С.192.

О. Желіба

Як з'явилися ассірійці в Україні?

Ассірійці, вони ж айсори, арамеї, халдеї... Саме це слово звучить для нас як відгук глибокої стародавності. Того далекого часу, коли в колисці людської цивілізації - Месопотамії - створювалися й руйнувалися перші держави. Але ассірійський народ, корені якого йдуть із Межиріччя, проніс свою самобутність крізь тисячоріччя. Його представники розкидані зараз по всьому світу. Чимало ассірійців живе й в Україні.

Батьківщина ассірійців - Межиріччя. Коли і чому вони виявилися в нас?

Ассірійська мова належить до групи семітських мов. Ассірійці створили давню держава в Північному Межиріччі (на території сучасного Іраку). Ассирія у XIV – IX століттях до н.е. неодноразово підкорювала всю Північну Месопотамію і прилеглі райони. Період найвищої могутності Ассирії - друга пол. VIII – перша пол. VII ст. до н.е. У 612 році до нашої ери під ударами вавілонців та мідійців пала Ніневія, столиця Ассирії, ассірійський народ на тисячоліття потрапив у залежність від інших народів [1].

"Після падіння Ніневії, а потім і Урхая Одеси, - пише ассірійський історик Б.Г. Арсаніс, - несторіанські гори від Діярбекіра до Урмії, від Мосула й Арбіля до Коутра протягом 2500 років стали постійним прихистком для ассірійців" [2].

Християнство ассирійці прийняли раніше, ніж греки й римляни. Але належать вони до різних конфесій - Ассірійської церкви Сходу (несторіанської), Ассірійської ортодоксальної церкви (яковітської), Ассиро-халдейської церкви, є православні, протестанти, католики. Прихильники Ассірійської церкви Сходу й Ассиро-халдейської церкви в основному живуть в Іраці (там же знаходяться і резиденції глав цих конфесій), а ассірійці, що належать до Ассірійської ортодоксальної церкви, - в основному в Сирії. Ця конфесія має найбільші відділення в Європі, Америці, Австралії, Новій Зеландії [3]. В умовах відсутності своєї держави, ассірійців поєднувала церква: церковні ієрархи фактично виконували роль і політичних лідерів.

У VII столітті землі Халдеї були включені до Арабського халіфату. В результаті арабських і монгольських завоювань більшість ассірійців перейшла в іслам і була асимільована прибульцями. Але частина народу не зрадила християнську релігію і свою давню культуру. Б. Арсаніс, посилаючись на історію ассирійців, написану Шліму ном із Таргавара, стверджував, що тільки в районі Сомай у XV ст. було 565 ассірійських сіл. За перськими джерелами, у XVII ст. в Ірані проживало більш 400000 ассірійців [4].

На XIX ст. практично всі землі, на яких жили нащадки давнього народу, ввійшли до Османської імперії. Турецькі султани жорстоко експлуатували їх. Так у 1895 - 1896 р. султан Абдул Гамід II організував масову різанину у Вірменії й Анатолії. 300000 вірменів і 55000 ассирійців були по-звірячому вбиті. Більше 100000 чол. (245 сіл) насильно отуречені. Ще 100000 жінок, дівчат і дітей вивезені до турецьких гаремів [5]. Не в кращому стані вони були й у сусідньому Ірані. Християни-ассирійці, яких доля занесла до мусульманських країн, завжди тяжіли до християнської Росії, Грузії й Вірменії. На боці Російської імперії представники Ассирії брали участь майже у всіх війнах, що вела проти Туреччини та Ірану.

У 1828 році російська армія ввійшла до Ірану. В цей час російському війську, що потрапило в складний стан, ассирійці надали серйозну допомогу: постачали армію генерала Паскевича провіантом, фуражем, допомагали вийти з оточення. У знак вдячності російський уряд дозволив 100 сім'ям переїхати до Росії й оселитися у Вірменії. Багато ассирійців з Ірану й Туреччини брали участь у будівництві залізниці Тифліс-Єреван і Агстафа-Єреван. Приїздили на роботу з родинами і назад не повертались, поселялися у Вірменії, де вони займалися землеробством, виноградарством і садівництвом. За всеросійським переписом 1897 р. у Росії проживало 5553 ассирійців [6].

У світовій війні 1914-1918 р. Туреччина воювала проти Росії. Бої між турецькими й російськими військами відбувалися і на території нейтрального Ірану в області Урмія. Саме там жила частина ассирійців. Бачачи в християнах-ассирійцях потенційних ворогів, турки розпочали їхнє винищування. Тільки у вересні 1914 р. було спалено більш 30 вірменських і ассирійських сел. "Підпали сіл, - писала газета "Баку", - супроводжувалися неймовірними жорстокостями. В одному лише ассирійському селі Канчар заживо було спалено понад 200 чоловік, серед яких були люди похилого віку, жінки і діти. Знаходячись у таких обставинах, ассирійці не могли сидіти склавши руки і чекати, допоки турки їх знищать. Вони вимушені були братися за зброю і боротися за свій національний порятунок [7].

На початку XX століття всі ассирійці Азіатської Туреччини й Ірану в політичному, військовому і релігійному відношеннях були об'єднані під верховенством патріарха Ассирійської церкви Сходу Мар-Шимуна Веніаміна. Мар-Шимун був духовним батьком всієї ассирійської нації на Близькому й Середньому Сході. У 1915 році патріарх і головнокомандуючий російською Закавказькою армією великий князь Микола Миколайович, що діяв від імені російського уряду, уклали договір. Відповідно до цього документу, ассирійці вступили у війну на боці Антанти проти Туреччини. У випадку перемоги над Османською імперією російський уряд зобов'язався поновити ассирійську державність у південно-східних турецьких провінціях. Так національно-визвольний рух проти турецького ярма вилилося в повстання [8].

Про бажання ассирійців того часу говорять слова військові пісні, записані дияконом Єфраїмом із Вану.

Ідемо воювати, пробираючись через гори,
А серця прагнуть до родючих рівнин Мосула.
Прекрасне місто Ніневія кличе своїх дітей повернутися.
А ми йдемо воювати за тебе, о, Маре Шимуне.
На берегах Тигру лежить священна Ніневія;
Її старі стіни будуть для нас діадемою й короною.
Тільки там може закінчитися для нас похід.
І ми йдемо воювати за тебе, о, Маре Шимуне.
Слухай, наша Батьківщина кличе - наша велика Мати-Ассирія
Слухай, молодь, вона кличе вас - кличе кожного за ім'ям.

Благословенна навіки молодь, що почує цей заклик.
І ми йдемо воювати за тебе, о, Марв Шимуне [9].

Поза сумнівом, повстання дорого обійшлося ассірійцям. На початку їм удалося відбити ряд атак урядових військ, яким допомагали підрозділи курдів (щоб нацькувати курдів на ассірійців, турецька влада розповсюдило чутки про те, що Росія озброює ассірійців, щоб направити їх проти курдів). Але незабаром ассирійці опинилися в оточенні й їм довелося прокладати дорогу для усієї своєї громади - дітям і старим, усього біля семисот тисяч чоловік, у морозну погоду через покриті снігом гори до Ірану під захист російської армії.

От що писали про це газети того часу. "Кавказьке слово": "Ті, що не встигли втекти й остались у своїх селах (головним чином, в околицях Дільмана) християни були майже поголовно вирізані за наказом командуючого турецьким загоном Джевлет-Паші (наказ був знайдений у захоплених документах). "Баку": "Після зайняття Дільмана з'ясувалося, що у найближчих до цього пункту 20 ассирійських селищах повна руйнація й спустошення. Селища заповнені трупами. Трупи мають сліди звірячої розправи, переважно сокирами, кинджалами і тупими знаряддями" [10].

Наприкінці 1915 року російська армія змушена була відступати. Разом із нею залишили Урмію і 50 тис. ассірійців. Багато хто з них були розселені у містах і селах Росії й України (Києві, Харкові, Новозибкові, Ніжині, Прилуках та інших населених пунктах). Їм була надана всебічна допомога. Населення України й Росії зустрічало їх як героїв і борців проти мусульманського ярма.

У результаті Першої світової війни загинуло понад 500 тис. ассірійців - приблизно половина з числа тих, хто мешкав на території Османської Туреччини й Ірану, а ті, що залишилися живі, змушені були втікати з історичної батьківщини за кордон.

Після зміцнення британського панування в Іраці, уряд Великої Британії пішов на захист ассірійців, бо тих, хто пережив війну, хвороби, недолю емиграції, залишилося усього тридцять п'ять - сорок тисяч. Частина ассірійців, що втікала до Російської імперії, повернулася на батьківщину. Потім британці сформували бойові частини з ассірійців, використовуючи їх для придушення окремих заколотів у самому Іраці й зіткнень на кордоні з турками. Цілком користуючись відданістю ассирійців і їхнім бажанням догодити своїм одновірцям, вони сприяли поширенню ілюзії про "загальну долю", і зайшли так далеко, що виражали своє ставлення до ассірійців фразою "наш малий союзник" - вираз, що свідчив і про визнання, і про зневагу.

Більше того, британці постійно годували свого "малого союзника" надією на поселення в горах Північного Іраку, де ассирійці почували себе як удома.

Ці ілюзії руйнувалися одна за іншою із запровадженням британського мандата. Незважаючи на те, що Англо-Іракський пакт 1930 року обумовлював статус різних меншин в Іраці, включаючи ассірійців, коли термін мандата закінчився, все остаточно прояснилося. Ассирійці зрозуміли, що все, що вони отримали за свою відданість, - це невизначені й пусті обіцянки, і ніякої реальної території.

Більше того, коли вони усвідомили, що їхня присутність у незалежному Іраці небажана, деякі спробували повернутися до Туреччини; турки зустріли їх кулеметним вогнем. Та й чи могли вони зробити інакше, коли Мустафа Кемаль між 1919 і 1923 р. знищив коло 300.000 ассірійців, єдиною провиною яких було те, що вони християни [11].

Тоді вони спробували ввійти до Сирії, у надії, що французька влада дозволить їм оселитися на широких рівнинах Півночі країни, але на кордоні їх не пропустили.

От чому в період між світовими війнами потік ассірійців заполонив в Америку, в основному Чикаго, де зараз проживає найбільш велика громада ассірійців (70 тис.) [12].

Але значна частка ассірійців після Першої світової війни залишилися в Росії та

Україні. Складним було їхнє життя. Юридично вони були іранськими і турецькими підданими. Ассирійці не часто отримували роботу на заводах, фабриках, у державних установах. До того ж вони в переважній більшості були неписьменними, не знали російської й української мов. Тому ассирійці займалися найбільш доступною для них роботою - чищенням взуття і дрібною торгівлею. Однак там, де ще до революції були їхні села - у Вірменії й Грузії, ассирійці традиційно працювали на землі, і бідувати їм не довелося [13]. У роки колективізації було створено чотири ассирійські колгоспи у Вірменії, два в Грузії, два в Азербайджані й один у Краснодарському краї [14].

У період сталінських репресій більше половини радянських ассирійців було знищено, арештовано, оголошено англійськими й американськими шпигунами. Справа в тому, що аж до 1947-1949 років вони мали іноземні паспорти, що в ті роки означало приналежність до "п'ятої колони імперіалістів". У 1949 році практично всіх ассирійців, що залишалися на території Азербайджану, Грузії, Криму і Північного Кавказу, вислали до Сибірі, Казахстану і Середньої Азії. Типова доля малих народів у сталінські роки [15].

Незважаючи на переслідування, у роки другої світової війни ассирійці виявили героїзм і хоробрість. Багато їх нагороджено орденами і медалями, а двоє відзначені званням Героя Радянського Союзу - Л.М. Давидов і А.С.Сархошев. Три стали генералами - Т.І. Саркисов і брати А.Н. і А.Н. Тамразови. Підполковник И.А. Равоєв після втечі з німецького полону, командував зведеним інтернаціональним загоном у Франції. За активну участь у русі Опору був нагороджений багатьма французькими орденами й медалями. Активну участь брали ассирійці в збиранні коштів на побудову танків і літаків для Червоної Армії [16].

Відлига, що почалася після смерті Сталіна, не могла не зачепити ассирійців. Їх частіше стали приймати до інститутів та установ. У результаті виросло число ассирійської інтелігенції: учителів, лікарів, інженерів, наукових співробітників. Серед них доктор медичних наук, професор М.Ю. Мельникова, доктор фізико-математичних наук Ф.М. Тамразов, лауреат Державної премії В.С. Ішин [17].

Влада вже не заперечувала і проти вивчення ассирійської історії й культури. На 1989 р. у СРСР проживало близько 26 тисяч ассирійців. В основному це міщани, незначна частина жила в селах Закавказзя. У Грузії багато хто з них працює будівельниками, малярами, у Вірменії й Азербайджані - таксистами, взуттєвиками, у службі побуту [18]. Більшість ассирійських прізвищ російські Давидов, Іванов, Лазарєв, Михайлов, Матвєєв, Саркисов, Симонов, Тамразов, Шошев. Немовлятам у переважній більшості дають християнськими імена.

Ассирійську писемність на території колишнього СРСР викладають тільки в трьох ассирійських школах Вірменії - у селах Арзні, Койласар, Верхній Двин. В Україні ассирійською мовою користуються тільки в сімейному колі, і то все рідше й рідше. Все вужче коло і тих людей, що володіють ассирійською писемністю. А от риси національного побуту ассирійців багато в чому збереглися. Наприклад, на відміну від багатьох народів Сходу в ассирійців не можна укладати шлюби між двоюрідними братами й сестрами. В ассирійських громадах за кордоном практикуються і так звані заручення в колисці ("даргушта"), коли, скажемо, наречений може бути грудного віку, а наречена - уже доросла дівчина, і навпаки [19].

Ассірійці розкидані зараз по всьому світі. Найбільші громади - в Іраці, Сполучених Штатах, у країнах Латинської Америки, Канаді, ФРН і Голландії. Загальна чисельність ассирійців обчислюється за різними даними і 125.000, і 4.353.700 чол. Найбільша кількість проживає на території Іраку (1.950 тис. - місто і сільські райони Мосула), Сирії (900 тис.), США (306,5 тис.), Лівану (245 тис.), СНД (135 тис.), Північного Ірану (73 тис.), решта - у країнах Близького й Середнього Сходу, Європи й Америки

[2]. В Україні, за даними перепису 1989 року, проживало 2.759 чоловік, що вважали себе нащадками давнього народу [20]. Звичайно, ця цифра на порядок вища, оскільки не включає нащадків змішаних шлюбів, що не записані ассірійцями, але не розривають зв'язок з ассирійською громадою. У Ніжині зараз живе біля 140 ассірійців у 48 родинах. В основному вони розселилися по двох вулицях: Авдієвській і Леніна.

Головний канал спілкування ассирійських громад - туристичні поїздки. У світі випускаються ассирійські видання, біля коло 35 газет і журналів, діють кілька національних партій - Демократична ассирійська (її штаб-квартира знаходиться в США), Біт Нахрин та інші. В Україні зареєстрована Асоціація ассірійців України "Межиріччя", яка покликана зберегти самобутню культуру давнього народу.

Але страждання ассирійського народу на історичній батьківщині не припинилися. Так серед курдських повстанців, убитих під час горезвісних газових атак Саддама Гусейна під час Ірано-Іракської війни, було кілька сотень ассирійських націоналістів. Відомо про масові поховання ассирійських дітей. Як повідомлялося, сорок ассирійських чоловіків повернулися до своїх сіл наприкінці квітня 1991 року і були поховані живцем військовослужбовцями Іракської армії. З 1988 року більше двох сотень ассирійських сіл були зруйновані Гусейном, говорить Альберт Ялда, представник Лондонського Консультативного Центру Ассирійської культури [21].

5 серпня 1991 року ассирійці були офіційно визнані членами Організації Непрезентованих Країн і Народів (ІМРО) на 2-ий Асамблеї цієї організації, що була створена в Гаазі, Нідерланди, у лютому 1991 року [22]. Ассірійці не втрачають надії на відродження своєї державності подібно тому, як відновили свою державу євреї. Багато хто з ассірійців покладають свої надії на скинення в Іраці режиму Саддама Гусейна, й Америка та інші держави допоможуть їм створити незалежну Ассирійську державу - перше за 2.600 років. Присутність християн у цьому регіоні, вважають ассирійські лідери, вплине на стабілізацію відносин. При цьому, ассирійці не відкидають співробітництво зі своїми віковими ворогами – курдами, що теж страждають від гусейнівського режиму і теж хочуть створити свою державу.

Література:

1. www.km.ru;
2. Саргизов Л.М. Дружба, идущая из глубины веков (ассирийцы в Армении) // Агра. – 1991. - №2. – С. 71
3. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии //Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 24.
4. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. - С.71.
5. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.71.
6. Костенко І.П., Симоненко В.І. Ассірійці в Ніжині. Звідки вони? // Деснянська правда. – 1988. – 8 січня. – С. 2.
7. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.72.
8. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии //Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 24.
9. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.9.
10. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н.

Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.73.
11. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.71.
12. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой, Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.11.
13. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии // Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 24.
14. Костенко І.П., Симоненко В.І. Ассірійці в Ніжині. Звідки вони? // Деснянська правда. - 1988. – 8 січня. – С. 2.
15. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии // Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 24.
16. Костенко І.П., Симоненко В.І. Ассірійці в Ніжині. Звідки вони? // Деснянська правда. – 1988. – 8 січня. – С. 2.
17. Костенко І.П., Симоненко В.І. Ассірійці в Ніжині. Звідки вони? // Деснянська правда. – 1988. – 8 січня. – С. 2.
18. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии // Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 25.
19. Кокарев В. Ассирийцы без Ассирии // Эхо планеты. – 1990. - № 37-38. – С. 24.
20. Абетка Української політики. Довідник. – К.: Смолоскип, 1998. – С.15.
21. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой,
Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.82.
22. Буко Джон Ассирия. Забытая нация в пророчествах. / Пер. с англ. В.Н. Каспаровой,
Г.С. Осипова. - М.: АЛТУС, 1998; РОФ «Клиника XXI века», 2001. – С.95.

Зміст

Курас І.Ф.
Державотворча парадигма українства (до видання багатотомної наукової праці "Політична історія України. XX століття") ... 3
Священко З. В.
Українці і трипільська культура: зв'язок "китайського" типу ? ... 6
Павлящик А. М.
Українська народність: який вплив мали монголо-татари на її утворення? ... 10
Позняк С. В.
Варяжский след в происхождении казачества ... 15
Гречко И. В.
Норманский спор: будет ли он когда-нибудь разрешён? ... 20
Шаповалов Г. І.
Де загинув князь Святослав Ігоревич? ... 23
Москаленко О. Ю.
Чи був Остер судноплавним? ... 29
Уривалкін О. М., Кресан А. О.
Чернігово-Сіверська земля XVI – поч.XVII ст.: проблеми порубіжжя ... 31
Бланука А.
Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація? ... 36
Уривалкін О. М.
Таємна гра єпископа Мефодія ... 43
Струкевич О. К.
Підданство України-Гетьманщини монархові – це відмова від власних інтересів чи засіб їх реалізації? ... 50
Бобровський А. С.
Виробництво зброї на Україні наприкінці XV - XVII століттях: синтез іноземних впливів чи національна самобутність? ... 53
Нагорна Т. В.
Духовне християнство на українських землях XVIII ст.: національна закономірність чи запозичена випадковість? ... 61
Моціяка П. П.
П. Х. Вітгенштейн – полководець Вітчизняної війни 1812 року ... 66
Луняк Є. М.
Гурток кирило – мефодіївців. До питання про назву товариства ... 74
Темірова Н. Р.
Поміщицьке господарство пореформених десятиліть: фактор розвитку чи занепаду? ... 79
Бойко В.
Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні ... 83
Шевченко В. М.
Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 роках) ... 94
Пономаренко О. В.
Громадська думка про військові поселення в Росії та Україні (аналіз наративних джерел) ... 98

Нікітін Ю. А.

Аналіз складу виборців до органів міського самоврядування у Чернігівській губернії в 70-х рр. (за матеріалами ревізії сенатора О.О.Половцова) 104
Казанов Ю. О.
Національно-визвольний рух в Україні і Литві (XIX – початок XX ст.): загальна модель чи регіональна специфіка? 107
Герасименко О. В.
До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку XX століття 115
Стрілець В. В.
Чи було Товариство українських поступовців міжпартійним об'єднанням?. 121
Мартиненко В. В.
Наслідки укладення Брестського миру для Білорусі та України: втрати й здобутки сторін 125
Лейберов О. О.
Чи була альтернатива вибору моделі державного устрою УНР в ході урядових криз (лютий-квітень 1919р.) ? 134
Оніпко Т. В.
Чому кадри вітчизняної кооперації у 20-30 –ті роки XX ст. не обминула трагічна доля? 139
Демченко Т. П., Онищенко В. І.
Гаврило Одинець в історії України: метаморфози політичного пристосуванця чи мімікрія наляканої людини? 143
Котляр Ю. В.
Початок 20-х років на Півдні України: неп чи "воєнний комунізм"? 149
Кондрашов В. Ф.
Профспілка сільськогосподарських робітників України в 20-х рр. XX ст.: політична кон'юнктура чи необхідність? 154
Непомнящий А. А.
Почему исчез «золотой фонд» крымской библиографии 1920-х – 1930-х годов? 158
Степанчук Ю. С.
Робітники України в період побудови соціалізму: герої трудового фронту чи жертви більшовицького ідеологічного міфу? 163
Лазаренко В.
Історичні джерела до вивчення стану індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України 1920-30-х рр.: інформаційна забезпеченість чи ілюстративність? 166
Ємельянов В. М.
Трагедія українського есера – Юхима Гаврилея 173
Гринь К. Д.
Особливості організації та проведення переписів населення 1930-х рр. 178
Соболь П. І.
Голод 1932-1933 років і крах українізації 180
Зоценко Ю. В.
Суцільна колективізація на Ніжинщині: конкретні особи 185
Самойленко О. Г.
Справа М. П. Загрецького- черговий акт сталінського "правосуддя" 188
Горло Н. В.
Спорудження Дніпровського гідрокаскаду: історична необхідність чи химери гігантоманії? 198

Поп Ю. І.
Українська політична еміграція в Чехословаччині у 30-х роках: вороги чи патріоти України? 203
Студка І. М.
Пропагандистська діяльність німецько-фашистських загарбників на окупованій території України в 1941-1944 роках 208
Курас А. І.
До питання про історію Поліської Січі 212
Гринченко Г. Г.
Устная история остарбайтеров: реконструкция события или смысла? 215
Щур Ю.
УПА і Червона армія: протиборство чи взаємодія? 219
Давиденко Ю. М.
Створення військової організації Гвардії Людова на території Польщі в 1942-1944 рр. 225
Чернега П. М.
Суперечливий характер діяльності профспілок України щодо забезпечення охорони праці на виробництві в роки Другої світової війни 228
Русначенко А.
Український національно-визвольний рух середини XX століття як суспільний феномен. 235
Кононенко В. В.
Репатрійовані громадяни УРСР після Другої Світової Війни: носії західного чи Радянського світогляду? 237
Григорчук П. С., Романюк І. М.
Рух тридцятитисячників в Україні: союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія? 243
Іванішина В. В.
Всесоюзні переписи населення 1959, 1970 рр. В якій мірі є джерелом для вивчення соціально-демографічних процесів в Україні в 60-ті рр. XX ст.? ... 247
Бойко О. Д.
Чи існує протиріччя між результатами березневого та грудневого Референдумів 1991 р.? 253
Баранков О. Г., Баранкова Н. О.
Програмні документи сучасних політичних партій та громадських організацій України про вирішення проблем міжетнічних стосунків: набір іміджових гасел чи реальний план дій? 258
Бойко О. Д.
Чому не перемогла в Україні жовтнева революція 1990 року ? 262
Офіцинський Р. А.
Україна пострадянська (1992—2002): революційні фази чи перехідний етап? 268
Гайдукевич О. О.
Забуті імена України 271
Стяпшко Є. М., Баранник С. М.
Кухня чи парламент: де ваше місце, жінки? 273
Желіба О.
Як з'явилися ассірійці в Україні? 277

Підписано до друку 18.12.2002 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 10.82.
Наклад 100 прим. Замовлення №310.
Тов. "Наука-Сервіс", тел. (04631)2-40-51.